विषयाः	पृ० पं०	पृ० पं०
गर्भाधानादिषु, आवसथ्यादिषु च ब्राह्मणभोजने संख्या	११२—१	११२-११
आहुतिद्रव्यपरिमाणं तत्र दैवतीर्थादिनि-यमश्च	११२-१२	११३-१०
संस्कृताग्नेर्मुखेनैव धमनं न पाण्यादिना ...	११३-११	११३-१६
प्रतिमाद्रव्यानुपादाने द्रव्यकथनम् ...	११३-१७	११३-२२
पृषदाज्यम्	११३-२३	११३-२४
आमिक्षा	११३-२५	११३-२६
मधुरत्रयम्	११४—१	११४—२
त्रिसमम्	११४—३	११४—४
चतुःसमम्	११४—५	११४-१०
सर्वगन्धाः	११४-११	११४-१३
त्रिसुगन्धम्	११४-१४	
यक्षकर्दमः	११४-१५	११४-१६
पञ्चामृतम्	११४-१७	११४-१६
पञ्चगव्यम्	११४-२०	११५—४
पञ्चभङ्गाः	११५—५	११५—७
रत्नपञ्चकम्	११५—८	११५-११
नव महारत्नानि	११५-१२	११५-१५
सप्तधान्यम्	११५-१६	११५-१७
सप्तधातवः	११४-१८	११५-२०
अष्टाङ्गोऽर्घः	११५-२१	११५-२३
सर्वौषध्यः	११५-२४	११५-२६
मौद्यायोषध्यः	११६—१	११६-११

शुद्धिपत्रम् ।

—:o:—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
खङ्ग	खड्ग	२	२१
दारोप्य	द्वारोप्य	४	४
शुभ्रा	शुभ्रा	६	१०
वैतानिकाग्नि	वैतानिकाग्नि	६	२
समदर्शिनो	सम्मर्शिनो	६	१६
मार्कण्डेयं	मार्कण्डेयं	१२	४
सर्ववद्	सर्ववेद्	१४	१८
तदप्य	तद्द्य	१७	२२
सामादानी	*सामाद्दीना*	१६	६
विरोध	विरोधे	२३	२०
दातुरिष्टो	दातुरिष्टौ	२५	२४
रप्येवम	रप्येवम्	२८	१
स्मृत्यर्था	स्मृत्यर्थां	२६	१५
पुण्येन	पुण्येन	३०	१२
साद्धिः	सद्भिः	३०	२३
पुत्रेष्टि	पुत्रेष्टि	३१	८
व्यावृत्यर्थं	व्यावृत्त्यर्थं	३१	१२
वैदिके	वैदिके	४५	१५
त्रतायुगे	त्रेतायुगे	४८	२४
विरोध	विरोधे	४६	१४
तपा	तपो	५१	२३
दैव	दैव	५५	२१
शाब्दने	शाब्देन	५८	११
सर्वता	सर्वतो	६२	१०
पिपिलिका	पिपीलिका	६४	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
यहृल्पं ...	... यहृद्पं ...	... ... ७२	१८
संदेह ...	... संदेहे ...	... ... ७५	१६
मानौ ...	... मात्रौ ..	... ... ६६	१६
शुवौ ...	... शुचौ ...	... ...१०२	२४
स्नुवाम्र	... स्नुवाग्रे ...	... ...१०६	२४
त्यग्नधेये	... त्यग्न्याधेये	... ...११२	३
तग्नचै ...	... तग्नेच ...	.. ...११४	२५

श्रीगणेशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलगलद्दानाम्भसां धारया
सिञ्चन्तं पदसक्तभक्तजनताविघ्नौघधूलीरिव ।
धम्मिल्लालिमिवालिवृन्दमनिशं मूर्ध्ना दधानं हर-
प्रेयांसं गिरिजाङ्गजं गजमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

दधानं भृङ्गालीरनिशममले गण्डयुगले
ददानं सर्वार्थान्निजचरणसेवासुकृतिने ।
दयाधारं सारं सकलनिगमानामपि परं
गजास्यं स्मेरास्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ २ ॥

हृदयभुवि मुनीन्द्रैः सेविता नारदाद्यैः
तनुरुचिभिरजस्रं पारदाभां पिबन्ती ।
अतिविततगभीरग्रन्थसिन्धाविदानीं
प्रभवतु करुणातः शारदा पारदा नः ॥ ३ ॥

स्फूर्जद्धूर्जटिताण्डवे प्रतिदिशं वेगोच्छलज्जाह्नवी-
वीचीध्वाननिपीतभृङ्गिमुरजस्फारस्वनाडम्बरे ।
लालाटामृतरश्मिखण्डमसकृद्व्योमस्थितेऽर्द्धे विधो-
राघाताद्घसंचयं दलयतु मोत्तालतालायितम् ॥ ४ ॥

प्रातःकाले प्रयातो दिशिदिशि विबुधैरर्चितः पुष्पवृष्ट्या
प्रेमार्द्रैर्दृष्टिपातैर्मनसि मनसिजं दीपयन् गोपिकानाम् ।

कृत्वाऽग्रे धेनुसङ्घं सजलजलधरश्यामलो वेत्रपाणिः
कालिन्दीकूलकेलिः प्रदिशतु भवतां वाञ्छितं नन्दसूनुः॥५॥

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेर्मेदिनीमल्लनामा
पूर्णः पीयूषरश्मिः समजनि जननानन्दसंदोहसिन्धुः ।
बन्धुर्दीनद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जत्प्रत्यर्थिसैन्यप्रमथननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥ ६ ॥

बुन्देलक्षितिपालवंशविलसद्रत्नं प्रपन्नं विना
यः पृथ्वीं निखिलां विधाय वशगां राज्यं चकाराद्भुतम् ।
शौर्यौदार्यगुणैरगण्यमहिमा दाता ऽवदाताशयः
श्रीमान् कीर्त्तिसुधासमुद्रलहरीनिर्धौतदिङ्मण्डलः ॥ ७ ॥

तस्मादभूद्विमलविष्णुपदावलम्बो
लम्बोदराङ्घ्रिकमलार्चनवीतविघ्नः ।
निघ्नन् रणे प्रतिभटान् प्रकटोग्रदर्पो
भूपालसंघतिलको मलखाननामा ॥ ८ ॥

सदासमाराधनतुष्टरुद्रः प्रतापरुद्रस्तनयस्तदीयः ।
कृपासमुद्रः शरणागतानां बभूव राजा वसुधाधिपानाम्॥९॥

ततोऽभूदुद्भूतप्रचुरगुणगाम्भीर्यगरिमा
हिमाद्रिस्थेमाऽसौ मधुकरनृपः शूरविकृपः ।
यमालिङ्ग्यालिङ्ग्य प्रणयरसिकं प्रेमतरला
न पूर्वेषामेषा स्मरति विरहं हन्त कमला ॥ १० ॥

सत्कीर्त्तिर्नृपवृन्दवन्दितपदः संग्रामयज्ञाङ्गणे
दीक्षावान् सकलं निपीय धवलैः सोमं यशोराशिभिः ।
शश्वत्प्रज्वलति प्रतापदहने खड्गस्रुगार्पिताः
यो वीरः प्रजुहाव वैरिनिवहप्राणाहुतीरन्वहम् ॥ ११ ॥

दिनकर इव विस्फुरत्प्रतापो हिमकरवत्कमनीयकान्तिपूरः ।
करिकर इव यत्करः सदानो मधुकरसाहमहीपतिर्महीयान् ॥१२॥

एते दक्षिणभूमिभूमिपतयः प्राच्या उदीच्या इमे
राजानो नृपवृन्दवन्दितपदाम्भोज प्रतीच्या अमी ।
वन्दन्ते नतमौलि मौलिविलसद्दूर्वाङ्कुरास्त्वामिति
द्वाःस्था यस्य वदन्ति सम्भ्रमभरादद्धा निबद्धाञ्जलि ॥१३॥

दण्डेन क्षोणिचक्रं भ्रमयति निभृतं यत्प्रतापः कुलालो
येनाकृष्टाऽसिवल्ली दिशिदिशि तनुते हन्त हल्लीसकानि ।
उल्लङ्घ्याम्भोधीन् यदीया व्रजति दश दिशः कीर्तिवल्लीमतल्ली
तादृक्पुत्रस्तदीयः समजनि जगतीमण्डले वीरसिंहः ॥१४॥

अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा
प्रादुर्भावपराभवव्यसनिभिर्लिम्पन् यशोभिर्दिशः ।
मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुभिः
दिग्विख्यातबुंदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ १५ ॥

कस्तावद्बलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः
कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।
यावद्वर्षति वीरसिंहनृपतिर्दृष्टोरिमाः काञ्चनीः
धाराः प्राट्पि तावदञ्जनरुचिर्धारा न धाराधरः ॥ १६ ॥

वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितिरमणमणिः पाणिना दानकाले
दर्भाम्भोहेमधाराविनरणमकरोद्भागशः संविभज्य ।
अर्थिभ्यो हेम दर्भान्प्रतिनृपतिमहासौधगर्भावनीभ्यः
प्रादादम्भःप्रवाहान् प्रतिनृपतिमृगीलोचनालोचनेभ्यः॥१७॥

एते भाविनि वीरसिंहनृपतौ दानाद्वितीये भुवि
द्वैधेनैव हृदा द्विधा ननु भविष्यन्तीति चिन्ता यत ।

धाशा कामगवी पशुर्विरचिता चिन्तामणिर्ग्रावतां
नीतो दुर्वहदारुदारुणतनुर्दैवद्रुमोऽयं कृतः ॥ १८ ॥

नानादानविधानकौशलमयीमाकल्परम्यां मही
द्रव्यदर्पचयस्वरूपमचिरादारोप्य बीजं ततः ।
तच्चासिच्य विविच्य विलसद्भक्तिद्रवैः कल्पितो
भूमौ कल्पमहीरुहोऽत्र विधिना श्रीवीरसिंहः कृती ॥१९॥

पीतध्वान्तेन नित्यं प्रसृमरमहसा मुग्धदुग्धाब्धिभासा
वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितितिलकलसत्कीर्त्तिसोमेन साकम् ।
अद्धा स्पर्द्धां करिष्यत्ययमिति मिषतो लाञ्छनस्याञ्जनाक्तं
वक्त्रं कृत्वा विधात्रा दिशिदिशि शनकैर्भ्राम्यते शीतरश्मिः॥२०॥

एषा शेषांशुशुभ्रैर्निजरुचिनिचयैर्निर्ज्जितोन्निद्रचन्द्रा
सान्द्रा विक्षिप्य वीचीर्वहति शतमुखी यस्य सत्कीर्त्तिसिन्धुः
तस्याः काऽपि प्रणाली वहति सुरनदी नर्मदा काऽपि रेखा
कावेरी काऽपि काऽपि प्रसरति सरयूश्चन्द्रभागा च काऽपि॥२१॥

सेवामेवास्य राज्ञः कलय मलयजस्वच्छकीर्त्तेः पितॄणां
मार्गं मा गा निरागास्तनय भवतरां निष्कृपस्तत्कृपाणः ।
इत्थं श्रीवीरसिंहक्षितिरमणमणेः सर्वतः पर्वतस्थाः
शिक्षां प्रत्यर्थिबाला निरवधि तनयं स्वंस्वमध्यापयन्ति॥२२॥

सूनुस्तस्य गुणैस्त्रिलोकविदितैः श्रेष्ठः कनिष्ठीकृत-
प्रौढप्रौढनरेन्द्रचारुचरितश्चामीकराभो युवा ।
वीरः श्रीलज्जुकारसिंहनृपतिः संग्रामसिंहो रण-
स्फूर्जत्स्फारकृपाणपाणिरारिभिः प्रोदग्रमालोक्यते ॥२३॥

गायन्ति यस्य चतुरर्णवतीरकुञ्ज-
गुञ्जन्मदोद्धतमधुव्रतकैतवेन ।

नीहारहारहरिणाङ्कमयूखभांसि
भूयांसि दिङ्मृगदृशो बहुशो यशांसि ॥ २४ ॥

येनाकारि निजारिपार्थिववधूवाष्पाम्बुसिक्ता मही
रिक्ता येन कृताश्च कोपानिवहाः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम् ।
दानं यस्य निरस्यति क्षितिपतेः कर्णादिकानां यशः
तस्य श्रीलजुकारसिंहनृपतेः साम्यं कथं कथ्यताम् ॥ २५ ॥

कैलासं गिरिशं हिमं हिमगिरिं शीतांशुमुक्तामणीन्
नीरं क्षीरपयोनिधेः करिवरं जातं च पाथोनिधेः ।
यत्कीर्त्तिर्महसा जिगाय धरणीधौरेयधुर्यः शतं
वर्षाण्यत्र जुकारसिंहनृपतिर्ज्जीयात्स भर्त्ता भुवः ॥ २६ ॥

राज्यं प्राप जुकारसिंहनृपतिर्यस्याग्रतो भूपतेः
तत्पुत्रोऽपि गुणार्णवः समजनि श्रीविक्रमार्को नृपः ।
तत्सूनुर्नरसिंहदेवनृपतिस्तं वीरसिंहं विना
भेजे राज्यपरम्परासुखमिदं मन्ये महेन्द्रोऽपि किम् ॥२७॥

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-
चण्डांशुराविरभवद् द्विजजातिवन्धुः ।
श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः
श्रीहंसपण्डित इतिप्रथमानकीर्त्तिः ॥ २८ ॥

यो दूरवारकुलभूरनुभुतसौख्यः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्र-
वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ २९ ॥

यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।

मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्रः
तस्याभवत् स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ ३० ॥

यो दर्भाग्रसमानबुद्धिविभवः मख्यातकीर्तिर्गुणैः
श्रौतस्मार्त्तसमस्तकर्मकुशलाचण्डीश्वराख्याद्गुरोः ।
अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिलं मीमांसया मांसलः
शश्वत्खण्डितखण्डनः समभवत्संख्यावतामग्रणीः ॥ ३१ ॥

पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दीनाम्बुरुट्शाम्बुधिः
धीरः श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।
कीर्त्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा
गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिशुभ्रा भुवि ॥ ३२ ॥

चातुर्यं चतुराननस्य निभृतं गाम्भीर्यमम्भोनिधे-
रौदार्यं विबुधद्रुमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ।
धैर्यं धर्मसुतस्य शर्म सकलं देवाधिपस्याहरत्-
श्रीमान् ख्याततनयः सदा सविनयः श्रीमित्रसेनस्सुधीः ॥ ३३ ॥

दाता दापयिता दयादमपरः श्रीमानमात्सर्यवान्
धीरोऽधीतसमस्तशास्त्रनिवहव्याख्यारसख्यातिमान् ।
नानानाटकसट्टकप्रकरणग्रन्थौघतात्पर्यवि-
द्वादे न्यक्कृतवावदूकनिचयो यो गीतकीर्त्तिर्बुधैः ॥ ३४ ॥

मन्त्रे यो रसनायितः प्रतिदिनं दाने च हस्तायितो
विश्वासे हृदयायितो नृपसभाभूमीषु भूषायितः ।
यो विद्वन्निकषायितः प्रविलसत्कीर्त्यालवालायितः
श्रीमद्वीरमहीपतेः प्रतिपदं प्रेमास्पदं योऽजनि ॥ ३५ ॥

तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-
र्वेदान् साङ्गपदक्रमोपनिषदान् श्रुत्वाऽवधार्यापि च ।

धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये श्रीवीरमित्रोदयः ॥ ३६ ॥

मा कुर्वन्तु सुधा बुधाः परिचयं ग्रन्थेषु नानाविधे-
ष्वत्यन्तं नहि तेषु सर्वविषयः कश्चित् कचिद्वर्त्तते ।
पश्यन्तु प्रणयादनन्यमनसो ग्रन्थं मदीयं त्विमं
धर्माधर्मसमस्तनिर्णयविधिर्यस्मिन् दरीदृश्यते ॥ ३७ ॥

श्रुत्वा वेदगिरो विमृश्य बहुशस्तद्भाष्यवृत्त्यादिकं
दृष्ट्वाऽष्टादशसंख्यमुज्ज्वलमतिस्तादृक् पुराणोच्चयम् ।
काव्ये व्याकरणे तथा विवरणे यो ऽनन्यसाधारणः
स श्रीमान् विदधाति मित्रसुकृती श्रीवीरमित्रोदयम् ॥३८॥

दत्वादत्वा द्विजेभ्यः कनकगिरिपरिस्पर्द्धिनो हेमराशी-
नाशीर्भिर्वर्द्धितश्रीर्यमिह गुणनिधिं वीरसिंहो न्ययुङ्क्त ।
दृष्ट्वा तत्तन्मुनीनां मतमतुलधिया वीक्ष्य तादृक्प्रबन्धान्
वक्ति श्रीमित्रमिश्रद्विजवरतिलकः संग्रहं धर्मशास्त्रे ॥ ३९ ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् परिभाषाप्रकाश एव प्रकाशितः पूर्वम् ।
संस्काराख्यस्तस्मादथाह्निकस्य प्रकाशस्तु ॥
पूजाप्रकाशनामा कथितस्तदनु प्रतिष्ठाख्यः ।
श्रीराजधर्मनामा ततः प्रकाशः प्रकाशितः श्रव्यः॥
व्यवहाराख्यस्तस्मात्प्रकाश एव प्रकाशितः कृतिना ।
शुद्धिप्रकाशनामा ततः परं कीर्त्तितः सुधिया ॥
श्राद्धप्रकाशतीर्थप्रकाशकौ द्वौ क्रमात्कथितौ ।
दानव्रतप्रकाशौ कथितौ तस्मात्परं विदुषा ॥
समयः प्रकाशितोऽस्मात्तस्माज्ज्योतिःप्रकाशाख्यः ।
शान्तिः प्रकाशिताऽथो कर्मविपाकः प्रकाशितः परतः ॥

तदनु चिकित्सा तस्मात्प्रायश्चित्तप्रकाशाख्यः ।
नानापदार्थशाली प्रकीर्णकाख्यः प्रकाशोऽतः ॥
अथ लक्षणप्रकाशो यस्मात्सर्वस्य लक्षणज्ञानम् ।
भक्तिप्रकाशमोक्षप्रकाशकौ द्वौ ततः परं गदितौ ॥
श्रीमित्रमिश्रकृतिना समाज्ञया वीरसिंहस्य ।
द्वाविंशतिः प्रकाशाः प्रकाशिता धर्मशास्त्रेऽस्मिन् ॥
तत्रादौ परिभाषायाः पदार्थक्रम उच्यते ।
धर्मप्रमाणं प्रथमं तत्र वेदनिरूपणम् ॥
पुराणं स्मृतयस्तद्वदङ्गानि च यथाक्रमम् ।
प्रामाण्यमागमानां च सम्यगत्र विचारितम् ॥
श्रुत्यादीनां विरोधे च बलाबलमुदीरितम् ।
धर्मस्वरूपं तु ततो धर्माः साधारणा अपि ॥
असाधारणधर्माश्च युगधर्मास्ततः परम् ।
हेतुतस्तु तथा धर्मः सम्यगत्र निरूपितः ॥
निषिद्धदेशाश्च ततः फलतो धर्मनिश्चयः ।
सर्वोपयोगिनः सर्वे पदार्थाः परिभाषिताः ॥
श्रीमित्रमिश्रविदुषा ग्रन्थेऽस्मिन्विदुषां मुदे ।

तत्र तावत्प्रमाणान्याह

मनुः,

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेवच ॥ इति ।

वेदो मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमित्यापस्तम्बाद्युक्तो मन्त्रब्राह्मणसमुदायः । अखिलः, लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानुमितोऽतिदेशकल्प्यश्च । यद्वा व्याख्यास्यामः, त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, इत्यापस्तम्बादिवचनात्त्रय्या एव धर्ममूलत्वं नाथर्वणस्येति

शङ्काव्यावृत्त्यर्थं वाऽखिलग्रहणम् । आथर्वणस्य प्राधान्येन वैतानिकाग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादकत्वेऽपि तुलापुरुषशान्त्यादिसर्ववर्णसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वाद्युक्तं धर्ममूलत्वमिति भावः । धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतान्तःकरणाशुद्धिहेतोर्हेयत्वेनावश्यं प्रतिपाद्यत्वादिति । मूलं प्रमाणम् । तद्विदां वेदविदाम् । एतच्च न स्मृत्यादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं किंतु वेदमूलकतयेति ज्ञापयति । स्मृतिर्याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्त्रम् । शीलं ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अपरोपतापिता, अनसूयता, अपारुष्यं, मैत्रता, प्रियवादिता, कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं, प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं हारीतोक्तम् । अत्र प्रवृत्तिभिन्नाद्रोहाद्याचारस्य प्रामाण्यमुच्यते आचारश्चेत्यत्र तु प्रवृत्त्यात्मकस्येत्यपौनरुक्त्यम् । आचारः विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्यनुष्ठानम् । साधूनामिति । क्वचिद्धर्मत्वसंदेहे सति वैदिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकत्र पक्षे आत्मनः मनसः परितोषस्तुष्टिर्धर्मे प्रमाणमिति कल्पतरुः। तथाच तैत्तिरीये धर्मसंदेहमुपन्यस्य ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनो युक्ता आयुक्ता अरूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथा इति । अनेन पर्षद्रूपमपि प्रमाणमुक्तं भवति । अथवा आचारश्चैव साधूनामिति छेदः । एवं चावेदविदामपि क्षीणदोषपुरुषाणामाचारः प्रमाणम् । तथाच प्रच्छन्द्राद्याचारस्तत्पुत्रादीन्प्रति भवति प्रमाणम् । आत्मनस्तुष्टिरेवचेति वैकल्पिकेऽर्थे । सा चात्मानं प्रत्येव । तथाच

याज्ञवल्क्यः,

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

सम्यक्सङ्कल्पाच्छास्त्राविरुद्धसङ्कल्पाज्जातः कामः मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमित्येवंरूपः । अथवा सम्यक्सङ्कल्पाद्रागादिरहितसङ्कल्पात् ज्ञानादुपजातं ब्राह्मणोपचिकीर्षायैव मनुना शीलत्वेनोक्तं सम्यक्संकल्पज इत्यनेनोच्यते इति कल्पतरुः । अत्रापि धर्मग्रहणमधर्मोपलक्षणम् ।

अत्र श्रुतिः षड्भागा । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयोपनिषद्भेदात् । तत्र विधेस्तावत्तद्विषयप्रवर्तनाबोधकत्वेन धर्मे प्रामाण्यं, यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादेर्द्रव्यदेवतासंयोगानुमितवायुदेवत्यागप्रवर्त्तनाबोधकत्वेन । निषेधस्य तु निवर्त्तनाबोधकत्वेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादेः । अर्थवादो द्विविधः प्रशंसार्थवादो निन्दार्थवादश्च । तत्राद्यो विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणेन, यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिर्वायव्ययागादिप्रशंसार्थतया । द्वितीयस्तु निषेधापेक्षितनिन्दासमर्प्पणेन, यथा यदश्रु अशीर्यत तद्रजतमभवदित्यादिस्तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषिद्धरजतदाननिन्दार्थतया । कश्चिदर्थवादः प्रशंसार्थोऽपि संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रमाणं, यथाऽक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमित्यादिः । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्राणां तु अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन । ज्योतिष्टोमादिनामधेयानां तु भावनाकरणीभूतधात्वर्थपरिच्छेदकत्वेन । अनर्थकस्तोभानां तु गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन । उपनिषदां तु अनर्थनिबर्हणसिद्धरूपब्रह्मज्ञानार्थत्वेनेत्येवमादि सर्वमाकरे स्फुटम् ।

याज्ञवल्क्यः,

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

पुराणं ब्राह्मादि वक्ष्यमाणम् । न्यायः प्रमाणादिनिरूपणशास्त्रं गौतमादिप्रणीतम् । मीमांसा जैमिनिप्रणीता कर्ममीमांसा, बादरायणप्रणीता ब्रह्ममीमांसा च । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् । अङ्गानि, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । एतानि चतुर्दशविद्यानां स्वर्गाद्यपवर्गसाधनकर्मब्रह्मज्ञानानां स्थानानि निमित्तानि धर्मस्य च निमित्तानि । एतत्प्रमित एव धर्म इत्यर्थः । तथाच

अङ्गिराः,

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किंचित् ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥ ज्ञानवर्जितं शास्त्रीयज्ञानवर्जितमिति कल्पतरुः ।

विष्णुपुराणे तु,

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥

इत्यष्टादश विद्या उक्ताः । तत्र चतुर्दश धर्मप्रधानाश्चतस्रः पुनर्दृष्टार्थप्रधानाः । धर्ममपि अनुषङ्गेण प्रमिमते इति न धर्मस्य च चतुर्दशेत्यनेन विरोधः ।

अथ पुराणानि ।

तत्र पुराणलक्षणं

मात्स्ये,

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
प्रतिसर्गः संहारः । तद्विभागश्च

विष्णुपुराणे,

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ॥
चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।

पुराणपरिमाणं

श्रीभागवते,

ब्राह्मं दश सहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च ।
श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥
दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।
मार्कण्डं नव वाह्नं च दश पञ्च चतुःशतम् ॥
चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च शतानि च ।
दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशैव तु ॥
चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
स्कान्दं शतं तथाचैकं वामनं दश कीर्त्तितम् ॥
कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तच्च चतुर्दश ।
एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥
एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

मत्स्यपुराणे तु भागवतीयगणनातः षट्शत्याऽग्निपुराणं द्विशत्या च ब्रह्माण्डपुराणमधिकमुक्त्वाऽन्ते चतुर्लक्षमित्युपसं-

हृतं, तदद्‌रविप्रकर्षेण। भवन्ति हीदृशा अपि वादा यत्किञ्चि-न्न्यूनाधिकं शतं लब्ध्वा शतं मया लब्धमिति। एवं भागवतीय-मपि चतुर्लक्षवचनं व्याख्येयम्। याऽपि विष्णुपुराणे ब्रह्माण्डमा-दाय वायवीयत्यागेन या च ब्रह्मवैवर्त्ते वायवीयमुपादाय ब्रह्मा-ण्डपुराणपरित्यागेनाष्टादश संख्योक्ता सा कल्पभेदेन व्यवस्था-पनीया। काशीखण्डादयस्तु स्कान्दान्तर्गता एव। तथाच

प्रभासखण्डम्,

स्कान्दं तु सप्तधा भिन्नं वेदव्यासेन धीमता।
एकाशीतिसहस्राणि शतं चैकं च संख्यया॥
तस्याद्यो यो विभागस्तु स्कन्दमाहात्म्यसंयुतः।
माहेश्वरः समाख्यातो द्वितीयो वैष्णवः स्मृतः॥
तृतीयो ब्राह्मणः प्रोक्तः सृष्टिसंक्षेपसूचकः।
काशीमाहात्म्यसंयुक्तः चतुर्थः परिपठ्यते॥
रेवायाः पञ्चमो भागः सोज्जयिन्याः प्रकीर्त्तितः।
षष्ठस्तस्य विभागस्तु तयोर्माहात्म्यसूचकः॥
सप्तमो यो विभागोऽयं स्मृतः प्राभासिको द्विजाः। इति।
एतद्भिन्नान्युपपुराणानि। तथाच महापुराणान्युक्त्वोक्तं

कौर्मे महापुराणे,

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु।
अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः॥
श्रुत्वा कथितानीत्यन्वयः। तानि च

तत्रैव,

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम्।
तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् ॥
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाह्वयमेवच ॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसंचयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं द्वितीयकम् ।
तृतीयं नारसिंहाख्यं शैवधर्मं चतुर्थकम् ॥
दौर्वासं पञ्चमं षष्ठं कापिलेयमतः परम् ।
सप्तमं मानवं प्रोक्तं शौक्रमष्टममेवच ॥
वारुणं नवमं प्राहुर्ब्रह्माण्डं दशमं स्मृतम् ।
कालीपुराणं च तत एकादशमुच्यते ॥
वासिष्ठलैङ्गं द्वादशमं माहेशं तु त्रयोदशम् ।
साम्बं चतुर्दशं प्रोक्तं सौरं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
पाराशर्यं षोडशमं मारीचं तु ततः परम् ।
अष्टादशं भार्गवाख्यं सर्वधर्मप्रवर्त्तकम् ॥
एतान्युपपुराणानि सर्ववेदमयानि च ।

उपपुराणान्तर्गते नारदीयब्रह्माण्डपुराणे भिन्ने । एतान्युपपुराणानि पुराणेभ्य एव निर्गतानीति याज्ञवल्क्येन पुराणत्वेन संगृहीतानि । तथाच

मात्स्ये,

पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्णितम् ।
नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्यते ॥
यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
एवमादित्यसंज्ञाच तत्रैव परिगद्यते ।
अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ॥
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ।

कथानकं कथा। विनिर्गतं समुद्धृतम्। यथा महाजनपरि हीतनन्दिकेश्वरपुराणादिपुराणदेवीपुराणादीति संक्षेपः ।

अथ धर्मशास्त्राणि ।

तत्र तत्प्रणेतॄनाह

याज्ञवल्क्यः,

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

प्रयोजकाः कर्त्तारः।

पैठीनसिः,

तेषां मन्वङ्गिरोव्यासगौतमात्र्युशनोयमाः ।
वसिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥
विष्ण्वापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी बौधायनपितामहौ ॥
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एवच ।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।
इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशदृषयस्तथा ॥
ब्रह्मसंभवो ब्रह्मगर्भः ।

शङ्खलिखितौ,

स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्त्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतआदयः । प्रचेता एव प्राचेतसः । आदिशब्देन कल्पतरौ बुधदेवलसोमजमदग्निविश्वामित्रप्रजापतिनारदपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालच्यवनमरीचिकश्यपा उक्ताः । एवंच

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।

इत्यत्र एताः षट्त्रिंशद्बोध्याः । अविगानेन सर्वपरिग्रहादिति कल्पतरुः । योगियाज्ञवल्क्यवृद्धमनुवृद्धशातातपवृद्धवसिष्ठलघुहारीतस्मरणानि षट्त्रिंशत्स्मृतिकारकर्तृकाण्येव अवस्थाभेदेन तैरेव करणात् । अत एव याज्ञवल्क्येनोक्तं योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तमिति ।

योगियाज्ञवल्क्यग्रन्थे,

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ ।

इति योगियाज्ञवल्क्यं प्रति ऋषिप्रश्ने याज्ञवल्क्यग्रन्थोक्तस्नानानुवादाच्च । एवं वृद्धमन्वादीनामपि मन्वाद्यभेदः शिष्टप्रसिद्ध्यादिभिरवगन्तव्यः । यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टादीनि तानि भिन्नकोटीन्येव पुराणवत्प्रमाणानि । तथा विष्णुधर्मोत्तरमहाभारतरामायणादीन्यपि ।

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि भारत ।

तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
मन्वादिस्मृतयो याश्च षट्त्रिंशत्परिकीर्तिताः ।
तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥
इति भविष्यपुराणे षट्त्रिंशत्स्मृतिभिन्नस्मृत्यन्तराभिधानात्।
अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्ष्णं च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
इति विशिष्य रामचरितादेस्तत्रैवाभिधानाच्च ।

कार्ष्णं कृष्णेन व्यासेन प्रणीतम् । अत्र जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या धर्मप्रमाणत्वं लभ्यते । शब्दे प्रमाणत्वरूपोत्कर्षस्यैवौचित्यात् । स्पष्टं चेदं,

श्राद्धशूलपाणौ भविष्यपुराणे ।
चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ।
रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ॥
तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।
वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो ॥ इति ।

यद्यपि स्मर्तृनाम अनिर्दिश्य अत्र स्मृतिरत्र श्लोकः इत्यादि प्रामाणिकलिखनं तदप्यविगीतमहाजनपरिगृहीतत्वेन प्रमाणं स्मृत्यन्तरेषु प्रवेशनेनैव संगृहीतं वेदितव्यम् । षट्त्रिंशन्मतादिकं तु कैश्चिदेव परिगृहीतत्वाद्विगीतत्वादप्रमाणमित्युक्तं कल्पतरुणा ।

विज्ञानेश्वरापरार्कशूलपाणिप्रभृतिभिस्तु प्रमाणत्वेन परिगृहीतम् । युक्तं चैतत् । यतः अन्येऽपि स्मृतिकर्त्तारः प्रयोगपारिजातादौ गण्यन्ते । यथा

प्रयोगपारिजाते,

मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥
संवर्त्तोशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च ।
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कापिञ्जलः ॥
बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्ष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ।
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एवच ।
पारस्करश्चर्ष्यशृङ्गो वैजावापस्तथैवच ॥
इत्येते स्मृतिकर्त्तार एकविंशतिरीरिताः ।
एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ॥ इति ।

एते एवोपस्मृतिकर्तारो मदनरत्नेऽप्युक्ताः ।

इति स्मृतयः ।

इयं च स्मृतिः पञ्चविधा । तथाच

भविष्यपुराणे,

दृष्टार्था तु स्मृतिः का चिददृष्टार्था तथाऽपरा
दृष्टादृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथाऽपरा ॥
अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।
सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ॥
एतासां लक्षणानि

तत्रैव,

षड्गुणस्य प्रयोज्यस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥
अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडात्मज ॥
संध्योपास्तिः सदा कार्या शुनो मांसं न भक्षयेत् ।
अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥
पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः ।
विरोधे तु विकल्पः स्याज्जपहोमश्रुतौ यथा ॥
श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतौ तच्चादृशं यदि ।
अनूक्तवादिनी सा तु पारिव्राज्यं यथा गृहात् ॥ इति ।

षड् गुणाः संधिविग्रहादयो वक्ष्यन्ते । प्रयोगः कार्यगौरवात् षड्गुणस्यैव व्याससमासाभ्यां कर्त्तव्यः । सामादीनामपि कार्यगौरवाद्व्याससमासाभ्यां योगः प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः । जपहोमश्रुताविति । सूर्योदयावधि सावित्रीजपोऽनुदितहोमविधयो यथा । अनूक्तवादिनी अनूदितवादिनी । यथा यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वेत्यनयाऽनूदितं, ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहादिति मनुस्मृतिर्वदति । विधत्त इत्यर्थः ।

अथाङ्गानि ।

तत्र

देवलः,

शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःकल्पज्योतिषाणीति । तत्र शिक्षा अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रोक्ता, प्रतिशाखं चान्याऽन्या तत्तन्मुनिप्रणीता प्रातिशाख्याभिधा च । व्याकरणं वृद्धिरादैच् इत्यादि पाणिनिप्रोक्तं कात्यायनोक्तं वार्त्तिकं पतञ्जल्युक्तं महाभाष्यं चेति त्रिमुनि । इदमेव वेदाङ्गम् । कौमारादीनि तु लौकिकशब्दमात्रसाधुत्वान्वाख्यानपराणीति सांप्रदायिकाः । निरुक्तं समाम्नायः समाम्नातः सव्याख्यातव्य इत्यादि यास्कप्रणीतम् । निघण्टुस्तु गौः ग्मेत्यादिः तदन्तर्गत एव । छन्दो धी श्री स्त्रीमित्यादिश्छन्दोविचितिपर्यायो ग्रन्थः पिङ्गलप्रोक्तः । कल्पो बौधायनादिसूत्राणि । ज्योतिषमादित्यगर्गादिप्रोक्तं पञ्चसंवत्सरमयमित्यादि । एतैर्मिश्रिताः वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाणो वेदा इति देवलोक्ताः । स्थानानि विद्यानामित्यादि व्याख्यातम् । ननु सांख्ययोगपञ्चरात्रपाशुपताद्यागमाः किं धर्मे प्रमाणमुत न । आद्ये धर्मस्य च चतुर्दशेतिसंख्याव्याकोपः । द्वितीयेऽविगीतमहाजनपरिग्रहविरोधः । उच्यते । तेऽपि वेदाविरुद्धाः प्रमाणमेव । तथाच

योगियाज्ञवल्क्यः,

न वेदशास्त्रादन्यत्तु किंचिच्छास्त्रं हि विद्यते ।
निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेदशास्त्रात्सनातनात् ॥
दुर्बोध्यं तु भवेद्यस्मादध्येतुं नैव शक्यते ।
तस्मादुद्धृत्य सर्वं हि शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम् ॥
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत्॥

इति।

अत्र सांख्यं योगः पञ्चरात्रमित्युपक्रम्य हेतुभिर्न विरोधयेदित्युक्तेस्तेषामदूष्यत्वमात्रे तात्पर्यं न तु प्रामाण्यम् इत्यपराक्तमनादरणीयम्, अतिप्रमाणानीत्यभिधानात्। तथा

महाभारते,

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः।
प्रापणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चात्र भोजनम्॥
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः।
नानृता वाक्समभवत् मनो दुष्टं न चाभवत्॥

इति उपरिचरराजप्रशंसामुखेन पञ्चरात्रस्य प्राशस्त्यमुक्तम्। प्रापणं नैवेद्यम्। तथा,

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः॥
अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः॥
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम्।

बृहत्पराशरोऽपि,

वैदिकं तु जपं कुर्यात्पौराणं पाञ्चरात्रिकम्।
यो वेदस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः॥
पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वाऽथ पूजयेत्। इति

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥

कृतान्तः सिद्धान्तः।

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात्। किञ्च। पाशुपतागमानां तावद्वैदिकावैदिकभेदेन द्वैविध्यमवश्यं वाच्यम्।

निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम्।
गुह्याद् गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥

इत्यारभ्य

एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः।
भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः ॥

इति वेदसारमयत्वमेकस्याभिधाय

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि वै।
वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥
वामं पाशुपतं सोमं लाङ्गलं चैव भैरवम्।
न सेव्यमेतत्कथितं वेदबाह्यं तथेतरत् ॥

इति वेदविरुद्धस्यान्यस्य कौर्मेऽभिधानात्।

वायुसंहितायां तु,

शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च संस्मृतः।
श्रुतिसारमयः श्रौतः स्वतन्त्र इतरो मतः ॥

स्वतन्त्रो दशधा पूर्वमित्यारभ्य

श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिप्रविस्तरः।

परं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानं च कथ्यते ॥

इत्यन्तेन श्रौताश्रौतविभागः स्पष्टीकृतः । अत्र शैवागमोऽपि द्विविध इत्यपिना स्वसमानयोगक्षेमवैष्णवपञ्चरात्राद्यागमानामपि श्रौताश्रौतभेदेन द्वैविध्यमुक्तं भवति । उक्तं च पञ्चरात्रादेर्वैदिकत्वं

हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे,

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥
संसारक्षपणे स्वर्गभावोपकरणेषु च ।
सेतुरावैष्णवाद्धर्मात्सारमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
एतावानेव सकलो वेदमार्गस्त्वदीरितः । इति ।
भोत्र ऐश्वर्यम् । सेतुर्मार्गः : एवंच

कौर्मे,

कापालं पञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥

इति पञ्चरात्रस्य यन्मोहकत्वाभिधानं तदवैदिकपञ्चरात्रपरम् ।

यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि तु ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥

इति तत्रैव वेदविरुद्धानामेवोपक्रमे श्रवणात् । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति मीमांसाधिकरणं च यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानीत्यादिग्रन्थदर्शनादवैदिकागमविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यमागममात्रस्याप्रामाण्यमापादयति । कथं तर्हि धर्मस्य च चतुर्दशोत्ते संख्यानिर्देश उपपद्यते । उपलक्षणमात्रतयेति ब्रूमः ।

अन्यथा रामायणशिष्टाचारादीनामप्यनुपसंग्रहादप्रामाण्यापत्तेः॥ यदि तु तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति पूर्वोदाहृतभविष्यत्पुराणवचनेन तदुपसंग्रहः तदा स प्रकृतेऽपि तुल्यः । यत्तु

साम्बपुराणे,

श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं मनुष्यस्तन्त्रमाश्रयेत् ॥ इति,

यच्च कौर्मे,

अथांशुः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥ इति,

श्रीभागवतेऽपि,

तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यद् ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् ।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥

इत्यादिवचनैः श्रुतिभ्रष्टादीनामेवागमेष्वधिकारप्रतिपादनाद्वेदविदामनधिकार इति कैश्चिदुक्तं, तन्न न्यायविदामभिधानम् । तथाहि । श्रुतिभ्रष्टादिवाक्येषु न तन्त्रमुद्दिश्य कर्त्तारो विधीयन्ते राजसूयोद्देशेन राजेव येनान्येषामनधिकारः स्यात्, किं तु श्रुतिभ्रष्टादीनुद्दिश्य तन्त्रं विधीयते । तथाच

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
अतो भारतमाख्यानमिति वचनात् स्त्रीशूद्रादीन्प्रति भार-

तमप्रवृत्तावपि अन्येषां भारताधिकारवदागमेष्वप्यविरुद्धेष्वविहतोऽधिकारः।

इति प्रमाणनिरूपणम्।

अथैतेषां विरोधे बलाबलम्। तत्र श्रुत्योर्विरोधेऽगृह्यमाणविशेषत्वात् द्वयोरपि तुल्यबलत्वम् अनुष्ठाने परं विकल्पः। यथा षोडशिग्रहणाग्रहणादौ। एवं स्मृत्योराचारयोरपि विरोधे द्रष्टव्यं तुल्यन्यायत्वात्। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिर्बलीयसी निरपेक्षत्वात्। स्मृतेस्तु मूलभूतवेदानुमानसापेक्षत्वेन विलम्बितत्वाद् दुर्बलत्वम्। यथौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति। स्मृत्याचारयोर्विरोधे स्मृतिर्बलीयसी। स्मृतेः साक्षाच्छ्रुत्यनुमापकत्वात्। आचारस्तु स्मृतिद्वारा तदनुमापकत्वात् दुर्बलः। यथा सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादिति स्मृत्या चतुर्थेऽह्नि वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारो विरुद्धः। सूर्याः तद्देवत्या ऋचः। तथा मातुलकन्यापरिणयनम्, मातुलस्य सुतामूढ्वेतिस्मृतिविरुद्धम्।

श्रुत्यादीनां विशेषग्रहणे बाध्यबाधकभाव उच्यते। तथाहि। संदिग्धमसन्दिग्धेन बाध्यते। यथाऽक्ताः शर्करा इति तेजो वै घृतमित्यनेन। दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण। यथा वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादिति दुर्बलक्रमाश्रयं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन। उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन। यथोच्चैर्ऋचा क्रियते इत्युपसंहारस्थमृक्पदं त्रयो वेदा अजायन्तेत्युपक्रमस्थवेदपदेन। बहुबाधोऽल्पबाधेन। यथा यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादित्यत्र प्रतिग्रहीतुरिष्टिश्चेत्प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्च्छेदिति वाक्ये वरुणायेति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे नयतिर्ग्रहणार्थो देवतापदं चाविवक्षितार्थमिति बहुबाधो, दातुरिष्टौ गृह्यातिरेको दानलक्षणार्थ इत्यल्पबाधेन बाध्यते। वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तर-

विहितेन । यथा सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयाश्रयमुच्चैस्त्वमुपांशु यजुषेति विनियोजकयजुर्वेदस्वरेणोपांशुत्वेन । परशाखाविहितमग्नीषोमीयादेर्द्वादशकपालत्वादि स्वशाखाविहितेनैकादशकपालत्वादिना । नित्यं पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति पाञ्चदश्यं नैमित्तिकेन सप्तदश वैश्यस्येति साप्तदश्येन । द्विविधमप्येतत्क्रत्वर्थं चेत्पुरुषार्थेनैकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्यादैकविंशतित्वादिना । अनारभ्याधीतं सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति साप्तदश्यं प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन । यद्युद्गाताऽपच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेत्यदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्निमित्तक्रमेण पौर्वापर्यप्राप्तौ परेण पूर्वस्य बाधः । कुशमयं बर्हिर्भवतीत्यतिदेशप्राप्तं शरमयं बर्हिर्भवतीति वैकृतेन । औद्गात्रसमाख्याते श्येने अतिदेशप्राप्तेषु प्राकृतेष्वङ्गेषु प्रयोगवचनात्प्राप्तमुद्गातृमात्रकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विककर्तृकत्वेन । ब्राह्मणक्रमावगतमाग्नेयस्याग्नीषोमीयोत्तरत्वं मन्त्रक्रमावगतेनाग्नीषोमीयात्पूर्वत्वेन बाध्यते । आहवनीये जुहोतीति होमसामान्ये विहित आहवनीयः पदे जुहोतीतिहोमविशेषविहितेन पदेन । यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति यत्किंचिदिति सर्वनाम्ना सावकाशेन दीक्षणीयादावपि प्रथितमुपांशुत्वं यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादिति निरवकाशेन दीक्षणीयामात्रे विहितेनोच्चैस्त्वेनेति । एवं स्मृतिष्वपि । नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्याप्तमन्वादिस्मृत्या केदारे पातयेद्देहमित्याद्यनाप्तपाखण्डस्मृतिर्बाध्यते । तथा भार्याश्चतस्रो विप्रस्येत्याप्तस्मृतिरपि,

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्याद्यविगीतस्मृतिभिर्विगीता ।

तथा न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यदृष्टार्थया जिघांसन्तं जिघांसी-यादित्याद्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था । तथा पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूना-हूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णी-यादिति होमादीतिकर्तव्यताविषयत्वाच्छ्रुतिप्रभवया न शेषो अग्ने अन्यजातमस्तीत्यादेः, शेषोऽपत्यनाम अपत्यमन्योत्पादितं नास्ती-त्याद्यभिधायित्वेन दत्तपुत्रनिषेधलिङ्गत्वात्तत्प्रभवा

बीजिनो यस्य ये जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ।

इत्याद्या । तथा तद्यथैवादो मनुष्यराजआगतेऽन्यस्मिन् वाऽर्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति मन्थनार्थवादप्रभवा

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

इत्याद्या, मा गामनागामदितिं वधिष्टेतिविधिश्रुतिप्रभवया

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यादित्याद्यया ।

एवमाचारेष्वपि । अभियुक्ततराणामार्याणां पीत्वादिश-ब्दस्य वृक्षविशेषे प्रयोगाचारेण म्लेच्छानां हस्त्यादौ प्रयोगा-चारो बाध्यते । आचारात्मतुष्टिसम्यक्संकल्पजकामानां पूर्वपू-र्ववलीयस्त्वमिति मिताक्षरायाम् । क्वचित् दुर्बलेनापि बलवतो बाधः । यथा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति प्रत्यक्षश्रुतेरपि

कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

इति स्मृत्या । अन्यथाऽऽनर्थक्यापत्तेः । मनुविरुद्धा स्मृति-रप्रमाणमित्याह

बृहस्पतिः,

वेदार्थोपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

इति ।

कल्पतरुरप्येवम् ।

गौतमः, देशजातिकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् । आम्नायैर्वेदस्मृतिपुराणैः । देशाद्याचाराणां बलवत्प्रमाणविरुद्धानामपि

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम् ।

इति न्यायेन बलवत्त्वे प्राप्ते इदमुच्यते । एते देशादिधर्मा आम्नायविरुद्धा नैव प्रमाणं किंतु प्रमाणाभासा वामागमवद् इत्यर्थः । स्मृतिरित्यनुवृत्तौ

भविष्यपुराणे,

श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।
व्यवस्थया ऽविरोधेन कार्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

विषयं विना कुत्रापि विषयेऽवकाशमन्तरेण यतः स्मृतिर्बाध्यते बाधितार्थिका भवति अतस्तस्या अविरोधेन व्यवस्थया-ऽविरोधेन व्यवस्थायै अन्यत्र विरुद्धश्रुत्यदर्शनकालादौ विषयः कार्यो बाधितार्थकत्वं कल्पनीयमिति कल्पतरुस्वरसः । व्यवस्थयेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

शबरानुसारिणस्तु विषयं विना विषयबाधाद्विरुद्धा स्मृतिर्बाध्यते एव । यत्र तु विषयान्तरकल्पनं संभवति तत्राह व्यवस्थयेत्यादीत्याहुः । भाट्टास्तु विरुद्धा स्मृतिर्विषयं विना श्रुतिमूलकत्वसन्देहेन प्रामाण्यसंदेहाद्विषयनिश्चयं विना बाध्यते तत्प्रतिपाद्यार्थानुष्ठानं बाध्यते इत्यर्थमाहुः ।

तत्राद्ये पक्षे बाधितार्थस्मृतिकर्तुः भ्रमप्रमादादिदोषकल्पनाद्विरुद्धस्मृत्याचारेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गः । द्वितीये तु स्मृतेः प्रमाणत्वात्तन्मूलभूतश्रुतेः क्वचित्कदाचित्केनापि पुरुषेणानुपलम्भस्य निष्प्रमाणत्वादनुपसंहरणीयार्थश्रुतिद्वयस्य च ग्रहणाग्रह-

णवत्संभवात् किंनिमित्तमननुष्ठानम् । नच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिः किम् "अङ्गं वा समभिव्याहारा"दितित्वन्न्यायाभासमूलोताष्ट-कादिस्मृतिवच्छ्रुतिमूलत्वप्रामाण्यसंशयात्तदिति वाच्यम् । अविरुद्धस्मृतिष्वपि तस्यानिवार्यत्वादिति ।

अत्र वदन्ति ।

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।
अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्मृतः ॥

इति व्यासवचनाद्वेदस्मृत्यवबोधितयोर्धर्मयोरुत्कर्षापकर्षा-ववगम्येते । तथाच वैदिको धर्मो मुख्य उत्कृष्टत्वात् । स्मार्त्तोऽनु-कल्पः अपकृष्टत्वात् । मुख्यासंभवे चानुकल्पानुष्ठानात्फलं भवति न तत्संभवे ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मनूक्तेः । तथाच श्रुतिविरुद्धार्थाननुष्ठाने फलाभाव एव वीजं न तु अप्रामाण्यसंदेहादि । अविरोधे तु स्मृत्यर्थानु-ष्ठानादेव फलं तस्या अपि धर्मे प्रमाणत्वात् इति सर्वं सुस्थम् । अथ स्वरूपतो धर्माधर्मनिरूपणम् ।

तत्रात्मगुणौ धर्माधर्माविति नैयायिकाः ।

तदुक्तं,

विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणोऽधर्म उच्यते ॥ इति ।

विहितक्रिया ज्योतिष्टोमादिः । प्रतिषिद्धक्रिया सुरापा-नादिः । पुमानात्मा । भाट्टास्तु द्रव्यगुणक्रियादिकमेव श्रेयःसा-धनत्वेन रूपेण धर्ममाहुः ।

आपस्तम्बोऽपि,

न धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति, न देवा न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मो ऽयमधर्म इति, यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः यं विगर्हन्ति सोऽधर्मः । आत्मकथनाय सर्वलोकमसक्षं धर्माधर्मावावां वर्तावहे इति ब्रुवाणौ न भ्रमतः । नापि देवादयोऽयं धर्मोऽयमधर्म इत्याचक्षते । शेषं सुगमम् ।

भविष्यपुराणेऽपि,

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

श्रेयः साधनम् । मुख्यं श्रेयस्त्वभ्युदयरूपम् । तथाच तत्साधनं धर्म इत्यर्थः । धर्मो द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्च । आद्यमाह

बृहस्पतिः,

दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥

विष्णुः,

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

सामान्यः सर्वेषां साधारणः ।

महाभारते,

सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेवं धर्मः सनातनः ॥

सनातनः कालमात्राधिकारको न ब्राह्मणत्वाद्यधिकारान्तरापेक्ष इत्यर्थः ।

तथा,

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एवच ॥
स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । संविभागिता भोग्यस्यान्नादेर्यथार्हं विभज्य प्रतिपादनम् । आत्मज्ञानं शरीरादिभिन्नत्वेनात्मविवेकः । तितिक्षा क्षमा ।

देवलः,

शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया ।
विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः ॥

दयादीनां स्वरूपमाह

दाने बृहस्पतिः,

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता ॥
बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥
अधर्मपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

तथाच तर्कपादे,

द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥ इति।

द्रव्यं गोदोहनादि, क्रिया यागादिः, गुण आरुण्यादिः। आदिशब्दाज्जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। तत्र परमेश्वरनामोच्चारणादावव्यवहितोत्तरक्षणे पापक्षयजनकत्वादपूर्वाजनके तादृशे एवच कर्मनाशाजलस्पर्शादौ पुण्यक्षयजनके आपामरं धर्माधर्मव्यवहारदर्शनाद्गुरुमतमेव साधीय इति प्रतीमः। अत एव "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" तथा "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति" श्रुतौ "इष्टापूर्त्तौ स्मृतौ धर्मा, विति स्मृतौ यज्ञादिषु धर्मपदप्रयोगः साधु संगच्छते। यस्तु "धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्, 'पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापमाप्नोती, त्यादौ अपूर्वे धर्मपदप्रयोगः स उदाहृतलौकिकवैदिकव्यवहारानुरोधेन क्रियादावेव शक्तौ निर्णीतायां लाक्षणिकः। अस्तु वोभयत्रापि शक्तिस्तथाऽपि विहितप्रतिषिद्धावेव धर्माधर्मावस्माभिर्निरूप्येते। तत्र को धर्म इति जिज्ञासायां तल्लक्षणमाह

मनुः,

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत॥ इति।

अत्र यो धर्म इति धर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्वद्भिरित्यादिना लक्षणं विधीयते। विद्वद्भिर्वेदार्थविद्भिः। सद्भिः प्रमातृभिः। अनेन विशेषणद्वयेन वेदप्रमापितत्वं लक्ष्यते। अद्वेषरागिभिः निषिद्धफलकरागद्वेषशून्यैः। अनेन बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वं लक्ष्यते।

हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनत्वम्। तत्रैव हि मनोऽभिमुखं भवति। तदयमर्थः बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वे सति श्रेयःसाधनतया वेदप्रमापितत्वं तत्त्वमिति।

श्येनस्वर्गभोजनव्यावृत्त्यर्थं विशेषणत्रयम्। कादाचित्कदुर्वृत्तपुत्रजनकपुत्रेष्ट्यादिसंग्रहार्थं च बलवदनिष्टं निर्धारणेन विशेषणीयम्। श्येनस्तु न धर्मः। अवधारितबलवदनिष्टप्रयोजकत्वात्। यदि तु पुत्रेष्ट्यादेः फलस्य पुत्रस्य कूटसाक्ष्यकारित्वं ज्योतिःशास्त्रादितोऽवधार्यते तदा पुत्रेष्टिरप्यधर्म एव। निर्धारितगवादिपतनसंकीर्णमार्गस्थकूपखननमिव। अथवेष्टतावच्छेदकस्य बलवदनिष्टजनकतानवच्छेदकत्वं वाच्यम्। पुत्रत्वं तु तथा अभिचारत्वं तु न तथेति तद्व्यावृत्तिः। तथाच जैमिनिः,'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म, इति धर्मलक्षणमाह। अर्थग्रहणं श्येनव्यावृत्त्यर्थमिति शबरादयः।

अनेनाधर्मलक्षणमपि सूचितम्। तच्च बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन वेदप्रमापितत्वम्। तदप्युक्तं भाष्यकृता कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति। अथवा विधिविषयो धर्मः। रागतः प्राप्तत्वे सति प्रतिषेधविषयोऽधर्मः। श्येनस्तु विधिविषयत्वाद्धर्म एव। तत्फलं त्वभिचारो नाभिचरेदितिनिषेधविषयत्वादधर्मः। अत एव च श्येने शिष्टानां विगानम्। तदेतदाह

विश्वामित्रः,

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते॥

शंसन्ति विहितं मन्यन्ते। विगर्हन्ति प्रतिषिद्धं मन्यन्ते।

स्तोकादपिच दातव्यमदीनेनान्तरात्मना।
अहन्यहनि यत्किंचिदकार्पण्यं हि तद् स्मृतम्॥
यथोत्पन्नेन संतोषः कर्त्तव्यो ह्यर्थवस्तुना।
परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं सा ऽस्पृहा परिकीर्तिता॥

सत्यादीनां स्वरूपमुक्तं

महाभारते,

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसा दमनं दमः।
तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं संकरवर्ज्जनम्॥
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्त्तनम्।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता॥
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः॥

भूतहितं प्राण्यनुकूलम्। प्रोक्तं यथार्थवचनम्। अप्राणि-पीडाकरं यथार्थवचनं सत्यमिति मिताक्षराऽपि। दमनं वशीक-रणम्। द्वंद्वं कलहः तस्मिन्सत्यपि सहिष्णुता। अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षमेति मिताक्षरा। प्रशान्तता विरक्तिः।

देवलः,

व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः।

तथा,

प्रत्ययो धर्मकार्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्यप्रयोजनम्॥

देवीपुराणे,

कायक्लेशैर्न बहुभिर्नचैवार्थस्य राशिभिः।
धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि॥

देवलः,

विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मना ।

अन्यमन्युसमुत्थाने दोषाणां मर्षणं क्षमा ॥

क्षेपो गलहस्तादिना प्रेरणम् । वधोऽत्र ताडनमात्रं, हिंसायाः पृथगुपादानात् । साऽपि शोणितोत्पादादिमात्रपरा, न प्राणवियोगपर्यन्ता । अन्यथा मर्षणासंभवात् ।

तथा,

स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।

दयेति मुनयः प्राहुरनुक्रोशं च जन्तुषु ॥

यत्पुनर्वैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्वशः ।

धारणा सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते ॥

विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वद्दमशमाविति ।

शरीरोपरतिः शान्तिर्ज्ञानं प्रज्ञाप्रसादजम् ॥

शरीरोपरतिः शरीरस्य वृथाचेष्टाराहित्यम् ।

देवलः,

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

दक्षः,

यथैवात्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।

सुखदुःखानि तुल्यानि यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥

अत्र सामान्यनिर्देशात्साधारणधर्मपरत्वं द्वयोर्वाक्ययोः प्रतीयते ।

याज्ञवल्क्यः,

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

वयोबुद्धयर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम्।
आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ इति।

एतदर्थः शूलपाणिकृतजाबालस्मृतौ स्पष्टः। शिशुः पांसुक्रीडाम्। युवा गन्धादिकम्। वृद्धो धर्मानुसरणम्। बुद्धिमान्महाभाष्यादिग्रहणम्। अर्थवान्दानम्। वाग्मी दूतम्। सुवेषो राजसन्निधिम्। श्रुतशास्त्रो वेदार्थनिर्वचनम्। विशुद्धाभिजनः कुलीनकन्यावरणम्। यागकर्मरतः पशुहिंसनम्। एवं वयःप्रभृतीनामुचितां चेष्टामाचरेत्। अजिह्मामकुटिलाम्। अशठां दम्भादिरहिताम्।

मनुः,
वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

बृहस्पतिः,
यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः।
जानंस्तथैव वर्त्तेत वेषादिभिरनुद्धतः ॥

याज्ञवल्क्यः,
इज्याऽऽचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥
योगो बाह्यविषयकचित्तवृत्तिनिरोधः। परमः देशकालजात्याद्यनपेक्षः सन्परमपुरुषार्थसाधनम्।

ननु नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुत्या ऽवेदविदः आत्मसाक्षात्कारप्रतिषेधात्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभिश्च वेदैकजन्यत्वविधानाद्वेदानधिकारिणां शूद्रादीनां कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, पुराणश्रवणादिनेति ब्रूमः। अन्यथा पुराणादावात्मनिरूपणवैयर्थ्यापत्तेः। तथाच

भागवते,

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम् ॥ इति ।

अत्र त्रयीं प्रतिषिध्य तत्स्थाने भारतं विधीयते । स्थानापत्त्या च 'न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेय,मिसनेरापदस्य गिरापदकार्यकारित्ववत् वेदकार्यकारित्वावगमाद्भारतस्य वेदकार्यात्मज्ञानकारित्वसिद्धिः । किंच

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इत्यत्र णिजर्थस्य रागतः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् एतया निषादस्थपतिं याजयेदितिवत् प्रयोज्यव्यापार एव पुराणश्रवणं विधीयते । तस्य च प्रयोजनाकाङ्क्षायां श्रुतेन पुराणेन यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धादात्मप्रतिपादकपुराणश्रवणेनात्मज्ञानं भावयेदितिविधानात्सिध्यति शूद्रस्याप्यात्मज्ञानाधिकारः । नावेदविन्मनुते इति श्रुतिस्तु वेदाधिकारिणो [1]वेदातिरिक्तप्रमा-

---

१ वेदातिरिक्तेति । वेदाधिकारी वेदातिरिक्तप्रमाणेन आत्मज्ञानाय न यतेतेत्यर्थ । ननु तन्त्रप्रामाण्यनिरूपणावसरे श्रुतिभ्रष्टातिरिक्ताना वैदिकानामपि तन्त्रेऽधिकार प्रदर्शित , तथा शूद्राद्युद्देशेन रचितेष्वपि पुराणेषु त्रैवर्णिकानामधिकार प्रदर्शित । एवंच तत्त्वज्ञानायापि पुराणश्रवणादिकं त्रैवर्णिकाना नानुचितम् । किंच शूद्रादीना तत्त्वज्ञानसाधनस्य पुराणादिश्रवणस्य त्रैवर्णिकाना तत्त्वज्ञानसाधने क प्रतिबन्ध । विवेकवैराग्यसपादन द्वारा मुमुक्षुत्वोत्पादनस्य उभयत्र तुल्यत्वात् । अतो नावेदविन्मनुते त बृहन्तमिति श्रुते वेदाधिकारिणो वेदातिरिक्तप्रमाणनिषेधपरत्व न समञ्जसम् इत्यत आह ।

णनिषेधपरा [1]वेदविरुद्धतर्कादिनिषेधपरा वा व्याख्येया । तं त्वौपनिषदमित्येषाऽपि उपनिषदतिरिक्ततार्किकादिसंमतानुमा-

१ वेदविरुद्धेति । वेदविरुद्धतर्कादिभिः आत्मज्ञानाय कोटिजन्मपर्यन्तमपि यत्ने कृते वैफल्यमेव स्यात् अतो ज्ञानार्थिभिः वेद एव श्रद्धेयः तदनुकूला एव तर्का आश्रयणीयाः न विरुद्धा इति सुहृद्भूत्वा वेदः नावेदविदिति वक्तीति भावः ।

२ अनुमानादीति । आत्मस्वरूपस्य गुणातीतत्वेन अनुमानादिप्रमाणागोचरत्वात् तत्सिद्धात्मज्ञानेन न मोक्षसिद्धिरिति मुमुक्षुभिरुपनिषदेवाश्रयणीयेति बोधनार्थं तं त्वौपनिषदम् इति श्रुतिरिति भावः । उपनिषच्छब्दार्थश्च मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव । मुमुक्षूणामविद्याविनाशकत्वात् ब्रह्मप्रापकत्वाद्वा । तत्साधनत्वाद् ग्रन्थोऽपि लक्षणया उपनिषद् । तं त्वौपनिषदमित्यत्र उपनिषच्छब्देन आत्मविद्यैव, आत्मस्वरूपस्यैव विद्यामात्रगम्यत्वात् । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमिति स्मृतेः । सा च गुरुगम्यैव । स गुरुमेवाभिगच्छेत् श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः ।

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

इति भागवताच्च । ब्रह्मनिष्ठगुरुश्च मुमुक्षुकम्य एव । अन्यश्च

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
नचाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

इत्यनेन उपदेशनिषेधश्रवणात् । तपोऽत्र कामत्यागस्तपः स्मृतमितिनिर्वासनत्वमेव । तच्च वैराग्यमेव । विवेकं विनाच विषयेषु मिथ्यात्वमहादृढतरं तदनुपपन्नमेवेति विवेक आक्षिप्यते । तथाच विवेकज्ञानपूर्वकवैराग्यवान् तपस्वी तद्राहितश्च अतपस्कः । भक्तिश्च गुरुवेदान्तवाक्येषु श्रद्धापूर्विका चेतसः भगवत्प्रवणता । सा च शमादिपूर्विकैवेति शमादिषट्कस-

नादिमूलप्रमाणनिवृत्त्यर्था । नचाननुगतकारणजन्यत्वान्मोक्षे वैजात्यापत्तिरिति वाच्यम् । उभयविधस्यापि साक्षात्कारस्य साक्षात्कारत्वेनैकेनैव रूपेण मोक्षजनकत्वाङ्गीकारात् । स्पष्टं च पुराणेन शूद्रस्य तत्त्वज्ञानं

म्पत्तिरेव भक्ति तद्रहितश्च अभक्त । अभ्यसूया च अन्यत्र दोषदृष्टि । सा च स्थूलसूक्ष्मे अभिमानवतो भवति । स्थूलसूक्ष्मेऽभिमानवांश्च अन्यदेहादौ असूया करोति । सा च भगवत एव असूया भवति ।

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन् ।
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥

विनाऽच्युताद्वस्तु तरां न वाच्यमित्यादौ सर्वस्य भगवद्रूपत्वश्रवणात् । तस्मात्स्थूलसूक्ष्मदेहयोरात्मबुद्धिं परित्यज्य सर्वत्र भगवद्बुद्धिं कुर्वत आत्मैकशरणस्यैव मुमुक्षुत्वम् । तादृशस्यैव मुमुक्षो जिज्ञासो सच्चिदानन्दविग्रहगुरुप्रसादात् प्रमाणागम्योऽप्यात्मा मुमुक्षुणा आत्मत्वेन गम्यते इति गुरुपुत्राणामतिरोहितम् । अत्र सद्गुरोर्महावाक्यवदनं मुमुक्षो शिष्यस्य श्रवणमात्मदर्शनं च आश्चर्यवदेव । स्पष्टं चेदम् आश्चर्यवत्पश्यति इति श्लोकव्याख्याने मधुसूदनटीकायाम् । अत्र अविद्यानिवर्त्तिका विद्याख्या उपनिषद् एकरूपा । सा च परवाग्रूपा । तत्साधनभूता वैखरीरूपा तु नानारूपा । तत्त्वमसि, प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, इति विधिरूपाणां नेति नेति इति निषेधरूपाणां च वाक्यानां श्रुतिषु दर्शनात् । सर्वेषामेव च सद्गुरुमुखाच्छ्रुतानामविद्यानिवर्त्तकविद्योत्पादकत्वम् । अविशेषात्पुराणादिवाक्यानामपि सद्गुरुमुखाच्छ्रुतानां विद्योत्पादकत्वे न विरोधः । तथा सत्यपि आत्मस्वरूपस्य परवाग्रूपोपनिषन्मात्रगम्यत्वस्य सुस्थत्वात् । प्रत्यक्रूपोपनिषद वैखरीरूपाया साक्षात् आत्मस्वरूपगमकत्वस्य असम्भवात् । स्पष्टं चेदमुपक्रमे एव कठवल्लीभाष्ये । परवाग्रूपोपनिषदि च वेदात् पुराणात् अन्यस्माद्वा कस्माच्चित् परोक्षेण आत्मानं देहादिभ्यो भिन्नत्वेन ज्ञातवतामैहिकामुष्मिकवि-

पुराणान्तरे,

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।
वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

षयेषु अत्यन्तविरक्तानां बुद्धेः भगवन्निष्ठतया अहं ब्राह्मणः शूद्रः स्त्री चेति मूर्छिताभिमानानां मुमुक्षूणामधिकारः । अत एव मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य, अपिचेत्सुदुराचार इति स्मर्यते । विवेकज्ञानं च वेदादिभ्य उत्पद्यते । तच्च द्विजैः अविशेषात् यस्मात्कस्माच्चित्संपादनीयम् । स्त्रीशूद्रैस्तु वेदानधिकारात् पुराणादिश्रवणादेव संपादनीयम् । विवेकज्ञानोत्तरं विरक्तानां स्त्रीशूद्राणां ज्ञानाभ्यासेऽधिकारित्वं सूतसंहितायां स्मर्यते । वक्ष्यते चाग्रे मूले एव,

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।
वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

अत्रेदं तत्त्वम् । पञ्चमहाभूतारभ्यत्वं मनुष्याद्याकृतिमत्त्वं च यद्यपि ब्राह्मणादिदेहानां समानं तथापि संस्कारविशेषवत्त्वाद्यभिव्यङ्ग्यम् ब्राह्मणत्वादिकमधिकारविशेषप्रयोजकं भिन्नं भिन्नम् । प्रायः स्थूलदेहानुसारेणैव सूक्ष्मे संस्काराः प्रादुर्भवन्ति । अत एव पञ्चमहाभूतारभ्यत्वेन समानेष्वपि मनुष्यपशुपक्ष्यादिस्थूलदेहेषु प्रविष्टानां साभासानां सूक्ष्मदेहानां स्थूलानुरूपा एव संस्कारा दृश्यन्ते ननु विपरीताः । एवं प्रायो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणत्वादिव्याप्यजातिमतां विजातीया एव वासना उपलभ्यन्ते । नहि लोहकारादीनां ब्राह्मणाद्यनुरूपाः ब्राह्मणादीनां वा लोहकाराद्यनुरूपा वासनाः उत्सर्गत उद्भवन्ति । तस्मात् जन्मान्तरानुष्ठितकर्मजन्यसंस्कारा एव साभासलिङ्गदेहस्य तत्तत्स्थूलप्राप्तौ नियामकाः । ततश्च मनुष्यदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव मनुष्यदेहप्राप्तिः । एवं ब्राह्मणादिदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव ब्राह्मणादिदेहप्राप्तिः । तथा पुरुषदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव पुरुषदेहप्राप्तिः नान्यथा । अत्र क्वचित् वैपरीत्यदर्शनेऽपि न तावन्मात्रेण व्यभिचारः शङ्कनीयः । संस्कारविशेषान्तरस्य ब्राह्मणादिदेहाद्यनुरूपाकिंचित्-

स च साक्षात्कारो योगाभ्यासादिव काशीमरणादितोऽपि भवतीत्यन्यदेतत्। विस्तरस्तु मोक्षप्रकाशे वक्ष्यते। इति साधारणो धर्मः। अथासाधारणः। धर्म इत्यनुवृत्तौ

संस्कारोद्बोधप्रतिबन्धकत्वेन केषा चित्संस्काराणामनुद्बुद्धत्वेऽपि विपरीतानां च अन्यदेहानुरूपाणां केषाचित् संस्कारविशेषादेव उद्बुद्धत्वेऽपि औत्सर्गिकाणा केषाचित् ब्राह्मणादिदेहानुरूपाणा सत्त्वेन व्यभिचाराभावात्। नहि मण्यादिसमवधानदशाया वह्नेर्दाहानुत्पत्त्या उत्सर्गतः वह्नेर्दाहं प्रति कारणता निरसितुं शक्यते। ब्राह्मणादिस्थूलदेहानुरूपाः औत्सर्गिकाः संस्काराश्च निपूतदेहाभिमानिभिर्मन्वादिभिः तदनुगृहीतैश्च निर्णेयाः न तु देहाभिमानिभिः। स्वाभाविकी प्रवृत्तिश्च जन्मान्तरसंस्कारानुरूपदेहप्राप्त्यनुरूपैव दृश्यते। अत एव शास्त्रेण चतुर्णां वर्णाना तदितरेषां च देहप्राप्त्यनुरूप एव अधिकारः स्थापितः। एतदेवाभिप्रेत्य

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

इति भगवद्गीतासु अभिहितम्। शास्त्राज्ञानुरूपकर्मकरणे एव अन्तःकरणशुद्धिरूपा सिद्धिः तत एवच सम्यक् ज्ञानम्। तदप्युक्तं गीतासु,

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। इति।

भागवते च,

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः। इति।

अन्यथा आचरणे दोषश्चोक्तो गीतायां परधर्मो भयावह इति। एतेन जन्मान्तरसंस्कारेण हीनदेहप्रवेशिताः अनुपासितगुरवः पण्डितंमन्याः स्वबुद्ध्यैव शास्त्रार्थं परिकल्प्य शास्त्रोक्ताधिकारमर्यादां च परित्यज्य आचरन्तः प्रत्यवयन्ति इति सूचितम्। तस्मात्स्वहितेप्सुभिः शास्त्रोक्तमर्यादा अवश्यं पालनीया। तत्रश्च त्रैवर्णिकैरेव वेदादिभ्य आत्मा श्रोतव्यः अन्यैस्तु पुराणादिभ्य एवेति सिद्धम्। पुराणादिश्रवणेन सच्चिदानन्दरूपे आत्मनि देहादिभ्यो विविक्तत्वेन परोक्षं ज्ञाते देहादिषु च तदैव कर्तृत्वेन ज्ञातेषु

भविष्यपुराणे,

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः।
वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम्॥

जन्मान्तरसंस्कारविशेषवशात् हीनदेहं प्रविष्टोऽपि जन्मान्तरसंस्कारविशेषादेव गुर्वादिवाक्येषु विश्वासाद्विषयमात्रे विरक्तः स्वाधिकारानुरूपमेव कर्माचरन् गुरूक्तमार्गेण भगवतो नामस्मरणादिषु रतः तत्प्रभावेण शमादिसाधनसम्पन्नः भगवत्कृपया मननेन आत्मानं देहादिभ्यो विविच्य त्यक्तदेहाद्यभिमानः अज्ञाननिरासं कथमपि कर्तुमसमर्थः जन्ममरणप्रवाहलक्षणात् संसारात् मुमुक्षुः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमन्वेषयन् भगवदनुग्रहेण उपलभते। ततश्च गुरुरपि लक्षणैस्तं मुमुक्षुं ज्ञात्वा महावाक्यमुपादिश्य कृतार्थं करोति। तीव्रतरमुमुक्षोत्पत्तौ निवृत्तस्थूलसूक्ष्माभिमानस्य प्राज्ञस्य ज्ञानोपदेशे च न स्थूलधर्माणां ब्राह्मणत्वादीनां प्रयोजकता। धर्मितादात्म्ये निवृत्ते तद्धर्माणां तत्र प्रतिभासासंभवात्। अज्ञानसत्त्वेऽपि न तत्र स्थूलादिधर्मसंभवः। कार्यधर्माणां कारणे असत्त्वात्। कारणे कार्यस्य अनुत्पादात्। केवलं कर्तुः कल्पनया कारणे कार्यभानात्। एतदेवाभिप्रेत्य

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥

इति गीतासु उक्तम्। अत्र स्त्रीत्वशूद्रत्वादिकं न विशेषणं किं तु काकवत्त्वादिकमिवोपलक्षणम्। अत एव भगवत्प्रसादात् विभीषणसुग्रीवादीनां विदुरादीनां च ज्ञानं पुराणादिषु श्रूयते। शंकरभगवत्पादैरपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानाधिकार इत्युक्त्वा येषां तु विदुरादीनां भगवत्प्रसादात् ज्ञानं जातमिति श्रूयते न तेषां ज्ञानं वार्यते मर्यादाया औत्सर्गिकत्वात् इत्युक्तम्। तस्याप्युक्त एव अभिप्रायो बोध्यः। पापयोनीनां स्त्रीशूद्रादीनां मलिनसंस्कारवत्त्वेन देहाभिमाननिवृत्तिः प्रायो दुष्करा द्विजानां तु संस्कारादिमतां सा सुलभा इत्यभिप्रायेण शास्त्रकारेण मर्यादा कृता। जन्मान्तरे च ब्राह्म-

वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा।
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते॥
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप।
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते।
स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा॥
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्ज्याद्या मेखला यथा॥
यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः स उच्यते।
यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम्॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा॥

वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादि। एकपदं मात्रार्थकम्। तथाच ब्राह्मणत्वादिकमात्रमुद्दिश्य यो धर्मो विधीयते स वर्णधर्मः। यथाऽष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्राष्टवर्षं ब्राह्मणवर्णमात्रमुद्दिश्योपनय-

---

णादिदेह प्राप्य संपन्नकतिपयसाधन पूर्णतामप्राप्यैव अदृष्टवशात् मध्ये एव मृतः ज्ञानार्थी केनचित्पापेन हीनदेहं प्रविष्टोऽपि पूर्वसंस्कारवशात् ज्ञानमार्गे एव प्रवर्त्तते। तस्यैव च पूर्वोक्तप्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्तौ भगवत्प्रसादात् ब्रह्मनिष्ठगुरुलाभेन कृतार्थता भवति। नत्वेतावता दृढदेहाभिमानानाम् आत्मानमधिकारिणं मन्यमानाना त्यक्तमर्यादानामधिकार इति भ्रमितव्यम्। भगवदवतारभूताना केषाचित् ब्रह्मनिष्ठसाधूना हीनदेहधारणं तु भगवत्प्राप्तौ अनन्यभक्तिरेव प्रधानं साधनं नत्वन्यदपि किंचित् तस्मात्सर्वैरेव भगवतोऽनन्यभक्तिरेव कर्त्तव्या इति सूचयितुम्। अत एव

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥

इति भगवद्गीतासु उक्तम्। एवंच न कश्चिद्विरोध इति दिक्।

नम्। यस्त्वाश्रमं समाश्रित्येत्यत्राधिकारपदं धर्मपरम्।

हारीतेन तु आश्रमधर्माणां चातुर्विध्यमुक्तम्। यथा,

अथाश्रमाणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्न-धर्मश्चेति। पृथगाश्रमानुष्ठानात् पृथग्धर्मो, यथा चतुर्व-र्णाश्रमधर्मः। स्वाश्रमविशेषानुष्ठानाद्विशेषधर्मो, यथा नैष्ठिकयायावरानुशायिकचातुराश्रम्यसिद्धानाम्। सर्वेषां यत्स-मानो धर्मः स समानधर्मः। नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति। स्वोक्तं पृथग्धर्मादिपदं स्वयमेव व्याचष्टे, पृथगाश्रमानुष्ठानादित्यादि। पृथगाश्रममेकैकाश्रममनुष्ठानात्पृथग्धर्मः, यथा समिदाधानपुत्रो-त्पादनादिः। स्वाश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु विशेषोऽवान्तरभेदः। नै-ष्ठिको यावज्जीवं ब्रह्मचारी। इदमुपकुर्वाणब्रह्मचारिणोऽप्यु-पलक्षणम्। तत्र नैष्ठिकधर्म आमरणं गुरुकुलवासादिः। उपकु-र्वाणधर्मस्तु गुरुदक्षिणादानपूर्वकस्नानादिः। यायावरो ह्यय-थोध्यापनादिशून्यो गृहस्थविशेषः। इदं च ह्ययथोध्यापनादि-युक्तशालीनाख्यगृहस्थविशेषस्याप्युपलक्षणम्। तत्र यायावरधर्मः शिलोञ्छादिः। शालीनधर्मो ह्ययथयाजनादिः। अनुशायिको वान-प्रस्थविशेषः। चातुराश्रम्यसिद्धोऽयमिति विशेषः। समानधर्मो-ऽहिंसादिः। नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति। निष्ठा संसारसमाप्तिः तत्प्र-योजकः, विविदिषोः प्रत्यवायपरिहाराय नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं कृत्स्नधर्म इत्यर्थः। क्वचिद् द्वैविध्यं, यथा

कालिकापुराणे,

इष्टापूर्तौ स्मृतौ धर्मौ श्रुतौ तौ शिष्टसंमतौ।
प्रतिष्ठाद्यं तयोः पूर्तमिष्टं यज्ञादिलक्षणम्॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं पूर्तमिष्टं भोगार्थसाधनम्।

स्मृतौ स्मृत्या बोधितौ। श्रुतौ श्रुत्या बोधितौ। शिष्टसंमतौ

कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । शुश्रूषया जीवनासंभवे आह

याज्ञवल्क्यः,

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥

अत्र अजीवन्निति छेदः । तत्र विशेषमाह

मनुः,

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥

विशिष्टमुत्कृष्टं, धर्मवृत्त्युभयहेतुत्वात् । निष्फलं विशिष्टफलाजनकं, वृत्तिमात्रहेतुत्वात् ।

विष्णुपुराणे,

दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

मन्त्रमाह,

याज्ञवल्क्यः,

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

नृसिंहपुराणे,

अयाचितप्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।
पुराणं शृणुयान्नित्यं नृसिंहस्य च पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् ॥

मनुरपि,

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

कूर्मपुराणे,

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत्।

अत्र मनुबौधायनवचनैकवाक्यतया कर्मपदं नित्यकर्मपरम्। चतुर्षु युगेषु यथायथं प्राधान्येनानुष्ठातुं सुशकान् धर्मानाहतुः,

मनुपराशरौ,

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। तथाचोक्तं

स्कान्दे,

वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः।
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥ इति।

परं युगान्तरापेक्षया मनुष्यसामर्थ्याधिक्यात्सुशकतया अ-न्यधर्मापेक्षया प्रचुरतरम्। तत्र सामर्थ्याधिक्यमाह

स एव,

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ इति।

ज्ञानमात्मज्ञानम्। अत्रापि पूर्वोक्तार्थकं परपदमनुषज्यते। एवमग्रेऽपि।

बृहस्पतिरपि,

तपो धर्मः कृतयुगे दानं त्रेतायुगे स्थितम्।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः ॥
एवंच पूर्ववाक्ये दानपदं दयादमयोरप्युपलक्षकम् ।

पराशरः,

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

अत्र अन्ये कृतयुगे धर्मा इत्यनेन तत्तद्युगीयपुरुषसामर्थ्यानुरूपानुष्ठानका विभिन्ना एव धर्मा इत्युक्तम् । तेषु च कलियुगपुरुषीयसामर्थ्यानुरूपानुष्ठानधर्मकाणां प्राचुर्येण मन्वादिस्मृतिप्रतिपाद्यत्वं कृते तु मानवा धर्मा इत्यादिना सूचयन् तद्धर्मजिज्ञासूनां स्वधर्मगोचरप्रवृत्त्यर्थं कलौ पाराशराः स्मृता इत्यनेन स्वग्रन्थस्य प्राचुर्येण तद्धर्मप्रतिपादकत्वरूपमुत्कर्षं ज्ञापयति । न तु मन्वादिस्मृतीनां परस्परविरोधे युगभेदेन बलवत्त्वम् स्मृत्यन्तरविरोधे श्रौतस्य मनुस्मृतिबलीयस्त्वस्य स्मृत्यन्तराणां च परस्परविरोध विकल्पस्याबाधेनैवोपपत्तौ बाधकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

तथा,

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥

अत्र युगान्तरे पतिताधिष्ठितदेशादिसंसर्गो निषिध्यते, कलौ तु पातकिसंसर्गमात्रम् ।

तथा,

कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

अत्र कृतादौ युगत्रये ब्रह्मवधादिकर्मकर्तृसंभाषणमात्रादिना एव पातित्यं, कलौ तु ब्रह्मवधादिरूपेण ब्रह्मवधादिकर्तृ-

याजनयौनादिगुरुसंसर्गरूपेणैव कर्मणा पातित्यं न तु कृतयुगादिष्विव ब्रह्मवधादिकर्मकारिसंभाषणमात्रादिभ्य इत्यर्थः । ननु संसर्गदोषः पापेष्विति वक्ष्यमाणकलिवर्ज्याभिधायकवाक्येन कलौ संसर्गदोषस्य व्युदासात्कर्मणेत्यनेन कथं ब्रह्मवधादिकर्तृयाजनयौनादिगुरुसंसर्गोऽपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । संसर्गदोषः पापेष्विति वाक्यस्य कृते संभाषणादेवेत्यनेन त्यजेद्देशं कृतयुगे इत्यनेन च पराशरवाक्येनैकवाक्यतया संभाषणमात्रादिरूपसंसर्गदोषस्यैकदेशवासादिरूपसंसर्गस्य च दोषत्वाभावलाभात्प्रकृतवाक्ये कर्मणेत्यनेनास्मदभिमतसंसर्गस्यापि लाभे बाधकाभावात् । तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वाभावे च विधिद्वयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । अपिच, संसर्गदोषः पापेष्विति वाक्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे पातकिनमुपक्रम्य

एतैः सह समायोगं यः करोति दिनेदिने ।
तुल्यतां याति विप्रेन्द्र कलौ संवत्सरे गते ॥

इति स्कन्दपुराणवाक्यं कर्त्तारं तु कलौ त्यजेदिति पराशरवाक्यं च कलौ कर्तृसंसर्गस्य दोषत्वाभिधायकं विरुध्येत ।

विष्णुपुराणे,
यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ।
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ।
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साधुरिहोच्यते ॥

तपःप्रभृतीनां यत्फलं दशभिर्वर्षैः पुरुषः प्राप्नोति तत्फलं त्रेतायां हायनेन प्राप्नोतीत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि ।

मनुः,
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्त्तते ॥
इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥

तपो हि भगवान् धर्म इत्यागमे धर्मस्य तपस्त्वेन निरूपणात् तपः परं कृतयुगे इत्यादिपूर्वोदाहृतमनुवाक्योक्ताः तपोज्ञानयज्ञदानरूपाश्चत्वारोऽत्र पादत्वेन निरूपिताः। सकलः सर्वाङ्गसंपन्नः। सकलधर्मेषु श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाय सत्यस्य पृथग्ग्रहणम्। अधर्मेण शास्त्रातिक्रमेण। आगमो धनविद्यादेरुत्पत्तिः। इतरेषु सत्ययुगादन्येषु। आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्। तस्यैवागमस्य प्रक्रान्तत्वात्। धर्मस्तद्धनादिसाध्यो धर्मः यथाक्रमं प्रतियुगं पादशः पादंपादम् अवरोपितो हीनः कृतः। तथा न्यायागतधनाद्यर्जितोऽपि यो धर्मः सोऽपि चौर्यासत्यच्छद्मभिः प्रतियुगं पादशः ह्रसति। पूर्वार्धे कारणापकर्षाद्धर्मापकर्षः, उत्तरार्धेऽसत्यपि कारणापकर्षे प्रकृष्टधर्मप्रतिबन्धकवशाद्धर्मापकर्ष उक्त इति भेदः। अत्र चौरिकानृतमायानां प्रतियुगं समुच्चयेनान्वयो न तु यथासंख्यम्। इदानीं तत्समुच्चयदर्शनात्। अत्र तपःप्रभृतीनां धर्मपादानां मध्ये त्रेतादौ क्रमेणैकैकः पादः सर्वात्मना नश्यतीति नार्थः। इदानीमपि तेषां क्वचिद्दर्शनात्। किंतु सर्वेषामेव धर्मपादानामेकैकस्य पादस्य प्रतियुगं क्रमेण तुर्यस्तुर्योऽशो नश्यतीत्यर्थः। तदुक्तं

भागवते,

कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः।
सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ॥
तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः।
त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः।

अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैः ॥
तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे।
हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥
कलौ तु धर्महेतूनां तुर्योऽशो ऽधर्महेतुभिः।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ इति।

बृहस्पतिः,

कृते ऽभूत्सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः।
पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥
धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्वौ पादौ द्वापरे स्थितौ।
तिष्ये ऽधर्मस्त्रिपादस्तु धर्मः पादेन संस्थितः ॥

अत्र सर्वेषां धर्माणां चतुर्धा विभक्तानामेकैकांशरूपपादापगमात् त्रिपदत्वादिकमवगन्तव्यम्।

स्मृतिचन्द्रिकायामादिपुराणे,

यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे।
पापप्रसक्ताश्च यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥
न विद्वत्ता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मनसः कलौ।
यतोऽतः सत्यमेवैकं नराणामुपकारकम् ॥

पराशरः,

युगेयुगे च ये धर्मास्तत्रतत्र च ये द्विजाः।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

अयं च निन्दानिषेधोऽसमर्थविषयः। अत एवाह युगरूपा हि ते द्विजा इति। इति धर्मस्वरूपविभागः।

अथ धर्महेतुनिरूपणम्।

स द्विविधः। आरादुपकारकसन्निपत्योपकारकभेदात्। आद्यो यथा प्रयाजादिः। द्वितीयः द्रव्यदेवतादेशकालकर्त्रादिः तत्संस्का-

स्थ । द्रव्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्ये विहितम् । देवता यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादावग्न्यादिः । कालाद्याहतुः

शङ्खलिखितौ,

तत्र धर्मलक्षणानि देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति । समस्तेषु धर्मोदयः साधारणोऽन्यथा विपरीतः । श्रद्धापात्रसंपन्नो धर्मः कालापेक्षः । श्रद्धाद्रव्योत्पत्तिरिति कालस्तन्मूलो देश इति । अस्यार्थः । धर्मलक्षणानि धर्मनिमित्तानि । देशो ब्रह्मावर्त्तादिः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपाय इतिकर्त्तव्यता । द्रव्यं गवादि । श्रद्धा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । पात्रं विद्यातपोवृत्तसंपन्नम् । त्यागः स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकः परस्वत्वोत्पत्तिफलको व्यापारविशेषः । समस्तेषु सत्सु धर्मोदयः विशिष्टदानधर्मफलोदयः । उपलक्षणमिदम् । अन्येष्वपि सर्वाङ्गसंपन्नेष्वेव यागादिषु विशिष्टफलोदय इत्याह, साधारण इति । सर्वधर्मसाधारणोऽयं न्याय इत्यर्थः । अपरार्के तु साधारण इत्यस्यानन्तरं न्याय इत्यपि पाठो दृश्यते ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

देशे कालउपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

अन्यथोक्तदेशाद्यभावे विपरीतः तादृशधर्मफलाजनकः । विशेषविहितदेशादिक विनाऽपि श्रद्धापात्रविशेषसंपत्तिमात्रेण पूर्वोक्तात् न्यूनां धर्मसिद्धिमाह, श्रद्धापात्रसंपन्नो धर्मः कालापेक्ष इति । श्रद्धापात्राभ्यामेव पूर्वोक्तकालातिरिक्तानिषिद्धकालसापेक्षाभ्यां धर्मः संपद्यते इति वाक्यार्थः । कालमेवाह, श्रद्धाद्रव्योत्पत्तिरिति काल इति । यस्मिन्नेव काले श्रद्धा द्रव्यं च स एव कालोऽपेक्षणीय इत्यर्थः । एवंभूतकालसंपन्नो यः कश्चनानिषिद्धो

देशो धर्मस्य कारणमित्याह, तन्मूलो देश इति । स प्रागुक्तः कालो मूलं धर्मजनने सहकारी यस्येत्यर्थः । श्रद्धापात्रद्रव्यसंपत्तिरप्रतिषिद्धौ देशकालौ धर्मसंपत्तिरिति समुदायार्थः । तत्र देशो

मार्कण्डेयपुराणे,

भगवन्कथितस्त्वेष जम्बूद्वीपः समासतः ।
यदेतद्भवता प्रोक्तं कर्म नान्यत्र पुण्यदम् ॥
पापदं वा महाभाग वर्जयित्वा तु भारतम् ।
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ॥
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
दक्षिणे मलयो यस्य हिमवानुत्तरे तथा ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वमपि दुर्लभम् ॥
मृगपश्वोपधिवरा योनीस्तद्वदतोऽश्नुते ।
स्थावराणां च सर्वेषामतो ब्रह्मन् शुभाशुभे ॥
प्रयान्ति कर्मभूर्ब्रह्मन्नान्यलोकेषु विद्यते ।
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापं च वै तथा ॥
देवानामपि विप्रर्षे सदैवैष मनोरथः ।
अपि मानुष्यमाप्स्यामो देवत्वात्प्रच्युताः क्षितौ ॥
मनुष्यः कुरुते तत्तु यन्न शक्यं सुरासुरैः ।

विष्णुपुराणे,

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः ॥

तथा,

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ।

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णोः परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते
तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥

भविष्यपुराणे,

ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।
मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥

अनन्तर इत्यत्र नञ् ईषदर्थे, अनुदरा कन्येतिवत् । अन्तरशब्दो भेदवचनः । भेदश्च वैलक्षण्यम् । तच्च न्यूनतया । उत्तरोत्तरं न्यूनदेशस्यैवाभिधानात् । यथा मध्यदेशस्ततो न्यून इति । तथाचेषन्न्यून इत्यर्थः ।

मनुः,

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

अत्र देवपदं स्तुत्यर्थम् । अन्तरं मध्यम् ।

अस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥

परम्परैव पारम्पर्यम्। परम्पराक्रमेणानिदंप्रथमतयाऽऽगतः। तेनाधुनिकाचारो वारितः। अन्तरालाः संकरजातयः। यद्यपि देशान्तरेऽपि सदाचाराः सन्ति, तस्मिन्नपि च देशेऽनुपनीतसहभोजनादयोऽनाचाराः परम्परागता बहवो दृश्यन्ते, तथाऽपि सदाचारलक्षणे नैतद्वाक्यस्य तात्पर्यं किं तु तद्देशप्रशंसामात्रे इति नान्यदेशाचारस्याप्रामाण्यमिति मेधातिथिः।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वंस्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥
एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन्प्रयत्नतः।
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्शितः॥

मत्स्या विराटदेशः। पञ्चालाः कान्यकुब्जादिदेशः। शूरसेनकाः मथुरादिदेशः। अनन्तर ईषत् न्यूनः। अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य। एतद्देशप्रसूतस्येति वचनं देशप्रशंसापरं तत्प्रकरणपाठात्, न तु तद्देशप्रसूतेभ्य एव धर्मशिक्षणनियमार्थम्। विनशनं सरस्वत्यन्तर्धानदेशः कुरुक्षेत्रदेशे प्रसिद्धः। यज्ञियो यज्ञार्हः। म्लेच्छदेशो यज्ञाद्यनर्हः। वृत्तिर्जीविका तया कर्षितः पीडितः, वृत्त्या जीवनाभाववानित्यर्थः।

वसिष्ठः,

धर्म आर्यावर्त्ते प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकावनादुदक् पारियात्राद्दक्षिणेन हिमवत उत्तरेण विन्ध्यस्य धर्मा ये चाचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्या न ह्यन्ये प्रतिलोमकक्षधर्माणः एतमार्यावर्त्तमित्याचक्षते गङ्गायमुनयोरन्तराऽप्येके यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद् ब्रह्मवर्चसम्। अथापि भाल्लविनो निदाने गाथामुदाहरन्ति। पश्चात्सिन्धुर्वितरणी सूर्यस्योदयनी पुनः। यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद् ब्रह्मवर्चसमिति। अस्मिंस्तु अदर्शनादयः शब्दाः पश्चात्सिन्धुरित्याद्युदाहृतश्रुत्युक्तत्तद्देशपराः नह्यन्ये। यतस्ते धर्मा प्रतिलोमकक्षधर्माणो विपरीताः अस्फुटस्वभावाः। कक्षशब्दने घनतृणावृतदेशवचनेनास्फुटता लक्ष्यते। पुनरार्यावर्त्तानुवादोऽन्यर्थनञ्ञाप्रदर्शनार्थः, आर्यास्त्रयो वर्णा आवर्त्तन्ते यस्मिन्निति। ततश्चार्यैरत्रैव वस्तव्यम्। ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपत्तिः। भाल्लविनः छन्दोगाः। निदान छन्दोगसूत्रम्। सिन्धुः प्रसिद्धः। वितरणी जनकपर्वतसमीपे मालवदेशे परशुरामेण धनुष्कोट्या कुण्डं भित्त्वा निर्मितेति जनप्रसिद्धा।

आदिपुराणे,

कृष्णसारैर्यवैर्दर्भैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा।
समृद्धो धर्मदेशस्तमाश्रयेरन्विपश्चितः॥

शङ्खलिखितौ,

देश आर्यो गुणवान् प्रागस्तादर्वागुदयाद्यावदुचा गिरयो यावत्पुण्याः सरितः प्राक्सिद्धत्वाद्देशः सनातनः पुण्यः। कृष्णमृगो वा यावद्विचरति तावदाचारः स्यात् प्राक् सिन्धुसौवीराद्दक्षिणेन हिमवतः पश्चात् काम्पिल्या उदक् पारियात्रादनघं ब्रह्मवर्चसं सर्वेषामतोऽन्यदेशजातिकुलधर्माणामन्वया इति।

अनवद्यमविकलम् । धर्माणामेतद्देशधर्माणाम् । अन्वयाः सन्तानाः, प्रसेतव्या इति शेषः ।

पैठीनसिः,

आहिमवत आच कुमार्याः सिन्धुर्वैतरणी नदी सूर्यस्योदयनं पुरः यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तत्र धर्मश्चतुष्पादो भवतीति ।

विष्णुः,

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यत्र देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तमतः परम् ॥

अन्ये तत्तत्कर्मणि पुण्यदेशास्तत्तत्प्रकाशे निरूपणीयाः ।
अथ निषिद्धदेशाः ।

बौधायनः,

आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथः ।
उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनयः ॥

अवन्ति कारस्करान्पाण्ड्यान् पुण्ड्रान्सौवीरान्वङ्गकलिङ्गप्रासूनानिति च गत्वा पुनःस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा । अथाप्युदाहरन्ति ।

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कालिङ्गान्प्रपद्यते ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविः ॥

आनर्त्तका द्वारका यस्मिन् देशे । अङ्गश्चम्पामदेशः । अयं च निषेधस्तीर्थयात्रां विना ।

तदुक्तं,

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणे,

आर्य्यावर्त्तसमुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाऽद्विजः।
कर्मदां सिन्धुपारं च करतोयां न लङ्घयेत्॥
आर्य्यावर्त्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः।
आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्ध्यति॥
कर्म द्यतीति व्युत्पत्त्या कर्मदा कर्मनाशा। मगधे विशेषमाह,
कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुनः।
च्यवनस्याश्रमः पुण्यः पुण्यं राजगृहं वनम्॥
कीकटो मगधदेशः।

वायुपुराणे,

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम्।
उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कीकटान्॥
देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः।

आदिपुराणे,

काश्मिकोसलसौराष्ट्रदेशाः कर्णाटकच्छजाः।
कावेरीकोल्वणोद्भूतास्ते देशा निन्दिता भृशम्॥
कोल्वणः। ऋष्यमूकगिरिमध्यदेशः कोल्वण इति प्रसिद्धः।
पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात्।
आरट्टा नाम ते देशा न तेष्वार्योऽन्वहं वसेत्॥
पञ्चनद्यस्तु शतद्रुविपाशैरावतीचन्द्रभागावितस्ताख्याः।
नर्मदासिन्धुकौशीनां पारं पश्चस्य पश्चिमम्।
गत्वा नरकमाप्नोति तीर्थकाम्यादृते व्रजन्॥
पारं मध्यभागात्परभागः। पश्चस्य पुष्करस्य।
अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रमद्रमालवकाम्नपा।
नर्मदादक्षिणे यच सिन्धोरुत्तर एव च॥

पौण्ड्रश्चैव सुराष्ट्रश्च वैन्ध्यमागधकाः खशाः ।
न विवाहं तथा श्राद्धं यज्ञं तेषु समाचरेत् ॥
पापदेशाश्च ये केचिद्व्याधैरध्युषिता जनैः ।
गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृच्छ्रं पापं समश्नुते ॥

कृष्णसारादिरहितदेशाभिप्रायमिदमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

व्यासः,

देशान् शूद्रजनाक्रान्तानधार्मिकजनावृतान् ।
म्लेच्छावृतान्प्रयत्नेन वर्जयेद्धार्मिको द्विजः ॥

श्रुतिरपि,

तस्मान्न जनमियान्नान्तमियादिति । जनमन्त्यजनम् ।

क्वचित्प्रतिप्रसवः स्कान्दे,

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च पर्वतांश्च खशांस्तथा ।
सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्पारदानन्ध्रमालवान् ॥
विवाहने द्विजो नित्यमनापदि विवर्जयेत् ।
एतानप्यापदि गृही संश्रयेद्वृत्तिकर्षितः ॥

पितामहः,

शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्र मध्ये तु जाह्नवी ।
सोऽपि पुण्यतमो देशोऽनार्यैरपि समाश्रितः ॥
कुरुक्षेत्रनिवासेन वाराणस्यां च मानवः ।
अहिंसकः स्नानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥
न गङ्गया विना वासः सर्वक्षत्रक्षयादृते ।
काश्यां तु मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।
निवासो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते ॥

सर्वक्षत्रक्षयो नाम कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रादन्यत्र गङ्गया विना न वासः श्रेष्ठः । प्रयागादन्यत्र मरणं काश्यामेव श्रेष्ठम् ।

व्यासः,

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्ते तथाऽऽश्रमाः ।
पुण्या त्रिपथगा येषां मध्ये याति सरिद्वरा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रभासे पुष्करे काश्यां नैमिषेऽमरकण्टके ।
गङ्गायां सरयूतीरे निवसेद्धार्मिको जनः ॥

कालादयो धर्महेतवस्तत्तत्प्रकाशे निरूपयिष्यन्ते । इति निमित्तनिरूपणम् ।

अथ फलम् ।

तत्र श्रुतिः,

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति ।

मनुः,

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

अनुत्तमं सुखमिति तत्तत्फलोपलक्षणम् ।

गौतमः,

वर्णाश्चाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचार्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठा वर्णाश्रमोभयप्रयुक्तधर्माननुतिष्ठन्तः प्रेत्य मृत्वा

लोकान्तरं गत्वा तत्तत्कर्मफलमनुभूयानन्तरं शेषेण भुक्तावशिष्टेन पुण्यकर्मणा प्राप्तविशिष्टदेशादिका भूत्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते। अत्र विशिष्टशब्दः सर्वैर्देशादिभिः संबध्यते। तत्र देश आर्यावर्तादिः। जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। कुलमध्ययनादिसंपन्नम्। रूपं कान्तिमत्। आयू रोगरहितं शतवर्षादि। श्रुतं वेदवेदाङ्गादिवेदनम्। वृत्तमनुपाधिचरित्रम्। वित्तं धर्मार्जितं धर्मोपयोगि च। मेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिः। अत्र मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्षम्। सुमेधसो दुर्मेधस इत्यादौ तद्दर्शनात्। कल्पतरुस्तु सकारान्तं शब्दान्तरं वीर्यवाचीति व्याख्यातवान्। विष्वञ्चः सर्वतोगामिनः यथेष्टचेष्टा इति यावत्। अनेन निषिद्धकारिण उक्ताः। विपरीता वर्णाश्रमधर्मत्यागिनः। अनेन विहिताकारिण उक्ताः। नश्यन्ति नरकादौ पापफलमनुभूय भुक्तावशिष्टेन पापकर्मणि विरुद्धदेशादौ जन्म प्रतिपद्य पापरता भवन्तीत्यर्थः।

आपस्तम्बः,

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं वर्णं रूपं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रपद्यते। तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्त्तते यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम्, एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता। स्तेनोऽभिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन् लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः, पौल्कसो राजन्यो, वैणवो वैश्य इति। अस्यार्थः। परं श्रेष्ठम्। अपरिमितं चिरकालानुवृत्ति। परिवृत्तिः पुनरावृत्तिः। कर्मफलशेषेण कर्मफलसाधनशेषेणेति कल्पतरुः। कर्मफलमपूर्वं तच्छेषेणेति रत्नाकरादयः। जात्यादि व्याख्यातम्। तत्स्वधर्मा-

नुष्ठानम्। उभयोर्लोकयोरिहामुष्मिंश्च। ओषधीनां व्रीह्यादीनाम्। वनस्पतीनां वृक्षाणां, वनस्पतिर्वृक्षमात्र इति कोशात्। बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे क्षेत्रस्य कर्षणादिना संस्कारविशेषे सति फलपरिवृद्धिः, एवं स्वधर्मानुष्ठातुरपि। एतेनोक्तन्यायेन दोषफलपरिवृद्धिः दुष्कर्मफलपरिवृद्धिः। अत्रोदाहरणं स्तेन इत्यादि। स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णापहर्ता। अभिशस्तो महापातकान्तरवान्। स्मृत्यन्तरे महापातकिन एव पापभोगानन्तरं चण्डालादिजन्मस्मरणात्। पातक्यन्तरस्याप्युपलक्षणमेतत्। परस्मिन् लोकेऽपरिमिते बहुतरे निरये नरके वृत्ते भोगेन क्षीणे सति ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते। राजन्यः पौल्कसः हीनजातिविशेषः। वैश्यो वैणवः वंशविदलजीवी हीनजातिः। इदमपि हीनजात्यन्तरोपलक्षणम्। अत्र स्वकर्मनिष्ठा इति गौतमीये स्वकर्मानुष्ठाने इत्यापस्तम्बीये च दर्शनात्स्वस्वाश्रमादिविहितानां नित्यानामेव कर्मणामानुषङ्गिकमकाम्यमानमपि जात्यादिकं वाचनिकं फलमिदम्। तदुक्तं

भविष्यपुराणे,

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्। इति।

न तु काम्यानां, तेषां काम्यमानमात्रफलजनकत्वादिति कपर्दिभाष्याभिप्रायः।

इदं तु प्रतिभाति। गौतमीयापस्तम्बस्मृत्योर्नित्यकर्मपरत्वे तेषां निष्फलत्वात्स्वर्गादिफलमनुभूय शेषेण जात्यादि लभते इति न सङ्गच्छतइति।

अथ अस्तु काम्यमात्रपरत्वं तत्र च स्वर्गादिफलं जात्यादि च फलान्तरं जन्यतइत्युच्यते, तदा*प्रयोगसिद्ध्यधिकरणविरोधः।

---

* पू. मी. अ. ४। पा. ३। अ.धि. ११।

अथ जासादिविशिष्टस्य स्वर्गादेः फलत्वमस्तु न कोऽपि विरोध इति चेत् न । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यैः स्वर्गादिमात्रार्थत्वावगमात् । तस्मात् न विशिष्टं फलम् । का तर्हि गौतमापस्तम्बवाक्ययोर्गतिः ।

केचिदाहुः ज्योतिष्टोमादिजन्ये स्वर्गफले भुक्ते सति ततः शेषेण तेभ्योऽवशिष्टेन भिन्नेन जासादिफलकेन कर्मान्तरेण गौतमादिवचनसिद्धतत्तत्फलभोगावसानकालरूपसहकारिसम्पन्नेन जासादि जन्यतइति ।

वस्तुतस्तु स्वर्गादिजनककर्मशेषेणैवाकामितमपि जासादि जन्यते वचनप्रामाण्यात् । परं तु न तज्जासादिप्रयुक्तम् । अत एव न योगसिद्ध्यधिकरणविरोधः । यत्र हि परस्परपरिहारेणानेकमनुष्ठाननिमित्तं यथा पशुपुत्रादि स एव योगसिद्धिविषयः । नित्यकाम्यप्रयोगयोस्तु न परस्परपरिहारेण नित्यप्रयोगस्य ततश्चाविरोधः । एवं खादिरतादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

मनुः,

धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥
पुत्तिका पिपीलिकाभेदः ।
नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव विलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव तु दुष्कृतम् ॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

एवंच फलं विनेत्यत्र फलपदेन सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतरद्विव-क्षितम् । तथाच संध्यावन्दनादावनिष्टसाधनतद्वन्दनादिविरो-धिनि तत्त्वेन ज्ञाते इच्छा तया तदनुष्ठानम् । तेन तत्फलं विना नित्यानामनुष्ठानम् । काम्यानां स्वफलार्थमनुष्ठानम् । नैमित्ति-कानां प्रायश्चित्तानां यथाशास्त्रं दोषघातार्थं तत्तत्पापक्षयार्थमनु-ष्ठानम् । एवं कर्मणां नित्यकाम्यनैमित्तिकानां त्रिविधं करणम् ।

फलमिति मतान्तरप्रतिपादकेनाग्रिमश्लोकेन क्षयं केचिदि-त्यादिनाऽन्वीयते । केचित्पापक्षयं केचिदकरणजन्यदुरितानु-त्पत्तिं नित्यकर्मणां फलं वदन्ति । काम्यनैमित्तिकयोस्तत्तद्वि-धिबोधितफलसत्त्वात् । एतन्मतद्वये च फलत्वेनोक्तयोः पापक्ष-यदुरितानुत्पादयोः कामनाऽप्यङ्गमिति फलं विनेत्युक्तकल्पात्फलं क्षयं केचिदुपात्तस्येति मतस्य भेदः । नित्यांक्रियां नित्यक्रियाप्र-तिपादिकाम् । अनुषङ्गफलामानुषङ्गिकफलप्रतिपादिकाम् । यद्वा श्रुतिं श्रूयमाणाम् ।

ये तु नित्यकर्मणामार्थवादिकं फलमनङ्गीकृत्य फलश्रुतिमप्रशं-सार्थामाहुस्तदभिप्रायेणान्ये इत्युक्तम् । तथाच मतद्वयेऽप्यार्थवादिकं संध्यावन्दनादेर्ब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलमानुषङ्गिकमेवेति केषां चिन्मतम् ।

तदिदं पर्यवसितम् । नित्यक्रियायामानुषङ्गिकमपि फलं नास्तीत्यङ्गीकृत्याफलत्वमेव । फलश्रुतिस्त्वर्थवाद इत्येकं मतम् । पापक्षय एव फलं न त्वानुषङ्गिकमपीत्यपरम् । दुरितानुत्पाद एव फलं न त्वानुषङ्गिकमपीत्यपरम् । एतन्मतद्वयान्यतराङ्गीका-रेणानुषङ्गिकमपि फलमङ्गीकृत्य मतद्वयमेवं पञ्च मतानीति ।

कर्मणि च क्वचिद्विध्युद्देशगतं फलं यथा ज्योतिष्टोमादौ स्व-र्गादि । क्वचिदार्थवादिकं यथा जातेष्ट्यादौ पूतत्वादि । क्वचि-

रकल्प्यं यथा विश्वजिदादौ स्वर्गः। यत्र विध्युद्देशार्थवादयोः फलश्रवणं तत्र फलार्थवादः प्रशंसार्थः। विध्युद्देशोक्तफलेनैव निराकाङ्क्षत्वात्। एवमङ्गेष्वपि फलश्रवणमर्थवादः। यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादौ अपापश्लोकश्रवणादिः। वस्तुनस्तु अर्थवादस्य स्वार्थे बाधकाभावात्प्राशस्त्यपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गादार्थवादिकमपि कर्मणः फलम्। परं तु तदकाम्यमानमेव जायते इत्यानुषङ्गिकमुच्यते। ननु वैधेनैव फलेन निराकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य प्राशस्त्यपरत्वमेव स्यात्। सत्यम्। वचनावगतानुषङ्गिकफलान्तरवत्त्वरूपप्राशस्त्यमपहाय न शुष्कं प्राशस्त्यान्तरं कल्पनीयं गौरवात्। न चानुद्देश्यं कथं फलं स्यादिति वाच्यम्।

> यथेक्षुहेतोरपि सेचितं पय-
> स्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति।
> तथा नरो धर्मपथेन संचरन्
> सुखं च कामांश्च वसूनि चाश्नुते॥

इति, तद्यथाऽऽम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इति व्यासापस्तम्बवचनात्तदवगतेः। निर्मिते आरोपिते। न चैतानि नित्यमात्रपराणि, सामान्ये बाधकाभावात्। नित्यानां फलानुद्देश्यकत्वेन फलोद्देश्यकाम्रारोपणजलसेकादिदृष्टान्तानामफलत्वप्रसङ्गाच्च। एवं

> मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः।
> पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम्॥

इत्यादियाज्ञवल्क्यादिवचनं फलपरमेव। यत्र त्वन्यानर्थक्यं तत्र विध्युद्देशगतमपि फलपदमर्थवाद एव। यथा,

> यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलम्।

पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीत्यादि। अथवा ज्योतिष्टो-

माग्निहोत्रादाविव तत्रापि फलतारतम्यम् इति न काऽप्यनुपपत्तिः। यत्र तु विष्णुनामग्रहणद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनाश्ये महापातके तारतम्यं कल्पयितुं न शक्यते तत्र विश्वस्ताविश्वस्ताधिकारिभेदेन व्यवस्था कल्पनीयेति प्रायश्चित्तप्रकाशे भक्तिप्रकाशे च विस्तरेण वक्ष्यामः। धर्माधर्मफलोत्पत्तेरावश्यकत्वमाह

मनुः,

सीदन्नपि न धर्मेण मनो ऽधर्मे निवेशयेत्।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम्॥

धर्मेण धनव्ययायासादिनाऽनुष्ठितेन सीदन्नपि धनस्य व्ययितत्वात्तदभावेन दुःखमनुभवन्नपि अधर्मे परस्वहरणादौ। अधार्मिकाणां विहितमकुर्वताम्। पापानां निषिद्धकारिणाम्। विपर्ययं धनादिनाशम्। आश्विति निन्दातिशयार्थम्, विलम्बेनापि तद्दर्शनात्। यदाह

स एव,

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति॥

अत्र साधर्म्यदृष्टान्ते गौर्भूमिः। वैधर्म्यदृष्टान्ते गौः पशुः। यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा न फलति कालाद्यपेक्षते तथा। गोपक्षे यथा गौः सद्यो दुग्धादि प्रयच्छति नैवमधर्मः, किं तु क्रमेणावर्त्तमान इत्यर्थः।

तथा,

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु।
नत्वेव तु कृतो ऽधर्मः कर्त्तुर्भवति निष्फलः॥

अधर्म इति छेदस्तत्प्रकरणपाठात्। न निष्फलः। अकृतप्रायश्चित्त इति शेषः।

मार्कण्डेयपुराणे,

द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च।
भार्यायां च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम्॥
आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम्।
नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्॥

अकृतप्रायश्चित्त पाप कर्त्तुः पापभोगप्रतिबन्धके पुण्यविशेषे सति तत्पुत्रादौ फलति। तेषामपि तादृशपुण्यविशेषश्चेत्स्वयमेव नश्यति नष्टेन्धनाग्निवत्। एव धर्मेऽपि द्रष्टव्यं समानन्यायत्वात्। भवन्ति चात्र वक्तारो निषिद्धाचारोऽप्ययं पितुः पुण्येन वर्धते इति। एवंच यच्छास्त्रफलं प्रयोक्तरीति जैमिनिनोक्तं तदसति अपवादे द्रष्टव्यम्। तस्मात्सर्वात्मना धर्मः सेव्यो नाधर्मः। तदाह

व्यासः,

सुदुर्लभमिदं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः।
धर्मावमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चकः॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगदारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे परिभाषाप्रकाशे धर्माधर्मनिरूपणम्।

अथ परिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे,

सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेन सदा वीर काम्यं कामान्वितेन तु ॥
आचारयुक्तः श्रद्धावान् वेदज्ञोऽध्यात्मवित्तमः ।
कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

ससाधनं यथाविहितेतिकर्त्तव्यताकम् । अधिकारिणेति यद्धर्मविशिष्टं प्रति यत्कर्म विधीयते तद्धर्मवान् तत्राधिकारी । ते च धर्मा अननुगतास्तत्तच्छास्त्रेभ्योऽवगन्तव्याः । सम्यक् यथासामर्थ्यं प्रथमकल्पादिना कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । नित्यं कर्माभिप्रेत्याह, निष्कामेनेति । यद्यपि कामनां विना कर्मानुष्ठानमेव न संभवति, प्रवृत्तिमात्रस्य कामनाऽधीनत्वात् । नित्येऽपि अनिष्टसाधनविरोधिनि अहिकण्टकनाशादाविव कामना संभवत्येव । अत एव मनुनाऽपि कर्ममात्रस्य कामनामूलकत्वमुक्तम् । यथा,

यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् । इति ।

तथाऽपि नित्ये फलकामनाया अधिकारनियामकत्वाभावप्रतिपादनार्थमिदम् । एवं च फलकामनां विनाऽपि अनुष्ठितान्नित्यकर्मणः फलसिद्धिः । काम्ये तु शास्त्रोक्तफलकामना फलनियामिकेति तत्कामनावतैव तत्कर्त्तव्यमित्याह, काम्यमित्यादिना । आचारः शौचस्नानाचमनादिः । आचारो मन्वाद्युक्तातिथिपूजादिरिति कल्पतरुः । श्रद्धा फलावश्यंभावनिश्चयः । यथाह देवलः,

प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्यप्रयोजनम् ॥ इति ।

वेदज्ञः वेदजन्यानुष्ठेयार्थज्ञानवान् । इदं च उत्तमधर्माभिमायकम् । तदुक्त

व्यासेन,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते । इति ।

अत एवात्र फलं संपूर्णमिति शेष इति कल्पतरौ व्याख्यातम् । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् । न्यायार्जितधनः । स्ववृत्त्याऽर्जितकर्मोपयुक्तधनः । इदं च फलोत्कर्षार्थम्, अन्यवृत्त्यर्जितधनेनापि फलश्रवणात् । व्यापारोत्कर्षेणापि फलोत्कर्षमाह

आपस्तम्बः,

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः । यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
फलं न किं चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
विधिदृष्टं यथाविहितम् । अविधिना विध्यतिक्रमेण ।

मनुः,

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥
प्रभुः समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य यत्कृतम् ॥
यन्नाम्नात स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

अक्रियापदवाच्या वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधा । अक्रिया अकरणम् । परोक्ता स्वशाखोक्तप्रकारं त्यक्त्वाऽपरशाखोक्तप्रकारेणानुष्ठानम् । अयथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणानुष्ठानम् । कर्त्तुमिच्छति करोति । दुर्मेधाः शास्त्रविरुद्धार्थज्ञानवान् । यत्स्वशाखायां नोक्तं परशाखायां चोक्तं सामान्यशास्त्रेण च प्राप्तं, यथा छन्दोगानां याजुर्वैदिकमग्निहोत्रं, यच्च स्वशाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो ऽविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरणं गृह्यान्तरादौ मन्त्राभिधानं, तद्धर्मज्ञैः कर्त्तव्यमेवेति छन्दोगपरिशिष्टटीकायां नारायणः ।

शूलपाणिना तु श्राद्धविवेके अविरोधि चेति पठित्वा चकारादाकाङ्क्षितमिति व्याख्यातम् । एवंच स्वशाखायामनुक्तं परशाखोक्तं प्रधानं न ग्राह्यम् । अङ्गं तु स्वशाखायामनुक्तं परशाखायामुक्तमविरोधि आकाङ्क्षितं च ग्राह्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रसक्तं सर्वोपसंहारमपवदति

गृह्यपरिशिष्टकारः,
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥
यज्ञपार्श्वपरिशिष्टे कात्यायनः,
ऊनो वा ऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखास्थितो विधिः ।
तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकम् ॥
परशाखोऽपि कर्त्तव्यः स्वशाखायां न नोदितः ।
सर्वशाखासु यत्कर्म एकं प्रत्यवशिष्यते ।
यद् यतः प्रत्यवशिष्यते प्रतीयते ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथंचन ।
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥
समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
प्रधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नच तत्क्रिया ॥

प्रवृत्तम् आरब्धम् । अन्यथा विपरीतम् । तच्च करणे सत्येव क्रमाद्यन्यत्वेन । यतो यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्कर्म अन्यथा जातं तत एवारभ्य पुनर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यादित्यर्थः। समाप्ते कर्मणि अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं ज्ञातं तमेव पदार्थं पुनः कुर्यात् न पुनस्तदुत्तरानपि पदार्थान्।

एतदन्यथाकरणविषयम् । प्रधानस्येत्यादि त्वकरणविषयम् । प्रधानस्य कर्मणो यत्राकरणं भवति तत्साङ्गमेव पुनः कर्त्तव्यम् । तदङ्गस्याकरणे न साङ्गप्रधानावृत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किं तु प्रायश्चित्तमेव कार्यमिति कल्पतरुः । कात्यायनपरिशिष्टटीकानारायणहेमाद्रिप्रभृतीनां सर्वेषामपि स्मार्त्तानां संमतोऽयमर्थः ।

अयं त्वत्र विशेषः । पूर्ववचनद्वयं विशेषानुपादानादङ्गप्रधानोभयविषयकम् । तत्र प्रयोगमध्येऽन्यथाकरणज्ञाने सत्याद्यवचनात् व्यवस्था । समाप्ते सत्यन्यथाकरणज्ञाने द्वितीयवचनाद्व्यवस्था । विशेषानुपादानात्प्रयोगमध्ये समाप्तौ च अङ्गप्रधानयोरकरणज्ञाने तृतीयवचनाद्व्यवस्था । एवं चान्यथा कृतानामङ्गानां पुनरनुष्ठानमकृतानां तु तेषां नानुष्ठानमिति वचनात्सिद्धम् ।

अन्ये तु वैषम्यमेतदाकलय्य तृतीयश्लोके तदङ्गस्य तत्समवायिनोऽङ्गस्य प्रधानावृत्तिं विना अनुपयोगिनोऽङ्गस्येत्यर्थः । यथा प्राङ्मुखत्वबद्धशिखत्वादेः तथा तिष्ठद्धोमसूर्योपस्थानादौ ऊर्ध्वस्थितत्वादेः तथा होमाचमनादौ दीक्षितत्वादेः होमादौ स्रुवादिसंस्कारादेराचमने ब्राह्मतीर्थत्वादेरित्याहुः ।

समाप्ते इत्यादिश्लोकव्यवस्था तु कर्मणः सुकरत्वे अविलम्बे च बोध्या। असुकरत्वे विलम्बे च प्रायश्चित्तमेव कार्यम् । प्रायश्चित्तं तु अनुपदेशे विष्णुस्मरणमेव । यथाऽऽह

योगियाज्ञवल्क्यः,

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अत्राध्वरपदं श्रौतस्मार्त्तकर्मपरम् । अस्मिन् श्लोके पितामहस्मृतौ प्रमादात्कुर्वतां कर्मेति प्रथमचरणपाठः। प्रधानस्याकरणे पुनस्तत्करणासामर्थ्ये तु तदनुकल्पादिकं विहितकर्माकरणनिमित्तकं वा प्रायश्चित्तं कार्यमिति ।

एवमेकस्मिन्कर्मणि प्रवृत्ते कर्मान्तरं न प्रवर्त्तयेत् ।
नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अत्र वचने नैरन्तर्यप्राशुभावयोर्विधितात्पर्यविषययोरपचारात्पूर्वकर्मणो वैगुण्यप्रसङ्गो मूलम् । नैरन्तर्यं च यथाविहितं पौर्वापर्यम् । प्राशुभावो. नामाविलम्बः । अत्र पूर्वस्यैव कर्मणो वैगुण्यं न तूत्तरस्य । तस्य नैरन्तर्याद्यलोपात् । अन्यथा एतद्वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।

अत एव प्रारब्धदर्शपूर्णमासादेः पक्षादिप्रमाप्यत्वेऽपि अन्तरा क्रियमाणं नित्यं काम्यं वा न दोषमावहति । एवं प्रारब्धलक्षादिजपहोमादौ जपहोमादिनिवृत्तिकाले कर्मान्तरमविरु-

द्धम्। तथा प्रतायमानेऽप्युपवासे चरुपाकादौ वा जपादिकमदुष्टम्। एवं हविराद्यपचारे हविरन्तराद्युपादानं यावत्क्रियते तावत्कालसमाप्यं कर्मान्तरमविरुद्धमित्यादि। तेषु नैरन्तर्याद्यनपायात्। यत्र तु प्रतायमाने कर्मणि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरमेतत्कर्मसमाप्त्युत्तरानवस्थायि मुख्यकालकमापतति तत्र नैरन्तर्यादिकं बाधित्वाऽपि मध्ये तत्कर्म कर्त्तव्यमेव। नैरन्तर्यादेः कर्मधर्मत्वेन तदपेक्षया कर्मलोपानौचित्यात्। यथा सांतपनीयेष्टेर्द्वात्सायंकालव्यापित्वे मध्ये सायंहोमः क्रियते एवेति पञ्चम* स्थितम्। प्रारब्धश्रौतकर्मक्रमापेक्षया स्मार्त्तस्यापि कर्मणो बलवत्त्वम्। श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणद्वयविचारे स्मृतेर्दुर्बलत्वेऽपि कर्मधर्मापेक्षया कर्मणो बलवत्त्वेन स्मृतिप्रमेयस्यापि कर्मणो बलवत्त्वादिति स्थितं † शिष्टाकोपे।

एवं यथाविधि साङ्गप्रधानं कार्यं न न्यूनं नाधिकमिति शास्त्रव्यवस्थितिः। यतो न्यूनत्वे कर्महानिः। आधिक्ये कर्मधर्माणां प्राथम्यभावनैरन्तर्यसङ्ख्यापरिमाणादीनां हानिः। एवंच यद्यपि तेषु कर्तव्येषु कुत्र चित्कृताकृतत्वसंदेहे सति करणे आधिक्यसंदेहः अकरणे च न्यूनत्वसंदेहः तथाऽपि न्यूनत्वे कर्महानिराधिक्ये कर्मधर्महानिरिति कर्मधर्महानिं सोढा कुर्वन्त्येव शिष्टा इति।

हारीतः,

अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं कनिष्ठिकायाः पश्चात्प्राजापत्यमग्रेऽङ्गुलीनां दैवमङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्य आग्नेयम्।

मध्ये करमध्ये।

---

* पू.मी.अ.१।पा.१।अधि.१७। † पू.मी.अ.१।पा.३।अधि.४।

वसिष्ठः,

अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवं तीर्थम् अङ्गुल्यग्रे ऋषीणाम् अङ्गुल्यग्रेषु मानुषं पाणिमध्यआग्नेयम्।

शङ्खः,

कायं कनीनिकामूले तीर्थमुक्तं द्विजस्य तु।
अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम्॥

कायं, को ब्रह्मा सोऽस्य देवतेत्यर्थे कस्येदित्वण् इत्वं च। ततश्च वृद्धिरायादेशश्च।

योगियाज्ञवल्क्यः,

अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्याद्दैवं त्वङ्गुलिमूर्द्धनि।
प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम्॥
अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्त्तितम्।

मूले कनिष्ठिकामूले। मध्ये पाणिमध्ये।

ब्रह्मपुराणे,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थम्।

बौधायनः, अङ्गुलिमूलं दैवमङ्गुल्यग्रमार्षम्।

याज्ञवल्क्यः,

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥

शङ्खलिखितौ,

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पित्र्यं, कनिष्ठिकातलयोरन्तरे प्राजापत्यम्, पूर्वेणाङ्गुलिपर्वाणि दैवम्।

एवंच कनीनिकामूलस्य तीर्थस्य प्राजापत्यकायदैवसंज्ञाः, आग्नेयसौम्यब्राह्मतीर्थसंज्ञा हस्तमध्यस्य, अङ्गुल्यग्रस्य दैवमानु-

पार्पतीर्थसंज्ञाः, अङ्गुष्ठमूलस्य प्राजापत्यब्राह्मतीर्थसंज्ञे, तदुत्तररेखाया ब्रह्मतीर्थसंज्ञा, तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पितृतीर्थसंज्ञेत्युक्तं भवति।

मनुः,

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥

त्रैदशिकं दैवम्। त्रिदशशब्दाद्देवतार्थेऽणि कृते स्वार्थिकः क इति मेधातिथिः।

हारीतः,

उपस्पर्शनं ब्राह्मेण, आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात्। मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानि दैवेन। पित्र्यर्थान् पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात्।

भविष्यपुराणे,

कमण्डलूपस्पर्शनं दधिस्पर्शनमेवच।
सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः॥

मार्कण्डेयपुराणे,

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम्।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किंचित्प्रजापतेः॥

ब्रह्मपुराणे,

मूलरेखामुखाङ्गुष्ठमणिबन्धेषु मध्यगम्।
प्राजापत्यं महातीर्थं विप्रस्तेनाचमेत्सदा॥
धनायुर्दाररेखासु सोमतीर्थं तु मध्यगम्।
लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपनं तथा॥
वपनं व्रीह्यादिनिर्वापः।

छागलेयः,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थं दक्षिणाग्रहणे च तत्।
ॐकार इत्यनुवृत्तौ

आपस्तम्बः,

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः प्रणवेत्याद्यनुज्ञानवचनानि। तथा लोकेषु भूतिकर्मसु चैतदादीन्येव वाक्यानि स्युः, यथा पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिमिति। भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु। एतदादीनि प्रणवादीनि। वाक्यानि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु एवमादीनि। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादौ।

महाभारते,

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥

तथा,

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः।
तिस्रः सार्द्धास्तु कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः॥
देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः।
तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्॥

यमः,

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते।
एतदेव निरोङ्कारं ब्रूयात् क्षत्रियवैश्ययोः॥

दैवे यज्ञादिकर्मणि।

विष्णुधर्मोत्तरे

मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः।
स्वाहाऽवसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्॥

मनुः,

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरश्रेष्ठं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥
अक्षरश्रेष्ठं ब्रह्मप्रणवः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते ।
तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि ॥
सर्वमन्त्राधियज्ञेन ॐकारेण न संशयः ।
यन्न्यूनमतिरिक्तं च यच्छिद्रं यच्च यज्ञियम् ॥
यदि मेध्यमशुद्धं च यातयामं च यद्भवेत् ।
तत्तदोंकारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

यदोंकारमकृत्वा किंचिदारभ्यते तद्वज्रीभवति तद्वज्रभयाद्भीत ओंकारं पूर्वमारभेत् ।

व्यासः,

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मस्वादौ प्रयुञ्जीत ।

यत्रानेकमन्त्रसाध्यका होमादिव्यक्तिस्तत्र द्वितीयादिमन्त्रादिषु प्रणवो नास्ति। यत्र तु मध्ये आचमनादिना व्यवधानं तत्र द्वितीयादिव्यक्तिषु प्रणवमुच्चारयेत् । तथाच

छन्दोगपरिशिष्टे,

नोंकुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्र चित् ।
अन्येषां विप्रकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥

विप्रकृष्टानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आचमनादिकालेन विप्रकृष्टेभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्येषां मन्त्राणाम् आदिषु पृथक् प्रणवोच्चारणं न कार्यम् । अनेकमन्त्रसाध्यो होमश्चात्र सूक्तादिसाध्य एक एव

बोध्यः । एवंच अनेकमन्त्रके एकमन्त्रके वा अनेकहोमे प्रति-होमं प्रणवः कार्यो व्यक्तिभेदात् । अत्र होमपदं क्रियामात्रोपलक्षणं, तेन पुरुषसूक्तादिनाऽभिषेकादिषु आदावेव प्रणवः कार्यः । यत्र च एकस्यैव मन्त्रस्य पादादिभेदेन क्रियाभेदस्तत्र प्रणवभेदः ।

श्रुतिः,

उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना उच्चैर्निगदेनेति । अत्र ऋग्वेदेन सामवेदेन वा विहिते कर्मणि मन्त्रा उच्चैः कार्याः । यजुर्वेदेन विहिते उपांशु । परप्रसायनार्थास्तु मन्त्रा निगदाः । ते सर्वत्रैवोच्चैः । स्मार्त्ते तु कर्मणि ऋग्वेदादिविहितत्वानिर्णयान्न तन्नियमः । एवंच यत्र मन्त्रे उच्चैस्त्वादिविशेषविधिर्नास्ति तत्र वाचिकोपांशुमानसभेदात् त्रिधैव मन्त्रः प्रयुज्यते ।

स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।

इति कूर्मपुराणवाक्यात् । जपस्तु परश्रवणयोग्यो निषिद्ध इति वक्ष्यते ।

विष्णुः,

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

पवित्राणां मन्त्राणाम् । पावमान्यादीनां मन्त्रः पवित्रम् इत्युच्यते इति निरुक्तकारवचनात् । तत्र

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्छिरःस्नानमेव मुख्यः कल्पः । तदसामर्थ्ये तु

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इति जाबालवचनात्,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादयः सप्त एकइच्छन्ति सूरयः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्चाशिरस्कस्नानादयोऽनुकल्पाः । प्रातःस्नानेनापिच सर्वकर्माधिकारः ।

सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ।

इति दक्षवचनात् । आदिपदेन सर्ववैदिककर्मणामसंकोचेन ग्रहणम् ।

अथ तदहःकृत्येषु तदहःकृतस्नानस्यैवाधिकारसंपादकत्वम् । अहस्त्वं च

उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ।

इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यात्सूर्योदयानन्तरकालस्यैवेति कथं सूर्योदयात् पूर्वं क्रियमाणस्य प्रातःस्नानस्य तदहःक्रियमाणक्रियाऽङ्गत्वमिति चेत् न ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

इत्युपक्रम्य

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

इत्यादिना दक्षवचनेन उषःकालमारभ्यैव तदहःकृत्याभिधानेन उषःकालस्यापि तदहरन्तःपातित्वात् । स्पष्टं चेदं कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तवाक्ये । यथा

त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाऽऽद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयं त्यक्त्वेत्यन्वयः । मध्याह्नस्नानस्यापिच तदुत्तरकृत्येऽधिकारसंपादकत्वमाह्निकप्रकाशे वक्ष्यते ।

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

वसिष्ठः,

जपहोमोपचारेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलंकृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

बौधायनः,

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येष्वथो हविः ॥

काषायवासाः कुसुम्भादिरक्तवासाः ।

आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपं होमं प्रतिग्रहम् ।
सर्वं तद्राक्षसं विद्याद् बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
बहिर्जानु जानुभ्यां बहिः करौ कृत्वेत्यर्थः । अत्र विशेषमाह

वसिष्ठः,

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।
धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्ज्जनीया प्रयत्नतः ॥

बहिः बहिर्निर्गता । कक्षा पश्चादञ्चलम् । कक्षा परिधानग्रन्थिः, सा च परिधानवस्त्रादुपरिवेष्टनादिना बहिः न कार्येति केचित् । कक्षा वस्त्रोभयप्रान्त इत्यन्ये ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।
एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥
इति शिष्टपरिगृहीतवाक्यात्तु त्रितयमपि कक्षापदवाच्यमिति

प्रतीयते। अत्र धर्म्ये कर्मणीत्युपादानादन्यत्र यथारुचीत्यवगम्यते। तथाच

श्लोकगौतमः,

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि॥

विष्णुपुराणे,

होमे चैवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे॥

द्विजवाचनके पुण्याहादिवाचने।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः।
एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्॥

अत्राम्बरपदमुत्तरीयपरम्। तथाच सव्यादंसात्परिभ्रष्टं कटिदेशधृतं चाम्बरं यस्येत्यर्थः।

शाट्यायनः,

दानमध्ययनं होमं भोजनं देवतार्चनम्।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाऽथ जङ्घयोः।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते॥

आसनं पीठादि। अत्रारूढपदस्वरसादाचाराच्च सम्पूर्णपादतलभागस्यैवासनसम्बन्धो निषिद्धो न तु पादपार्श्वादिभागस्येति वदन्ति। यत्र संध्योपासनादौ आसनोपवेशनं विहितं तत्रासनमङ्गम्, आचमनादौ च निषिद्धम्, इतरकर्मस्वविरुद्धम्। आचारादार्द्रासनादौ न निविशन्ति। असम्भवे तत्र श्रीकारं लिखित्वोपविशन्ति केचित्। जानुनोर्जङ्घयोर्वा, आरूढपाद

इत्यनुषज्यते । कृतावसक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । अत्र तुशब्दद्वयवाशब्दाथशब्दैर्भेदः प्रतीयते । अत्र चानेकोद्वाहे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णीभूता इतिबौधायनस्वरसात्तथाविधे आरूढपादोऽपि कुर्यादिति वदन्ति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकक्रमः ।
अग्नेर्विहरणं चैव कत्वभावश्च लक्ष्यते ॥

सूर्योदयं विनेति सूर्योदयशब्देनात्र उषःकालो लक्ष्यते । अग्निविहरणादेः सूर्योदयात्प्रागेव विधानात् । तं विना रात्रौ न कार्यं स्नानादीति तात्पर्यार्थः ।

दक्षः,

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ।
पितॄणामपराह्णे च कार्याणीति विनिश्चयः ॥

श्रुतिश्च,

पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ।

यत्र स्नुसादौ हस्तसाध्यं कर्मोपदिश्यते कर्त्तुरङ्गं च विशिष्य नोच्यते तत्रेत्यर्थः । कर्मणां पारग इति स्तुतिमात्रम् । यत्र चाक्रमणादौ पादादिकं विशिष्य नोच्यते तत्रापि दक्षिणमेव पादादिकं ग्राह्यम् । यथाह

आश्वलायनः,

एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेशे ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपयज्ञादिकर्मसु।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता॥
आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्य न प्रह्वेण न तिष्ठता॥

नास्ति नोक्तः। ऐन्द्री पूर्वा। सौम्या उत्तरा। देवानामपराजयहेतुत्वादपराजिता ऐशानी। तथाच

श्रुतिः,

तउदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ते ततो न पराजयन्त सैषा दिगपराजितेति।

ते देवाः। उदीच्यां प्राच्यां तदुभयसम्बन्धिन्यामीशान्यामित्यर्थः। प्रह्वो नम्रः। न प्रह्वेण न तिष्ठतेति, आपद्यपि न प्रह्वेण न तिष्ठता कर्त्तव्यमित्येवंपरमिति नारायणः।

बौधायनः,

तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा यथान्यायम्।

न्यायः सामर्थ्यम्। यत्कर्म ऊर्ध्वत्वादिव्यतिरेकेण कर्त्तुं न शक्यते तत्रानुक्तमपि ऊर्ध्वत्वादिकं ग्राह्यमित्यर्थः।

योगियाज्ञवल्क्यः,

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैवच।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनादिकम्।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत्॥

अन्तर्जलादीनि जलमध्ये क्रियमाणान्यघमर्षणादीनि।

तथा,

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम्।
विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च॥

ज्ञानकर्म ज्ञानार्था क्रिया। अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वमिति यावत्।

एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत्।
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः॥

एकैकस्य ऋषेरेकैकस्य मन्त्रस्य आर्षादिकं यस्तत्त्वेन जानातीति पूर्वेणान्वय इति मदनरत्नप्रदीपव्याख्या।

अत्र सामब्राह्मणम्,

ऋषिदैवतच्छन्दोब्राह्मणान्युपक्रम्य अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादृषीणां सस्थानो भवति ब्रह्मणः स्वर्गे लोके महीयते। सस्थानः समानस्थानः। सायुज्यं सहयोगित्वम्।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः।
अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु॥
रहस्यादिषु रहस्यजपादिषु।

तथा,

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै।
मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम्॥

यत् मन्त्रस्वरूपम्। तस्य ऋषेः। तत् मन्त्रस्वरूपम्। स मन्त्रस्तस्य ऋषेर्भवतीत्यर्थः। भावः संबन्धः। तदार्षकम्, तस्मिन्मन्त्रे तस्य ऋषेः पूर्वोक्तः संबन्ध एवार्षमित्यर्थः।

तथा,

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः।
आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा॥
आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै।

आकृतेः शरीरसंस्थानस्य।

यस्ययस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या।
तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते॥

यस्ययस्य मन्त्रस्य या येनयेनेन्द्रमहेन्द्राद्याकारेण विशिष्टा देवता उद्दिष्टा प्राधान्येन प्रतिपादिता तदाकारमुद्दिष्टाकारमेव तस्य मन्त्रस्य देवत्वम्। तस्येत्यनेन व्यवहितस्यापि मन्त्रस्य परामर्शः। तेन तस्य तस्य मन्त्रस्य सा सा देवता भवतीत्यर्थः।

योगियाज्ञवल्क्यः,

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेवच।
अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते॥

कर्मान्तरविनियोगस्मरणविधायकाभावे प्रकृतकर्मविनियोग एव स्मर्त्तव्यः।

निरुक्तं यत्र मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्।
प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते॥

निरुक्तं निर्वचनम्। यत्र वेदभागे। विनियोगः विनियोगविधिः। प्रयोजनम् अधिकारविधिः। प्रतिष्ठानम् आश्रयः। यथा

तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते,

अग्नीषोमप्रणयिनीनामृचामसावादित एकविꣳश उत्तमा प्रतिष्ठेति,

केचित्। प्रतिष्ठानं विनियोग इति कल्पतरुः। तन्मते

विनियोग इत्यत्र समुत्पत्तिरिति पाठः। समुत्पत्तिः उत्पत्तिविधिः। स्तुतिः अर्थवादः।

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत्।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा॥

योगम् ऋष्यादिसम्बन्धम्। अन्तर्जले अन्तर्जलकार्ये स्नानादौ। योगे योगाङ्गप्रणवजपादौ।

सामब्राह्मणं च,

यो हवा अविदितार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणु वर्छति गर्त्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति।

स्थाणुं स्थाणुत्वम्। ऋच्छति प्राप्नोति।

ऋग्वेदानुक्रमणीये,

अथ ऋग्वेदाम्नाये शाकले सूक्तप्रतीकऋक्सङ्ख्यऋषिदैवतच्छन्दांसि अनुक्रमिष्यामो यथोपदेशं, न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिर्मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छत्यनेवविदो यातयामानि छन्दांसि भवन्ति स्थाणुं वच्छति गर्त्तं वा पात्यते प्रमीयते पापीयान् भवतीति विज्ञायते।

यजुर्वेदानुक्रमणीयेऽपि,

ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुक्रमिष्याम इति प्रतिज्ञाय तानि लक्षयित्वोक्तम्। एतान्यविदित्वा योऽधीते ऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति। तथाऽन्तरा श्वगर्त्तं वा पद्यते। स्थाणुं वर्छति प्रमीयते पापीयान् भवति। अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य

वीर्यवत्तर भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते । शिष्यम नु लक्षीकृत्य ब्रूते अध्यापयनीत्यर्थः। ब्रह्म वेदः । निर्वीर्य स्वकार्यसाधने शक्तिरहितम् । यातयाम जीर्णम् । सत्येतेषा ज्ञानेऽध्यापने फलमप्याह । अथेत्यादिना । अधीते इति अध्ययन पाठमात्र न त्वर्थज्ञानमपि । अर्थज्ञाने वीर्यवत्तरत्वस्यानुपद वक्ष्यमाणत्वात्। सत्येवमध्ययने जपादिषु सपूर्णफलावाप्तिर्भवतीत्याह । जपित्वेत्यादिना ।

अत्र अविदित्वेति स्वरसादेतेषा तत्तत्प्रयोगात्पूर्व ज्ञानमात्र शास्त्रार्थः न तु तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणं मानाभावात् । प्रत्युत तत्पाठ न्यायप्राप्तानन्तर्यबाधात्कर्मवैगुण्यम् । अत्र सामब्राह्मणे योगियाज्ञवल्क्यवाक्ये च दैवतमन्ते उक्तम् । ऋग्वेदानुक्रमणीये तु ऋषिदैवतच्छन्दास्यनुक्रमिष्याम इत्यत्र दैवत मध्ये उक्त्वा तदनु च मन्त्राणा ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविदित्यत्र दैवतमन्ते उक्तम् । एव यजुर्वेदानुक्रमणिकाया छन्दः अन्त उक्तम् । तस्मादत्र क्रमो न विवक्षितः । न वा समूहालम्बनेऽपि ज्ञाने संभवति क्रमोऽपेक्षितः । यत्र हि क्रमोऽपेक्षितस्तत्रैव पाठादिक्रमस्तन्नियामक इति । ऋषिदैवतच्छन्दसा त्रयाणा ज्ञान श्रौतस्मार्त्तकर्मप्राप्त्यङ्गम् । न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिरिति ऋग्वेदानुक्रमणीयवाक्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

सदोपवीतिना भाव्य सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

आपस्तम्बः,

उपासने गुरूणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे,

वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे, प्राचीनावीतमितरथा पितृयज्ञे, नाभ्यां द्विकण्ठावसक्तमभिचारे, निवीतम् आपृष्ठदेशावलम्बि ग्राम्यधर्मेषु ।

दैवे पितृमनुष्याद्यतिरिक्ते कर्मणि। इतरथा वामेतरस्कन्धे। नाभ्याम्, अत्रसक्तमिति शेषः । द्विकण्ठावसक्तं कण्ठपार्श्वद्वयावलम्बितम् ।

गोभिलः,

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति । दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ।

बौधायनः,

यज्ञोपवीतमानाभेर्दक्षिणं बाहुमवधाय शिरोऽवदध्यात् । विपरीतं पितृभ्यः । कण्ठावसक्तं निवीतमधोऽवसक्तमधोवीतम् ।

मनुबौधायनपैठीनसयः,

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥

गवां गोष्ठे गोविशिष्टे गोष्ठे। दक्षिणमिति। सव्येंऽसे वस्त्रं निधाय दक्षिणमुत्तरीयाद्बहिः कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाऽध्वरे ।
सन्निधौ ब्राह्मणानां च सन्ध्ययोः साधुसंगमे ॥
अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।
उद्धरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां यथायथम् ॥

गृह्यासंग्रहे,

यज्ञोपवीतमुपक्रम्य,

ब्रह्मचारिण एकं स्यात् स्नातकस्य द्वे बहूनि वा ।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

बौधायनः,

कर्मयुक्तो नाभेरधः स्पर्शं वर्जयेत् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

रौद्रपित्र्यासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।
व्याहृत्याऽऽलभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ।

रौद्रपित्र्यासुरान् रुद्रपित्रसुरदेवताकान् । अभिचारिकान् अभिचारसंबन्धिनः। आलभ्य स्पृष्ट्वा। आत्मानम् आत्माधिष्ठानं हृदयम् । अन्यत् जलस्पर्शनिमित्तजातीयादन्यत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवेक्षणे ।
अधोवायुसमुत्सर्गे महासेऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे पित्र्यमन्त्रोच्चारणे । आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे । अवेक्षणे हृदयस्यैव । एतदुभयमपि यज्ञादौ विहितमेव निमित्तमिति कल्पतरुप्रभृतयः । महासे महति हास्ये । आक्रुष्टे परुषभाषणे । भावे क्तः । क्रोधसंभवे क्रोधोत्पत्तौ ।

कात्यायनः,

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचारिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्य अप उपस्पृशेत् । पित्र्यमित्यस्यापि उक्त्वेत्यनेनान्वयः । चकारात् रौद्रादिकर्म कृत्वाऽपि ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

यदि वाग्यमलोपः स्याद् जपादिषु कथंचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं जपेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

तथा,

अज्ञानाद्यदिवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अध्वरेष्विति विहितकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

शतपथश्रुतिः,

अथ यद्वाचं यमो व्याहरति तस्मादुहैष विसृष्टो यज्ञः पराङावर्त्तते ततो वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेदित्यादि । उ इति पदच्छेदः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

न कुर्यात्कस्य चित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि चाचरन् ॥

स्कन्दपुराणे,

पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका जनाः ।
पुण्यकर्मणि तेषां तु सन्निधिर्नेष्यते क चित् ॥

पाखण्ड्यादिकमधिकृत्य

विष्णुपुराणे,

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ।
संस्पर्शे तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥
संभाष्य ताञ्छुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

यमः,

मानसे नियमे लुप्ते स्मरेद्विष्णुमनामयम् ।

अङ्गिराः,

संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः॥
गुरूणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः॥

सध्ययोरुभयोरिति संध्याकाले निमित्ते मौनं विधीयते। मूत्रपुरीषयोरित्यत्र साहित्यमविवक्षितम्। उद्देश्यगतत्वात्।

वायुपुराणे,

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेवच।
साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसहिताङ्गुष्ठेन।

एतान्येव तु कर्माणि दानादीनि विशेषतः।
अन्तर्जानु विशेषेण तद्वदाचमनं नृप॥

अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा वाहू भवतस्तथा कार्याणीत्यर्थः।

बौधायनः,

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः।
वहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्॥

उपहारः देवतार्थमन्नाद्युपढौकनम्।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः।
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः॥

सन्ध्योपासनप्रकरणे

स एव,

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम्।

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु।
सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः॥

यज्ञियाः दर्शादियज्ञार्थाः हरिताः। पीतकाः पीतवर्णाः। पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्थाः। पञ्चयज्ञिया इत्यत्र पाकयज्ञिया इति क्वचित्पाठः। तत्र पाकयज्ञा हुतादयो वक्ष्यमाणाः। कल्माषाः चित्राः

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे।

इति कोषात्। ह्रस्वाः पिण्डस्तरणार्थोक्तरत्निप्रमाणन्यूनाः गोकर्णादिप्रमाणाः। प्रचरणीयाः प्रचरणमनुष्ठानं तदर्हाः। दीर्घाः रत्नितो दीर्घाः। यज्ञादौ स्तरणाद्यर्था बर्हिषः। दर्भाः पवित्रमित्यादि। यतो यज्ञादावेव हरितादिवर्णविशेषविधिरतो यज्ञाद्यतिरिक्ते वर्णविशेषविध्यभावादनुष्ठानमात्रविहितं ह्रस्वदर्भमात्रं पवित्रं शुचीत्युक्तं मुनिभिरित्यर्थः। न तु पवित्रलक्षणमेतत्। वक्ष्यमाणपवित्रलक्षणविरोधात्, अत इत्यनन्वयाच्चेति कल्पतरुपारिजाताद्यनुसारिणी व्याख्या।

छन्दोगपरिशिष्टटीकायां तु यतो ह्रस्वाः कुशाः पार्वणपञ्चमहायज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः, दीर्घाः स्तरणार्थं बर्हिषो भवन्ति दर्भा एव, अनन्तर्गर्भिणमित्यादिलक्षणं पवित्रमित्युक्तम्, अतस्तत्तदवस्थापन्नानां तत्तत्कर्मसूपयोगेन सर्वकर्मसूपयोगात् संध्यादिकर्मसु वामः करो बहुतरकुशसहितः, दक्षिणश्च कुशपत्रद्वयात्मकपवित्रसहितः कार्य इति व्याख्यातम्।

आचारादर्शे तु यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविशेषविधिरतः संध्यादौ तादृशविशेषाभावाद्दर्भमात्रमेवाङ्गमिति व्याख्यातम्। अत्र ह्रस्वाः प्रचरणीया इत्यस्य लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचर-

न्तीत्यादिप्रचरतिनोदनानोदितंकर्मविशेषार्हा इत्यर्थोऽभिप्रेतः। सव्यः सोपग्रह इति उपग्रहो बहवः कुशा इति कल्पतरुः। ते च सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वेतिपूर्ववचनविहितकुशसमीपे धार्याः। उप समीपे गृह्यते इति योगार्थबोधात्। पवित्रमाह

स एव,

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित्॥
एतदेवतु पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम्।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेवतु॥
एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम्।
शुष्कां च शीर्णकुसुमां पिञ्जूलीं परिचक्षते॥

अनन्तर्गर्भिणमिति। अत्रान्तःशब्दगर्भशब्दयोः कर्मधारये तदुत्तरं मत्वर्थीयेन्प्रत्यये च सति निष्पन्नस्यान्तर्गर्भिन्शब्दस्य नञ्समासे सति सर्वान्तर्वर्तिगर्भवद्भिन्नमित्यर्थः पर्यवस्यति। विद्यमानत्वाद्यधिकार्थविवक्षायाम्

कृष्णे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्ज्जयेत्।

इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययो नानुपपन्नः। तेन गर्भिणोऽपि गर्भत्यागे ग्रहणं सिध्यति। अत्र गर्भवर्जनं कैमुतिकन्यायेन। यद्वा गर्भशब्दान्तःपदगर्भिपदयोर्द्वन्द्वसमासे सति नञ्समासः। तथाच गर्भवर्जनं शब्दत एव।

मैथिलास्तु अन्तर्गर्भो यस्य तत् अन्तर्गर्भि द्वितीयं दलं तद्विद्यते यस्य तदन्तर्गर्भिणं तृतीयं तद्भिन्नं चतुर्थादि इत्यर्थः इत्याहुः। कुशपत्रद्वयमन्तर्गर्भशून्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् इति पारिशिष्टप्रकाशः। द्विदलमिति दलग्रहणा-

यावत्पर्यन्तदलव्यवहारस्तावदेव ग्राह्यम् । प्रादेशमात्रमिति । प्रादेशादिलक्षणमाह

कोषः,

प्रादेशतालगोकर्णाः तर्जन्यादियुते तते ।
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

एतदेवेति । यत्र सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ पिञ्जूली विहिता तस्या अपि इदमेव लक्षणमित्यर्थः । आज्यस्येति । यच्च तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इतिसूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं पवित्रं तदप्येतावत्संख्यमेव न तु द्विवचननिर्देशाद् द्विदलद्वयरूपम् । सूत्रे हि पवित्रपदं कुशपत्रपरं न तु पारिभाषिकपवित्रपरम् । तेन न द्विवचनानुपपत्तिः । एतत्प्रमाणामिति । प्रादेशप्रमाणामेव कुशमयीमार्द्रां मञ्जरीं शुष्कां वा भ्रष्टकुसुमां पिञ्जुलीमेके मुख्या आचक्षते । पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनमिति पूर्वसूत्रोक्तपवित्रलक्षणाकाङ्क्षायाम्

आश्वलायनगृह्यम्,

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ । अत्र प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थ इति नारायणवृत्तिः । धारणपवित्रे विशेषमाह

स्मृतिः,

सव्यापसव्यवलितं ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितम् ।
लङ्घयेत्पर्व चैकं तु द्विपर्वीं नैव लङ्घयेत् ॥

पवित्रकरणे प्रकारान्तरमुक्तं हेमाद्र्यादिधृतगरुडपुराणादौ । तत्र

गरुडपुराणे,

सप्तभिर्दर्भपिञ्जूलैः कुर्याद्ब्राह्मं पवित्रकम् ।

पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥
द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमान्तराणां तथैवच ।
पिञ्जूलमुक्तरूपदर्भदलम् । आन्तराणां संकरजातानाम् ।
मार्कण्डेयपुराणे तु,
चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रमम् ॥
सर्वेषां वा भवेद् द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं नवा ।
त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ॥
चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम् ।
ग्रन्थितं ग्रन्थियुक्तं, नवा तद्रहितं वा । ग्रन्थिप्रकारो
गरुडपुराणे,
अर्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखापाशं प्रवेशयेत् ।
वैष्णवेनैव मार्गेण छत्रग्रन्थौ पवित्रके ॥
वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः,
तथा,
संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।
सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥
तद् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ।
पवित्रकर्त्तुरभिमुखः प्रदेशो ब्रह्ममार्ग इति हेमाद्रिः । दर्भा-
दिलक्षणमाह
कौशिकः,
सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः ।
ते प्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
अप्रसूताः स्मृता दर्भाः पुष्पितास्तु कुशाः स्मृताः ।
समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः ॥

अप्रसूताः असंजातप्रसवाः अपुष्पिता इति यावत् ।

हारीतः,

अच्छिन्नाग्रान्सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पितृदेवजपार्थे च समादद्यात्कुशान्द्विजः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

हरिता वै सपिञ्जूलाः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥

सपिञ्जूलाः प्रादेशमात्राद्र्शुष्कान्यतरशीर्णपुष्पमञ्जरीसहिताः । पुष्टाः स्थूलपत्राः । स्निग्धाःकोमलाः । समाहिताः समन्तादविक्षिप्तपत्राः । रत्निमात्राः कृतमुष्टिहस्तप्रमाणाः ।

प्रकोष्ठो विस्तृतकरो हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥

इति अमरकोषात् । पितृतीर्थेति । पितृतीर्थसंयोगसंस्कृता इत्यर्थः । पितृकर्मण्युपादेया इति शेषः । रत्निप्रमाणता च पिण्डस्तरणार्थानामेव । आसनोत्सर्गाद्यर्थं तु गोकर्णप्रमाणता । तथाच

वायुपुराणम्,

रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः ॥

ब्रह्मपुराणे,

हरिताश्च सपिञ्जूलाः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।
गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वा श्यामाक एवच ।
काशाः कुशा बल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥

मौञ्जं च शाद्वलं चैव षड् दर्भाः परिकीर्तिताः।
श्राद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्रुलपाश्च गवेधुकाः॥

वल्वजास्तृणविशेषा मध्यदेशे बगई इति प्रसिद्धाः। तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजविशेषणम्। तदन्यवल्वमानां विशेषो वक्ष्यते। मौञ्जं शरपत्रम्। शाद्वलं हरितम्। इदं तु दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणम्। नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्यामिसनेनैकशेषो नपुंसकैकवचनत्वं च। अत्र दूर्वादिषु दर्भशब्दो गौणस्तत्कार्यकारित्वज्ञापनार्थः। दर्भकार्यकारित्वादेव तद्धर्मप्राप्तौ शाद्वलग्रहणं तत्समूलत्वादिधर्मानियमार्थमिति शूलपाणिः। ह्रुलपस्तृणविशेषः। प्रतिनिधिन्यायप्राप्तस्य निषेधोऽयम्।

विष्णुः,

कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यात्॥

मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टं,

दर्भास्तरणार्थे काशः प्रतिनिधिः। तदभावे पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोषधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्तीति कटोशीरतुपनश्वल्वजपलालोलपवर्जम्। कटादयस्तृणविशेषाः।

यज्ञपार्श्वः,

कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः।
काशाभावे ग्रहीतव्याः अन्ये दर्भा यथाक्रमम्।

दर्भा दर्भकार्यकराः।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुन्दुराः।
गोधूमा व्रीहयो मुञ्जा दश दर्भाः सवल्वजाः॥

उशीरो वीरणमूलम्। वीरणस्य पत्रादेर्निषेधो वक्ष्यते। कुन्दुरो रक्तकन्द इति नाम्ना प्रसिद्धस्तृणविशेषः।

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टधृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे तु ये धृताः ।
पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

चितौ श्मशाने । पिण्डार्थस्तरणकुशानामग्रिमश्लोके निषेध्यत्वादत्र स्तरणपदं तदतिरिक्तस्तरणपरम् । आसन यत्रोपविश्यते। पिण्डेष्विसनेन पिण्डोपर्यास्तृताना पिण्डोत्सर्गादिषु विनियुक्तानां च त्यागः । यैः कृतमिति। अत्र पितृपदं प्रमीतपर, यैः कुशैः प्रमीततर्पणं कृत तेषा तत्तर्पणप्रयोगातिरिक्ते कर्मणि त्यागः । प्रयोगश्च यावत्तर्पणीयतर्पणमेकः । तृतीयार्थश्च करणत्वम्। तच्चासाधारणकारणत्व, तेन हस्तादिधृतकुशाना न त्यागः। मूत्रोच्छिष्टधृता ये चेत्यस्यापवादमाह नीवीमध्ये चेति ।

गृह्यपरिशिष्टे,
ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषा त्यागो विधीयते ॥

आपस्तम्बः,
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
धृता मूत्रपुरीषे तु तेषां त्यागो विधीयते ॥

तथा,
अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रे छिन्दिता नखैः ।
कथिताश्चाग्निदग्धाश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

कौशिकः,
शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

कुशग्रहणमन्त्रः,

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
नुद पापानि सर्वाणि कुश स्वस्तिकरो भव॥
एत मन्त्र समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः।
हुफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत्॥

लघुहारीतः,

आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तमः।
नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेष तु वर्जयेत्॥

यत्पवित्र धृत्वाऽऽचमन कृत तनोच्छिष्टाचमनोदकसम्बन्धेऽपि तत्पवित्रमुच्छिष्ट न भवतीत्यर्थः। भुक्तशेषं, यत्पवित्र धृत्वा भोजन कृतं, तत् त्याज्यमित्यर्थः।

तथा,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे।
अशून्य तु कर कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः॥
दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दान विनोदकम्।
असङ्ख्यात तु यज्जप्त तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्॥

हारीतः,

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत्।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता॥
प्रादेशान्नाधिकाऽनूना न तथा स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता॥

विशाखिका विविधशाखायुक्ता। सपर्णा सपत्रा। निर्वीर्या अतिजीर्णा। समिदित्यनुवृत्तौ

गोभिलः,

बर्हिरुपमूललूनाः पितृभ्यस्तदभावे शूकतृणशरशीर्यबल्वजयुतवनलशुण्ठवर्जं सर्वतृणानि । मूलसमीपे लूनाः कुशा बर्हिःसंज्ञाः । ते च पितृभ्यः पितृकार्यार्हाः । छेदश्च मूलस्य नोर्ध्वदेशे किं त्वधोभागे । यत्समूलं तत्पितृणामिति श्रुतेः ।

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

इत्यादिस्मृतेश्च । शूकतृणं शूकयुक्तं तृणं धान्यादि । शरोऽत्र शाद्वलो विवक्षितः । शाद्वलस्य मौञ्जस्य विधानात् । बल्वजश्च तीक्ष्णरोमशोऽत्र विवक्षितः । तीक्ष्णरोमशस्य बल्वजस्य विधानात् । शीर्यशुतवनलशुण्ठास्तृणजातिविशेषाः वर्षदेशप्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे,

गुन्द्राः श्राद्धे क्षीरकुशा बल्वजा गन्धकी तथा ।
वीरणाश्चोपलाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ॥

*संस्कृता इति । पितृतीर्थसंयोग एवात्र संस्कारः । प्रस्तरोऽत्र पिण्डप्रस्तरः । गुन्द्राः मुस्तकाः । क्षीरकुशाः मरुप्रजाताः कुशाः क्षीरस्राविकुशविशेषा वा । गन्धकी गन्धतृणम् । लम्बा विहितप्रमाणाधिकप्रमाणाः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यातयामं जीर्णं तद्भिन्नं नव येन कर्मार्हता लक्ष्यते । दर्भे विशेषमाह

मरीचिः,

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

---

* संस्कृता इति पदस्य पूर्वश्लोके ऽभावात् अत्र किञ्चिद् ग्रन्थत्रुटितो भाति ।

नभसि श्रावणे। श्रावणश्चात्र मुख्यश्चान्द्रः। तथैव सर्वदेशे शिष्टाचारात्। एते संवत्सरपर्यन्तमयातयामा इति वदन्ति। पठन्ति च

संग्रहाद्वत्सरं यावच्छुद्धिः स्यादिध्मबर्हिषाम्।
ततः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्मणि॥ इति।

अन्ये तु

चतुरो वार्षिकान् मासानाहरेत् कुशमृत्तिकाः।
असंभवे त्वाददीत सद्यो यस्योपयोजनम्॥

इति हलायुधधृतवाक्यात् श्रावणादिवर्षाकालसंबन्धिमासचतुष्टयातिरिक्तकाले कुशाहरणं प्रतीयते। तेन वार्षिकमासचतुष्टयमध्ये मरीचिवचनाच्छ्रावणामावास्योत्पाटितकुशानां वर्षाकालातिरिक्तकालोत्पाटितकुशानां चायातयामत्वम्। तादृशकुशाभावे तद्दिवसोत्पाटितकुशानां तद्दिवसीयकर्ममात्रार्हतेति वदन्ति।

मदनरत्नप्रदीपे षट्त्रिंशन्मतकात्यायनस्मृत्योः,

मासेन स्यादमावास्यां दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः।
अयातयामस्तेनासौ नियोज्यश्च पुनःपुनः॥

अमावास्यायां गृहीतो दर्भो मासपर्यन्तं ग्राह्य इत्यर्थः।

त्याज्यानाह

छन्दोगपरिशिष्टे,

पिण्डार्थं ये स्थिता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते॥

धृतैः कुशैरुपलक्षितेन विण्मूत्रे कृते सतीत्यर्थः।

लघुहारीतः,

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु

ब्रह्मपुराणे,

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।
अश्वत्थोदुम्बरो बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।
शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः ॥

पलाशेत्याद्यर्धश्लोकेन समिध उक्ताः । अश्वत्थेत्यादिश्लोकेन यज्ञियवृक्षा उक्ताः ।

वायुपुराणे,

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

मरीचिः,

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।
शान्त्यर्थे तु सवल्काद्रा विपरीता जिघांसतः ॥
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः ।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कार्यसिद्धिविनाशिकाः ॥
सवल्काः सत्वचः । जिघांसतः अभिचारयतः ।

स्मृत्यर्थसारे,

पलाशखदिराश्वत्थशम्युदुम्बरजा समित् ।
अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः ॥
सत्वचः समिधः कार्या ऋज्व्यः श्लक्ष्णाः स्मृतास्तथा ।
शस्ता दशाङ्गुलास्तास्तु द्वादशाङ्गुलकास्तथा ॥
अर्कपक्वाः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्तुलाः ।
अपाटिता आर्द्रशिखाः कृमिदोषविवर्जिताः ॥
दग्धाः कृशास्तथा स्थूला ह्रस्वा दीर्घास्तु वर्जयेत् ।
समित् पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्मिताः ॥

इध्मस्तद्द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ।
स्मार्त्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिः स्मृतः ॥

आपस्तम्बः,

समिदेकप्रादेशा द्विप्रादेश इध्मः त्रिप्रादेशः परिधिः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।

तथा,

बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥

स्मृत्यर्थसारे,

पालाशः खादिरो वेध्मो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
शमीवटोदुम्बरजा आश्वत्थस्तदलाभतः ॥
वनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः ।
तत्रैतान् वर्जयेद् वृक्षान् कोविदारविभीतकान् ॥
कपित्थामलकं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ।
नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥
श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

अनादेशे अविधाने, होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्च, अनादेशे इत्यनुषङ्गः । मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको मन्त्रो ग्राह्यः । स च समस्ता व्याहृतयः । देवतायाश्च अविधाने प्रजापतिर्देवतेत्यर्थः इति पारिजातप्रभृतयः । अत्र देवतान्तरादेशे मन्त्रानादेशे च प्राजापत्यमन्त्रविधाने मन्त्रवर्णविरोधः । अन्यदे-

थस्य मन्त्रादेश देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिदेवताविधानेऽपि मन्त्रवर्णविरोधः। न चैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इतिविनियुक्तकदाचनंस्तरीरसीत्येतन्मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये इवं लक्षणया मन्त्रवर्णानामविरोध इति वाच्यम् । तत्रान्यथानुपपद्यमानश्रुत्यनुरोधेन लक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृतवाक्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथोपपद्यमानार्थकत्वेन तदनुरोधेन मन्त्रे लक्षणाऽनौचित्यात् । एकैकानादेशे दोषस्योक्तत्वान्मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यस्य मन्त्रदेवतयोरुभयोरनादेशे इत्येवार्थः । परिशिष्टप्रकाशेऽप्येवम् । तत्रायं विशेषः, प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः प्रजापतये स्वाहेति । भट्टभाष्येऽप्येवमेव । समस्ता व्याहृतयः प्राजापत्यो मन्त्र इति तु कल्पतरुः ।

तथा,

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः ।
पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्रुचा पात्र न हूयते ॥

अनादेशे होमपात्रानादेशे। इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरस्मिन् । जुहूरितिसमाख्याबलाज्जुह्वा अपि स्रुवाभावे होमसाधनत्वशङ्कानिरासायाह । स्रुचा चेत्यादि ।

तथा,

खादिरो वाऽथ पार्णो वा द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः ।
स्रुग्बाहुमात्री विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥

पार्णः पलाशमयः । वृत्तो वर्तुलः । प्रग्रहो दण्डः । तयोः स्रुवस्रुचोः ।

तथा,

स्रुवाग्रे घ्राणवत्खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।
स्थाने शरावत्खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥

घ्राणवत् नासारन्ध्रवत् । मध्यस्थितमर्यादमिति फलितम् । द्व्यङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठद्वयमितं वर्त्तुलं चेत्यर्थः । जुह्वास्तु खातं शरावत् शरावाकृति सनिर्वाहं निःश्रेपवहनसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालीसहितं षडङ्गुलं विजानीयात् । तदेव स्थानं हविःस्थानम् ।

तथा,

इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं वार्क्ष च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं खादिरं पालाशं वा । तदभावे विभीतकादिवर्जसर्ववनस्पतिमयम् । इध्मार्धप्रमाणम् प्रादेशप्रमाणम् । वृत्तं वर्त्तुलदण्डम् । वार्क्षं वृक्षप्रकाण्डनिर्मितं न तु शाखाभवम् । पृथ्वग्रं स्थूलाग्रम् ।

तथा,

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।
दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनं तु मेक्षणम् ॥

द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा परिमण्डलेन अङ्गुष्ठद्वयपृथ्वग्रा । तुरीयोनं चतुर्थभागोनं स्थूलाग्रमित्यर्थः ।

तथा,

मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च ॥

वार्क्षे वरणवृक्षमये । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कात्यायनवचनात् । अहोमसंयुक्तानि होमासाधनानि । तदभावे खदिरविकङ्कतादियज्ञियवृक्षमये इति भट्टभाष्यसंमतोऽर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे तु,

खादिरो मुसलः कार्यः पालाशं स्यादुलूखलम् ।

यद्धोमौ वारुणौ कार्यौ तदलाभेऽन्यवृक्षजौ ॥

स्वायते सुदीर्घे । वैणवं वंशभवम । अयं च भट्टभाष्यसंमतः पाठः । परिशिष्टप्रकाशे तु वैणवमिसत्रैषीकमिति पठित्वा ऐषीकं काशमयमिति व्याख्यातम् ।

तथा,

आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।
माहेयी वाऽपि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥
आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।
सुदृढामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

तैजसं ताम्रादि । माहेयी मृन्मयी । नित्यं सर्वदा । न तु तदलाभेऽपि चक्रनिष्पन्नः शरावादिः । चक्रनिष्पन्नस्यासुरत्वात् । यदाह

स एव,

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत् ।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत् ॥

सुदृढाम् । आज्यपाकक्षमाम् । अव्रणाम अक्षताम् । भद्रां सौम्यदर्शनाम् । मङ्गलां कालिमादिरहिताम् । एतादृशीं स्थालीमादाय, कर्म कुर्यादिति शेषः ।

तथा,

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी ।
मृन्मय्यौदुम्बरी वाऽपि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

तिर्यगूर्ध्वं गर्भप्रस्तारदैर्घ्याभ्यां समिन्मात्रा प्रादेशमात्रा । औदुम्बरी ताम्रमयी । पित्र्यचरुस्थाल्यधिकारे

ब्रह्मपुराणम्,

नेमिस्तस्यायता कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

नेमिः कण्ठदेशः।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

स्वशाखोक्तश्चरुः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः।
न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत्॥

स्वशाखोक्तः स्वशाखोक्तेतिकर्त्तव्यताकः। स्विन्नो विकसितः। अकठिनः कोमलः। एतादृशश्चरुः शुभः कर्माहः। अतिशिथिलः अतिविश्लिष्टावयवः। वीतरसः स्रावितमण्डः।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः॥

तदनुकारि तत्सदृशम्। व्रीहीणां शरदि पक्वधान्यानां षष्टिकादीनाम्। प्रतिनिध्यधिकरणन्यायमूलमिदं वचनम्। अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रार्थस्य। यवावयवेषु गोधूमावयवानां प्रत्यभिज्ञानात्।

पैठीनसिः,

काण्डमूलपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति। काण्ड नालम्। प्ररोहः अङ्कुरः। सर्वालाभे पूर्वोक्तानां सर्वेषां काण्डादिसदृशानामलाभे।

मैत्रायणीयपरिशिष्टे,

दक्षिणाऽलाभे मूलानां सर्वेषां फलानां भक्ष्याणां वा दक्षिणां दद्यान्न त्वेवं यजेत। न त्वेव यजेत दक्षिणां विना न यजेतेत्यर्थः। तथा दर्भास्तरणाभावे काशः प्रतिनिधिः तदलाभे पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोषधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशीरशुण्ठनलवल्वजपलालोलपवर्जम्। अथेध्मार्थे पलाशाश्वत्थखदिररोहितकोदुम्बराणा तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिल्वकधवनीय-

निम्बराजवृक्षशाल्मलकपिच्छकोविदारविभीतकश्लेष्मातकसर्व-कण्टकिवर्जम् । व्रीहियवौ पुरोडाशस्यार्थे तदलाभे तुषवतीभि-स्तण्डुलवतीभिरोषधीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अणुचीनकल्माष-मसूरवरककोद्रवकोरदूषकवर्जम् । घृतमाज्यार्थे प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि वाऽद्भिः संसृष्टानि आज्यार्थान् कुर्वन्ति । पर्ववतीभिः ग्रन्थिमतीभिः । कटादयस्तृणविशेषाः । ति-ल्वको लोध्रः । नीपः कदम्बः । राजवृक्षः आरग्वधः, मध्यदेशे धनबहेरा इति प्रसिद्धः । आरलुः श्योनाकः । श्लेष्मातकः बहुवा-रकः । पुरोडाशान् पुरोडाशार्थान् । अणवो मर्कटकाः । वरकः पीतकुलत्थः । कोद्रवो ग्रामकोद्रवः । कोरदूषको वनकोद्रवः । तेन न पौनरुक्त्यम् । आज्यार्थे इति ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावकम् ।
संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दो विधीयते ॥

इति परिशिष्टधृतवचनोक्तानाम्, आज्यं संस्कुरुते सर्पि-स्तैलं दधि पयो यवागूं वेति गोभिलसूत्रोक्तानां च चतुर्णामा-ज्यानामर्थे घृतं मुख्यम् । तत्रापि गव्यं मुख्यम् । तदभावे माहिषादि । तथाच

बौधायनः,

घृतमाज्यार्थे गव्यमिति प्रसयः तस्यालाभे माहिषमाजं वा आज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तथा तयोरभावे तैलं प्रतिनिधिः । तस्याभावे जार्त्तिलमतसीकुसुम्भसर्षपवार्क्षीयाः स्नेहा इति शिष्ट-प्रामाण्यात् । अत ऊर्ध्वमलाभे यवपिष्टानि व्रीहिपिष्टानि श्यामा-कपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्याज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तयोः माहिषाजघृ-तयोरलाभे तैलं तिलप्रभवः स्नेहः । जार्त्तिलं जर्तिला अरण्य-तिलाः तत्प्रभवं तैलम् ।

रत्नाकरधृतबौधायनस्मृतिश्च,

आज्यहोमेषु सर्वेषु गव्यमेव भवेद् घृतम्।
तदभावे महिष्यास्तदाजमाविकमेवच ॥
तदभावे तु तैलं स्यात्तदभावे तु जार्त्तिलम्।
तदभावे तु कौसुम्भं तदभावे तु सार्षपम् ॥

अत्राविकदुग्धस्याभोज्यत्वेन
क्षीराणि यान्यभोज्यानि तद्विकाराशने बुधः।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यादितिप्रायश्चित्तविधानात् तद्विकारस्याविकघृतस्याभक्ष्यत्वेन पदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेतेत्यापस्तम्बवचनेन यागे निषिद्धत्वेऽपि वचनबलात्प्रतिनिधित्वेनोपादानम्। केचित्तु निषिद्धक्षीरस्य साक्षाद्विकाराशने एव प्रायश्चित्तमिति वदन्तः परम्पराविकारस्याविकघृतस्य नाभक्ष्यत्वमिति वदन्ति। दधि पयो वेति। अनयोरपि गौणमुख्यभावो बोध्यः। अत्र दधनि द्रव्यनाशापत्त्या अधिश्रयणरूपसंस्कारबाधः। अथवा यथा दधिनाशो न भवति तथा संस्कारार्थमधिश्रयणं कर्त्तव्यम्। यथाऽऽह

आश्वलायनः।

न दध्यधिश्रयेद्धिश्रयेदित्येके। दधि पयो वेत्यनन्तरं तदभावे इति पारिजातरत्नाकरादौ पाठः।

वायुपुराणे,

कण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनं सदा।
सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानां तु त्रिरुच्यते ॥
पित्र्यर्थं निर्वपेद् भूमौ शूर्पे वा दर्भसंयुते।

उल्लेखनं स्वात्मपराङ्मुखत्वेन रेखाकरणमिति कल्पतरुः।

यज्ञपार्श्वः,

गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश।
आवसथ्ये त्रयोविंशसग्न्याधेये शतात्परम्॥
आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च।
सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ॥
चातुर्मास्ये तु चत्वारि तथा पञ्च सुराग्रहे।
अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम्॥

त्रयोविंशतीति द्वितीयान्तमार्षम्। आग्रयण नवसस्येष्टिः, तत्र प्रायश्चित्ते च पञ्चदशेत्यर्थः। चत्वारि पञ्चेत्यत्र शतानीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। सुराग्रहे सौत्रामण्याम्। चतुर्गुण-मयुतमिति संबन्धः।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका
कंसादिना चेत् स्रुवपूरमात्रिका।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कार्या। कंसं कांस्यपात्रम्। हविष्याभावे दधिप-योयवागूभिर्यदा होमः तदा केन जुहुयादित्याकाङ्क्षायां गोभि-लसूत्रम्। कंसेन चरुस्थाल्या स्रुवेण वेति। तत्र कंसादिना यदा होमः तदा सा आहुतिः स्रुवपूरमात्रप्रमाणा कार्या। अत्र कंसादिना चेत्यत्र रसादिना चेत्यपपाठः। हविराधारपाणित्वाद-र्थविरोधात् इति परिशिष्टप्रकाशे नारायणः। यच्च

गर्भव्यासवचनम्,

उत्तानकरपञ्चाङ्गुल्यग्रैर्मौलिं हरेद्द्रुपत्रकाकारेणोत्तानेनाङ्-गुलिद्वयपर्वमात्रमपूर्य जुहुयादिति। यदपि च

छन्दोगपरिशिष्टटीकाधृतम्,

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्बलीन्।
प्राणाहुतिर्बलिं चैव मृदं गात्रविशोधनीम्॥

इति वचनं, तदसमर्थविषयम्।

तथा,

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते॥

व्यङ्गारिणि विगताङ्गारे। आमयावी दीर्घरोगी।

तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा॥
जुहूषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्॥

जुहूषन् होतुमिच्छन्। स्फ्यः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः। आदिपदं वस्त्रादिपरिग्रहार्थम्।

भविष्यपुराणे,

अनुक्तद्रव्यसंख्याना देवताप्रतिमा नृप।
सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्त्तिका तथा॥
पिष्टजा लेपचित्रैस्तथा कार्या वित्तानुरूपतः।
आमापात्पलपर्यन्ता कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः॥

चित्रैस्तथा चित्रलिखिता।

गृह्यपरिशिष्टे,

पृषदाज्यमिति प्रोक्तं दधि सर्पिरिति द्वयम्।
क्षीरे शृतोष्णे दधियुज्यामिक्षेति द्विसंभवात्॥

अत्र पय एव प्रधानं दधि तु संस्कारकमित्याहुः।

लिङ्गपुराणे,

आज्यं क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते।

स्कान्दे,

त्वक्केसरलवङ्गैस्तु त्रिसमं मुनिभिः स्मृतम्।

त्वक्पत्रकलवङ्गानि केसरं च चतुःसमम्॥

गरुडपुराणे,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम्॥

कर्पूरं चन्दनं दर्प्पः कुङ्कुमं च चतुःसमम्।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम्॥

वृद्धगर्गः,

कुङ्कुमं चन्दनोशीरं मुस्ता लामज्जकेसरम्।

कर्पूरं त्रिसुगन्धं च सर्वगन्धाः प्रकीर्त्तिताः॥

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धं प्रकीर्त्तितम्।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्दमः॥

शिवधर्मे,

पञ्चामृतं दधि क्षीरं सितामधुघृतं नृप।

सिता शर्करा।

स्कान्दे,

ताम्रारुणश्वेतकृष्णनीलानामाहरेद्गवाम्।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पींपि च क्रमात्॥

पञ्चगव्यमिति शेषः।

तत्रैव,

विष्णुवह्नीन्द्रवाय्वर्कदैवतानि यथाक्रमम्।

विद्ध्येतानि कुशोदं च पितृराजाधिदैवतम्॥

प्रोक्ताभावे त्वथैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् ।
गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत् क्षीरस्य च त्रयम् ॥
द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिणः ।
एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तैः पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः ॥
पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ।

आदित्यपुराणे,

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् ।
रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

मुक्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ।
यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुस्तथैवच ॥
श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे,

सुवर्णं रजतं ताम्रमारकूटं तथैवच ।
लोहं त्रपु तथा सीसं धातवः सप्त कीर्त्तिताः ॥

तथा,

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा
यवाः सिद्धार्थकाश्चैवमर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

कुष्ठं मासी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।
वचा चम्पकमुस्ता च सर्वोषध्यो दश स्मृताः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

ओषध्यः फलपाकान्ताः गणसप्तदशाः स्मृताः ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः ॥
प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सचीनकाः ।
माषा मुद्रा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥
आढक्यश्चणकाश्चैव ग्राम्यारण्याश्च षोडश ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः ॥
माषा मुद्राः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः ।
श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ॥
कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥
कुण्डमण्डपसुवर्णादिमानादिकं तत्रतत्र वक्ष्यते ।

प्रत्नानां परिवर्द्धनेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे
श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।
राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते
ग्रन्थेऽस्मिन् खलु पारिभाषिक इति ह्याद्यः प्रकाशोऽगमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुरामिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे परिभाषा-
प्रकाशः संपूर्णः ॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 103 & 108.

वीरमित्रोदयः ।

परिभाषा प्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितः ।

VÎRAMITRODAYA,

PARIBHÂSHÂ PRAKÂSA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆḌIT MITRA MIŚRA,

EDITED BY

Parvatiya Nityânanda Śarmâ.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETAR

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌIT JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

1906.

Price Rupees Two.

PRELIMINARY NOTE.

The *Viramitrodaya*, of which the first section is here offered to the public is an extensive treatise on Dharmashastra It consists of twenty two sections—called Prakashas —enumerated by the author himself in verses 40—46 of the present work

(1)	Paribhasha	contains	1845	shlokas
(2)	Sanskara		17415	
(3)	Âhnika		9630	
(4)	Pûja		6390	
(5)	Pratishtha		10040	
(6)	Rajadharma		6795	
(7)	Vyavahara		13095	
(8)	Shuddhi		5400	
(9)	Shraddha		7950	
(10)	Tîrtha		9250	
(11)	Dâna		13750	"
(12)	Vrata		22650	
(13)	Samaya		6100	
(14)	Jyotisha		(?)	
(15)	Shanti		(?)	
(16)	Karmavipâka		(?)	
(17)	Chikitsa		(?)	
(18)	Prayashchitta		(?)	
(19)	Prakîrna		(?)	
(20)	Lakshana		8500	
(21)	Bhakti		(?)	
(22)	Moksha		(?)	

MSS of the sections of which the extent in *shlokas* is noted above are available These numbers come to the total of *1 38 810* So we can safely regard the complete work

as containing over 2 *lakhs* of *shlokas*, and thus being more than twice the size of the Mahābhārata The names of subjects dealt with shew that the work is more like an 'Ency clopedia of Hindu learning' than a mere 'digest of Hindu Law'

The author's name is Mitra Mishra son of Parashu rāma Mishra and grandson of Haṁsa Pandita, they belonged to a race of Brahmanas living in 'Gopachala' (?) This is all that we can learn from the introductory verses of the present work about the family of the writer The author has begun each of the 22 sections of his work with long intro ductions and a careful study of these will afford more definite information with regard to the author

The work was written under the patronage of the king of Orchha, Virasimha Deva the greatest patron of Hindu learn ing of his day, and withal an enlightened ruler who in the interests of peace married his brother's daughter to the Mogul Emperor The few European historians who have glanced at the subject, with a regrettable lack of sympathy and of accurate knowledge describe him practically as a savage and stigmatise him as the 'murderer of Abulfazal' Some of the most famous Hindi poets—for instance Keshava Deva—belonged to his court He built a splendid temple at the cost of 33 *lakhs* of rupees in Vrindavana which was ruthlessly razed to the ground by Aurangzeb Further particulars with regard to this king may be learnt from Blochman's *Ain i Akbari* and the *History of Bundelkhand* published in the journal of the Asiatic Society of Bengal in 1903

The great merit of this grand work is that the style is easy and clear and the author's meaning is always plain The texts that have been quoted are always interpreted in the most approved style of Mimamsa and all differences re conciled and a clear consistent doctrine evolved unlike another huge digest, the Hemadri, which merely piles up end

less Smriti texts, leaving the reader to wander unguided through the labyrinth, with no clue as to what the author wanted to be taken as settled law

Besides this encyclopedic work, Mitra Mishra wrote the following works—

(1) *Ânandachampu* , a maunscript of this work exists in the collection belonging to the Government College at Benares

(2) A commentary also named 'Viramitrodaya', on the original Smriti of Yajnavalkya. This work seems to have so far escaped the notice even of such scholars as have expressly taken trouble to investigate the history of Hindu legal literature The late Hon Mr Mandlik had in his possession the *Âchâra* portion of the work But he was apparently misled by the name Viramitrodaya' and refers to it only as a portion of the better known digest of the same name This same mistake has been repeated by the late Dr Shiromani in his valuable treatise on Hindu Law from which it seems to have been copied by other writers on the subject So far as I am aware the only manuscript of the *Achâra* section extant is the one referred to above from which I have obtained a copy Of the *Vyavahara* section there are two manuscripts known to me one is in the Raghunath Temple Library of H H The Maharaja of Kashmir and the other in my possession having been given to me by a Pandit of Benares Of the Prayashchitta portion, I know of only one Bengali transcript in the library of the Asiatic Society of Bengal, from which also I have obtained a copy

During the last hundred years a strange fate has overtaken the whole legal literature of India The study of the original texts has been more or less neglected by the administrators of justice and this has thrown the whole subject of Hindu Law—at least that section of it which has fallen under the spell of the British Indian courts of Justice—into inextric

able confusion To what pass this confusion has come may be gathered from such facts as this as regards adoption the people of middle India have been forced to accept the guidance of the Dattakamimansa by Nanda Pandit a Maharashtra whose work is repudiated by the writer s own caste people who refuse to be bound by his hard and fast rules and have evolved far more liberal rules for themselves on the subject, while those of Bombay are under the influence of the *Mayukha* written in far away Bundelkhand, and the Gujeratis are ruled by the Vivadatandava the work of a Benares Pandit and further the rules about adoption as given in the *Viramitrodaya* the paramount authority of the Mitakshara School which diverge widely from those of the Dattakamimansa are not even mentioned in High Court judgments much less enforced

It is sad to contemplate the effects of this neglect of the study of the original texts No encouragement is afforded either by the ruling princes or by our Universities, one can take the highest University degrees in law without the slightest knowledge of the language in which the original laws of the land are written A small instance of the prevailing lack of exact information in respect of Hindu legal literature is afforded by a passage contained in I L. R Allahabad 1895 page 314 where the Vyavahāramayukha is spoken of as a commentary on the *Yajnavalkya Smriti*! When such is the attitude of the highest administrators of law in the land towards the study of Hindu law in the original texts what chance is there of its being judiciously and accurately applied? This ignorance is all the more deplorable and dangerous when case law is made to supersede customary law and is steadily over riding text law Misunderstood and misapplied texts are thus playing havoc with all customs and traditions especially when applied with all the logical acumen and unbending rigidity of the genius of English

lawyers These *gentlemen lose sight of the fact that the* original texts were being constantly modified by the indefatiga ble labours of a host of commentators and digest writers and learned *Mimânsakas* All this plasticity has now been replaced by the rigidity of inert case made law Even when a clear mind ed judge like Sir John Edge makes a stand against this state of things (I L. R All 1895) the conservatism of courts proves too much for him, and his judgment is upset by a body of lawyers *sitting in* London *probably entirely* unacquainted with the original texts of Hindu law dependent on more or less inaccurate translations of only a few books, not duly realising the *conditions of life prevailing here and wedded* to their own ideas of the inflexible character of precedents It was the aim of the old digest writers to minimise the differences met with in the Smriti texts and to make for unity their methods were altogether different from *those adopted by the modern courts who make it their* business to emphasise differences This has put a stop to the normal evolution of Hindu Law which went on un impeded till about the end of the 18th century the Bâla mbhatti commentary on the Mitakshara (written 1760 80 A C) *being the last representative of the old digests* [1] About this time the petrifying influence of the British Courts of justice began to fall upon Hindu Law

Excepting those portions of the law which had the mis fortune of being decided by these courts and being thus *petrified all others continue to be fluid and adaptive and* hence progressive For instance marriages are constantly taking place which are not recognised by the Viramitrodaya or by Madhava and yet no case has ever gone to the courts seeking to have these declared null and void, and the effecs *of this is that customs regarding marriage are slowly under* going modifications in accordance with the changed condi tions of modern life On the other hand as soon as a

[1] For further information see my Preliminary note to Balambhatti vol II fas 1 Printed in the Bibliotheca Indica

question of adoption arises there is an appeal to the Courts and every effort is made to perpetuate a single rigid interpretation of the law, whose salutary growth and adaptibility is thus constantly artificially checked

It is difficult to devise a scheme for the remedy of this undesirable state of affairs But the first step that may be taken appears to be the appointment of a representative Committee of men of light and leading some of whom should be versed in the original works of Hindu Law, while others should be equally well up in the Civil Codes of European and other Countries, and all of them free from theological bias When the theological bias has once been got rid of and the law compiled and expressed in the modern languages it will be easy to keep the whole thing in touch with the changing conditions of life In such a compilation much useful aid could be derived from the Jain, Bauddha and Musalman systems which are more liberal and rational in many matters

DURGAKUND
BENARES.
30th September 1906

GOVINDA DAS

श्रीगणेशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशः ।

कोपाटोपनटत्सटोद्भटमरुद्भ्रूभीषणभ्रूकुटि-
भ्राम्यद्भैरवदृष्टिनिर्भरनमद्गर्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विपाटविकटाभोगत्रुटद्धाटक-
ब्रह्माण्डोरुकटाहकोटिनृहरेरव्यादपूर्वं वपुः ॥ १ ॥

सटाग्रव्यग्रेन्दुस्रवदमृतबिन्दुप्रतिबल-
न्महादैत्यारम्भस्फुरितगुरुसरम्भरभसः ।
लिहन्नाशाचक्रं हुतवहशिखावद्रसनया
नृसिंहो दंष्ट्राभिर्दमयतु महंहो मदकलम् ॥ २ ॥

संसारध्वंसिकंसप्रमुखसुररिपुप्रांशुवंशावतंस-
भ्रंशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राधारिरंसी ।
यश्चूडारूढगूढस्मितमधुरमुखाम्भोजशोभां दिदृक्षु-
गुञ्जाभिः सानुरागालिकनिकटनटच्चन्द्रकव्यक्तचक्षुः ॥ ३ ॥

लीलाभ्रान्तिविसर्पदम्बरनया व्यग्रार्द्धकान्तं पद-
न्यासन्यञ्चदुदञ्चदद्रिवसुधाभोगीन्द्रकूर्माधिपम् ।
फूत्कारस्फुरदुत्पतत्फणिकुलं रिङ्गज्जटाताडन-
ध्मातव्योमगभीरदुन्दुभिनटन्नव्यात्स वो धूर्जटिः ॥ ४ ॥

कुम्भोद्भ्रान्तमधुव्रतावलिरलज्झङ्कारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविह्वलैः स्तुत इव व्यालैर्विपत्स्ताविभिः ।

मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महाम्भोनिधौ
हेरम्बः कुरुतां कृताम्बरकरालम्बश्चिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥

समन्तात्पश्यन्ती समसमयमेव त्रिभुवनं
त्रिभिर्नेत्रैर्दोर्भिर्दशभिरपि पान्ती दश दिशः ।
दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा
हतारिर्वो हन्यान्महिषमथनी मोहमहिषम् ॥ ६ ॥

वामान् भिन्दन्नवामान् भुवमनु सुखयन् पूरयन्नर्थिकामान्
श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभरैर्मेदिनीमल्लनामा ।
आसीदाशीविषेन्द्रद्युतिधवलयशा भूपचक्रावतंसः
श्रीकाशीराजवंशे विधुरिव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥७॥

संग्रामग्रामकामो निरुपममहिमा सत्त्वविश्रामधाम
क्रामन्नेवारिचक्रं मिहिर इव तमो विक्रमोरुक्रमेण ।
सारैर्मेरोरुदारैरपर इव गिरिर्मेदिनीमल्लनेन
भख्यातः क्षोणिचक्रे समजनि नृपतिर्मेदिनीमल्लनामा ॥ ८ ॥

निर्यद्भिस्तर्जयद्भिर्विधुमिव जगतीमर्ज्जुनाभैर्यशोभिः
सम्पूर्णावार्यवीर्यो विशिखवितरणैरर्ज्जुनो दुर्ज्जनानाम् ।
साम्राज्योपार्ज्जनश्रीरगणितगुणभूरर्ज्जुनमांशुबाहु-
र्नाम्नाऽभूदर्ज्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुलो मेदिनीमल्लभूपात् ॥९॥

बुद्धिः शुद्धिमती क्षमा निरुपमा विद्याऽनवद्या मनो
गाम्भीर्यैकनिकेतनं वितरणं दीनार्त्तिनिर्दारणम् ।
आसीदर्ज्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं विद्विषां
भूमीनामरनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्ज्जुनम् ॥१०॥

तस्मादाविरभूदभूतमहिमा भूमीपतेरर्ज्जुना-
दसौन्दर्यैकनिधिर्गुणैरनवधिर्लावण्यवारानिधिः ।

भिन्दन् दुर्जनमञ्जयन् बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै-
र्दुर्जेयो मलखाननामनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥

यस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमां निर्वैरमासीज्जग-
त्पारीन्द्रेण समं करीन्द्रभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
*श्येनः क्रीडति कौतुकी स्म विहगैश्चिक्रीड नक्रैर्झषः
किंवाऽन्यद्गहनेऽभवत्सह मृगैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥१२॥

हिमविशदयशःसुशोभिताशो महिमतिरोहितवारिधिप्रभावः।
समजनि मलखानतः प्रतापैस्त्रिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः॥१३॥

शुचि धनमर्थिनि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
पुत्रे भूरभिदभ्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥

जातः प्रतापरुद्रात्ससमुद्रां पालयन्नवनीम् ।
कृतरिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥१५॥

पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदय-
त्खलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
भुजस्तम्भालम्बालसशयितविश्वम्भरतया
यमौ मोदोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥

प्रजागणरुजाऽपहो द्युतिमहोदयाविष्कृतः
सुधांशुरिव मांसलो रसभरैः सभारञ्जनः ।
प्रदीप्तकुमुदावलिर्द्विजपतिश्च नक्षत्रपो
नृपो जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥

विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीभारम् ।
ज्ञानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भेजे ॥ १८ ॥

---

* श्येन क्रीडतिस्मेति संबन्ध ।

अन्तर्गम्भीरताऽन्धूकृतसलिलनिधिर्लालिताशेषबन्धु-
र्बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।
भ्रूभङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी
सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणिपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥१९॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै-
रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणशेषी समजनि ।
परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥ २० ॥

दानं कल्पमहीरुहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
प्रज्ञा शक्रपुरोहितोपरि महासारोऽपि मेरूपरि ।
दावाग्नेरुपरि प्रतापगरिमा कामोपरि श्रीरभू-
त्सिंहातिक्रमवीरसिंहनृपतेः किंकिं न कस्योपरि ॥२१॥

दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणा-
त्कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डले ।
कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
मोघीभूतजनिः समाश्रितखनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः॥२२॥

भ्रामंभ्राममसंभ्रमं त्रिजगतीचक्राणि चक्रेऽचिरा-
च्चारं शीलितविष्णुपादपदवीब्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
ब्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
विश्वेषामपि यस्य भास्वरयशो हंसी वतंसीयति ॥२३॥

जलकणिकामिव जलधिं कणमिव कनकाचलं मनुते ।
नृपसिंहवीरसिंहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥

यदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल-
स्तदा नयनताण्डवत्रुटितखाण्डवः पाण्डवः ।

मनो वितरणोत्सुकं वहति वीरसिंहो यदा
तदा पुनरुदारधीरयमवाणि कर्णो जनैः ॥ २५ ॥

शौर्यौदार्यगभीरताधृतिदयादानादिनानागुणा-
गुर्वीदुर्वहभारवत्यहिपतिस्पर्द्धालदोःशालिनि ।
संयोज्यैव जुझारसिंहधरणीधौरेयचूडामणौ
मज्जन् ब्रह्मणि वीरसिंहसुकृती तस्थौ स्वयं निर्गुणः ॥२६॥

नद्यः स्वादुजला द्रुमाश्च सुफला भूरुर्वरा भूसुराः
वेदध्वानविधूयमानदुरिता लोका विशोका बभुः ।
राजनीतिनिरीतिरीति पितरीवोर्वीमिमां शासति
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतौ भ्रूभङ्गभग्नद्विपि ॥ २७ ॥

संग्रामोत्कटताण्डवोद्भटभटैरारब्धहेलाहठै-
श्चण्डाडम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराब्धिगोत्राऽवटैः ।
भूभृत्सिंहजुझारसिंहधरणीजानेः प्रयाणे रणे
शौर्योदार्यधनोऽपि को नु धरणीचक्रे न चक्रे भयम् ॥२८॥

तावद्वीरगभीरहुंकृतिरवस्तावद्गजाडम्बर-
स्तावत्तुङ्गतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
तावत्तोयमहामहीभृदटवीदुर्गग्रहो विद्विषां
यावन्नैव जुझारसिंहनृपतिर्युद्धाय बद्धोत्सवः ॥ २९ ॥

अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
श्रियं कनकभूधरोऽश्नुति ह्रियं च कर्णोऽटति ।
दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
तदाऽतिमलिनायते स किल कल्पभूमीरुहः ॥ ३० ॥

प्रासादागतडागनागमणिभूदानादिनानातपः-
प्रागल्भ्येन महेन्द्रचन्द्रवरुणप्रलेवाविग्गुरुस्पर्द्धी ।

प्राचण्ड्येन जिता ऽमिता वसुमती कोदण्डदोर्दण्डयो-
र्जागर्त्तीति जुझारसिंहनृपतेः कुत्र प्रतापो न वा ॥ ३१ ॥

ब्रह्मा ऽभूच्चतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः षण्मुखः
स्कन्दो भूपजुझारसिंहयशसो गानोत्सवेऽत्युत्सुकः ।
तस्याभोगमुदीक्ष्य भूधरनभोनद्यस्त्रिलोकीदिशः
सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विश्वेन निर्वाहिताः ॥ ३२ ॥

तुङ्गत्वादनवाप्य देवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतेर्दानं समानं जगुः ।
व्रीडादुर्वहभारनिर्भरनमद्ग्रीवे तु देवद्रुमे
श्लाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवस्त्रियः ॥ ३३ ॥

भीमो ऽयं सहदेवरातपृतनादुर्द्धर्षपार्श्वो लसन्
श्रीभूमीनकुलः सदा ऽर्ज्जुनमहाख्यातिः क्षमामण्डले ।
कर्णः श्रीः कृतवर्मभीष्मघटनाशौटीर्यदुर्योधनो
रोपादेष युधि स्थिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्यागतः॥३४॥

सत्कीर्त्तिग्रामदामाभरणभृतजगद्विक्रमादित्यनामा
धाम्नो भूम्ना महिम्ना विघटितरिपुणा विक्रमोपक्रमेण ।
सुमांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
विश्वोदञ्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयानन्दनो नन्दनोऽभूत् ॥३५॥

आशापूर्त्तिं प्रकुर्वन् करवितरणतः पद्मिनीप्राणबन्धुः
प्रोद्यद्दिव्याम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदा ध्वस्तदोषः ।
जम्भारातेरिहोच्चैरचलसमुदयात्सुप्रभातप्रकाशी
सुश्रो राज्ञः पवित्रो रचयति सुदिनं विक्रमादित्य एव ॥३६॥

सार्थीकुर्वन्निरर्थीकृतसुरविटपी चार्थिसार्थं निजार्थैः
स्पर्धीभूतारिपृथ्वीपतिरमरगुरुस्पर्द्धिवर्धिष्णुबुद्धिः ।

मानैर्यानादिदानैर्बहुविधगुणिभिर्गीयते यः सभायां
भ्रातर्ज्ञातः स भूयः सुकविकुलमुदे विक्रमादित्य एव ॥३७॥

दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
क्रोधो वागवधि प्रतापयशसोः पन्था दिगन्तावधि ।
दाक्षिण्यं क्षितिरक्षणावधि हरौ भक्तिश्च जीवावधि
व्यालुप्तावधि वीरविक्रमरवेः श्रेयः परं वर्द्धते ॥ ३८ ॥

हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं तनुं
कैलासोपरि शोभते पटयति स्पष्टं च दिङ्मण्डलम् ।
भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ बत जटागूढां च गङ्गां व्यधा-
ल्लोकानामयमीश्वरोऽस्य यशसस्त्वैश्वर्यमुज्जृम्भते ॥ ३९ ॥

श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरवारान्वये
श्रीहंसोदयहस्तपण्डित इति ख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतुः
भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्ना ऽपमायं गुणैः ॥४०॥

पटु दिक्षु विदिक्षु कुर्वतीनां नटलीलां स्फुटकीर्त्तिनर्त्तकीनाम् ।
स्फुरदध्वरधूमधोरणीह च्युतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥४१॥

ततो ऽनल इवारणेरतुलधामभूर्भूभुजां
शिरोमणिरुरोमणिर्धरणिनामवामभ्रुवः ।
रणी बहुगुणी धनी भुवि वनीपकश्रीखनी
रमारमणमिश्रणी परशुराममिश्रोऽजनि ॥ ४२ ॥

येनागस्य पुरा पुरारिनगरे विद्या ऽनवद्या ऽर्जिता
श्रीचण्डीश्वरमाप्तिहोत्रितिलकं लब्ध्वा गरीयोगुरुम् ।
शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा
तद्वंश्येषु कियन्न कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥

आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य
लास्यं चतुर्मुखमुखेषु सरस्वतीह ।
सालंकृतिश्च सरसा च गुणान्विता च
यस्यातनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥

अङ्के लोमलतेव सीमनि दृशोरेकेव रेखाऽऽञ्जनी
कस्तूरीमकरीव भालफलके धारेव मूर्ध्न्यालिकी ।
ऊर्ध्वं भृङ्गपरम्परेव कबरी सौरभ्यलोभाकुला
यस्यैवाध्वरधूमधोरणिरभूदाशाकुरङ्गीदृशः ॥ ४५ ॥

सुभासुरयशोनिधेः सुनिरवद्यविद्यानिधेः
सुचारुकवितानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।
अयं सुकृतगौरवात्परशुराममिश्राद् गुणै-
रनूनगरिमा पितुर्जगति मित्रमिश्रोऽजनि ॥ ४६ ॥

धर्मार्थैकनिकेतनं विधिमयं कर्मावनीदर्शनं
स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।
द्राक्सिद्धीकृतकार्यसिद्धिशतया श्रीवीरसिंहाज्ञया
तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥ ४७ ॥

स्मारंस्मारं यशोदाकरकमलगलत्स्नेहसंवर्द्धिताङ्गं
गोपानां भूतधात्रीभरहरणकृते केशवं वेषवन्तम् ।
धीरश्रीवीरसिंहः स्फुरदमलदृशा ऽऽदेशितः शुद्धबुद्धिः
संस्काराख्यप्रकाशं कलयति सुकृती पण्डितो मित्रमिश्रः॥४८॥

संस्काराणामिहोद्देशो गर्भाधानमतः परम् ।
प्रथमर्तौ मासतिथिस्थानादिफलमीरितम् ॥ १ ॥

धर्मे विशेषाः संप्रोक्ताः प्रथमर्तौ प्रसङ्गतः ।
ऋतौ गमनकालाश्च गमनाकरणे पुनः ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तं च कथितं गमने कर्तृनिर्णयः ।
यथोक्तविधिना गर्भानुत्पत्तिः परिदृश्यते ॥ ३ ॥
तदुत्पत्तौ विशेषेण प्रकारः परिकीर्त्तितः ।
पुनः पुंसवनं प्रोक्तं तथैवानवलोभनम् ॥ ४ ॥
सीमन्तोन्नयनं विष्णोः कथितश्च बलेर्विधिः ।
तथैव गर्भिणीधर्माः धर्माः प्रोक्ताश्च तत्पतेः ॥ ५ ॥
सूतिकागृहनिर्माणं गर्भिण्यास्तद्गृहागमः ।
प्रसोष्यंतीकर्म जातकर्म सम्यक् विचारितम् ॥ ६ ॥
जन्मदादिमहादेवीपूजनं विधिनोदितम् ।
पश्चायुधालंकरणधारणं समुदाहृतम् ॥ ७ ॥
सूतिकायाः स्नानविधिः पुत्रार्थाः प्रतिपादिताः ।
दृष्टादृष्टप्रयोगाश्चाप्यपुत्रस्य च तद्विधिः ॥ ८ ॥
बालस्य नामकरणमत्र तिथ्यादिनिर्णयः ।
स्त्रीणां च नामकरणं नाम्नि कर्तृविनिर्णयः ॥ ९ ॥
देवालयादिनामोक्तं पुनः मेङ्काधिरोहणम् ।
दोलाचक्रं दुग्धपानं जलपूजा ततः परम् ॥ १० ॥
ताम्बूलदानं च शिशोर्गृहान्निष्क्रमणं परम् ।
तत्कर्त्ता ऽथ समालपातस्तथा भूम्युपवेशनम् ॥ ११ ॥
बन्धनं कटिसूत्रस्य कर्णवेध उदीरितः ।
अत्र मासस्य मासादेरत्र कर्त्तुश्च निर्णयः ॥ १२ ॥
सूचीविनिर्णयः कर्णविशेषे निर्णयः पुनः ।
अनन्तरं च कर्णस्य वेधे चापीरिता क्रिया ॥ १३ ॥
अङ्कुरार्प्पणमन्नस्य प्राशनं सम्यगीरितम् ।
स्त्रीणामन्नप्राशने पश्चात्कालश्च परिकीर्त्तितः ॥ १४ ॥

अन्नप्राशनशेषे च जीविकायाः परीक्षणम् ।
बालेऽन्यदृष्टिदोषादौ प्रोक्तो रक्षाविधिक्रमः ॥ १५ ॥
बालस्य स्खलनादौ च रक्षाया विषयः स्मृताः ।
बालस्य पूर्वमेवोर्ध्वदन्तोत्पत्तिफलं पुनः ॥ १६ ॥
बालस्य दन्तकषणशमने विधिरीरितः ।
अब्दपूर्त्तिकृत्यं च निषिद्धान्यथ तद्दिने ॥ १७ ॥
अथ तस्मिन् दिने कुसमयोगः परिकीर्त्तितः ।
प्रसङ्गाद्बालकस्याथ कर्म पुष्टिकरं स्मृतम् ॥ १८ ॥
अपमृत्युप्रशमनं चूडाकरणमेवच ।
कुलैक्ये मण्डनादूर्ध्वं निषेधो मुण्डनस्य च ॥ १९ ॥
शिखाविनिर्णयः स्त्रीणां चूडाकर्म ततः स्मृतम् ।
शूद्रचूडा ततः क्षौरं विद्यारम्भस्ततः परम् ॥ २० ॥
ततश्चानुपनीतस्य ये धर्मास्ते प्रकीर्तिताः ।
उक्तसंस्कारातिपाते प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ २१ ॥
अथोपनयन मुख्यगौणकालाश्च तस्य वै ।
काम्याः कालास्ततो व्रात्यास्तत्प्रायश्चित्तमप्यथ ॥ २२ ॥
व्रात्याङ्गजानां तदनु प्रायश्चित्तं निरूपितम् ।
अथ विस्तरशः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां विनिर्णयः ॥ २३ ॥
बटुमातृरजोजन्मनिर्णयः सोदरस्य च ।
तथोपनयने प्रोक्त उपनेये च निर्णयः ॥ २४ ॥
मूकाद्युपनयः पश्चात्स्त्रीणामुपनयक्रिया ।
उक्ता अनुपनेयाश्च निर्णयश्चोपनेतृगः ॥ २५ ॥
यदुपनेत्रोरप्युक्तमधिकारकरं परम् ।
प्रायश्चित्तमथारम्भः सम्यक्संभारसंग्रहः ॥ २६ ॥

अजिनान्युपवीतं चाप्यनुकल्पाश्च तस्य ये ।
लक्षणं चोपवीतस्य तन्निर्माणं प्रकारतः ॥ २७ ॥
देवताः प्रतितन्तुस्था निरुक्तिरुपवीतके ।
यज्ञोपवीतोत्पत्तिश्च परिमाणं च तस्य च ॥ २८ ॥
तथा ऽऽश्रमनिक्षेपेणाप्युपवीतस्य कीर्तितः ।
संख्याविशेषः, कथितमरक्षारणमेवच ॥ २९ ॥
समिदाधानमप्युक्तं गायत्र्याश्चोपदेशनम् ।
पाण्याधानं मेखलाया लक्षणं कथितं ततः ॥ ३० ॥
तदनन्तरमेतस्या अनुकल्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
दण्डास्तदनुकल्पाश्च दण्डलक्षणमेवच ॥ ३१ ॥
व्रतोपदेशः कथितो भिक्षायाद् ब्रह्मचारिणाम् ।
भिक्षाचरणमध्याह्नसंध्याविधिविनिर्णयौ ॥ ३२ ॥
अनुप्रवचनीयश्च गर्जिते शान्तिरेवच ।
त्रिरात्रव्रतकं ब्रह्मचारिणां तदनन्तरम् ॥ ३३ ॥
मेधाकर्म ततो धर्मस्तेषामत्र प्रकीर्त्तितः ।
संध्यादिषु विशेषश्च अग्निकार्यमुदीरितम् ॥ ३४ ॥
समिधा नियमाः प्रोक्ता अभिवादनमेवच ।
आचार्यलक्षणं चोक्तमुपाध्यायस्य लक्षणम् ॥ ३५ ॥
ऋत्विग्लक्षणमप्युक्तमवन्द्याश्चेह कीर्त्तिताः ।
अभिवादनरूपं च तस्य कर्त्तव्यताविधिः ॥ ३६ ॥
अभिवादे फलं चोक्तं ततः प्रत्यभिवादनम् ।
भैक्षचर्याविधिस्तस्य धर्माः पश्चात्प्रकीर्णकाः ॥ ३७ ॥
उपाकरणमप्युक्तं वेदाध्ययनमेवच ।
वेदप्रशंसा वेदार्थज्ञाने च फलमीरितम् ॥ ३८ ॥

अध्यापकस्य कथनं तद्धर्माणां निरूपणम् ।
विद्यादानप्रशंसा च तथाऽध्येतृनिरूपणम् ॥ ३९ ॥
विद्याप्रारम्भकालश्च प्रकारोऽध्ययनस्य च ।
अनध्यायास्ततस्तत्राध्ययने दूषणं स्मृतम् ॥ ४० ॥
तत्रापवादस्तदनु प्रदोषास्तदनन्तरम् ।
उत्सर्जनं ततः प्रोक्ता पुनश्चोपनयक्रिया ॥ ४१ ॥
पुनस्तस्मिन्निमित्तानि, नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
धर्माश्च व्रतलोपोक्तप्रायश्चित्तनिरूपणम् ॥ ४२ ॥
कालावधि ब्रह्मचर्यं गोदानव्रतमेवच ।
विकल्पः कथितस्तद्वदाश्रयाणां समुच्चयः ॥ ४३ ॥
समावर्त्तनसंभाराः स्नातकस्य व्रतानि च ।
अनाक्रम्यानधिष्ठेयानीक्षणीयानि च क्रमात् ॥ ४४ ॥
उक्तानि तेषां लोपे च प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।
कच्छबन्धः क्षत्रियस्य छुरिकाबन्ध एवच ॥ ४५ ॥
विवाहश्च परीक्षा च कुलस्यात्र समीरिता ।
उत्तमानि कुलान्युक्तान्यधमानि कुलानिच ॥ ४६ ॥
हीनक्रियादिककुलपरित्यागे प्रयोजनम् ।
कुलापकर्षकारीणि निमित्तान्युदितानि च ॥ ४७ ॥
अथ गोत्रपरीक्षा च निषेधो मातृगोत्रगः ।
विस्तरेण पुनः प्रोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ ४८ ॥
सापिण्ड्यनिर्णयश्चैव विस्तरेणेह कीर्त्तितः ।
अथ मातुलकन्याया विवाहे च विचारणा ॥ ४९ ॥
विरुद्धाश्चाथ संबन्धाः प्रत्युद्वाहनिवारणम् ।
सहोदराविवाहस्य निर्णयः समुदाहृतः ॥ ५० ॥

नक्षत्राणि ततो योगाः करणानि ततः परम् ।
लग्नान्यथ फलं तस्य नवांशकफलं ततः ॥ ६३ ॥
तथैकविंशतिर्दोषाः पञ्चाङ्गाशुद्धिलक्षणम् ।
अथोदयास्तशुद्ध्यन्ते दोषः सङ्क्रान्तिसम्भवः ॥ ६४ ॥
षड्वर्गशुद्धिस्तदनु दोषो भौमाष्टमस्य च ।
गण्डान्तदोषो गण्डान्तः कर्त्तरीदोष एव च ॥ ६५ ॥
कर्तर्या अपवादश्च दोषश्चन्द्राविशुद्धिजः ।
अथ संग्रहदोषान्तेऽष्टमलग्नेऽप्यदोषता ॥ ६६ ॥
दोषश्च विषनाडीनां क्रमेणेह प्रकीर्त्तितः ।
मुहूर्त्तवारयोर्दोषो दोषः खार्ज्जूरिकस्ततः ॥ ६७ ॥
ग्रहणोत्पातदोषश्च क्रूरविद्धर्क्षदूषणम् ।
अथ वेधफलान्युक्त्वा कुनवांशस्य दूषणम् ॥ ६८ ॥
महापाते वैधृतौ च दोषस्तदनु कीर्त्तितः ।
दश दोषास्ततो लत्ता ततः पातो निरूपितः ॥ ६९ ॥
अथात्र दशयोगाख्यचक्रं सम्परिकीर्त्तितम् ।
युतिस्तदनु जामित्रं ततश्चोपग्रहः स्मृतः ॥ ७० ॥
एकविंशतिदोषाणां मध्ये कस्याप्यदोषता ।
पापांशस्थितचन्द्रस्य ततः कुत्राप्यदोषता ॥ ७१ ॥
मुहूर्त्तवारकुलिकयमकण्टकदूषणे ।
अपवादः क्वचित् प्रोक्तः सर्वदोषेऽथ भञ्जनम् ॥ ७२ ॥
घटीयन्त्रस्य च ततो निर्माणस्थापने क्रमात् ।
निमन्त्रणे तस्य मन्त्रः फलं तद्भ्रमणे ततः ॥ ७३ ॥
ततश्च रविगुर्वादिबल सम्परिकीर्त्तितम् ।
गुरोः शान्ती रवेः शान्तिस्ततः सिंहस्थनिर्णयः ॥ ७४ ॥

मकरस्थस्य च गुरोस्ततो निर्णय ईरित। ।
कन्याया वरणं पश्चात्प्रतिकूलविनिश्चयः ॥ ७५ ॥
विवाहादेः समारम्भात्प्राक् सूचकविनिर्णयः ।
अथ मण्डपनिर्माणं कालो वैवाहिकस्य च ॥ ७६ ॥
ततो वेद्या विनिर्माणं वरवध्वोर्गृहागमः ।
वरयान ततः प्रोक्तं वरवध्वोश्च भोजनम् ॥ ७७ ॥
मधुपर्कविधेः पश्चाद्गोलक्षणमुदाहृतम् ।
कन्यादातुर्निर्णयोऽथ कन्यायाश्च निरीक्षणम् ॥ ७८ ॥
कन्यादाने विधिस्तत्र मन्त्रश्चोक्तस्ततः परम् ।
शय्यादिदान च ततः कन्यादानफलं स्मृतम् ॥ ७९ ॥
होमादिविधयः पाणिग्रहः सप्तपदीक्रमः ।
होमकाले च कन्यर्त्तुदर्शने निर्णयस्ततः ॥ ८० ॥
विवाहमध्यपतिते सूतके निर्णयस्ततः ।
विवाहमध्ये श्राद्धस्य प्राप्तौ पश्चाद्विनिश्चयः ॥ ८१ ॥
अथोपासनहोमस्य उपक्रम उदाहृतः ।
वध्वाः पतिगृहे प्राच्यः प्रवेशस्तदनन्तरम् ॥ ८२ ॥
तत्र मासविचारश्च प्रतिशुक्रविचारणा ।
विवाहवर्षे त्याज्यानि कथितानि ततः परम् ॥ ८३ ॥
विवाहव्रतकं पश्चाद्दम्पत्योः परिकीर्त्तितम् ।
चतुर्थीकर्मणः पश्चान्मण्डपोद्वासने विधिः ॥ ८४ ॥
अष्टौ विवाहाः क्रमशो ब्राह्माद्या लक्षितास्ततः ।
तेषां वर्णविशेषेण व्यवस्था तदनन्तरम् ॥ ८५ ॥
दैवार्षयोः फलं पश्चात्प्राजापत्यफल स्मृतम् ।
पुनर्विवाहो वैधव्यनाशकव्रतकं ततः ॥ ८६ ॥

कुम्भमार्थनमश्वत्थविवाहस्तदनन्तरम् ।
अथाधिवेदनं तत्र निमित्तं नियमस्ततः ॥ ८७ ॥
तत्र नान्दीमुखश्राद्धनिर्णयोऽथ प्रकीर्त्तितः ।
तृतीये च विवाहेऽथ निषेधस्तत्र कीर्त्तितः ॥ ८८ ॥
अर्कवैवाहिकं कर्म प्रकारश्चाहुतौ ततः ।
अथाग्निद्वयसंसर्गे विधिः सम्परिकीर्त्तितः ॥ ८९ ॥
अथावसथ्याधानं तु संस्था वै पाकयज्ञिया ।
अथ होमविधिः स्थालीपाकश्च तदनन्तरम् ॥ ९० ॥
क्रमेणातः परं पिण्डपितृयज्ञः प्रकीर्त्तितः ।
नवमाशनशेषे तु श्रवणाकर्म कीर्त्तितम् ॥ ९१ ॥
सर्पाणां बलिरुद्दिष्ट आश्विनीकर्म तत्परम् ।
अथ कर्माग्रहायण्यां स्रस्तरारोहणं ततः ॥ ९२ ॥
अष्टकाऽन्वष्टकाख्ये कर्मणी तदनन्तरम् ।
कर्म शूलगवाख्य च गोयज्ञस्तदनन्तरम् ॥ ९३ ॥
नैमित्तिकानि कर्माणि पश्चादुक्तानि विस्तरात् ।
संस्कारस्य प्रकाशेऽस्मिन् मित्रमिश्रेण सूरिणा ॥९४॥

तत्रात्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तावत्कर्मान्तराधिकारेऽनुकूलः, यथोपनयनजन्यो वेदाध्ययनाद्यधिकारापादकः । अपरस्तूत्पन्नदुरितमात्रनाशको, यथा बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणो जातकर्मादिजन्यः । तत्कर्त्तव्यत्वमाह

मनुः,

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

वैदिकैरिति। वेदशब्दोऽत्र मन्त्रात्मकवेदपरः। ततश्च तत्र भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठक्। कर्मशब्दश्चोच्चारणात्मकक्रियापरः। तथाच मन्त्रोच्चारणैरित्यर्थः पर्यवस्यति। यद्वा वैदिकैः वेदप्रमाणकैः। प्रत्ययश्चौपचारिकः। कर्मभिर्मन्त्रोच्चारणादीतिकर्त्तव्यतात्मकैः। शरीरपदेनात्राजहत्स्वार्थलक्षणया तत्कारणशुक्रशोणितादयोऽपि गृह्यन्ते। पावनः अशुद्धिनिबर्हणः। प्रेत्येहचेत्यनेन संस्कृतस्य दृष्टादृष्टफलेषु कारीरीज्योतिष्टोमादिकर्मसु अधिकारादुभयलोकोपकारकत्वं संस्काराणामुक्तम्। द्विजन्मनामित्यनेन शूद्रव्यावृत्तिः।

याज्ञवल्क्योऽपि,

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥ इति।

कार्या इति शेषः। वैशब्द एवकारार्थकः शूद्रव्यावृत्त्यर्थः। उपनयनप्राग्भाविसंस्कारानुवृत्तौ शूद्रं प्रत्याह

यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः॥

विना मन्त्रेणेत्यत्र हेतुः, न केनचिदित्यादिः।

वैजवापगृह्येऽपि,

शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानीति।

शूद्रस्यानुपनेयत्वं तु, शूद्र एकजातिः अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमिति गौतमापस्तम्बवाक्याभ्यां सिद्धम्। तस्य विवाहान्त्यकर्मणी आह

जातूकर्ण्यः,

शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्म च । इति ।

एवंच

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति ब्रह्मपुराणवाक्यस्य

न शूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हति ।

इति मनुवाक्यस्य च तत्तद्वाक्यविहितेतरसंस्कारव्यावर्त्तकत्वेन न कोऽपि विरोधः । अमुमेवार्थं स्पष्टमाचष्टे

सुमन्तुः,

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्याऽध्ययनसमावर्त्तनविवाहयज्ञदानानि समानानीति ।

मनुरपि,

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः ।
वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ इति* ।

शूद्रस्य उपनयनाभावे हेतुमाह

---

* इत उत्तरं "द्विजपदमेवोक्तत्वात् । कल्पतरुकारस्तु इममेव मनुवाक्यं शूद्रस्य उपनयनप्राग्भाविसंस्कारान् अमन्त्रकान् प्रापयतीत्याह । तन्मते गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनजातकर्मविष्णुबलिनामकरणनिष्क्रमणभूम्युपवेशनान्नप्राशनकर्णवेधचूडाख्या द्वादशैव शूद्रस्य संस्कारा भवन्तीति पर्यवस्यति । अत एव ग्रन्थकारः शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानि" इत्यधिकं पु दृ. ।

श्रुतिः,

गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमिति।

ते च संस्कारा द्विविधाः। ब्राह्माः दैवाश्च। तथाच

हारीतः,

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च। गर्भाधानादिः स्मार्त्तो ब्राह्मः। स्नानान्त इति पाठः कल्पतरौ। पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैव इति। सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः। ते च ब्राह्माः षोडश। तथाच

जातूकर्ण्यः,

आधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः।
मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्त्तविवाहकाः॥
अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु।
शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्मच॥ इति।

अङ्गिरास्तु

पञ्चविंशतिसंस्कारानाह,

स्वस्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः।
कर्त्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति॥
पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः।
ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिताः॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेवच।
जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽन्नाशनं परम्॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम्।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टका च यथातथा॥

श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः । इति ।

भूतिरैहिकमामुष्मिकं च फलम् । आदिशब्दाद्याजनादावपि । बलिर्विष्णुबलिः । तद्व्रतानां वेदव्रतानाम् । चतुष्टयं महानाम्नीमहाव्रतोपनिषद्गोदानानीति । स्नानं समावर्त्तनम् । आग्रयणं नवान्नेष्टिः । अष्टकाः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषु विहितानि श्राद्धानि । यथातथा तिस्रश्चतस्रो वा । श्रावण्यां क्रियमाणं श्रवणाकर्म । एवमाश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पार्वणं पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणं पार्वणं श्राद्धम् । उत्सर्गः उत्सर्जनं वेदानाम् । उपाकर्म वेदारम्भः । नित्यशः प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञाः । एते च संस्काराः सर्ववर्णानामैहिकामुष्मिकफलानुकूलत्वेनावश्यका ब्राह्मणानां तु ब्राह्मण्याभिव्यञ्जकत्वेन विशेषतः । तथाच

अङ्गिराः,

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ इति ।

एतेषां पञ्चविंशतिसंस्काराणां नित्यनैमित्तिकमासिकवार्षिकभेदेन चातुर्विध्यमाह

आश्वलायनः,

महायज्ञास्तु नित्याः स्युः सन्ध्यावच्चाग्निहोत्रवत् ।
नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्राहावसानकाः ॥
मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।
सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः ॥

र्शपूर्णमासौ समुदायतश्चैकः संस्कारः*। अन्ये प्रसिद्धाः।

अथाष्टावात्मगुणाः। दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौच-मनायासो मङ्गलमकार्प्पण्यमस्पृहेति। एतेषां लक्षणान्याह

बृहस्पतिः,

आत्मवत्सर्वभूतेषु यद्धिताय शिवाय च।
वर्त्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता॥

बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव दुःखउत्पादिते परैः।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता॥

न दुर्गुणान् गुणैर्हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि।
नान्यदोषेषु रमते सा ऽनसूया प्रकीर्त्तिता॥

अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
स्वधर्मेषु व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्त्तितम्॥

शरीरं पीड्यते येन शुभेनापिच कर्मणा।
अत्यन्तं वर्जयेत्तत्तु सोऽनायासः प्रकीर्त्तितः॥

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम्।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥

स्तोकादपिहि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना।
अहन्यहनि यत्किंचित्तदकार्पण्यमुच्यते॥

विवर्जयेदसंतोषं विषयेषु सदा नरः।
परद्रव्याभिलाषं च सा ऽस्पृहा कथ्यते बुधैः॥ इति।

---

* इत उत्तरं "ब्राह्मणस्य अग्निष्टोमे षोडशिग्रहग्रहणाभावाद् अत्य-ग्निष्टोमरूपः कथमसौ संस्कार इति चिन्त्यम्। अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् इति श्रुतेः" इत्यधिकः ... पुस्तकान्तरे दृश्यते ...

हितमायसां श्रेयस्करम् । शिवं शुभम् । दुर्गुणान् द्यूत-चौर्यादीन् । गुणैः श्रोत्रियत्वादिभिः । मन्दगुणान् अल्पगुणान् । स्तौति बहुगुणत्वेन ख्यापयति । शुभेन विहितेन धनार्जना-दिना । पीड्यते शरीरमसन्तं क्लेशवद्भवति । प्रशस्ताचरणं गन्ध-माल्यादिधारणम् । अप्रशस्तमात्मनिन्दादि । अदीनेनाननुशा-यिना । असन्तोषमतृप्तिम् ।

शुधोऽपि,

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयन सूतिकागृहसंस्कारः सोष्य-न्तीकर्मेति ।

सोष्यन्तीकर्म शीघ्रप्रसवाय गोभिलाद्युक्तम् । एषामुत्कर्षमाह

गौतमः,

यस्यैते न चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्य सालोक्य च गच्छतीति ।

सालोक्यं समानलोकवासित्वम् । एकदेशयोगात्सालोक्यं समस्तयोगात्सायुज्यमिति द्रष्टव्यम् ।

तथा,

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्य सालोक्यं च गच्छतीति ।

तुशब्दो विशेषवाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । अथशब्दोऽवधा-रणे । यस्य चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजत्वमूलकतिपयसंस्कारसंबन्धे-ऽप्यष्टावात्मगुणाः सन्ति स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्य गच्छत्येव ।

हारीतोऽपि,

ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः ऋषीणां समानतां सामान्यतां समान-लोकतां सायोज्यतां गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो

देवानां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां च गच्छति ।

समानता समानो मानः पूजा यस्य स समानः समानस्य भावः । सामान्यता सामान्यशब्दः समानपर्यायः तेन तुल्यरूपतोक्ता । समानलोकता एकलोकनिवासः । सायोज्यता समानमायोज्यं शरीरं यस्य स सायोज्यः ।

मनुः,

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

स्वाध्यायेन वेदग्रहणेन । व्रतैः सावित्र्यादिभिः । त्रैविद्येन वेदत्रयार्थज्ञानेन । इज्यया देवादिपूजनेन । सुतैः पुत्रैः । ब्राह्मी ब्रह्मसंबन्धिनी तज्ज्ञानद्वारा ।

शङ्खलिखितौ,

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।
संस्कारा ह्यग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मलौकिकः ॥
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः ।
नाकपृष्ठं यशो धर्मं त्रिरीजानस्त्रिविष्टपम् ॥

अग्निहोत्रिणो दर्शपूर्णमासं विना ऽपि अग्निहोत्रानुष्ठानं विहितमस्ति तस्याग्निहोत्रपर्यन्ताः संस्काराः । पूर्वैर्गर्भाधानादिभिः उत्तरैरग्न्याधेयादिभिः । अष्टगुणैर्दयादिभिः । ब्राह्मलौकिकः ब्रह्मलोकार्हः । नाकपृष्ठं मेरुपृष्ठम् । देवलोकः त्रिविष्टपम् । त्रिरीजानः पाकहविःसोमसंस्थाभिः । त्रिः सोमयागेनेष्टवानिति माधवस्वामी ।

अथ गर्भाधानं निरूप्यते।

"निषेकादिर्द्विजन्मनां" "निषेकाद्याः श्मशानान्ता" इत्यादि-मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु तस्यैवाद्यत्वाभिधानात्। गर्भाधानं पुंसवनमित्यादिगौतमादिस्मृतिषु प्रथमोद्दिष्टत्वाच्च। तत्र

बृहस्पतिः,

गर्भाधानमृतौ कुर्यादिति।

याज्ञवल्क्योऽपि, गर्भाधानमृताविति।

गर्भः आधीयते येन कर्मणा तद्गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम्। उद्भिदधिकरणन्यायात्। (पू.मी अ.१पा.४अधि.२)

शौनकोऽप्याह,

निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संधार्यते स्त्रिया।

तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः॥ इति।

यस्य कर्मणः प्रयोगेणानुष्ठानेन। इयर्ति गर्भधारणं गच्छतीति ऋतुः। स च नाभिकमलादुत्पन्नं शोणितम्। तच्चेन्द्रकृतब्रह्महत्यायास्तृतीयोंऽशः। तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयशाखायां "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्" इत्यस्मिन्ननुवाके स्पष्टीकृतम्।

तद्यथा। स स्त्रीषसादमुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं परिगृह्णीतेति। ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति। तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्ति। वारे वृत ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन् सा मलवद्वासा अभवदिति।

अस्यानुवाकस्यार्थः पुराणे स्पष्टीकृतः।

स्मृतिमञ्जर्याम्,

देवतानां पुरोधास्तु त्वष्टा नाम द्विजोत्तमः।

भगिनी पूर्वदेवानां तस्य भार्या तयोः सुतः॥

विश्वरूप इति ख्यातः शिरोभिर्जायते त्रिभिः ।
एकस्मिन् सोमपानं च सुरापानं च मध्यमे ॥
वामपार्श्वेऽन्नमद्याच्च स्वेच्छया चरते दिवि ।
देवताभ्यो हविर्भागानपिधाय ददात्यसौ ॥
अपिधायासुरेभ्यस्तु मातुलप्रेमया सह ।
उत्पातादि विजायन्ते ह्येतद्व्यत्ययकर्मणा ॥
तस्मात्सुरपतिर्भीतः स्वराज्यच्युतिशङ्कया ।
अच्छिनत्तस्य शीर्षाणि वज्रमादाय सत्वरः ॥
यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः ।
अभवद्यत्सुरापानं कलविङ्कः स शीर्षकम् ॥
यदन्नादनमास्यं तु क्रमादासीत्स तित्तिरिः ।
ततस्तां ब्रह्महत्यां च वासवोऽञ्जलिना ऽग्रहीत् ॥
ब्रह्महत्यासमोपेतः प्रच्छन्नोऽब्दं चचार सः ।
स्वर्गे भूतानि चाक्रोशन् देवेन्द्र ब्रह्महन्निति ॥
स धरित्रीमुपासीदत् पृथिवीमब्रवीद् त्रपा ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं त्वं गृहाणेति मत्कृतम् ॥
खातात्पराभवो माभूदितीन्द्रं प्रत्युवाच सा ।
सोऽब्रवीद्वत्सरादर्वाग्गर्त्तः पूर्णो भविष्यति ॥
इन्द्राद्वरं प्रतिगृह्य हर्षवत्यभवद्धरा ।
तस्मात्संवत्सरादर्वाक् खातं च परिपूर्यते ॥
सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायास्तृतीयं भागमग्रहीत् ।
तस्मादीरिणे भूमावभवत्स्वकृतं यतः ॥
ईरिणं न स्पृशेत्तस्माद् ब्रह्महत्यासवर्णकम् ।
ततस्तरूनुपासीदत् सोऽब्रवीद्यन्मया कृतम् ॥
भवन्तः प्रतिगृह्णन्तु ब्रह्महत्यातृतीयकम् ।

शुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यदा ।
नभस्ये दुर्भगा क्लीबा आश्विने च तपस्विनी ॥
ऊर्जे त्वायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे च पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ॥
फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृतम् ।

अथ पक्षफलम् ।

शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भवेत् ।
कृष्णस्य दशमीं यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥

अथ तिथिफलम् ।

श्रीधरीये गुरुः,

प्रथमायां पतिं हन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् ।
तृतीयायां श्रियै स्याच्च चतुर्थ्यां वृषली भवेत् ॥
पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठ्यां चारित्र्यविक्रिया ।
सप्तम्यां पुत्रवृद्धिः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम् ॥
नवम्यां रुदती नित्यं दशम्यां धर्मशीलिनी ।
एकादश्यां पतिस्निग्धा द्वादश्यां क्रन्दती भवेत् ।
त्रयोदश्यां मानधना स्वपरा बहुदोषकृत् ।
पर्वण्यन्यगृहीता स्याद्विद्यादेवं तिथेर्वशात् ॥

पूर्वाह्णादिफलं स्मृतिरत्ने,

शुभं चैव तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥
मध्यरात्रे तु मध्यं स्यात्पररात्रेऽशुभान्विता ।
तिथीनां फलमेवं हि वाराणां फलमुच्यते ॥
भानुवारे भवेद्व्याधिः चन्द्रवारे पतिव्रता ।
बहुरोगा बहुक्लेशा पतिहीना कुजे दिने ॥

चहुपुत्रवती सौम्ये सर्वसम्पद् गुरोर्दिने ।
सौभाग्यं सुखसम्पत्तिः शुक्रवारे पतिव्रता ॥
कष्टवुद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्य चोरिणी ।
मन्दवारे विनाशः स्यात्प्रथमर्त्तौ रजस्वला ॥
नारदोऽपि,
रुग्णा पतिव्रता दुःखा पुत्रिणी भोगभागिनी ।
पतिप्रिया क्लेशभागा सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥
अथ नक्षत्रफलं गर्गसंहितायां,
सुभगा चैव दुःशीला वन्ध्या पुत्रसमन्विता ।
धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतानमोदिनी ॥
सुपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवेश्मरता सदा ।
दीना प्रजावती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥
साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी ।
स्वकर्मनिरता हिंस्रा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥
नित्यं धनव्ययासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती दस्रर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥ इति ॥
अथ योगफलं नारदीये,
परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
सन्ध्यासूपप्लुवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥
ग्रन्थान्तरेऽपि,
अमासंक्रान्तिविष्ट्यां च व्यतीपाते च वैधृतौ ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट् च गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाड्यः पञ्चर्तुदर्शने ।
वैधव्यमर्थहानिं च सुतनाशं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिं च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।

तेजोहानिं समायाति सदा पुष्पवती क्रमात् ॥ इति ।

अथ राशिफलं नारदीये,

कुलीरवृषचापान्त्यनृयुक्कन्यातुलाधराः ।
राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्त्तवे ॥

अथ लग्नफलं दैवज्ञभूषणे,

मेषे स्याद्व्यभिचाराढ्या वृषभे परदारिणी ।
मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
सिंहे तु पुत्रसंयुक्ता कन्यायां श्रीमती तथा ।
विचक्षणा तुलायां तु वृश्चिके च पतिव्रता ॥
मकरे त्वन्नहीना तु कुम्भे निर्धनसुक्तता ।
मीने विचक्षणा लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ वस्त्रफलं गर्गसंहितायां,

सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद् दृढवस्त्रा पतिव्रता ।
क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥
दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पिता ततः ॥
मलिनाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।
वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ॥
समाश्चेत्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे ।
सम्मार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान् हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।
तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

अथ स्थानफलं वसिष्ठसंहितायां,

ग्रामाद्बहिः परग्रामे नारी स्याद्व्यभिचारिणी ।
पतिव्रता पतिस्थाने सुशीला गृहमध्यतः ॥
ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च विधवा च दिगम्बरा ।

परागारे च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥
धनमध्ये तु कन्या या धनधान्यसमृद्धिदा । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

देवस्थाने पितृस्थाने निन्द्यस्थानेऽन्यवेश्मनि ।
पुष्पवत्याः फलं न स्यान्मार्गे चण्डालवेश्मनि ॥ इति ।

अथ प्रथमरजोदर्शने धर्मविशेषाः ।

तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां,

प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्या पतिपुत्रवती स्त्रियः ।
अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रापुष्पगन्धादीन् दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।
आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भवेत् ॥
दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद् गृहे ।
तास्सर्वाः पूजयेत्पश्चाद् गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः । इति ।

*अथोदक्ययोरन्योन्यस्पर्शे निर्णयः ।

स्मृतिमञ्जर्य्याम्,

उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे वैकभर्तृके ।
तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णयोः सपत्न्योः सगोत्रयोर्वा मिथः स्पर्शे सद्यः स्नानं, शुद्ध्यनन्तरं च पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । इदन्तु सहशयनादिचिरस्पर्शविषयम् । यत्तु

स्पृष्टे रजस्वले ऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके ।
कामादकामतो वा ऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः ॥

---

*इतआरभ्य "मध्यस्थयो क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायश्चित्तत्वेऽपि अर्धात् पादोनार्धकृच्छ्रौ वेदितव्यौ" इत्यन्तः १९२ तमपृष्ठस्य चतुर्थफक्किकापर्यन्तं पाठ. पुस्तकान्तरे एवास्ति ।

इति वसिष्ठवचनं तत्सकृत्स्पर्शविषयम् । तुशब्दो वार्थः । सवर्णे इत्युभयविशेषणमुन्नेयं, मूलवाक्ये तथा दर्शनात् । इदानीं सवर्णयोः सगोत्रयोः सोदरयोर्भगिन्योरुक्तां कामाकामाभ्यां मिथः स्पर्शे शुद्धिमाह ।

सवर्णयोनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।
मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
मत्यैकरात्रं नाश्नीयात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

वर्णश्च योनिश्च वर्णयोनी । समाने च ते वर्णयोनी समानवर्णयोनी । तयोः सम्बन्धे । यत्तु

उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।
तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यं, यच्च

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति कश्यपवाक्यं, तदुभयमपि मूलोक्तविषये एव कामाकामाभ्यां यथायथं योज्यम् । इदानीं भर्तृगोत्रासम्बद्धसवर्णयोः स्पर्शे प्रायश्चित्तं सपादश्लोकेनाह ।

उदक्ययोर्यदा ऽन्योन्यमसम्बद्धसवर्णयोः ।
स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्या शुचिर्भवेत् ॥
मत्या तु नाद्यादाशुद्धेरिति ।

आशुद्धेः स्पर्शदिनमारभ्य शुद्धिदिनपर्यन्तमित्यर्थः । निषेधातिक्रमेण भुक्तवत्याः शुद्धिमाह ।

भुक्त्वा चेत्प्रतिवासरम् उपोषणं तदेति ।

स्पर्शानन्तरं यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनं शुद्ध्यनन्तरम् उपवासः कर्तव्य इत्यर्थः । उपवासाशक्तायाः पक्षान्तरमाह ।

केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।

उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । इति ।

यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनसंख्याकब्राह्मणभोजनपर्य्याप्तमन्नं दद्यादित्यर्थः । प्राजापत्यप्रत्याम्नाये तथा दर्शनात् । एवं संबद्धासंबद्धसवर्णयोः शुद्धिमभिधायेदानीमसंबद्धब्राह्मण्योर्विशेषशुद्धिमाह ।

संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
आस्नानकालान्नाश्नीतामुभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
८ स्नात्वोपवासं कुर्य्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।

आस्नानकालात् स्पर्शदिनमारभ्य यावच्छुद्धिदर्शनम् । अन्ते त्रिरात्रोपवासश्च । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं ब्राह्मणी तथा ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

एवकारः पञ्चगव्याशनव्यावृत्त्यर्थः । क्वचिदमत्या स्नानानन्तरमुपवासः पञ्चगव्यपान चेदित्यर्थः । इदानीमुक्तविषयेऽत्यन्ताभ्यासे प्रायश्चित्तमाह ।

एवमभ्यासतश्चाब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । इति ।
अथ सवर्णासवर्णयोः स्पर्शे निर्णयः । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं वैश्यजा तथा ।
पादहीनं चरेत्पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्य ब्राह्मणीं शूद्रजा तथा ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥ इति ।

दानं पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानम् । अथ क्षत्रियादीनां वैश्यादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धवसिष्ठः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं क्षत्रियां शूद्रजा ऽपिवा ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं वैश्यां शूद्रा तथैवच ।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ॥ इति ।

इदञ्च त्रिरात्राहोरात्रादिकं स्नानानन्तरमेव द्रष्टव्यं, न तु स्नानात् प्राक् नैमित्तिकोपवासैर्गतार्थम् । एतच्च सर्वं कामतः स्पर्शे ।

वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः ।
इति वसिष्ठवाक्यशेषात् । अकामतो

बृहद्विष्णूक्तं,

रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् न यावच्छुद्धा स्यात् । सवर्णामधिकवर्णां स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यतीति ।

अथ रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धवसिष्ठः,

पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
व्यतिक्रम्य, उपोषणेनेति शेषः । तदेव प्रायश्चित्तमाह ।
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्यात् द्वितीये त्र्यहमेवतु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥
परतश्चतुर्थे ऽह्नि स्नानात्प्रागित्यर्थः ।
शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च द्व्यहमाचरेत् । इति ।

अकामतो

बौधायन आह,

रजस्वला चेत् संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

अशक्तां प्रति तु स एवाह ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।
श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

भोजनकाले तु स्पर्शे स एवाह,

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि ।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥
अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वा ऽपि भोजनम् । इति ।

विप्राश्चात्र व्रतरात्रिसमसंख्यया षड् ग्राह्याः ।

अथाशौचमध्ये रजोदर्शने निर्णयः । तत्र

मार्कण्डेयः,

मृतसूतकसंपर्के ऋतु दृष्ट्वा कथं भवेत् ।
नास्नानकालमश्नीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

मनुरपि,

अमावस्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।
अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥ इति ।

अमावस्ये सूतकाद्याशौचोत्पत्तौ । दिनत्रयमवशिष्टकालोपलक्षणम् । एतच्च अबालापत्याविषयम् । बालापत्यानामशक्तानान्तु सद्यः स्नानमात्रेण भोजनमिति प्राञ्चः । उच्छिष्टस्पर्शे त्वाह

अत्रिः,

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा ब्राह्मणी। दानं पादकृच्छ्रसमम्। अत्र ब्राह्मणीशूद्रयोः कृच्छ्रकृच्छ्रपादरूपप्रायश्चित्तमाम्नातम्। मध्यस्थयोः क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायश्चित्तत्वेऽपि अर्थात्पादोनार्द्धकृच्छ्रौ वेदितव्यौ।

अथ ऋतुगमनकालमाह

याज्ञवल्क्यः,

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥

नाभिकमलीयशोणितप्रसक्तादिनमारभ्य षोडशाहोरात्राणि गर्भधारणयोग्यः कालः ऋतुर्भवति। तत्र आद्याश्चतस्रो निशाः पर्वाणि वक्ष्यमाणानि अयुग्माश्च रात्रीर्वर्जयित्वा पुत्रार्थी संविशेत्। ब्रह्मचारी ऋतुकालगमनात् प्राक् अकृतरतसंसर्गः। तथा च

आश्वलायनः,

प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्॥ इति।

यत्तु मिताक्षरायां, यत्र श्राद्धदिनादौ ब्रह्मचर्यं चोदितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोष इति, तच्चिन्त्यम्। ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमितिगौतमवचनविरोधात्। प्रतिषिद्धं च श्राद्धदिनमृतावप्याश्वलायनेन।

भोक्ष्यन्करिष्यन्वा श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः।
व्यवायं भोजनं चैव ऋतावपि विवर्जयेत्॥
श्राद्धं करिष्यन्कृत्वा वा भुक्त्वा वाऽपि निमन्त्रितः।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि॥ इति।
ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित्।

तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टं महदेव तु ॥

इतिवृहन्मनुस्मरणविरोधाच्च। पित्रोर्मरणे यावत्संवत्सरमृतौ नोपेयादित्यप्याह

आश्वलायनाचार्यः,

दीक्षितस्तु महायज्ञैः पित्रोः प्राग्वत्सराद् द्विजः।
नेयाद्भार्यां प्रयत्नेन ऋतावप्यर्थितो बुधः॥

महायज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः दीक्षितः दीक्षासंस्कारवान् अवभृथं यावद् ऋतावपि स्त्रियं नोपेयाद्। तथा पित्रोर्मरणदिनमारभ्य यावत्संवत्सरम्। तुशब्दश्चार्थः। माधवस्तु रात्रौ गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवतीति व्याचष्टे। प्राणं वा ते स्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते इत्याथर्वणिकश्रुतेः। महाभारते त्वनृतुगमनपरिहारेण ऋतुगाम्येव ब्रह्मचारीत्युक्तम्।

ऋतौ गच्छति यो भार्यामनृतौ नैव गच्छति।
यावज्जीवं ब्रह्मचारी मुनिभिः परिकीर्त्तितः॥

इत्यनेन ऋतावेव गच्छेन्नान्यदेति परिसंख्यैव व्याख्याता भवति। अन्ये तु

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥

इत्यगमने दोषश्रवणान्नियमं व्याचक्षते। ऋतुश्च प्रथम एव। अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे इत्याश्वलायनपरिशिष्टात्। तस्मिन्पुत्रार्थी युग्मासु समासु रात्रिषु संविशेत्। अयुग्मासु कन्यार्थी।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥

इति मनुस्मरणात् । रात्रिसामान्योपादानेऽप्यर्धरात्रादनन्तरं गन्तव्यम् । तथा च

आश्वलायनाचार्यः,

पत्नीमृतुमतीं स्निग्धां तृप्तां भोगविवर्जिताम् ।
उपेयान्मध्यरात्रान्ते जीर्णेऽन्ने तृप्तमानसः ॥ इति ।

निशाशब्दग्रहणाद्दिवसप्रतिषेधः । तदाहतुः

शङ्खलिखितौ,

नार्त्तवे दिवा मैथुनमर्ज्जयेदल्पभाग्या अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते ऽल्पायुषश्चेति ।

आर्त्तवे इति विशेषोपादानादनृतौ दिवा गमने न निषेध इति यत्,तन्न । गत्वा चैव दिवा स्त्रियमिति याज्ञवल्क्येन सामान्यतः प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

प्रवासादागतस्य दिवा ऽपि गमनमभ्यनुजानाति

व्यासः,

अनृतावृतुकाले वा दिवा रात्रावथापिवा ।
प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत् प्रायश्चित्ती भवेन्न च ॥ इति ।

तथा सकामायामपि दिवा गमनमुक्तम्

अग्निस्मृतौ,

कामान्धां मनुजोऽनिच्छन्नपि पत्नीं बहुप्रजाम् ।
प्रशस्तेऽहन्यशस्ते वा रात्रौ वा मतिमान्व्रजेत् ॥

"स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता" इति याज्ञवल्क्योक्तहेतोश्च । ऋतौ गमने यज्ञोपवीतविन्यासे विशेषमाह

भरद्वाजः,

भार्यासंभोगसमये पुष्पकालं विना ऽन्यदा ।
ब्रह्मसूत्रं द्विजः कुर्यान्निवीतं पृष्ठभागतः ॥ इति ।

अनेनापि "पृष्ठदेशावलम्बि ग्राम्यधर्मेषु" इति सामान्यं निगमवाक्यम् ऋतुकालातिरिक्तकालगमनविषयं व्याख्येयम्। युग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रोत्पत्तौ उत्तरोत्तरा एव रात्रयः प्रशस्ताः। अत एव

आपस्तम्बः,

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमनमुपदिशन्तीति।

व्यासोऽपि,

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः।
नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां चतुरः पुमान्॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः।
त्रयोदश्यां सुता तस्य वर्णसंकरकारिणी॥
धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः।
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः॥
राजपत्नी महाभागा राजवंशगता तथा।
जायते पञ्चदश्यां तु बहुपुत्रा पतिव्रता॥
विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
आश्रयः सर्वभूताना षोडश्यां जायते पुमान्॥ इति।

युग्मास्वपि गच्छन्प्रतिषिद्धेतरास्वेव गच्छेत्। तत्र प्रतिषिद्धदिनान्याह

मनुः,

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥

चकाराद्रविसंक्रान्तिमपि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यः पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति विष्णुपुराणात् । यद्यपि पूर्यते मासो यस्मिन्निति पर्वेति व्युत्पत्त्या पौर्णमास्यमावास्ययोरेव पर्वत्वं तथापि पर्वाणीति बहुवचनाच्छत्रिन्यायेन पर्वापर्वसमुदाये पर्वशब्दः प्रयुक्तः । मिताक्षरायां तु ब्रह्मचार्येव पर्वाणीत्यत्र बहुवचनस्य आद्यर्थतया अष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमुक्तम् । स्नातकः ऋतुस्नातभार्यः ।

पैठीनसिरपि,

न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थ आह्वयेदिति । केचित्तु स्नानात्पूर्वं तस्याः स्पर्शनिषेधेनैव गमनस्य निषिद्धत्वात्तद्गमने च प्रायश्चित्तविधानात् स्नानादूर्ध्वं चतस्रो रात्रीर्वर्जये-ऽदित्याहुः । तन्न ।

निशाषोडशकं नारी संज्ञितर्त्तुमती सदा ।
तावत् योग्या प्रजास्थाने विना ऽऽद्याहश्चतुष्टयम् ॥
षोडशस्वृतुसंज्ञेषु दिनेष्वाद्यं चतुर्दिनम् ।
आर्त्तवाशौचसंपृक्तं वर्जयित्वा परेष्विति ॥

इति बृहस्पतिशौनकवचोविरोधात् ।

यत्तु हारीतवचनं "चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां युग्मासु च गर्भाधानं ब्रह्मगर्भं संदधातीति" तच्चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा संभवकाल इति गोभिलस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्त्यते । गर्भाधानं किं गर्भसंस्कारः क्षेत्रसंस्कारो वेति । कुतः संशयः, उभयथा वचनदर्शनात् । यथा

"निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः" ।

"निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः" ।

इत्यादिषु यत्तच्छब्दोपात्तानां गर्भाणामेव संस्कार्यत्वमत्ययात् ।

स्नातायाः सुकृतायाश्च ऋतुमत्याः समेऽहनि ।
दक्षिणस्यां नासिकायां सिञ्चेद्दूर्वारसं पतिः ॥
जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।

इत्यादिना जायायाः संस्कार्यत्वमत्ययाच्च ।

किं पुनर्युक्तं, गर्भसंस्कार इति । कुतः, समाख्यासामर्थ्यात् । यथा पुंसवनादिशब्देऽप्यवयवशक्त्यैव गर्भसंस्कारत्वं तथा गर्भस्याधानं यदि वा गर्भे आधानम् अथवा गर्भ आधीयतेऽनेनेति-व्युत्पत्त्या सर्वथा गर्भस्यैव संस्कार्यत्वं वक्तव्यम् । गर्भाधानं पुंसवनमित्याद्युपक्रम्य एते चत्वारिंशत्संस्कारा इत्यभिधाय एतैश्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत इति गौतमेन पुरुषसंस्कारतोपसंहारात् । पूर्वोक्तयोगिमनुवचनाभ्यामपि तथा ऽभिधानाच्च । यदि तु गर्भ आधीयते यस्मिन्नित्यधिकरणवचनतोच्येत तदा कुर्यादिति विध्यनुपपत्तिः । अधिकरणकर्त्तव्यतया अशक्यत्वेन विधिविषयत्वाभावात् । किंच । अग्निमादधीतेत्यत्र यथा आधानेनाग्निः संस्क्रियते तथा गर्भोऽप्याधानेन संस्कार्य इति भाति,

अभिधीयते क्षेत्रसंस्कार इति । कुतः, गर्भ आधीयतेऽनेनेति-करणव्युत्पत्त्या

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।
उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥

उपगच्छेद्वधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्भनमूचिरे ॥

इति शौनकीयवाक्यशेषेण चाश्वगन्धादिरससेचनसंस्कृताया वध्वा उपगमनसंस्कारस्यैव गर्भाधानत्वेन

विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।

इतिद्वितीयानिर्दिष्टयोन्युपगमस्य च तत्त्वेन क्षेत्रसंस्कारता-सिद्धेः । यत्तु आधानेनाग्नेरिव गर्भस्य संस्कार इति, तन्न । दृष्टान्तवैषम्यात् ।*आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षम् । न चात्र तथा ऽस्ति । न च स्त्रीसंस्कारोऽनर्थकस्तस्या भूतभाव्युपयोगाभावादिति वाच्यम् । असंस्कृतक्षेत्रोत्पन्नपुत्रस्य दुष्टत्वस्मरणेन तत्परिहारस्यैवार्थत्वात् । न चैवं मनुगौतमाद्युक्तगर्भसंस्कारत्वानुपपत्तिः । संस्कृतक्षेत्रोत्पत्तिजनितातिशयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथा ऽऽहरणसंस्कृतारण्युत्पन्नस्याग्नेः । अत एव

गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।

इत्याचार्योऽकृतगर्भाधानसंस्कारायां जातस्यैव दुष्टत्वमाह । गर्भसंस्कारत्वेऽस्य प्रतिगर्भमावृत्तिः स्यात् । सा च ऋतुमत्यां प्राजापत्यस्मृतौ प्रथमे इति परिशिष्टविरुद्धेत्यलं विस्तरेण ।

अथ गर्भाधाने तिथ्यादयो निर्णीयन्ते ।

---

* " आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षं, न चात्र तथा ऽस्ति " इत्यस्य स्थाने " मन्थननिष्पन्नस्याग्नेराधानात् प्राक् सिद्धत्वेनाधानसंस्कार्यता घटते, न गर्भस्याधानजन्यतया । तस्य प्रागाधानात् संस्कारानर्हत्वात् । न चाहवनीयत्ववद् गर्भः संस्कारो, येन आधानेनैवासौ जन्येत । अथ स्त्री संस्कारो गर्भः, स चाधानेन इति,तदेष्टापत्तिः " इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

श्रीधरीये,

षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं
चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ।
शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके
वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानाम् ॥

शशाङ्कश्चन्द्रः । आर्यो बृहस्पतिः । सितः शुक्रः । इन्दुजो बुधः ।

नक्षत्रनिर्णयस्तत्रैव,

विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्ण-
मूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्ये ।
पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्विचित्रा-
दित्याश्च मध्यमफला विफलाः स्युरन्ये ॥

विष्णुः श्रवणम् । प्रजेशो रोहिणी । रविर्हस्तः । मित्रोऽनुराधा । समीरः स्वाती । पौष्णं रेवती। उत्तरास्तिस्रः । वरुणः शतभिषा । एतान्येकादश नक्षत्राणि पूज्यानि । वसुर्धनिष्ठा । शीतकरो मृगः । अश्विः अश्विनी। आदित्यः पुनर्वसुः । एतानि षण्मध्यमफलानि। अवशिष्टानि दश नक्षत्राणि विफलानि, वर्ज्यानीत्यर्थः । विशेषनिषिद्धानि

ज्योतिःशास्त्रे,

पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं वाऽपि धिष्ण्यं
सत्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् ।
पुष्टः क्षामां पुत्रकामो हि गच्छन्
सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति धीमान् ॥

पित्र्यं मघा। पौष्णं रेवती। नैर्ऋतं मूलम् । अत्र च मूलरेवतीविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। एतत्त्रितयपरित्यागे निमित्तमुक्तं

विष्णुपुराणे,

यस्मिन्नृक्षे भवेद्गर्भस्तस्माद्यद्दशमं भवेत् ।
तत्रापत्यं प्रजायेत तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ इति ।

क्षामां कृशाम् । क्षामता च रजस्वलाव्रतेनैव । तद्व्रतं चाग्रे दर्शयिष्यते । यदि तेन न भवति तर्हि लघुरूक्षादिभोजनेन पुत्रोत्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या । पुरुषेण च पुष्ट्यर्थं स्निग्धादिभोजनमवश्यं कार्यम् । तथा च

बृहस्पतिः,

स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।
तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ॥
लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् । इति ।
वृष्यं वीर्यविवर्द्धनं द्रव्यम् ।

मनुरपि,

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ इति ।

शुक्रं रेतः पुरुषस्य। स्त्रियाः शोणितम्। शुक्रशोणितसंभवः पुरुष इति वसिष्ठोक्तेः । तस्मिन् पुंबीजे स्त्रीबीजादधिके अयुग्मास्वपि पुमानेव भवति । परं तु स्त्र्याकारः । स्त्रीबीजाधिक्ये युग्मास्वपि कन्यैव । परं तु पुरुषाकारा । बीजस्योपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । कालस्य च निमित्तकारणत्वेन दौर्बल्यात् । उभयोः समे शुक्रे अपुमान् नपुंसकम् । अथवोत्सृज्यमानस्य शुक्रस्य द्वैधीभावेन स्थलद्वयपाते समे सति पुंस्त्रियौ यमौ जायेते ।

तदुक्तं,

यदा विशेत् द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् ।
तदा भवेत् द्विधा गर्भः सूतिर्वेशविपर्ययात् ॥

अस्यार्थः । यदा वीजं शुक्र परिस्रवत् पतत्सत् पुष्पं शोणितं प्रति द्विधा भूतं विशेत् गर्भकोशे प्रविशेत्, तदा गर्भो द्विधा स्थलद्वये भवेदित्यर्थः । तत्रापि स्थलद्वयेऽपि पुंशुक्रे अधिके पुमांसौ भवतः । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीशुक्रे अधिके स्त्रियावेव । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुंशुक्रयोः अल्पत्वबहुत्वाभ्यां पुंस्त्रियौ भवतः । पुमांश्च स्त्री चेति पुंस्त्रियौ । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुंबीजयोः समे साम्ये नपुंसकाविति। रोगादिना उभयोःशुक्रे क्षीणे परिमाणतो वा अल्पे सति विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिरित्यर्थः । यमलजातयोर्गर्भत एव ज्यैष्ठ्यं न जन्मत इति । यथाऽऽह

मनुः,

जन्मज्यैष्ठ्येन चाह्वान सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ इति ।

यमयोर्यमलजातयोर्गर्भेषु जन्मतः गर्भजन्मनैव ज्येष्ठता मुनिभिः स्मृता उक्तेत्यर्थः । यस्य प्रथमं गर्भकोशे जन्म स ज्येष्ठः। यस्य पश्चात्स कनिष्ठः । न तु यस्य गर्भकोशात्प्रथमं निर्गमनं स ज्येष्ठ इति । गर्भकोशे प्रथममुत्पन्नस्यापि पश्चादुत्पन्नेन मार्ग-निरोधात्पश्चात्प्रसूतिः । सूतिर्वेशविपर्ययादिति स्मरणात् । वेशो गर्भकोशसन्वेशः स्थितिरिति यावत् । तद्विपर्ययश्चाग्रपश्चाद्भाव-स्तस्मात्सूतिः प्रसूतिरित्यर्थः ।

युगपदुत्पन्नयोर्मध्ये तु यस्यादौ मुखसंदर्शनं स ज्येष्ठः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

इति देवलस्मरणादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु निषेकक्रमेण ज्येष्ठत्वेऽनेकपत्नीकस्यैकस्यां पूर्व

निषिक्तो गर्भः शल्यीभूतोऽन्यस्याश्चानन्तरं निषिक्तः स्वकाले उत्पन्नस्तदपेक्षया विलम्बोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वप्रसङ्गादुत्पत्तिक्रमेणैव ज्येष्ठत्वं साधीय इत्यादि प्रपञ्चयिष्यते राजनीतिप्रकाशे। ऋतुयौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः,

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत्।
रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि वा॥ इति।

तीर्थमृतुस्तद्यौगपद्ये विप्रादिक्रमशः ब्राह्मण्यादिक्रमेण ग्रहणक्रमशः विवाहक्रमेण वा गच्छेदित्यर्थः। ननु विवाहस्यापि वर्णक्रमेणैव वक्ष्यमाणत्वात्पृथग्विवाहक्रमोपादानं व्यर्थमिति चेत्। नैवम्। प्रथमतः स्ववर्णादिक्रमेणोढदारस्य दैवादन्यतरवर्णदारनाशेऽन्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकां परिणीतवतः सवर्णापुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनं नियम्यते इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात्। यद्वा सवर्णास्वेव ऋतुयौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनमिति पृथक् विवाहग्रहणम्। अनेन ऋतुकालातिक्रमः कथंचिदपि न कार्य इत्युक्तं भवति। अत एव

मनुः,

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा।
पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्व्रतो व्रतकाम्यया॥

तद्व्रतः पुत्रोत्पत्तिव्रतः। इदं च ऋतुगमनं स्वस्थं सन्निहितं प्रत्युच्यते।

"ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति"।
"यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति"।

इति च पराशरस्मरणात् । अत एवास्त्रस्थादेरगमने दो-
षाभावमाह

व्यासः,

व्याधिते बन्धनस्थे वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

नारीणामृतौ प्रवासादिगते पत्यौ अगमनेऽपि भ्रूणहत्या न भवतीत्यर्थः । एतदजातपुत्रविषयम् । जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा स्यादिति श्रुतेः । इदं चानृण्यं ज्येष्ठजननमात्रेणैव भवति । इत-रेषां कामजत्वात् । अत एव

मनुः,

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥
यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ इति ।

स्त्रीणामपि ऋतुकाले रागद्वेषादिना पुरुष प्रत्यगमने दोषमाह

पराशरः,

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नानुमन्यते ।
सा मृता तु भवेन्नारी शूकरी च पुनः पुनः ॥ इति ।

अनुगमनम् उपसर्पण समीपगमनमिति यावत् ।

यमोऽपि,

ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्त्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च परित्यजेत् ॥

अथ गर्भाधानकरणे प्रायश्चित्तम् ।

तत्राश्वलायनः,

गर्भाधानस्याकरणे तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
अकृत्वा गां ततो दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं व्रती ॥ इति ।

अथ गर्भाधानादौ कर्तृनिर्णयः ।

तत्र देवलः,

ऋतुकालेऽभिगमनं भर्त्रा कार्यं प्रयत्नतः ।
पुंसवादीनि कर्माणि बान्धवैर्वाऽपि कारयेत् ॥ इति ।

अत्र भर्त्रेति कर्तृनियमादसन्निधाने अशक्तौ वा अन्यः प्रतिनिधिर्नास्तीति गम्यते । अत एव

पैङ्गय,ः

गर्भाधानं पिता कुर्यादृतुस्नातासु शक्तिमान् ।
ऋत्वन्तरे वा कुर्वीत हीनसत्त्वो न दोषभाक् ॥

इत्यशक्तस्य कालान्तरमनुकल्पयति न कर्त्रन्तरम् । पितेति जनिष्यमाणगर्भापेक्षया। ऋत्वन्तरे द्वितीयादावपि हीनसत्त्वो दोषभाग्नेत्यर्थः । पुंसवनादिषु तु अनुकल्पमप्याह । पुंसवादीनीति । आदिशब्दादनवलोभनसीमन्तादीनां ग्रहणम् । अत एव

बैजवापः,

पिता पुत्रस्य संस्कारं कुर्याद्यदि न शक्नुयात् ।
अन्येन गुणयुक्तेन कारयेत्स्वस्वशास्त्रतः ॥ इति ।

संस्कारं पुंसवनादिकम् । अशक्तिरसंनिधानस्याप्युपलक्षणम् । अत एव

व्यासः,

मृते देशान्तरगते पत्यौ स्त्री यद्यसंस्कृता ।
देवरो वा गुरुर्वाऽपि वंश्यो वाऽपि समाचरेत् ॥

मृते, गर्भं समाधायेति शेषः । अथवेदं वाक्यद्वयं भर्तृपर-

णक्लीबत्वादौ गर्भाधानेऽपि प्रतिनिधिविधानार्थत्वेन व्याख्येयम्। अस्मिन् पक्षे संस्कारशब्दोऽसंकोचेन गर्भाधानादौ सर्वत्र वर्त्तते। न शक्नुयादिति पदं क्लैब्यादिना सर्वात्मना शक्यभावपरं व्याख्येयम्।देशान्तरगते सर्वात्मना अश्रूयमाणवार्त्ते इति वक्तव्यम्। मरणसाहचर्यात्।

पत्यौ मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेशगे।
तद्गोत्रजेन श्रेष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः॥

इत्याश्वलायनस्मरणाच्च। गुरुर्ज्येष्ठः। वंश्यः सपिण्डः। इदमेवाभिप्रेत्याह

याज्ञवल्क्यः,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्॥ इति।

एतमेवार्थं स्पष्टमाचष्ट

ब्रह्मपुराणं,

गर्भाधानादिसंस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः।
अभावे स्वकुलीनः स्याद् बान्धवो वा ऽन्यगोत्रजः॥ इति।

एतदभावे असंबन्ध्यपि ब्राह्मणः प्रतिनिधिः कार्यः।

बीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम्।

इति महाभारते सत्यवतीं प्रति भीष्मवचनात्। तत्स्वरूपमाह

तदेव,

आर्यावर्त्तसमुद्भूतः स्वशाखी श्रेष्ठ उच्यते।
स्वशाखी स्वशाखीयः।
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां श्रोत्रियो वा स्ववर्णजः।
गृहस्थः सर्ववर्णेषु श्रेष्ठ इत्यभिधीयते॥

अभार्यस्त्वधमो ज्ञेय उपकुर्वाणनैष्ठिकौ ।
आचार्यौ मध्यमौ ज्ञेयावसगोत्रौ तु मध्यमौ ॥
वानप्रस्थयतीनां तु कर्तृत्वं नेष्यते सदा ॥ इति ।
अथ यथोक्तविधिना गर्भानुत्पत्तौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ।

बौधायनः,

प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रयोगेन । तत्रौषधमाह

पारस्करः,

सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमुत्खाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणेत्यादिना ।

सिंही कण्टकारिका । उपवासमूलोत्खननयोः पतिः कर्त्ता । तच्च सेचनं प्राजापत्यहोमानन्तरम् । तथाच

बैजवापः,

सा यदि नादधीत सिंह्याः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्येण मूलमुत्खाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशि प्राजापत्यं स्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापतये हुत्वा पश्चादग्नेर्वीरशयने प्राचीमुत्तानां संवेश्य वत्साभ्यामोषधीमुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायां नस्तः कुर्यादियमोषधी त्रायमाणेति ।

अथ पुंसवनं निरूप्यते ।

तच्च पुमान् सूयते येन कर्मणेति व्युत्पत्त्या गर्भस्य पुंरूपताऽऽपादकः कर्मविशेषः ।

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् ।
आ वीरो जायतां पुत्रस्त दशमास्यः ॥

इति मन्त्रलिङ्गात्। अस्यार्थः। हे पत्नि तव योनिं गर्भाशयस्थानं पुमान् गर्भः आ एतु आगच्छतु। अयं गर्भः पुंरूपो भवत्वित्यर्थः। कः कामिव, बाणः इषुधिमिव। ते अयं पुत्रः दशमास्यः दशभिर्मासैः प्रसूतो वीरोऽतिशायितवीर्यवान् आ जायताम् आविर्भवत्विति।

शौनकोऽपि,

पुमान्प्रसूयते येन तत्पुंसवनमीरितम्। इति।

अनेन पुंसवनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमप्याविष्कृतम्। तच्च गर्भस्य चलनात्प्रागेव कार्यम्। पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुरेति योगिस्मरणात्।

पुरा तु स्पन्दनात्कार्यं सवनं तु विचक्षणैः।

इति शङ्खस्मरणाच्च। बृहस्पतिस्तु स्पन्दितेऽप्याह। सवनं स्पन्दिते शिशाविति। स्पन्दिते इति आदिकर्मणि निष्ठया स्पन्दितुमारब्धे इत्यन्ये। स्पन्दनं च तृतीये मासि भवति। तृतीये स्पन्दते तत इति योगिस्मरणात्। स्पन्दनात्पुरेति वदता द्वितीये मासि पुंसवनं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति। तथाच

जातूकर्ण्यः,

द्वितीये वा मासि पुंसवनं भवेदिति।

पारस्करोऽपि,

मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमाः स्यात् तत्र पुंसवनमिति।

वैजवापोऽपि, मासि द्वितीये तृतीये वा पुरा स्पन्दनादिति। तच्च गर्भस्फुरणाभावात्,

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथवा।

इति जातूकर्ण्यस्मरणात् । अनेन द्वितीये गर्भास्पष्टतायां तृतीये इति सिध्यति । तथाच

शौनकः,

अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये मासि पुंस्त्वदम् । इति ।

तदपि गर्भस्पष्टतायाम् । अस्पष्टतायां तु चतुर्थे कार्यम् ।

व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ।

गर्भोऽव्यक्तस्तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥

इति तस्यैव स्मरणात् । गर्भव्यक्ततायाश्च लक्षणमुक्तं

सुश्रुते,

सद्यो गृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिस्पन्दनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्या इति ।

इदं तु प्रथमगर्भे । द्वितीयादिगर्भे तु चतुर्थे षष्ठाष्टमयोर्वा ।

तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टेरन्यत्र शोभनम् ।

गृष्टेश्चतुर्थे मासे तु षष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । गृष्टिरेकवारं प्रसूता । सकृत्प्रसूता गृष्टिः स्यादिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । उक्तकालातिक्रमे सीमन्तेन सह कर्त्तव्यत्वमाह

जातूकर्ण्यः, सीमन्तेन सहाथवेति । इदं च पुंसवनं शूद्राणामप्यमन्त्रकं भवति । तदाह

बृहस्पतिः,

वर्धिष्णूनां चतुर्थानामपि कर्तव्यतां गतम् ।

अमन्त्रकं तु कर्तव्यं पुंकर्म तु शुभार्थिनाम् ॥ इति ।

वर्धिष्णूनां वृद्धिशीलानाम् । गर्भाणामिति शेषः । ये शुभमर्थयन्ते तादृशानां चतुर्थानां शूद्राणां पुंकर्म पुंसवनम् अमन्त्रकं कर्तव्यमित्यर्थः ।

इदं च गुरुशुक्रास्ताधिमासादिष्वपि कार्यम्। द्वितीयत्वादिना मासनियमात्। तथाच

बृहस्पतिः,

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः।
न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवान् इति॥

वृद्धिर्दोऽस्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम्।
नित्यं मास्यधिकेऽन्यत्तु सर्वदैवादि चोत्तरे॥ इति।
मासलक्षणः, काल इति शेषः। पक्षनिर्णयमाह

बैजवापः,

अथ पुंसवनानवलोभने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति। अत्र विशेषमाह

लल्लः,

प्रतिपत्पूर्वदशाहे मध्यबलः शीतगुः सितपक्षे।
संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णपक्षे च पञ्चमीं यावत्॥ इति।

प्रतिपत्पूर्वा ऽऽदिर्यस्मिन्दशाहे, प्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यन्तमित्यर्थः। अत्र तिथ्यादिनिर्णयमाह

नृसिंहः,

रिक्ताश्च पर्व नवमीं सत्यक्ता पुंसवने शुभाः। इति।

रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः। नवम्याः पुनरुपादानं दोषाधिक्यख्यापनाय। वारानाह

बृहस्पतिः,

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेष्काणा दिवसांशकाः।
तेषामुदयहोरा च पुंसवेऽतिशुभावहाः॥ इति।

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरा ग्राह्याः। एतेषामेव द्रेष्काणरूपा दिवसांशका ग्राह्याः। द्रेष्काणश्च राशेस्तृतीयोंऽशः। एतदुक्तं भवति। मेषलग्ने तृतीयद्रेष्काणाधीशो गुरुः। तेन गुरुद्रेष्काणे कार्यम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। उदयाः लग्नानि। तानि च गुर्वादीनामेव ग्राह्याणि। एवं होरा दिनपञ्चदशो भागः। नक्षत्राण्याह

गर्गः,

कुर्यात्पुंसवनाख्यं तु पुन्नामर्क्षे शुभे दिने।
पुन्नाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू॥
मूलं प्रौष्ठपद चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी। इति।
राशीनाह

बृहस्पतिः,

कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः। इति।
कुलीरः कर्कटः। शेषाः नव राशयः। अत्र प्रतिप्रसवमाह

स एव,

अनुक्ते चापि राशौ तु शुभं स्याच्छुभवीक्षिते।
कन्यायां न प्रशसन्ति शुभदृष्टे युतेऽपिच॥ इति।
अनुक्ते निषिद्धेऽपि राशौ शुभग्रहवीक्षिते शुभं भवति। कन्याराशौ तु न तथेत्यर्थः।

अथानवलोभनम्।

येन कर्मणा जातो गर्भो नावलुप्यते तदनवलोभनम्। छान्दसो वर्णव्यत्ययः। मा ऽहं पौत्रमघं नियामिति मन्त्रलिङ्गात्। अस्यार्थः। अहं पौत्रं पुत्रनिमित्तमघं व्यसनं मा नियां मा या-

सिपम्। एतस्यैव गर्भरक्षणकर्मत्वमुक्तं शाख्यायनसूत्रे, चतुर्थे मासि गर्भरक्षणमिति। तथाह

आश्वलायनः,

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं चेति। कस्यांचिदुपनिषदि इदं कर्मत्रयमाम्नातमित्यर्थः।

बैजवापोऽपि,

अथ पुंसवनानवलोभने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति। अनेन उभयोः समानकालत्वं दर्शितम्। ततश्च पुंसवनोक्त एव तिथ्यादिनिर्णयोऽत्रापि ज्ञेयः। तत्स्वरूपं चाह

आश्वलायनः,

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके इति।

प्रजावता ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः प्रजावान्। जीवपुत्रेण ऋषिणा दृष्टो जीवपुत्रः। अत्र च दूर्वारसावसेचनं हृदयस्पर्शनं चेति द्वयमनवलोभनम्। शेषं सर्वं पुंसवनमिति गृह्यपरिशिष्टः। एते च पुंसवनानवलोभने गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्तनीये।

प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयता ऽखिलम्।
प्राशनस्पर्शकरणाद्गर्भस्थः संस्कृतो भवेत्॥
पुंसवे मन्त्रसामर्थ्याद्वेत्ति प्राग्जन्मनः स्मृतिम्।
तस्मात्पुंसवसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्त्तते॥

इति शौनकस्मरणात्। यत्तु मिताक्षरायाम्, एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्काररूपत्वात् सकृदेव कार्ये इत्यनेन पुंसवनस्य सकृत्करणमुक्तं, तच्चिन्त्यम्। समाख्यया गर्भसंस्का-

रत्वावगमादुक्तशौनकवाक्याच्च प्रतिगर्भमावर्त्तनीयत्वात्। यदपि अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे इति पारस्करवचनमत्र प्रमाणतया प्रतीयते, तदपि सीमन्तोन्नयनस्य प्रथमगर्भकर्त्तव्यत्वं प्रतिपादयति, न पुनः पुंसवनस्य। उक्तवचनविरोधापत्तेः। वचनातिदेशस्तु धर्मान्तरोपसंग्रहार्थः। अपरार्कस्वरसोऽप्येवम्।

कात्यायनकारिकाऽपि,

अथ पुंसवनं वक्ष्ये प्राग्गर्भचलनाद्भवेत्।
गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य संमतिः॥
अतस्तद् गर्भसंस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुज्यते। इति।

अथ सीमन्तोन्नयनम्।

सीमन्तः उन्नीयते यस्मिन्कर्मणि तत् सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम्। तदुक्तं

संग्रहे,

त्रेण्या शलल्या दर्भेण उदुम्बरयवाङ्कुरैः।
विभज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तमुन्नयेत्॥ इति।
त्रेण्या त्रिशुक्लया। शलल्या शल्लकरोम्णा।
श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम्।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात्। औदुम्बरस्तबकाभावेऽन्यवृक्षस्तबको ग्राह्यः।

औदुम्बरः स्यात्स्तबकस्तदभावेऽन्यवृक्षजः।
इति कारिकोक्तेः। तदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनाचार्यः,

पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः।

आयान्ति काश्चिद्राक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ॥
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ।
सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ॥
श्रिया ऽऽश्रितशरीरत्वात्तां त्यजन्तीह मोहिताः ।
अलक्ष्म्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥
गृह्यः संप्रगृह्णन्ते पीड्यन्ते च विशेषतः ।
कासांचित्तादृशी वृत्तिर्ब्रह्मणा विहिता पुरा ॥
तस्मात्प्रथमगर्भस्य सीमन्ताख्यो विधीयते ।

तच्च तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमदशममासेषु यथागृह्यं पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरे मासि कार्यम् । तत्र

लौगाक्षिः,

तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेदिति ।

आश्वलायनः,

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनमिति ।

आपस्तम्बोऽपि,

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बैजवापः,

सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा ऽपीति ।

बौधायनोऽपि,

स चेत्प्रथमगर्भः स्याच्चतुर्थे मास्युपागते ।
पञ्चमे वा ऽथ षष्ठे वा कुर्यान्नान्दीमुखादिकम् ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठः,

चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाऽप्यथवा ऽष्टमे । इति ।

अत्रिः,

आधानादष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं भवेत् ।

नवमे मासि वा कुर्याद्यावद् गर्भविमोचनम् ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि,

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छन्दस्य वचनं यथा ॥ इति ।

शौनकः,

चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया ।

षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥

अभावे पूर्वपूर्वस्य विदधीतोत्तरोत्तरे । इति ।

मासश्चात्र सौरः सावनो वा । तत्र सौरः

कालविधाने,

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥ इति ।

ज्योतिषेऽपि,

सौरे मासि चतुर्थे तु शुभकर्माणि साधयेत् ।

ग्रहाणां नायकः सूर्यस्तस्मात्सौरे विशिष्यते ॥ इति ।

बार्हस्पत्येऽपि,

सौरेणैव चतुर्थे स्यान्मासे षष्ठाष्टमेऽपि वा ।

मासि प्रोक्ताः क्रिया याः स्युस्ताः सर्वाः सौरमासतः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

अन्ते अवसाने भवमन्त्यम्, अन्त्यं च तत् त्रिकं चेति, त्रयोदश्यादित्रयमित्यर्थः। तिथय उक्ता

बृहस्पतिना,

पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च विना पञ्चदशीं शुभाः।
चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्स्युः शुभप्रदाः॥ इति।

षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यः पक्षच्छिद्राः। चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ताः। पञ्चदशी अमावास्या। पौर्णमास्याः क्वचिद् ग्रहणात्। यथा

कालनिर्णये,

शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम्।
पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित् सीमन्तकर्मणि॥ इति।

चतुर्दशी शुक्ला। कृष्णे चान्त्यत्रिकं विनेति स्मरणात्।

नृसिंहोऽपि,

वर्ज्या रिक्ताऽष्टमी षष्ठी सीमन्तोन्नयने सदा।
रात्रिश्चन्द्रोऽष्टमो नाशत्रिजन्मनिपदारयः॥ इति।

रात्रिनिषेधे विशेषमाह

नारदः,

विप्रक्षत्रिययोः कुर्याद्दिवा सीमन्तकर्म तत्।
वैश्यसच्छूद्रयोरेतद्दिवा निश्यपि केचन॥ इति।

वारानाह व्यासः,

पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि।
मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ॥ इति।

पुंग्रहाः रविभौमगुरवः। स्त्रीग्रहौ सोमभृगू। नपुंसकौ शनिबुधौ। नक्षत्राण्याह

बृहस्पतिः,

रोहिण्यैन्दवमादित्यपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् ।
पौष्णं वैष्णवभं चैव सीमन्ते दश संस्मृताः ॥ इति ।

ऐन्दवं मृगशिरः । आदित्यं पुनर्वसुः । पौष्णं रेवती । वैष्णवभं श्रवणः ।

ज्योतिर्ग्रन्थे,

हस्तादित्यश्रवणमभिजित्तिष्यमैत्राश्विनीकं
पुन्नामैवं नवकमथच प्रौष्ठपादद्वयं च ।
मूलं सौम्यं शतभिषगिति त्रीणि नापुंसकानी-
त्यन्यास्तारास्त्वभिनिगदिता योषितो ज्योतिषज्ञैः ॥

अत्र राशयः कालविधाने,

सिंहाली वर्जयित्वा शुभफलबहुला राशयोऽप्यंशकानि श्रेष्ठानीति । अलिर्वृश्चिकः । सिंहाली त्यक्त्वा ऽन्ये दशराशयस्तदंशाश्च शुभग्रहैर्दृष्टा युक्ता वा श्रेष्ठाः । तदाह

नृसिंहः,

केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्थाः शुभाः सर्वे शुभावहाः ।
त्रिषडायगताः पापाः शुभाः सीमन्तकर्मणि ॥ इति ।

अत्राष्टमशुद्धिस्तथैव । विशुद्धेऽष्टमेऽपीति । विशुद्धिः सर्वग्रहराहित्यम् । लग्नादष्टमस्थाने सर्वग्रहरहिते इत्यर्थः । अत्र विशेषमाह

नृसिंहः,

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥ इति ।

इदं च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात्प्रथमगर्भे एव कार्य-

मिसेकः कल्पः। स चाश्वलायनबौधायनापस्तम्बपारस्करकाल-विधानादिवचनैः प्रागेव दर्शितः।

हारीतोऽपि,

सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः।
यंयं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥ इति।

गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्ततइत्यपरः कल्पः। तमाह

विष्णुः,

सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते।
केचिद्गर्भस्य संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुञ्जते॥ इति।

कात्यायनसूत्रे रेणुककारिका ऽपि,

सीमन्तोन्नयनं कार्यं षष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे।
गर्भसंस्कार एवायं कर्कोपाध्यायसम्मतात्॥ इति।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ज्ञेया। अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विशेषमाह

गार्ग्यः,

यदि सीमन्ततः पूर्वं प्रसूता चेत्तु भामिनी।
तदानीं पेटके गर्भं स्थाप्य संस्कारमाचरेत्॥

पेटके पेटिकायाम्। गर्भं बालकम्।

सत्यव्रतोऽपि,

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन।
गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनःसंस्कारमर्हति॥ इति।

पुनःसंस्कारम् अतिक्रान्तसंस्कारमित्यर्थः।

अथ विष्णुबलिः ।

तत्र वसिष्ठः,

मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्बलिक्रियाम् । इति ।

अत्र तिथय उक्तास्तेनैव,

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । इति ।

वारानपि स एवाह,

शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्तेषां च दिवसा अपि ।
पापास्त्र्यायारिगाः श्रेष्ठाः नेष्टाः सर्वे ऽष्टमे स्थिताः ॥ इति ।

उदयाः लग्नानि । दिवसाः वाराः । नक्षत्राण्याह

स एव,

श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रशस्यते । इति ।

श्रीधरीयेऽपि,

रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे
द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च ।
मध्ये वा ऽह्नः पूर्वभागेन रात्रौ
विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्ट्यै ॥ इति ।

एतदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनः,

तथा विष्णुबलिश्चापि सप्तरक्षेषु पुष्ट्ये ।
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥
अकृते च भवेद्दोषः कृते पुष्टिं समृच्छति ।
गर्भबाधानिवृत्त्यर्थं सुखसूत्यर्थमेवच ॥
महादोषापनुत्त्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि । इति ।

सप्तवभ्राः सप्तधातवः । एतद्विधिमप्याह

स एव ।

वलिः प्रवक्ष्यते सम्यक् हितार्थाय क्रियावताम् ।
तौ तु सन्मङ्गलस्नातौ दंपती अहताम्बरौ ॥
भवेतां पूर्वदिवसे नान्दीश्राद्धादयस्तथा ।
प्राङ्गणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते गृहेऽथवा ॥
घृतैर्हुत्वा ऽऽज्यभागान्तं स्थण्डिले चार्चयेद्धरिम् ।
पद्मस्थं स्वस्तिकस्थं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥
अग्नेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्थण्डिले यजनं हरेः ।
विना स्थण्डिलयोगेन केचित् जुह्वति च द्विजाः ॥
आज्याक्तेनैव चरुणा वक्ष्यमाणैर्हुनेत्पतिः ।
अतो देवा इति चरुं तस्मिन्नग्नावधिश्रितम् ॥
षड्भिर्विष्णोर्नुकाद्यैश्च दशभिः सप्तभिर्हुनेत् ।
संवाभिरष्टभिर्ऋग्भिश्चतुर्दशभिरेवच ॥
परइत्यथ सूक्तेन पौरुषेण विचक्षणः ।
हुनेदादावथान्ते वा विष्णुर्योनिमिति त्रिभिः ॥
चतुःषष्टिभिरन्नेन हुनेदेवं बलौ हरेः ।
अग्नेः प्रागुत्तरे भागे लिप्त्वा गां गोमयेन तु ॥
सितेन रजसा कुर्याच्चतुरस्रं चतुष्पदम् ।
चतुःषष्टिपदं तस्मिन् कृत्वा स्पष्टं यथाविधि ॥
चतुरङ्गुलमानेन प्रतिप्रति ततो बलिम् ।
निर्ऋत्यादिषु तेष्वन्नैस्तैर्मन्त्रैर्विकिरेद्बलिम् ॥
पिण्डमेकं च तन्मध्ये दद्यादर्घ्यं च विष्णवे ।
नमो नारायणायेति ताराद्यं मन्त्रमुच्चरन् ॥
दंपती प्राशयेतां च पृथक् पिण्डद्वयं शुभम् ।

स्वयं कर्त्ता ऽऽचरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजः ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा भुञ्जीयातां द्विजैः सह ॥
बलिरेवं प्रकर्त्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना । इति ।

अस्य च गर्भपुष्टिफलकत्वश्रवणात्प्रतिगर्भमावृत्तिश्रवणाच्च स्पष्टमेव गर्भसंस्कारत्वम् ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्भिणीधर्माः ।

पाद्मे गर्भिणीधर्मप्रस्तावे,

नावस्करेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु ।
जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥
वल्मीकं नाधितिष्ठेत नचोद्विग्नमना भवेत् ।
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामं च विवर्जयेत् ।
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
वर्जयेत्कलहं गेहे गात्रभङ्गं तथैव च ।
न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वचित् ।
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा तथा ॥
नामङ्गल्यं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
कुर्याच्च श्वशुरयोर्नित्यं पूजां माङ्गल्यतत्परा ॥
तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहिते रता । इति ।

अवस्करः उत्करः ।

मत्स्यपुराणे दितिं प्रति कश्यपवाक्यम्,

संध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।

न स्थातव्यं न गन्तव्य वृक्षमूले च सर्वदा ॥
न शयाना सदा तिष्ठेद्वृक्षच्छायां विवर्जयेत् ।
सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
दानशीला तृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ॥
गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमन शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरण त्यजेत् ॥
अतिक्षारं तु नाश्नीयात् अत्यम्लमतिभोजनम् ।
अत्युष्णमतिशीतं च गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
यश्च तस्यां भवेत्पुनः स्थिरायुर्वृद्धिसंयुतः ॥
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः । इति ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,

गर्भे स्त्रीणां तथाऽन्यस्तु कलल्याशी सुदारुणः ।

कललं गर्भपिण्डः ।

तस्य रक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ॥
प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुधारणात् ।

तथा,

परिवर्त्तसुतौ तौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
तौ तु वृक्षाद्रिपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ ॥
गर्भिण्याः परिवर्त्त तौ कुरुतः पादपादिषु ।
अतो न वृक्षं नैवाद्रिं न प्राकार पयोनिधिम् ॥

परिखां वा समाक्रामेदबला गर्भधारिणी ।
गर्भहन्तुः सुतो विघ्नो मेहनी चापि कन्यका ॥
प्रविश्य गर्भं हन्स्येको भुक्त्वा मेहयते परा ।
जायन्ते मेहनादस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः ॥
सरीसृपाणि चान्यानि पुरीषमथवा पुरः ।
वृक्षच्छायाश्रितां रात्रौ स्थितां वा ऽपि चतुष्पथे ॥
श्मशानकटभूमिष्ठामुत्तरीयविवर्जिताम् ।
तुदमानां निशीथे च प्राविशेतामिमौ स्त्रियम् ॥ इति ।

निमार्ष्टिनामिकायां भार्यायां दुस्सहनामकात् ग्रहविशेषादष्टौ पुत्रा अष्टौ कन्यकाश्च जाताः । तन्मध्ये गर्भहनामकः स्त्रीणां गर्भे तिष्ठति तस्य गर्भस्य तस्माद् ग्रहात् रक्षा कार्येत्यर्थः । तथा तत्संततावेव परिवर्त्तनामकस्य ग्रहस्य विरूपविकृतौ द्वौ सुतौ प्राकारादिषु तिष्ठतः । तावपि गर्भस्य वैरूप्यं विकृतिं वा कुरुतस्तस्माद्गर्भिणी प्राकारादींनाधितिष्ठेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं निधनं वा ऽपि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम् ॥ इति ।

पत्येति शेषः । संग्रहेऽपि

गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।
सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

आश्वलायनः,

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्तु वेदवित् ॥ इति ।

वपनं क्षौरम् । मैथुनं गर्भिण्याम् । तीर्थं तीर्थयात्राम् । श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । अन्यच्छवानुगमनादि । तथाच

हारीतः,

क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेवच ।
मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ इति ।

कालविधानेऽपि,

क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च
युद्धं च वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमम्बुधिजलस्पृशनोपयोग-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥ इति ।

क्षौरं क्षुरसाध्यं कर्म तदेव वपनं मुण्डनं चोच्यते । तच्चात्र कर्त्तनस्याप्युपलक्षणम् ।

नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात् न च श्मश्र्वादि कर्त्तयेत् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥

इति ऋतुस्मरणात् । यत्तु

वपनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं च विधीयते ।

इति स्मृत्यन्तरवचनं तद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानां जीवत्पितृकादीनां यो वपननिषेधः तत्र कर्त्तनविधानपरम् ।

पञ्चाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना ।
न कुर्यात्तत्तदूर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् ॥

इत्युपक्रम्यास्य विधानात् । तीर्थयात्रेति देशान्तरगमनमात्रोपलक्षणम् ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

अन्तर्वत्न्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् ।
प्रेतदाहादिकं चैव सीमन्तोन्नयनादनु ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । उद्वाहः स्वस्य, न कन्यापुत्रयोः । क्षौरादीनां स्वक्रियाणामेव साहचर्यात् । उपयोगः पानम् । प्रेतकर्मनिषेधापवादः

स्मृत्यन्तरे,

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रोः प्रेतविधानं च गर्भिणीपतिराचरेत् ॥ इति ।

अत्र च मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमित्यनेनाष्टममासमारभ्यैव निषेधपरिपालनं गम्यते । तत्रानुकल्पोयं सीमन्तोन्नयनादन्विति । यद्वा । चतुर्थमासिकसीमन्तोन्नयनादनन्तरं निषेधपरिपालनं मुख्यः कल्पः, तत्रानुकल्पोऽयं मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमिति ।

अथ प्रसङ्गात्सूतिकागृहनिर्माणविधिः ।

तच्च नवमे मासि कार्यम् । तदुक्तं रत्नकोशे,

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
तद्धत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ इति ।

आसन्नप्रसवे नवमे । प्रसवकालो दशमः । दशमे मासि सूतवइति मन्त्रलिङ्गात् ।

गर्गः,

वारे ऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥ इति ।

तत्र स्वानुकूलां दिशमाह

वसिष्ठः,

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।

वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥
याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।
विक्रमो बलवर्द्धनम् तत्संस्थानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे.

सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ।
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ॥ इति ।
शुभमायादिशुद्धम् । तत्संस्कारश्चोक्तः

सांख्यायनगृह्ये,

काकादन्या मेचकरातन्याः कोशातक्याः बृहत्याः काकातकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् जायेत रक्षसामपहत्यै ।

काकादनी काकजङ्घा । मेचकरातनी काचमाचिका । कोशातकी घोषकः । बृहती कण्टकारिका । काकातकः कृष्णगुञ्जेति । एतन्मूलरसेन यस्मिन् जायेत प्रसूयेत तं देशं गृहादिरूपं लेपयेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिण्याः सूतिकागृहप्रवेशः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रविशेत्सूतिकासद्म कृतरक्षं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
देवानां ब्राह्मणानां च गवां कृत्वा च पूजनम् ।
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यरवेण च ॥
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ।
हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत्र ॥

ताश्चानुलेपनैर्हृद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ।

उपचारयेत्, गर्भिणीति शेषः ।

आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।
एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव ताम् ॥
सुखप्रसवनार्थाय पश्चात्काये क्षिपेदिति ।

पश्चात्काये पृष्ठभागे तां गर्भिणीं क्षिपेदनुलिम्पेत् । उपसूतिकेति शेषः । तत्र निषेध्यद्रव्याण्युक्तानि व्यतिरेकमुखेन

मार्कण्डेयपुराणे,

अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्षपवर्जिते ॥
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसंभवम् ।
क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।
तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥ इति ।

यूपोऽत्र यूपाकारः काष्ठविशेषः । तत्र तिथिवारनिर्णयः सामान्यनिर्णयादवगन्तव्यः । नक्षत्राण्याह

गर्गः,

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि ।
पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठास्त्युत्तरासु च ॥
मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाऽश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।
मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च वृद्धिपुष्ट्यायुरीप्सितम् ॥
मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणं तु ततस्त्रिषु ।
मेषादिक्रमशो विन्द्यात्सूतिकागारवेशने ॥
ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिःफषष्ठाष्टवर्जिते ।

रिःफं द्वादशं स्थानम् ।

सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः ।

शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

अथ सोष्यन्तीकर्म । तत्र

गोभिलः,

अथ सोष्यन्तीहोमं प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्जुहोति "या तिरश्ची"त्येतयर्चा विपश्चित्पुच्छमभरदिति च।

सोष्यन्ती समसवशूला । वस्तिः योनिद्वारम् । तत्र स्थिते गर्भे सोष्यन्तीहोमः कार्य इत्यर्थः ।

अथ जातकर्म ।

तत्र विष्णुः,

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

जातकर्मेति यौगिक कर्मनामधेयम् । जाते कर्म जातकर्मेति च योगः । स च यद्यपि मुखदर्शनस्नाननान्दीश्राद्धादावतिप्रसक्तस्तथाऽपि

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥

इत्यत्र हिरण्यादिप्राशनजातकर्मशब्दयोस्सामानाधिकरण्याद्धिरण्यादिप्राशनमेव जातकर्म नान्यदिति सिध्यति । यथा यजतिसामानाधिकरण्यात् खनित्राद्यतिप्रसक्तयोगोऽप्युद्भिच्छब्दः कर्मनामधेयं तद्वदयमपि । एतेन जातस्य कर्म संस्कारो जातकर्म, मुखदर्शनादेः पितृसंस्कारत्वेन जातसंस्कारत्वाभावात्, जातः कर्म संस्कार्यो यस्मिन्निति वा योगोऽतिप्रसङ्गवारणायादरणीय इति परास्तम् । कर्मसामानाधिकरण्येनैव तद्वारणात् । ततः स्नानानन्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥

इति संवर्त्तस्मरणात्। यथोदितं स्वस्वगृह्यानुसारेणेत्यर्थः। स्नानं च पुत्रमुखदर्शनानन्तरं कार्यम्।

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्॥
जातं कुमारं स्वं दृष्ट्वा स्नात्वाऽऽनीय गुरून्पिता।
नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत्॥

इति ब्रह्मपुराणाश्वलायनाभ्यां मुखदर्शनस्नानयोः स्कामस्त्येन पौर्वापर्याभिधानात्। यत्तु

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।

इति ज्योतिर्वसिष्ठेन मुखदर्शनप्राक्कालीनपुत्रजन्मश्रवणानन्तरमेव स्नानमुक्तं, तद् दशाहानन्तरं पुत्रजन्मश्रवणाभिप्रायमिति न विरोधः।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः॥

इति मनुस्मरणात्। अत एव

जातमात्रकुमारस्य मुखमस्यावलोकयेत्।
पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मुखदर्शनात्॥

इति वसिष्ठेन जातकर्मकालीनमुखदर्शनव्यावृत्त्यर्थं मात्रशब्दः प्रयुक्तः। ततश्च जातकर्मकालीनानुषाङ्गिकान्मुखदर्शनादिदमतिरिक्तं फलार्थं प्रधानभूतं मुखदर्शनं विधीयते इति सिध्यति। तथाच

श्रुतिः,

ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्॥ इति।

न च पुत्रोत्पादनविधेरयमर्थवादः,पुत्रोत्पत्तेः पुत्रमुखदर्शनाविनाभावाभावेन तदाक्षेपकत्वासंभवात्। तस्मादप्राप्तपुत्रमुखदर्शनविधिमुन्नयत्येव। यद्येव तर्हि मुखदर्शनाविनाभूतस्य पुत्रोत्पादनस्य मुखदर्शनविधिनैवाक्षेपात्पुनर्विधानमनुपपन्नमिति चेत्, मैवम्। क्षेत्रजादिमुखदर्शनस्य स्वोत्पादनेनाविनाभावाभावेन तदनाक्षेपकत्वात्। ततश्च परस्परानाक्षिप्तविधिभेदेन फलभेदे सिद्धे पुत्रोत्पादनविधेः पित्रर्णापाकरणं मुखदर्शनविधेश्च ऋणसामान्यापाकरणममृतत्वं च फलमिति सिध्यति। तस्मात्सिद्धो विधिभेदः। अत एव स्मृतिकारैरस्मादेवार्थवादान्मुखमस्यावलोकयेदित्यादिविधिरुन्नीतः। अथोक्तस्नानाधिकरणानि। तत्र

ज्योतिर्वसिष्ठः,

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।

उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देवखातके॥ इति।

एतच्च स्नानं रात्रावपि कार्यं नैमित्तिकत्वात्। तथाच

व्यासः,

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु॥

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम्। इति।

वसिष्ठोऽपि,

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यदा निशि॥ इति।

तच्च शीतलोदकेन कार्यम् । तदाह

जाबालिः,

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेवच । इति ।

रात्रौ तडागादिगमनाशक्तौ विशेषमाह

सांख्यायनः,

दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसंनिधौ ॥ इति

यत्तु स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरित्यस्पृश्यताऽपनोदः पितुः स्नानेन श्रूयते सोऽपनेनैव प्रसङ्गात्सिध्यतीति न तदर्थं पृथक् स्नानं कर्तव्यम् । यदपि जाते पुत्रे पितुः स्नानमित्यादिवचनेषु पुत्रपदोपादानात्कन्यादिजन्मसु न स्नानमिति । तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् । अत एव

बौधायनः,

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं, मातुरित्येके तत्परिहरणात्, पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा ह्यपि पुत्राः श्रूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसाम्यादिति ।

तत्परिहरणान्मातृपरिहरणात् । संसर्गसाम्यात्संसर्गः शुक्रशोणितयोस्तस्य साम्यात् । न चैवं मातापित्रोर्दशाहमस्पृश्यत्वसिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिः, तुशब्देन पूर्वपक्षस्य दशाहस्य व्यावृत्त्या कालविशेषानालिङ्गिताभ्युपगतास्पृश्यत्वमात्रस्य सामान्यस्य

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ।

इत्यनेन विशेषेण व्यवस्थापनात् । तस्मादपत्यमात्रोत्पत्तौ स्नानं न पुत्रोत्पत्तावेवेति सिद्धम् । आशौचम् अस्पृश्यत्वलक्षणम् । स्नानानन्तरं च नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

जातं कुमारं स्वं दृष्ट्वा स्नात्वा ऽऽनीय गुरून्पिता।
नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात्। अत्र च नान्दीश्राद्धस्य न जातकर्माङ्गत्वम्।

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते।
न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥

इत्यनेन जातकर्मणि तस्य पर्युदस्तत्वात्। किंतु

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा।
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥

इत्यनेन विहितस्य मुखदर्शननिमित्तकस्य श्राद्धस्य कालार्थसम्बन्धः। यत्तु

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च।
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे मुखदर्शनवत्पुत्रजन्मनोऽपि पृथक् नान्दीश्राद्धनिमित्तत्वं प्रतीयते तत् पुनर्मुखदर्शनपदस्य जन्मोपलक्षकत्वान्न श्राद्धान्तरविधायकमिति केचित्। छन्दोगपरिशिष्टटीकाकारस्तु पृथगेव जन्ममुखदर्शनयोर्निमित्तत्वमाह। अस्मिन्मते च तन्त्रेणैव श्राद्धद्वयानुष्ठानं बोध्यम्। तच्चामेन कार्यम्। तत्र

प्रचेताः,

शूद्रश्च श्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ।
आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन च ॥ इति।

आमान्नाभावे हेम्ना कार्यम्। तदाह

व्यासः,

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ इति।

हारीतस्तु द्रव्यान्तरमाह । जाते कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाहूय पितृभ्यः स्वधा कुर्यात् प्रजापतये चेति । जातकर्मणि बालानामित्यादिवचनविहिते वृद्धिश्राद्धे हिरण्यतिलपात्रे समुच्चितद्रव्ये विधीयेते। स्वधाशब्देन श्राद्धोपस्थानात् । प्रजापतये च सहिरण्यतिलपात्रं सृजेदिति कल्पतरुः । तच्च नाभिच्छेदात्प्राक् कर्त्तव्यमित्याह

जाबालिः,

अच्छिन्ननाले कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि । इति ।

अत्र च पक्वान्ननिषेधो जाबाल्यादिपुराणयोः,

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।
यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा ॥ इति ।

जन्मनिमित्तकं च नान्दीश्राद्धं रात्रावपि कार्यं नैमित्तिकत्वात् । तदाह

लौगाक्षिः,

नियतेषु निमित्तेषु मातर्वृद्धिर्निमित्तकम् ।
तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥

अत्रिरपि,

पूर्वाह्णे वै भवेद् वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।
पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

जातकर्मकालमाह

मनुः,

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।
वर्धनं छेदनम् ।

आश्वलायनोऽपि,

प्राङ्नाभिकर्त्तनात्कार्या जातकर्मक्रिया द्विजैः ।
स्नात्वा सचैलवच्छुद्धैः सितगन्धादिभूषितैः ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।
स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्तनतोऽपिवा ॥ इति ।

नाभिकर्त्तनतोऽपीत्यवध्यन्तरोपादानं नालच्छेदादूर्ध्वमपि स्तनप्राशनात्प्राक् गौणकालविधानार्थम् । अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव एषु कालेष्वतीतेष्वित्यत्र कालत्रयाभिप्रायेण बहुवचनं वक्ष्यते । जातकर्मस्वरूपं चाह

मनुः,

मन्त्रवत्प्राशन चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् ।

अन्यैः उपसूतिकेतरैः आलम्भात्स्पर्शात्पुरा पूर्वमित्यर्थः ।

शङ्खलिखितावपि,

प्रसूते जातकर्म यवपिष्टमधुसर्प्पिर्भिर्मन्त्रवत्प्राशनं तस्य सुवर्णान्तर्हितया ऽनामिकया मेधाधिकं ब्राह्मणस्य करोति एवमितरयोः । मेधाधिकं मेधाजननम् । इतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः । अनामिका कनीनिकासमीपाङ्गुलिः । एवंशब्देन क्षत्रियवैश्ययोर्मन्त्रवत्प्राशनातिदेशाच्छूद्रस्यामन्त्रकं प्राशनमिति गम्यते ।

बैजवापः,

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां हिरण्यमिश्राभिरद्भिराचामयेन्नानामन्त्रैर्हिरण्येन दधिमधुघृतं प्राशयति भूस्त्वयि दधामीति ।

पारस्करः,

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य गुह्यं नाम करोतीति ।

अभिनिधाय अभिमुखीभूय निधायेत्यर्थः । गुह्यं मातापितृभ्रातृवेद्यम् ।

एषां च पक्षाणां यथागृह्यं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ स्त्रीणां जातकर्म । तत्र

मनुः,

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

इयमावृत् जातकर्मादिक्रिया ।

गोभिलोऽपि,

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति । अत्र होमपदं स्वस्तिवाचनादीनामङ्गानामुपलक्षणम् । तेन तान्यपि समन्त्रकाणि भवन्ति । अमन्त्रकत्वस्य "यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या" इत्युपांशुत्वस्येव*प्रधानमात्रधर्मत्वात् । ततश्चात्र घृतमधुप्राशनादिप्रधानमन्त्राणामेव निवृत्तिर्नाङ्गमन्त्राणामिति सिद्धम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

आवृतैव कुमार्या इति । अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमिदं जातकर्म पुंस्त्रीनपुंसकानां सर्वेषामपि कर्त्तव्यमुत स्त्रीपुंसयोराहोस्वित्पुंस

* पू. मी. अ. ३ । पा. ८ । अधि. १९ ।

एवेति । कुतः संशयः । बीजगर्भसमुद्भवैनोनिर्हरणस्य बीजगर्भसमुद्भवमात्रापेक्षितत्वात्, स्त्रीपुंसयोः श्रवणात्, कुमारादिशब्देषु पुंस्त्वश्रवणाच्च । किं प्राप्तम् । त्रयाणामप्येतत्कार्यमिति, पूर्वोक्तयुक्तेः ।

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

इति ब्रह्मपुराणे जातसामान्योपादानेन मुखदर्शनादि संस्कारविधानाच्च । अत एव तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणामित्यादिविधिर्दृश्यते । स्मर्यते च बौधायनादिभिः क्लीबादीनामुपनयनमिति "अथ षण्डबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम" इत्यादिना । मनुना तु

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ।

इत्यादिना विवाहोऽपि स्मर्यते । स च जातकर्मादिसंस्काराणां क्रमतल्लोपप्रायश्चित्ताभिधानान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वपूर्वसंस्कारसंस्कृतस्यैवोत्तरोत्तरसंस्कारयोग्यता भवतीति नियमात् जातकर्मादीनप्याक्षिपति । तदाह

देवलः,

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्कृतो गर्भाष्टमे वर्षे तूपनयनार्हो भवतीति ।

तस्मात्त्रितयसाधारणं जातकर्मेति । नैवम् । सर्वस्मृतिसूत्रपुराणेषु स्त्रीपुरुषावेव प्रक्रम्य जातकर्माद्यभिधानेन तज्जन्यैनोनिर्हरणस्य तन्मात्रविषयत्वेन सर्वसाधारण्याभावात् । अन्यथा षण्ढोऽप्युपक्रम्येत । यत्तु ब्रह्मपुराणीयं जातपदं तद् वाक्यान्तरस्थपुत्रकुमारादिविशेषपदैकार्थतयोपसंहरणीयम् । सामान्यशब्दत्वात् । बौधायनादिवाक्यं तु तावन्मात्रविधानार्थम् । अन्यथा सामान्यवाक्येनैव सिद्धत्वात्स्यानर्थक्यात् । गुणमात्रविधित्वे तु

संस्कारप्रतिज्ञाऽनुपपत्तेः । तस्मात्कर्मान्तरमेव "अथैष ज्योति" रितिवत् अथशब्दोपादानात् । तर्हि स्त्रीपुरुषविषयमेवेदमस्त्विति चेन्न । उत्पत्तिवाक्ये पुत्रकुमारादिपदेषु पुंस्त्वश्रवणात् । अस्तु उद्देश्यगतस्य पुंस्त्वस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षेति चेत् । एवं तर्ह्यापि तैव कुमार्याइत्याद्यनारम्भणीयं स्यात् । पुंस्त्वाविवक्षयैव प्राप्तत्वात् । अमन्त्रत्वरूपगुणविधानार्थं तदारम्भ इति चेत् । एवं तर्हि क्लीबे तत्प्राप्तिः केनवार्येतेति पूर्वः पक्षः ।

अत्र देवस्वामी समादधाति अधिकारार्थं कुमारग्रहणमिति, अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यान्न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमितिपुंलिङ्गोपदेशादेव स्त्रीणां तन्न भविष्यतीति चेन्न । जात्युद्देशे लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न ब्राह्मणो हन्तव्य इतिवत् । तस्मात्स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । अनेनार्थात्क्लीबनिवृत्तिरभिहिता । कुमारग्रहणस्य स्त्रीनपुंसकनिवर्त्तनसामर्थ्यात् । मेधातिथिस्तु कण्ठरवेणैव स्त्रीनपुंसकयोर्निवृत्तिमाह ।

प्राङ् नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

इति मनुना पुंशब्दोपादानात् । न चात्रापि पुंस्त्वमविवक्षितम् । प्रमाणार्थस्य तस्योद्देश्यविशेषणस्याविवक्षायामपि प्रकृत्यर्थस्य तस्योद्देश्यस्याविवक्षायां वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । सिद्धं चैतच्चमसाधिकरणे* । एकत्ववद् ग्रहत्वमप्यविवक्षित्वा चमसानामपि संमार्गोऽस्त्विति पूर्वपक्षे एकत्वविवक्षायामिव ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदाभावात्, सम्मार्गविधाने चार्थाक्षिप्तसोमलिप्तरूपोद्देश्यापेक्षया वाक्योपात्तग्रहरूपोद्देश्यस्य बलवत्त्वान्न चमसानां संमार्ग इति सिद्धान्तकरणात् । तद्वत्प्रकृतेऽपि । तस्मात्स्त्रीणामिव

* पू. मी. अ. ३ । पा. १ । अधि. ८ ।

क्लीबानां विध्यन्तराभावान्नजातकर्मेति सिद्धम् । अनेन जात-कर्मवदन्येऽपि संस्काराः क्लीबस्य न भवन्तीति गम्यते तुल्यन्यायत्वात् । इदं च जातकर्म विरुद्धतिथ्यादिजातस्य न कार्यम् । तस्य च मुखदर्शनपूर्वकत्वान्मुखदर्शनस्य चात्र निषिद्धत्वात् ।

तथाचोत्तरगार्ग्यः,

अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
गण्डान्तानां च नामानि महादोषकराणि च ॥
दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ ।
शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥
कालगण्डे मृत्युयोगे सुदारुणे ।
तस्मिन् गण्डदिने मासे प्रसूतिर्यदि जायते ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
विचार्य तत्र दैवज्ञः शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

वैधृतौ च व्यतीपाते महादोषोऽभिजायते ।
कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः ॥
संक्रमश्च रवेरत्र जातो दारिद्र्यकारकः ।
दरिद्राणां महादुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ॥
अप्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । इति ।

नवनीतारिष्टे,

पूर्णातिथीनां तिथयस्तथाऽन्ते
मीनालिकर्यो नवमो नवांशः ।
मेषे ऽथ कण्ठीरवधन्विनोश्च
गण्डान्तमाद्यो नवमस्तथांशः ॥

अश्विनीमघमूलादौ त्रिपट्कं नव नाडिकाः ।
रेवतीसर्पशक्रान्ते नाडिकाद्वितयं तथा ॥
अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।
पूषाहिशक्रपश्चार्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥
पितृघ्नश्च दिवा जातो रात्रिजातस्तु मातृहा ।
आत्मध्रुक् संध्ययोर्जातो नास्ति गण्डो निरामयः ॥
सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
वर्जयेद्दर्शनं यावं तच्च षाण्मासिकं भवेत् ॥
मध्ये पूर्णानन्दयोर्नाडिके द्वे
स्याद्गण्डान्तं कीटहर्योस्तथैका ।
कोदण्डादौ वृश्चिकान्ते झषान्ते
मेषादौ स्यात्सर्वकार्येष्वनिष्टम् ॥
अथैषां फलं तत्रैव ।
तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो
लग्ने तु संधौ तनयस्य नाशः ।
सर्वेषु नो जीवति हन्ति वंश
जीवन् पुनःस्याद्बहुवारणाश्वः ॥ इति ।

* अत्र च जातस्य जनकस्तथेत्यादिसामान्यवाक्यानि प्राङ् नाभिवर्द्धनात्पुंस इत्यादिविशेषवचनैः स्त्रीपुंविषये उपसंह्रियन्ते । अतश्च षण्ढादीनां प्रापकाभावान्न जातकर्मादि कार्यम् ।

अत एव बौधायनादिभिस्तेषामुपनयनमेव धर्मान्तरयुक्तमु-

---

* इत आरभ्य "न जातकर्मादि इति सिद्धम्" इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति । एतत्स्थाने च १९४ तमपृष्ठस्थम् "अत्रेदं चिन्तनीय" मित्यारभ्य एतदुपरितनपङ्क्तिस्थबहुवारणाश्वइतीत्यन्तः पाठोऽस्ति । प्रथमपुस्तके च अयं नास्ति ।

कम्। अन्यथा सामान्यवाक्येनैव तत्सिद्धेर्विशेषविध्यानर्थक्यात्। न चोपनयने गुणमात्रविधानार्थं तदिति वाच्यम्। तथात्वे अथ पण्ढबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम इति संस्कारप्रतिज्ञाऽनुपपत्तेः। तस्मात्पण्ढादीनां न जातकर्मादि इति सिद्धम्। जातकर्मणि दानानि आह

हारीतः,

प्राङ् नाभ्याश्छेदात्संस्कारं पुण्यार्थान् कुर्वन्ति छिन्नायामाशौचमिति। संस्कारो जातकर्म। पुण्यार्थान् पुण्यप्रयोजनान् दानादीन्।

शङ्खोऽपि,

सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदधान्यहिरण्यादि दद्यात्। कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगुर्वर्थप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके गुर्वर्थं कुर्वत इति प्रतिग्रहदोषाभावप्रतिपादनं तु नालच्छेदादूर्ध्वं सर्वदिनपुण्यत्वपक्षे। अन्यथा प्राङ्नाभिच्छेदादाशौचाप्रवृत्त्या दोषप्रसक्त्यभावेन तदपवादासंभवात्। तथाच

जैमिनिः,

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम्।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते॥ इति।

ब्रह्मपुराणे,

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम्।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा॥
तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं तथा।
छत्रं छागं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम्॥ इति।

प्रतिग्रहीतारं प्रसाह

व्यासः,

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
हिरण्यधान्यगोवासास्तिलांश्च मधुसर्पिषी ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य,ः

कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।
हिरण्यभूगवाश्वादिधान्यशय्यासनादिषु ॥
तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं पक्वान्नं तु विवर्ज्जयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
सूतके तु सकुल्यानामदोषो मनुरब्रवीत् । इति ।

एतच्च जातकर्म उक्तकालात्यये आशौचानन्तरं कार्यम् ।
तथाच

जाबालिबैजवापौ,

जन्मनोऽनन्तर कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

जन्मनोऽनन्तरं तु स्याज्जातकर्म यथाविधि ।
सूतकानन्तरं कुर्यान्नामनिर्देशनादधः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्ध वै पुत्रजन्मनि ।
आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ॥

वसिष्ठोऽपि,

यस्मिन्मुहूर्त्ते जनितः कुमारस्तस्मिन्विधेयं खलु जातकर्म ।
विनिर्गमे वाऽप्यथ सूतकस्य तस्मिन् दिने तस्य च नामधेयम् ॥ इति ।

पूर्वोक्तकालत्रयातिपाते कालान्तरमाह

गर्गः,

एष्वतीतेषु कालेषु शुभयोगे शुभोदये ।
जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःपरिवृद्धये ॥ इति ।

एषु नाभिच्छेदपूर्वकालस्तनमाशनपूर्वकालशौचानन्तर-
कालेषु ।

अथ आशौचमध्ये पुत्रजन्मनि जातकर्मनिर्णयः । तत्र

प्रजापतिः,

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥ इति ।

आशौचे तु समुत्पन्ने इत्यस्मिन्नपि पाठे आशौचपदं सूता-
शौचपरमेव व्याख्येयम् । तथाच

जातूकर्ण्यः,

जाताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
जननानन्तरं कुर्याज्जातकर्म यथाविधि ॥
जातेष्टिः सूतकान्ते तु कर्त्तव्येति विनिश्चयः ।
जननाशौचपदं नाशौचमात्रपरम् ।
मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥
इति तस्यैव स्मरणात् ।

अथ जन्मदादिदेवतापूजनम् । तत्र

व्यासः,

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
जन्मदाख्यदेवतानां पूजने शुद्धिरस्तीत्यर्थः ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वाशौचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥
दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठे वा सप्तमेऽपि वा ।
बलिदानं तु दशमे ह्यन्नदानं प्रशस्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कार्यमन्नदानं तथा बलिः ॥
जन्मदानां तथा बलिरित्यपि पाठः ।
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ॥
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ।

नारदः,

जननात्सप्तमे चाह्नि मृत्युरायाति घातकः ।
तद्दिने चैव रक्षेयं कर्त्तव्या ऽऽयुर्विवृद्धये ॥
सायाह्ने पूज्य विघ्नेशमपूपैश्च पृथग्विधैः । इति ।

अथ पञ्चायुधाभरणधारणम् । तदुक्तं

श्रीधरीये,

जातस्य पञ्चमदिने शुभदे मुहूर्त्ते
पञ्चायुधाभरणधारणमिष्टमाहुः ।
नाभिप्रदेशपरिलम्बिसुवर्णसूत्र
प्रोतं शिशोर्ग्रहनिवारणकं च शुक्तम् ॥

अस्यार्थः । पञ्चमदिने जातस्य जन्मनक्षत्रात्पञ्चमनक्षत्रे पञ्चमदिने वा । पञ्चायुधाभरणधारणम् शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गनन्दकानि पञ्चायुधानि तद्युक्ताभरणधारणम् । तत्र शिशोरिति सामान्येन कथनात् कुमारस्य कुमार्याश्च पञ्चायुधाभरणं धार्यमिति । तथोक्तं

बृहस्पतिना,

जन्मनः पञ्चताराङ्कपाते चन्द्रे शिशुं पिता ।
भूषयेद्भूषणैः सर्वैः पञ्चायुधसमन्वितैः ॥
विशेषात्कन्यकायाश्च कर्त्तव्यं मङ्गलेन च ।
पुंसः सायुधमाकल्पमायुःश्रीकान्तिदं शिशोः ॥ इति ।

अथ सूतिकास्नानविधिः । तत्र

दैवज्ञवल्लभः,

करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्यमैत्रेन्दवाश्विध्रुवभेऽह्नि पुंसाम् ।
तिथावरिक्ते शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥
इति ।

ध्रुवभाणि रोहिणीसहितमुत्तरात्रयमिति । पुंसामह्नि रवि-भौमगुरुवारेषु । अत्रैव निषिद्धनक्षत्राण्याह

दैवज्ञमनोहरः,

भरणी कृत्तिका मूलमार्द्रा पुष्यः पुनर्वसुः ।
मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो दशमस्तथा ॥
एषु मन्दे बुधे वारे सूतीस्नानं न कारयेत् ।
यदि स्नानं प्रकुर्वीत पुनः सूतिर्न विद्यते ॥ इति ।

अथ पुत्रार्था दृष्टादृष्टप्रयोगाः । तत्र

व्यासः,

अङ्कोलमूलकल्कं तु चूर्णीकृत्य गुडेनयुक् ।
काकाण्डमितमश्नीयात्पुत्रिणी सा भविष्यति ॥

वसिष्ठोऽपि,

उत्तमं कर्णिकामूलं पेषयित्वा पयः पिबेत् ।
पायसान्नं समश्नीयात्पुत्रिणी सहसा भवेत् ॥ इति ॥

गौतमोऽपि,

क्षीरद्राक्षाङ्कुरं गृह्य पेषयित्वा पयः पिबेत् ।
दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुतं लभेत् ॥ इति ।

मुद्गलोऽपि,

वटाग्रं निम्बबीजं च स्तन्येन पयसा पिबेत् ।
पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषं प्रमुञ्चति ॥ इति ।

अदृष्टार्थानाह

पराशरः,

महातीर्थे महायोगे महानद्यनुसंगमे ।
पलाशस्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥ इति ।

दैवरामोऽपि,

पलाशदलसाहस्राद सावित्रेण दलं प्रति ।
स्नपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

अथ पुत्रेष्टिः ।

कारिकायाम्,

अनाहिताग्निरेवेमान्कुर्यात्काम्यांश्चरूंस्तथा ।
परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
"अग्नये पुत्रिणे त्वेति" पुत्रकामस्तु निर्वपेत् ।
"अग्नये पुत्रिणे स्वाहे" त्येतेन जुहुयाच्चरुम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

यस्य जाता प्रमीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा ।
ऋतुकाले दिने षष्ठे दंपती समलंकृतौ ॥
कृत्वा ऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥

श्वेतायाः श्वेतवत्सायाः गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।
कृत्वा ऽऽज्यभागपर्यन्तमाज्यस्योत्पवनादिकम् ॥
जुहुयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः ।
प्रजावत्सूक्तपञ्चर्ग्भिर्जीवपुत्रस्य पञ्चभिः ॥
नेजमेषेति तिसृभिः सोमोधेनुमृचैकया ।
इहैवस्तमृचा चैव ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥
अपश्यन्त्वेति मन्त्राभ्यां होमशेषं च दंपती ।
प्राशयेत्तत आचाम्य दंपती नाभिमालभेत् ॥
पिशङ्गभृष्टिमित्यृचा तावुभावभिमन्त्र्य च ।
प्रायश्चित्तादि सकलं होमशेषं समापयेत् ॥
सवत्सां दक्षिणार्थाय गां दद्यात्तु पयस्विनीम् ।
पुत्रार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो हेम च स्वयम् ॥
रात्र्यास्तु पश्चिमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।
मनसा चतुर्होतारमनुद्रुसोमिति ब्रुवन् ॥
उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाच्च यथाविधि ।
एवमुत्पादिताः पुत्रा न लुप्यन्ते कदाचन ॥ इति ।

प्रजावज्जीवपुत्रयोः सूक्तयोर्मन्त्रा "आतेगर्भोयोनि" मेत्वि-त्यादि "देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमान" मित्यन्ता दश मन्त्रा अनव-लोभनप्रकरणे द्रष्टव्याः । शेषाः प्रसिद्धाः । चतुर्होतृमन्त्रः पृथिवी होता द्यौरध्वर्यू रुद्रोऽग्नीत् बृहस्पतिरुपवक्तेति । अन्येऽपि पुत्रार्थाः प्रयोगा ऋग्विधानादौ द्रष्टव्याः ।

अथ सर्वथाऽप्यपुत्रस्य तत्परिग्रहविधिः । तदाह

अत्रिः,
अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ इति

अपुत्रोऽजातपुत्रो मृतपुत्रो वा।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च।

दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥

इति शौनकस्मरणात्। वन्ध्यो मृतप्रजो वा ऽपीत्यपि पाठः। अपुत्रेणेति कर्तृगतपुंस्त्वश्रवणान्न स्त्रियाः पुत्रपरिग्रहाधिकारोऽस्तीति गम्यते। तथाच

वासिष्ठः,

न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति। एकत्वश्रवणाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः कर्त्तव्य इति गम्यते।

नन्वेवं दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणत्वस्मरणं विरुध्येत। यथा प्रयोगपारिजाते

स्मृत्यन्तरं,

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः।

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथा ॥ इति।

नैवम्। द्व्यामुष्यायणत्वस्य जनकपरिग्रहीतृपितृद्वयाभिप्रायत्वात्, निषेधस्य च परिग्रहीतृद्वयाभिप्रायत्वेन न विरोधः। एवकारेण च पुत्रवतः पुत्रीकरणेऽनधिकारो गम्यते। अपुत्राधिकारेण पुत्रीकरणविधानाच्च। यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रहलिङ्गदर्शनं तद् अपुत्रेणैवेत्यादिविधिविरोधात् प्रजापतीभक्षणादिवन्न श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयम्। न च स्मार्त्तो विधिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न बाधक इति वाच्यम्। नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्याद्यपुत्राधिकारिकपुत्रपरिग्रहविधायकप्रत्यक्षश्रुत्युपष्टम्भेन तस्या एव बलवत्त्वात्। अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्॥

इति पौत्रादिना ऽप्यलोकतापरिहारस्याविशिष्टत्वात्। प्रतिनिधिरित्येकत्वश्रवणादेक एव प्रतिनिधिः कार्यो न द्विशः। तावतैवालोकतापरिहारात्। प्रतिनिधिश्चात्र क्षेत्रजादिरेकादशविधः।

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥

इति मानवात्। अत्र च येषु क्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवसहोढेषु दंपत्योरन्यतरावयवसंबन्धः तेषां विकलावयवारब्धत्वेन न्यायसिद्धमेव प्रतिनिधित्वं नीवारादिवत्। वचनं तु नियमार्थं, यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादितिवत्। यद्यपि पुत्रिकायां दंपत्यवयवारब्धत्वेनौरसवत् मुख्यत्वमेव प्रतिभाति तथाऽपि पित्रवयवन्यूनतया विकलावयवारब्धत्वेन प्रतिनिधित्वमेवोचितम्। अत एव

याज्ञवल्क्यः,

तत्समः पुत्रिकासुत इति। तत्समो न तु सः। पौत्रिकेये तु परम्परया अवयवसंबन्धेऽपि साक्षादवयवसंबन्धाभावादुत्पादकावयवगवलितत्वाच्च प्रतिनिधित्वम्। येषु पुनर्दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धेषु दंपत्योरन्यतरस्याप्यवयवसंबन्धो नास्ति तेषां वाचनिकमेव अनुकल्पत्वम्। प्रतिनिधिपदं चैतदंशे अनुकल्पपरम्। यथा यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुर्वा स आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेत्यत्र। तेषु च

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।

इति कलिवर्ज्यवचनेन कलौ क्षेत्रजादीनां दशानां निषिद्धत्वादौरसप्रतिनिधित्वं दत्तकस्यैव परिशिष्यते इति, स एवात्र निरूप्यते । स च कः कीदृशः कथं च परिग्राह्य इति त्रितयं निरूपणीयम् । तत्र क इत्याह

शौनकः,

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ इति ।

सपिण्डेषु सप्तमपुरुषावधिकेषु । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणाच्च समानासमानगोत्रेष्विति गम्यते ।

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।

इति वृद्धगौतमेन सगोत्रेषु पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानात् । गोत्रतां संततित्वम् ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । न सापिण्ड्यं विधीयते इति तु सगोत्रासपिण्डस्य पुत्रीकरणे संततित्वोत्पत्तावप्यवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं नोत्पद्यते इत्यर्थप्राप्तानुवादपरं व्याख्येयम् । असगोत्रेषु सपिण्डेषु पुत्रीकरणे तु

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदत्रिमः सुतः ।

इति मानवीयं लिङ्गं प्रमाणम् । सपिण्डासपिण्डसाधारणासगोत्रविषयत्वेनास्य प्रवृत्तेः । तदयं मुख्यः कल्पः । तदसंभवेऽनुकल्पमाह । तदभावेऽसपिण्डोऽपीति । तेऽपि द्विविधाः सगोत्रा असगोत्राश्चेति । अत्रापि पूर्वोदाहृतं वृद्धगौतमीयं वचनं मानवीयं लिङ्गं च प्रमाणम् । तत्रायं क्रमः । सपिण्डसगोत्रो मुख्यः । उभयथाऽपि प्रत्यासत्तेः । तदभावेऽसगोत्रः सपिण्डः । सापिण्ड्यप्र-

सासत्तेः । तस्याप्यभावेऽसपिण्डः सगोत्रः । गोत्रप्रत्यासत्तेः । यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः, समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोः तथापि गोत्रप्रवर्तकपुरुषात्सापिण्ड्यप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वम् । तेन च असमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यः । तस्याप्यभावे समानप्रवरः, प्रवरप्रत्यासत्तेः । यद्यप्यत्र वाक्ये समानप्रवरो नोपात्तस्तथापि पिण्डगोत्रर्षिसंबद्धेभ्य इति गौतमीये क्षेत्रजोत्पादकतया दर्शनात्क्षेत्रजदत्तकयोः प्रत्यासत्त्यपेक्षासाम्याच्चात्राप्यसौ कल्पनीयः । तस्याप्यभावेऽसगोत्रोऽसपिण्डोऽसमानप्रवरश्च । तदाह

शाकलः,

सपिण्डापत्यकं चैव सगोत्रजमथापि वा ।
अपुत्रको द्विजो यस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् । इति ।
अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति ।

वसिष्ठोऽपि तदाह । अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति । अस्यार्थः । *अदूरे चासौ बान्धवश्चेत्यदूरबान्धवः, सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । अनेनासन्नदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधो गम्यते । सान्निध्यं च सगोत्रतया ऽल्पपुरुषान्तरेण च भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावेऽन्योऽसमानगोत्रः सपिण्डः । तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः । बन्धूनां सपिण्डानां

---

* सप्तम्यधिकरणे चेति चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमीविधानात्सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिः सिध्यतीति भावः ।

सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्ड इत्यर्थात्पर्यवस्यति । सन्निकर्षश्च पूर्ववदेवात्रापि वेदितव्यः ।

अत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधे कारणमाह स एव । संदेहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेदिति । संदेहोऽत्र कुलवृत्तादिविषयः । शूद्रमिवाव्यवहार्यमित्यर्थः ।

तत्र श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायतइति । एकेन कुलवृत्तादिसंपन्नेन पुत्रीकृतेन बहून्पित्रादींस्त्रायते तत्कृतपिण्डदानादिना तर्पयति । तद्वैपरीत्ये बहून्पातयतीत्यर्थात्सिध्यति । अस्मादेव वचनात्कुलवृत्तादिसंदेहाभावेऽत्यन्तविप्रकृष्टोऽपि पुत्रीकार्य इति गम्यते । अत एव

शौनकः,

तदभावेऽसपिण्डोऽपीति । असपिण्डोऽत्रासगोत्रासपिण्ड इति व्याख्यातं प्राक् ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो न संभवति तथापि

सर्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणादसमानजातीयाः सपिण्डा असपिण्डाश्च व्यावर्त्यन्ते । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेनानुकल्पतया तत्प्राप्तिसंभवात् । अत एव

वृद्धगौतमः,

यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः क्वचित् ।
अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥

इत्यसमानजातीयस्यांशभाक्त्वनिषेधेन पुत्रत्वानुत्पत्तिं गम-

यति। तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्य इति सिद्धम् । अत एव

याज्ञवल्क्यः,

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः । इति ।

मनुरपि,

सदृश प्रीतिसंयुक्त स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः । इति ।

सदृशं सजातीयम् । यत्तु सदृश न ज्ञातितः किं तर्हि कुलानुरूपै-
र्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य युज्यतइति मेधातिथिव्यानं,
यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानं,
तदुभयमपि शौनकवृद्धगौतमयाज्ञवल्क्यवचनविरोधाचिन्त्यम् । यत्तु

मनुना,

स्वयदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ।

इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यामुत्पादितस्य अनूढोत्पन्नत्वेन मुख्यपुत्रत्वाभावात्पुत्रप्रतिनि-
धित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम् । तस्मात्सदृश दातुः प्रतिग्रहीतुश्च
सवर्णमित्यपरार्कव्याख्यैवात्र साधीयसी। सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु
च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इत्याह

मनुः,

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्रोऽस्यास्तीति भवनार्थकेनास्तिना पुत्रभव-
नप्रतिपादनादभावितस्य पुत्रस्य भवनायोगात्प्रतिग्रहीतृव्यापार
आक्षिप्यते । ततश्चायमिह वाक्यार्थः, सोदराणां भ्रातॄणामेक-
स्यापि यः पुत्रस्तं ते सर्वेऽप्यपुत्राः भ्रातरः पुत्रं कुर्युरिति ।
न चात्र "न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति "वसिष्ठवाक्यवि-

रोधः । स हि संतानाय पूर्वेषामितिहेतुवचनप्रतिपादितपित्रादिपूर्वसंतानस्य भ्रातृद्वयसाधारणेनापि पुत्रेण निर्वाहादुक्तनिषेधस्य भ्रात्रतिरिक्तविषयतासिद्धेः । किंच वसिष्ठवाक्ये हि दानं निषिध्यते, न चात्र मनुवाक्ये दानं श्रूयते । किं तु संविदा तूभयोरिहनेन क्षेत्रजस्य द्व्यामुष्यायणत्ववत्सर्वे ते तेन पुत्रेणेत्यनेन साधारण्यमात्रबोधनात् । साधारण्यं च संविदं विना ऽनुपपद्यमानं सत् तामाक्षिपति । नन्वस्यां कल्पनायां किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते । सर्वे ते तेन पुत्रेणेति शब्दश्रुतिरेकम् । वेतालभैरवाभ्यामुभाभ्यां भैरवपुत्रस्यैकस्य सुवेशस्य पुत्रीकरणं लिङ्गं चापरं प्रमाणम् । तथा च

कालिकापुराणे,

ऋषय ऊचुः ।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते लोकवेदयोः ।
वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिम् ॥
पूर्वं त्यक्तदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः ।
तेषां तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं संस्थानमुत्तमम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमा ।
स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि संगताः ॥
सम्यक्सिद्धिमवाप्येह यदा वेतालभैरवौ ।
हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासं प्रति हर्षितौ ॥
तदा हरस्य वचनान्नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।
प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकृत् ॥

नन्द्युवाच ।

अपुत्रौ पुत्रजनने भवन्तौ शंकरात्मजौ ।

एतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र सुलभा गतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्येदं वचन श्रुत्वा नन्दिनः प्रीतमानसौ ।

एकमेव करिष्यावो नन्दिन चेसभापताम् ॥

ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ।

तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् ॥

तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् ।

ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुः ॥ इति ।

तस्मादेतल्लिङ्गोपष्टम्भया ऽनया स्मृत्या ऽनेकैरप्यपुत्रैः भ्रातृभिरेकोऽपि भ्रातृपुत्रः पुत्रीकार्य इति सिद्धम् । एतेनाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्यापुत्रपितृव्यपुत्रत्वमनेनोच्यते ।

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ॥

इति बृहत्पराशरस्मरणादिति चोद्यं निरस्तम् । अभावितस्य भवनायोगादित्युक्तत्वात् । तस्मादत्र बृहत्पराशरवाक्येऽप्यपुत्रेण पितृव्येण भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इत्येवार्थः प्रामाणिकः । किंच । यद्यकृत एव भ्रातृपुत्रः पुत्रः स्यात्तदा, अपुत्राधिकारे

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता इति,

पिण्डाधिकारे

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृसंततिः ।

सपिण्डसंततिर्वापि क्रियाभाग्नृप जायते ॥

इति पञ्चमस्थानस्थितिश्च विरुध्येत । तस्मात्कृतत्वेन पुत्रत्वात्प्रथमस्थाने धनपिण्डभागित्वम् अकृतत्वेन भ्रातृपुत्रत्वात्पञ्च-

प्रस्थाने तद्भागित्वमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति मिताक्षरास्वरसः। नन्विदमप्रयोजकं, यतः पिण्डरिक्थाभावादपुत्रत्वमिति,

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।
पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥

इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वेऽपि पिण्डरिक्थाभावस्मरणात्, तथा पिण्डरिक्थाभावेऽप्यकृतस्यैव भ्रातृव्यस्यास्तु पुत्रत्वं का क्षतिरिति चेत् । मैवम् ।

पिण्डदोंऽशहरश्चैषामिस्यनेन पिण्डरिक्थभागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजनमुक्तम् । तदभावे क्लीबादेरिव पुत्रत्वस्वरूपसत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात् । अकृतस्य पुत्रत्वायोगाच्चेत्युक्तमेव । विष्णुवचनं तु पूर्वपूर्वपठितौरसक्षेत्रजादिसद्भावविषयमिति न कापि विरोधः । नन्वेवं

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ॥

इत्यत्राप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । आचारविरोधात्, पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति पितृपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमातृत्वव्यपदेशविरोधाच्चेति चेन्मैवम् । सपत्नीपुत्रस्य साक्षाद्भर्तृव्यापारलब्धतया ऽकृतस्यापि पुत्रत्वसम्भवात् । वचनं तु नियमार्थमित्युक्तमेव । भ्रातृव्ये तु दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावादकृतस्य पुत्रत्वमिति कर्त्तव्यता ऽपेक्ष्यते । यत्तु

बृहस्पतिना,

यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥
बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति भ्रातृव्यधर्मातिदेशः सापत्नेऽभिहितः, सोऽपि प्रतिनिधित्वाभिप्रायेण । न पुत्रीकरणाभिप्रायेण । भर्तृव्यवहारत्वेन पुत्रत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्वासां पिण्डद इत्यभिधानाच्च । तदेतत्स्पष्टीकृतं देवस्वामिना "उभयत्रापि नान्यः प्रतिनिधिः कार्य" इत्यनेन ग्रन्थेन । विवृतं चैतच्चन्द्रिकायाम्, उभयत्रापि यद्येकजाता इत्येवं वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते सपत्नीसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथंचित्सम्भवत्यन्यो न प्रतिनिधिः कार्य इति । विज्ञानेश्वरोऽपि मानवं वचो व्याचष्टे, भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवे ऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय, तत्सुता इत्यनेन विरोधादिति । भ्रातृव्याभावेऽन्योऽप्युक्तरीत्या प्रत्यासन्नः सगोत्रः सपिण्ड इत्यादि ज्ञेयम् । क्षत्रियादेर्विशेषमाह शौनकः,

क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ॥

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् । इति ।

स्वजातौ क्षत्रियजातौ । जातिसामान्योपादानेऽपि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदत्रापि नियामिका । अदूरबान्धवमित्यादिवसिष्ठस्मरणात् । सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमेऽपि वा । क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावाद्गुरुनिर्देशः । अत एव व्यवधानात्सापिण्ड्याभावे सगोत्रविधानम् । तत्रापि स्वजातावेव ।

सर्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

इति वाक्यशेषात् । तेन च भिन्नजातीयसपिण्डसगोत्रव्यावृत्तिः । वैश्यजातेषु वैश्यजातिष्वित्यर्थः । जातिजातं तु सामा-

न्यमिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । अत्रापि सामान्योपादानेऽपि, प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव गुरुगोत्रसमेऽपि प्रवर्त्तते। पौरोहित्यान् राजविशामिति स्मरणात्। स्वगोत्रे संस्कृता ये स्युरित्यस्य त्रैवर्णिकसाधारण्याच्च। सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमे इति अत्रापि तुल्यम्। प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वात्। शूद्रजातिष्विति। अत्रापि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव। गुर्वश्रवणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपीत्यस्यात्राप्रवृत्तिः। तेन शूद्रजातिमात्रे इति सिध्यति। तदाह

ब्रह्मपुराणम्,

शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ।
परायत्तशरीराणां न क्वचित्पुत्र इष्यते ॥
तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हि । इति ।

त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोमजानां चोत्कृष्टत्वात्प्रतिलोमजानां चापकृष्टत्वान्न क्वचित्पुत्रः कर्तुं शक्य इति शूद्र एव पुत्रीकार्यो दासदास्युत्पन्नत्वादिति। ननु क्षत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं, सर्वेषामेव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्यादिति चेन्मैवम्। क्षत्रियादिपदैः क्षत्रियादिसमानधर्मकमूर्धावसिक्तादीनामपि प्राप्त्यर्थत्वात्। ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एवेति शङ्खस्मरणात्। स्वजाताविति क्षत्रियादिसमानधर्मत्वेऽपि मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिपुत्रत्वाभावबोधनाय। न च सर्वेषामित्यनेन पौनरुक्त्यम्। तस्य वर्णानामनुलोमानां च स्वजातिनियमानुवादेन प्रतिलोमानां धर्महीनत्वेन तदभावबोधनार्थत्वात्। तदेवाह। सर्वेषामिति। वर्णपदोपादानसामर्थ्याद्वर्णानामेव स्वजातिनियमः स्यान्नानुलोमजानामिति तत्प्राप्त्यर्थं सर्वपदोपादानम्। प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात्। न च

वर्णविशेषणं तव। वर्णपदेनैव सर्ववर्णमाप्तौ विशेषणानर्थक्यात्। ततश्च वर्णानामनुलोमजानां च जातिष्वेवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेष्वित्यर्थः। नन्विदं पूर्ववाक्यमात्रप्रत्यासत्त्यपघादायैव कुतो नेष्यते। अदूरबान्धवमितिवसिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तस्य ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यतोपसंहारात्। नैवम्। वृद्धव्यवहारविरोधात्। तस्माद्यथोक्तव्याख्यैव प्रयोजनवतीति।

सपिण्डेषु प्रत्यसन्नतया सर्वेषामविशेषेण दौहित्रभागिनेययोः पुत्रीकरणप्राप्तौ वर्णविशेषेण व्यवस्थामाह। दौहित्र इति। तुशब्दस्यावधारणार्थतया शूद्रैरेवेति नियमात् क्वचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्शनाच्च शूद्रैरेव दौहित्रभागिनेयौ पुत्रीकार्यौ न त्रैवर्णिकैरिति समुदायार्थः *। भागिनेयश्चात्र दौहित्रस्याप्युपलक्षणम्। तदाह

---

* अत्र विषये द्वैतनिर्णये शङ्करभट्टो ऽन्यथा ऽऽह। तथाहि "प्रयोगपारिजाते पुत्रपरिग्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः। तत्र वाक्यं,

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापिच दीयते। इति।

तत्र केचिच्छूद्रस्यैवे नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपेदिरे। तन्न। ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादाविव ब्राह्मणादेर्भाव्युपयोगाभावाद् गुणत्वेन विधेयत्वान्नियमविधिविषयता युक्ता, नत्विह शूद्रस्य सा युक्ता। भाव्युपयोगित्वादगुणत्वेनाविधेयत्वात्, अविधेये च नियमविध्यसंभवात्। कथं शूद्रो भाव्युपयोग इति चेत्, उच्यते। नापुत्रस्य लोकोऽस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो विद्यया ऋषिभ्य इति श्रुतिः। तत्र ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं "ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात्" इत्यधिकरणे। एवं च शूद्रस्यापि पितृऋणापाकरणाविशिष्टत्वेन भाव्यत्वं चतुर्थ्यर्थपर्युपा

भवति। यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद्राव्युपयोगिनो "मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति" दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या। ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेण कृतोपकारस्यापि भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थे दण्डस्य विधेयत्वम्, एवमिह

,, पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।

इति संभवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तत् त्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदिति वाक्यार्थे दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसंख्याऽऽपद्येत। यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति। सा च त्रिदोषा। न चैकत्र वाक्ये नियमपरिसंख्ययोः सम्भवः। तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम्" इति। तदयुक्तम्।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः।

इति पाठस्य सर्वनिबन्धसंमतत्वेन तुशब्दस्यावधारणार्थतया शूद्रैरेव दौहित्रो भागिनेयश्च पुत्रत्वेन ग्राह्यो नान्यैरिति परिसंख्यायाः "अत्र ह्येवावपन्ती" त्यादाविव श्रौतत्वेन त्रिदोषग्रस्तत्वाभावात्, तस्यां सत्यां नियमविधेरसम्भवात्,

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्।

इत्युत्तरार्धेन भागिनेयस्य त्रैवर्णिकपुत्रत्वाभावबोधनाच्च। उत्तरार्धस्य शूद्रैरेवेतिपरिसंख्यासिद्धत्रैवर्णिकपुत्रत्वाभावार्थानुवादकतया तत्र भागिनेयपदस्य दौहित्रोपलक्षणत्वेन दौहित्रभागिनेययोरुभयोरपि ब्राह्मणादिपुत्रत्वाभावस्येष्टत्वाच्च।

शाकलः,

सपिण्डापत्यकं चैव सगोत्रजमथापि वा ।
अपुत्रको द्विजोऽस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।
दौहित्रं भागिनेयं च मातृष्वसृसुतं विना ॥ इति ।

दौहित्रादिपरिहरणं च न स्वरूपेण किं तु नियोगे स्वोत्पादनानर्हत्वेन। अन्यथा भ्रात्रादीनां पुत्रीकरणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । पुत्रच्छायावहं सुतमिति वक्ष्यमाणपुत्रविशेषणेन विरोधात् । पुत्रच्छाया च पुत्रसादृश्यं, तच्च मुख्यस्वोत्पादनयोग्यत्वमेव। न च तच् शास्त्राविरोधेनान्यत्र संभवतीति नियोगेन स्वोत्पादनयोग्यत्वे पर्यवस्यति । ततश्च नियोगे स्वोत्पादनानर्हाणां पुत्रच्छायारहितानां भ्रातृपितृव्यपितृव्यपुत्रमातुलमातुलपुत्रपैतृष्वस्रीयादीनामुपलक्षणार्थं त्रितयपरिगणनमिति सिद्धम् । इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्य इति निरूप्यते । तत्र

शौनकः,

नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
बहुपुत्रेण कर्त्तव्य पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ इति ।

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।
दौहित्रं भागिनेयं च मातृष्वसृसुतं विना ॥

इति शाकलवचनेन स्पष्टमेव दौहित्रादीनां ब्राह्मणादिपुत्रत्वाभावबोधनाच्च। दौहित्रादीनां पुत्रत्वेन ग्रहणनिषेधश्च न दौहित्रत्वादिना किन्तु नियोगे स्वोत्पादनानर्हत्वेनेत्यादि मूले एव स्पष्टम् । तस्मात् दौहित्रादयः ब्राह्मणादिभिः पुत्रत्वेन न प्रतिग्राह्या इत्येव सर्वमुख्यनिबन्धसिद्धान्तः । विस्तरस्तु दत्तकमीमांसायां द्रष्टव्य इति दिक् ।

एक एव पुत्रोऽस्येत्येकपुत्रस्तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति वासिष्ठस्मरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनं च प्रतिग्रहनिमित्तमिति प्रतिग्रहनिषेधोऽप्यनेनैव सिध्यति। अत एव

वसिष्ठः,

न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति। तत्र हेतुमाह। स हि संतानाय पूर्वेषामिति। संतानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने संतानविच्छित्तिः प्रत्यवायो बोधितः। स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि, उभयशेषत्वात्। यत्तु

चन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरं,

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः॥ इति,

यच्च योगिस्मरणं देयं दारसुतादृतइति, तदेकपुत्रविषयम्। कदाचन आपद्यपि। तथाच

नारदः,

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति।
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना॥
अदेयान्याहुराचार्या यच्च साधारणं धनम्। इति।

इदमप्येकपुत्रविषयमेव। वसिष्ठशौनकैकवाक्यत्वात्। तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह। बहुपुत्रेणेति। बहवः पुत्रा यस्येति बहुपुत्रः। नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ यद्बहुपुत्रेणेत्युच्यते, तद् द्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय।

एकपुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन।
एकं चक्षुर्यथा चक्षुर्नाशे तस्यान्ध एव हि॥

इत्यादि भीष्मं प्रति शंतनूक्तेः।

बहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । अत एव

वसिष्ठः,

न स्त्री पुत्रं दद्यादिति। नैरपेक्ष्यश्रवणाच्च। भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः।तथाच स एव। अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति।यत्तु दद्यान्माता पिता यं वेति, यच्च माता पिता वा दद्यातामिति, मातुः पितृसमकक्षतया ऽभिधानं, तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव। न चैव विधवाया आपद्यपि पुत्रदानं न स्याद्भर्त्रनुज्ञानासंभवात् * परिग्रहवदिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः। शौनकीयलिङ्गदर्शनेन तथा कल्पनात् । नैरपेक्ष्यैकत्वश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्तुर्दानाधिकारः । "दद्यान्माता पिता य वा" "माता पिता वा दद्यातामिति" मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, बीजस्य प्राधान्यात्, अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्ते इतिबौधायनीयहेतुदर्शनाच्च ।

भारतेऽपि,

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । इति ।

श्रुतिरपि, आत्मा वै जायते पुत्र इति ।

---

* प्रत्यक्षभर्त्रनुज्ञाऽसंभवेऽपि "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रुत्या अपुत्रस्य गत्यभावबोधनात् पुत्रकरणस्यावश्यकत्वेन शास्त्रमूलकतदनुज्ञाया अक्षतत्वेन पुत्रपरिग्रहो यथा विधवाया भवति तथा पुत्रदानं न स्यात् तत्रैवात्र मानाभावात् इति वैधर्म्येण दृष्टान्तो योजनीयः । विधवायाः पुत्रदानं नैव भवति इति इष्टापत्त्या समाधत्ते । इष्टापत्तेरिति । परिग्रहे

"वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च" ।

इति शौनकीयवचने (कौस्तुभनिर्दिष्टे) अविशेषश्रवणेन

विधवाया अपि अधिकारो बोध्यते इत्याह । शौनकीयेति । नचै-
वम् "अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इतिवसिष्ठोक्तनिषेधवैयर्थ्यम्, शास्त्री-
यानुमतेःसर्वत्र सत्त्वेन व्यावर्त्याभावादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः
पत्न्यन्तरे पुत्रवतो वा ऽनुज्ञाया असंभवात् स्वपुत्रार्थमेव, तं
प्रतिग्रहीष्यन्त्याः स्त्रियाः परिग्रहव्यावृत्त्यर्थत्वात् । जीवति भर्तरि
तदनुमतिं विना न पुत्रीकरणीय इत्यर्थकत्वाद्वा । मृते तु भर्तरि
यत्पारतन्त्र्य तदनुमतिरेवापेक्षिता । एव सति प्रतिषेधस्य दृष्टार्थता
भवति । वसिष्ठोक्तौ भर्तृपद च उपलक्षणमिति तात्पर्यम् । तस्मा-
ददत्तानुज्ञे भर्तरि मृते ऽपि भार्याया दत्तकग्रहणमविरुद्धमिति
स्पष्ट मित्रमिश्रकृते व्यवहारप्रकाशे दायभागप्रकरणे द्वादशविध-
पुत्रनिरूपणावसरे इति तत्रापि द्रष्टव्यम् ।

निर्णयसिन्धुकारोऽपि "न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ऽन्य-
त्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इत्युपक्रम्य इदं च भर्तृसत्त्वे, अन्यथा "दद्या-
न्माता पिता वा यम्" इति व्यासवचोविरोधः स्यात् । दानं प्रति-
ग्रहोपलक्षणम् इति वदन् विधवायाः पुत्रस्य दाने परिग्रहे चाधि-
कारं बोधयति । समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्या-
दिमन्त्रपाठे च स्त्रीणामनधिकारान्न तासां तत्राधिकार इति तु
नाशङ्कनीयम् । भर्त्रनुज्ञायां सत्यां, विप्रद्वारा होमादिसपादनेन
प्रतिग्रहमन्त्रपाठस्य निषादस्थपतिन्यायात् कल्पनेन च अधि-
कारकल्पनवत् विधवानामपि तत्कल्पनात् । नापुत्रस्य लोको-
ऽस्तीति अलोकतापरिहारार्थं शास्त्रीयानुमतेस्तत्रापि संभवात् ।
विधवायाः नियोगेन पुत्रोत्पादनसंभवेन अलोकतापरिहारस्य
सिद्धत्वात् भर्त्रनुज्ञातायाः सधवाया इव अधिकारकल्पकस्य स्पष्ट-
वचनस्याभावाच्च तस्याः परिग्रहाधिकार इति तु कलौ नियोगस्य
निषिद्धत्वादसमञ्जसम् । अलोकतापरिहारस्य सार्वकालिकत्वात् ।

यत्तु, मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥

इति ब्रह्मचर्यव्रतेनैव अलोकतापरिहारासिद्धेर्न शास्त्रीयानुमतिःसिध्यति। नापि भर्तृपदस्योपलक्षकत्वम्। ततश्च न तद्बलात् वैदिकहोमाङ्गकवैदिकमन्त्रकरणके पुत्रपरिग्रहेऽधिकारः सिध्यतीति दत्तकमीमांसाकारः। तन्न। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि इति वाक्यशेषेण तस्याः स्वर्गप्राप्तिबोधनेन भर्तुः अलोकतापरिहारस्यासिद्धत्वात्। निवृत्तिनिरतानां ब्रह्मचार्यादीनां पुत्रोत्पादनमन्तरेणापि महदाद्युत्तमलोकप्राप्तिरिव निवृत्तिनिष्ठायाः ब्रह्मचारिण्या अपि पुत्रपरिग्रहमन्तरेण यद्यपि स्वर्गादिलोकप्राप्तिः सम्भवति तथापि प्रवृत्तिमार्गाभिनिविष्टानां गृहस्थानामलोकतापरिहाराय पुत्रोत्पादने यथा पत्न्यन्तरपरिग्रहेणापि अधिकारः नापुत्रस्य लोकोस्ति इत्यनेन बोध्यते तथा प्रवृत्तिमार्गाभिनिविष्टचित्तायाः स्वस्य भर्तुश्चालोकतापरिहाराय पुत्रपरिग्रहाधिकारबोधने न किंचिद्बाधकम्। ततश्च तद्बलात् व्रतादाविव ब्राह्मणद्वारा वैदिकहोमकल्पनं निषादस्थपतिन्यायेन प्रतिग्रहाङ्गवैदिकमन्त्रपाठकल्पनं च सिध्यति। अपुत्रेणेत्यादौ पुंस्त्वं श्रुतं च उद्देश्यगतत्वेन ग्रहैकत्ववदविवक्षितम् इत्यादि तु संस्कारकौस्तुभे स्पष्टम् अधिकजिज्ञासुभिस्तत एवावधार्यम्। व्यवहारमयूखे धर्मसिन्धौ च विधवानां स्त्रीणां पुत्रपरिग्रहाधिकार उपपादितः दत्तकचन्द्रिकायां च। एवं च बहुनिबन्धविरोधादत्रविषये दत्तकमीमांसामतं हेयमेव। नापुत्रस्य लोकोऽस्ति इतिश्रुतिबोधितालोकतापरिहारायैव परिग्रहः। तेन श्रुतिविरुद्धमाचरन्त्याः केवललोकव्यवहाराय नेति तु सर्वदाऽनुसन्धेयम् इति दिक्।

मानवे, दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः । अत एव

वासिष्ठः,

शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य दानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति ।

बौधायनोऽपि, मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यादिति । अत एव पिता वा दद्यातामिति ।

मनुना मातुर्भर्त्रनुज्ञानसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वं, स्त्र्यनुज्ञाननैरपेक्ष्यात्पितुर्मध्यमत्वं, जनकतासामान्यादुभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वास्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् । मध्ये विकल्पासंगतेः । तस्मादेतद्वाक्यत्रयमेव । अत एव योगीश्वरः दद्यान्माता पिता च चेति प्रत्येकान्वय्येकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार । तत्रापि निमित्तमाह । प्रयत्नत इति । प्रकृष्टो यत्नो यस्मिन्कालेऽसौ प्रयत्नः आपत्कालस्तेन चापत्काले एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह

कात्यायनः,

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवच ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ इति ।
प्रक्रमात्पुत्रदाराणां दानादि निषिध्यते ।

मनुरपि,

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । इति ।

आपदि दुर्भिक्षादौ । अनापदि दाने दातुर्दोषः । अन्यथा न प्रवर्त्तेतेति निषेधात् । यद्वा प्रयत्नतः प्रतिग्रहीतुः प्रयत्नात् आपदि अपुत्रत्वइति ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रः प्रतिनिधिः सदा ।

इत्यत्रिस्मरणात् । व्याख्यातं चैवमेवार्कचन्द्रिकाभ्याम्, आपदि प्रतीग्रहीतुरपुत्रत्वइति । विशेषान्तराण्यपि—

कालिकापुराणे,

दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोच्यते ॥
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
सर्वांस्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकान्नरः ।
कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवस्ततः ॥ इति ।

दत्तेति । अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वशाखोक्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत्तदैव प्रतिग्रहीतृपुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह

वसिष्ठः,

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥ इति ।

दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम् । प्रतिनिधित्वसाम्यात् । निजगोत्रेणेति । यद्यपि नामकर्मादिषु साक्षाद् गो-

त्रस्य करणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिश्राद्धे तत्संबन्धा-वश्यभावात्प्रधानेऽपि तत्संबन्ध इति । चूडायां तु साक्षादेव तत्संबन्धः ।

शिखा अपिच कर्तव्याः कुमारस्यार्षसंख्यया ।

इति स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तं, तदेव संस्कारविवेचनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां विविनक्ति । पितुर्गोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडान्तं जातकर्मादिचूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । एतेन जातकर्मादिचूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्यैव प्रतिग्रहीतृपुत्रत्वं भवतीति गम्यते । अकृतजातकर्माद्यसंभवे अकृतचूडोऽपि परिग्राह्य इत्याह । चूडाद्या इति । यदि चूडाद्याः संस्काराः निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण कृताः, वैशब्दोऽवधारणे, तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा तेषां दासतोच्यतइति । चूडा आद्या येषां ते तथेति, न तु चूडाया आद्या इति । पूर्वेण पौनरुक्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथाचाकृतजातकर्मादिर्मुख्योऽकृतचूडोऽनुकल्प इति सिध्यति । अन्यथा दासतोच्यतइति । युक्तं चैतत् । नेदं स्त्रीपुरुषसंबन्धजन्यपुत्रत्ववत् लौकिकं पुत्रत्वं किं तु शास्त्रैकसमधिगम्यं होमसंस्कारादिजन्यत्वाद्भार्यात्ववदलौकिकसंस्कारविशेषपर्यवसन्नं तत् । यथा प्रतिग्रहादिना स्वत्वास्पदीभूतायां योषिति पाणिग्रहणादिना भार्यात्वं तथा प्रकृतेऽपि प्रतिग्रहादिना स्वीकृते बाले होमसंस्कारादिभिः पुत्रत्वम् । तथाच होमसंस्काराद्यन्यतमाभावे न पुत्रत्वं किं तु दासत्वमेव स्वत्वमात्रास्पदत्वादिति । अन्यथा चूडाद्यकरणे कृतचूडादिपरिग्रहे वादासता भवति न तु पुत्रत्वमित्यर्थः ।

असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितं, तत्रावध्यपेक्षायामाह । ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि पञ्चमादूर्ध्वं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुत्पत्तेः । अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाल इत्युक्तं भवति । व्यतिरेकेणाभिधानं तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तितः ।

इति न्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तेः । ततश्च जननमारभ्यातृतीयवर्षं मुख्यः कालः । आचूडान्तमित्यभिधानात् । यद्यप्यत्र चूडैव श्रूयते न तृतीयं वर्षं तथापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालतया ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षादित्युपसंहारे वर्षश्रवणाच्चात्रापि चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिमेतेति गम्यते । अन्यथोपनीतिसहभावपक्षे आऽष्टमवर्षमकृतचूडस्य परिग्रहापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षादित्यनेन विरोधात् । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीयवर्षपर एव युक्तः । तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः । ऊर्ध्वं तु गौणोऽपि नेति स्थितम् * ।

यस्तु कात्यायनस्मरणे,

विक्रये चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकवयस्कस्येति व्याख्येयः । यच्च सदृशं तु प्रकुर्याद्यमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातं तदपि पञ्चवार्षिकमेवाभिप्रेत्य विचक्षण चातुर्यविशेषेण न तु बालं, बाल आषोडशाद्वर्षादिति लि-

---

* गोत्रजस्तु संस्कृतः कृतविवाहश्च दत्तको भवतीति धर्मसिन्धौ । अत्र विषये संस्कारकौस्तुभे विस्तरो द्रष्टव्यः ।

क्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । तर्ह्यकृतचूडान्तसं-
स्काराभावे कथमित्यत आह ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् । इति ।

पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह । पुत्रेष्टिमिति । अयमत्राभि-संधिः । अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः श्रूयते । तच्च-त्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तत्स्वरूपमेव भाव्यं, यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते तत्र स्वरूपस्य सिद्धत्वेन भाव्यत्वासंभवात् प्रजात्वमेव भाव्य-मिति कल्प्यते । अन्यथा प्रकृतविध्यनुपपत्तेः । तच्च दासत्वाप-नोदमृते न संभवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसंपादकत्वं पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्का-रैरेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् ।

सर्वांस्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकान्नरः ।

इति संस्काराभिधानात् । तस्मात्पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कारप्रयुक्त-दासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसंपादनात्संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यं किं पञ्चवर्षीयपदोपा-दानेनेति चेत्, नैवम् । पञ्चवर्षीयस्यैव परिग्रहे पुत्रेष्टिरिति नियमार्थत्वात् । अन्यथोपनीतिसहभावपक्षे आऽष्टमवर्षमसंस्कृतस्य परिग्रहे ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षादिति विरुध्येतेत्युक्तमेवानुपदम् । नियमश्चाक्षरग्रहणपूर्वकब्रह्मवर्चसादिफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः । न चायं नियमः पूर्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् । तस्याकृतसंस्कारावधि-समर्पकत्वेन प्रकृतार्थत्वाभावात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागि-त्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते । गृहीत्वेति

साङ्गायाः ग्रहणभावनायाः स्वकामत्वेन पूर्वकालताऽवगमात् । पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरापेक्षणाच्चेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

कः कीदृश इति निरूपितमिदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र शौनकः,

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।
वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ।
मधुपर्केण संपूज्य राजानं च द्विजान् शुचीन् ॥

राजा ऽत्र ग्रामाधीशः । सन्निहितत्वात् । द्विजान् त्रीन् याचनार्थतया मधुपर्कादिना संपूजयेत्यर्थः ।

बर्हिः कुशमयं चैव पलाशं चेध्ममेव च ।
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः ॥

बन्धूनात्मपितृबन्धून् । ज्ञातीन्सपिण्डान् । बन्ध्वाद्याह्वानं दृष्टार्थं राजाह्वानवत् । बध्नन्ति स्नेहेनेति बन्धवः । जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं नरमिति ज्ञातयः ।

बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

बन्धूनाहूतान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृतान् । चकारादाहूतान् ज्ञातींश्च संभोजयेत्यर्थः ।

अन्वाधानादिकं तन्त्रं कृत्वा ऽऽज्योत्पवनान्तकम् ।
दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥

याचयेत् याचनं कारयेत् पूर्वं वृतैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दाता ऽस्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ।

दानसामर्थ्यं बहुपुत्रत्वं पुत्रानुमतिश्चेत्यादि । पञ्चभिः, दद्यादिति शेषः । प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति मन्त्रलिङ्गात् ।

देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥
वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं, तच्च व्याख्यातं प्राक् ।

नृत्तगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ।
गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः ॥
यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्रऋचैकया ।
सोमोददिसेताभिः प्रत्यृच पञ्चभिस्तथा ॥
एवं सप्तभिर्मन्त्रैःसप्तचर्वाहुतीर्हुत्वेत्यर्थः ।

वृद्धगौतमस्तु विशेषमाह,

पायसं तत्र साज्यं च शतसंख्यं तु हावयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥ इति ।

एतदनन्तरं ब्राह्मणानां सपिण्डेष्वित्याद्यः पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं

दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।

द्विजोत्तमो ब्राह्मणः ।

नृपो राज्यार्द्धमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

अशक्तश्चेद्यथाबलमित्यस्य सर्वशेषत्वान्नृपादीनामप्यर्धराज्याद्यसंभवे यथाशक्त्येव दक्षिणादानं द्रष्टव्यम् । इति शौनकीयः कल्पः ।

अथ वासिष्ठः कल्पः । शुक्रशोणितसंभवः मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य दानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां, न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः, पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धून-

नृप राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्संदेहेचोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायतइति, तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति ।

अत्र शुक्रशोणितसंभव इत्यारभ्यान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरित्यन्तं व्याख्यातं प्राक् । निवेशनं गृहम् । व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्समस्ताभिश्चाज्यभागान्ते आहुतिचतुष्टयं हुत्वेत्यर्थः । अदूरबान्धवमित्यारभ्य त्रायतइत्येतदन्तं व्याख्यातं प्राक् । कल्पतरुस्त्वसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति पाठमभिप्रेत्याह । असन्निकृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमपि । अप्यर्थ एवकारः । संदेहइति । बान्धवानामसंनिधानात्तु ज्ञातिसंदेहे शूद्रत्वेनाध्यवस्य संस्कारहीनमेव स्थापयेदिति । अनयोश्च शौनकवासिष्ठकल्पयोः शाखाभेदेन शक्ताशक्तभेदेन वा व्यवस्थेति ध्येयम् । अन्येऽपि दत्तपुत्रीया विशेषास्तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते । इति दत्तपुत्रप्रकरणम् ।

अथ नामकरणम् ॥

तत्र

ज्योतिर्वसिष्ठः,

जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः ।
कुर्याद्धि नामकरणं कुमारस्येति वै श्रुतेः ॥ इति ।

महेश्वरोऽपि,

कार्यं सूनोर्जननसमये जातकर्माथ नाम
पित्रा ऽन्यैर्वा जननदिवसात् द्वादशेऽह्न्यथैके वा । इति ।
अत एव आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टकारोऽपि जातकर्मानन्तरमेव

नामकरणं कार्यमित्यभिमेत्य नाम चास्मै दद्युरिति सूत्रं व्याचष्टे। तथाच तदीयो ग्रन्थः। नामकरणमाचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येकइति। कालान्तरमुक्तं

विष्णुपुराणे,

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि इति।

भविष्यपुराणे,

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव। इति।

व्यासोऽपि,

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति सूरयः। इति।

पारस्करोऽपि,

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोतीति। उत्थाप्य, सूतिकामिति शेषः। इदं च दशमदिनविधानमाशौचानिवृत्तावपि विप्राणां नामकरणकर्त्तव्यता गमयति। अत एव

नारदः,

जन्मतो दशमे वापि द्वादश्यां वापि तत्पुनः।
विप्राणां नामकर्म स्यादाशौचान्ते तु शेषयोः॥ इति।

जन्मतो दशमेऽह्नि विप्राणां नामकर्माभिधायाशौचान्ते क्षत्रियादिविषयत्वेनोपसंहृतवान्। कल्पतरुस्तु दशम्यामित्येतद्येषां दशाहेन प्राक् शुद्धिस्तेषामित्याह। शेषयोः क्षत्रियवैश्ययोः। शूद्राणां त्वनन्तरमाह

स एव,

शूद्राणामपिचैवं स्यात् सतां नामासतामपि।
केचिन्नाम सतां प्राहुरेकत्रिंशद्दिने शुभम्॥ इति।

एवम् आशौचान्तइत्यर्थः एतेनाशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुवाक्यं,

आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवाक्यं च विप्रातिरिक्तविषयं व्याख्यातम् । अन्ये स्वाशौचापगमे नामधेयमिति विष्ण्वादिवाक्यानुरोधेन दशरात्रे व्युष्ट इति गोभिलवाक्यैकवाक्यतार्थं दशमेऽहनीत्यादिवाक्या-न्यतीतपदाध्याहारेण योजयन्ति । तदिदं मेधातिथ्यपरार्कौ न सहेते । लक्षणायां प्रमाणाभावादिति । विष्णुवाक्यं तु व्याख्यात-मेवानुपदम् । याज्ञवल्क्यस्तु एकादशेऽहनीत्याह, अह्न्येकादशे नामेति । द्वादशेऽहनीत्याह

वसिष्ठः

दशमे द्वादशे वाऽह्नि नामकर्म विधीयते ।
ततः परं विधानोक्तनामनक्षत्रराशिषु ॥ इति ।

मनुरपि,

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ।

व्यासोऽपि,

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
द्वादश्यामाहुरन्ये तु मासे पूर्णे तथा परे ॥ इति ।

त्रयोदशाहादीनप्याह

बृहस्पतिः,

दशाहे द्वादशाहे वा जन्मतोऽपि त्रयोदशे ।
षोडशैकोनविंशे वा द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥

इति मदनरत्ने पाठः । प्रयोगपारिजाते त्वत्रैव पाठान्तरम् ।

द्वादशे दशमे वाऽपि जन्मतो दिवसे शुभे ।
षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥ इति ।

दशाहद्वादशाहयोर्विप्राणां, त्रयोदशे क्षत्रियाणां, षोडशे वैश्यानां, शेषयोः शूद्राणामिति वर्णतः क्रमादित्यस्यार्थः ।तथाच

संग्रहे,

एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे ।
वैश्यानां षोडशे कार्यं मासान्ते शूद्रजन्मनः ॥ इति ।
एकादशाहपदं दशाहद्वादशाहयोरुपलक्षणम् ।

महाभारते,

द्वादशे षोडशे विंशे द्वात्रिंशे क्रमतो दिने ।
नाम कार्यं द्विजातीनां विप्रस्य दशमेऽपिवा ॥ इति ।

नामधेयानुवृत्तौ भविष्यपुराणे,

द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथा परे ।
अष्टादशेऽह्नि च तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥ इति ।

गोभिलगृह्यपरिशिष्टयोः,

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणमिति ।

तदयं संकलितोऽर्थः । प्रथमदशमैकादशद्वादशत्रयोदशषोडशाष्टादशैकोनविंशद्वाविंशैकात्रिंशद्वात्रिंशशतरात्रसंवत्सरान्ताः यथाव्यवस्थं नामकरणकालाः । मासकालेऽपि निमित्तविशेषेण निषेधमाह

गर्गः,

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि ।
श्राद्ध विना शुभ नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥
कुर्यादिति शेषः । अन्यच,

अमासङ्क्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् । इति ।

एवमतिक्रान्ते कालान्तरमाह

नारदः,

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनस्तगेज्ये च सिते तत्कार्यं चोत्तरायणे ॥ इति ।

अथात्र तिथ्यादिनिर्णयः । तत्र

नृसिंहः,

छिद्राख्यां पर्व नवमीं हित्वा शेषाः शुभावहाः । इति ।

छिद्राख्यामित्यादि । चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यः छिद्राः । एताश्च पञ्चदशीं नवमीं च सप्त तिथीर्विहाय शेषास्तिथयो नामकर्मणि विहिताः ।

युग्माश्च तिथयः सर्वा अजधर्मतिथीर्विना ।
पक्षच्छिद्रा इति ज्ञेयाः सर्वकर्मसु गर्हिताः ॥ इति ।

अजो द्वितीया । धर्मो दशमी । वारानाह

वसिष्ठः,

बुधेन्दुसितजीवानामंशके दिवसोदये ।
द्रेक्काणे कालहोरायां नामकर्म प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि,

शुभवारे च षड्वर्गे शुभानां नामसंपदः । इति ।

कालनिर्णयेऽपि,

पापानां वारवर्गाश्च निन्दिता नामकर्मणि । इति ।

नक्षत्रं बृहस्पतिराह,

त्र्युत्तरासु धनिष्ठायां रेवतीहस्तयोरपि ।
मूलवारुणपुष्येषु श्रवणादित्ययोरपि ॥

मैत्रवाजिभयोः स्वातिरोहिण्यैन्दवभेषु च ।
कुर्यान्नामक्रियां विद्वानायुःश्रीकीर्त्तिवृद्धये ॥ इति ।

योगास्तु निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः । करणान्याह

नृसिंहः,

शकुन्यादीनि विष्टिं च नामकर्मणि वर्जयेत् । इति ।

आदिशब्दाच्चतुरङ्घ्रिनागकिंस्तुघ्नानां ग्रहणम् । लग्ननिर्णयमप्याह

स एव,

लग्नद्वयष्टमके सर्वे न शुभा नामकर्मणि ।
केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः व्यये सर्वे त्वशोभनाः ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठोऽपि,

स्वपुत्रायभ्रातृपत्नीनवमस्थाः शुभग्रहाः ।
पापास्त्रिलाभषष्ठस्था नामकर्मणि पूजिताः ॥
व्ययवर्ज्याः शुभाः सौम्याः प्रयच्छन्ति महद्यशः । इति ।

बृहस्पतिरपि,

अष्टमे तु ग्रहाः सर्वे नेष्टास्ते नामकर्मणि ।
धनकर्मसुतभ्रातृनवमस्थः शुभः शशी ॥
शुद्धे व्ययाष्टमे लग्ने पापाश्च त्रिषडायगाः ।
शुभेषु शेषसंस्थेषु नामकर्म शुभावहम् ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्णादिकालनिर्णयो बृहस्पतिनोक्तः ।

पूर्वाह्णः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः ।
अपराह्णं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठोऽपि,

पूर्वाह्णे चैव मध्याह्ने कुर्यादेव विचक्षणः ।
अपराह्णे च रात्रौ च नामकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

तच्च नाम चतुर्विधम्। कुलदेवतासंबद्धं मासंसबद्धं नक्षत्रसंबद्धं व्यावहारिकं चेति।

तत्राद्यमाह शंखः, कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यादिति। कुलदेवता कुलपूज्या देवता तया संबद्धं तत्प्रतिपादकमित्यर्थः। अस्मिंश्च व्याख्याने अनादिरविच्छिन्नः शिष्टाचारो मूलम्। अन्यथोक्ताचारे मूलान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेः।

अन्ये तु कुलसंबद्धं देवतासंबद्धमित्यप्याहुः। तत्र मासनामान्याह

गार्ग्यः,

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता।
कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः॥
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः।
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्॥ इति।

अनुक्रमोऽत्र मार्गशीर्षादिकः। चैत्रादिक्रमे वैकुण्ठादिनामश्रवणात्। तथाच

गर्गः,

चैत्रादिमासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवो हरिस्तथा॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽनन्तोऽच्युतस्तथा।
चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिणः॥ इति।

नक्षत्रनामाहतुः शङ्खलिखितौ, नक्षत्राभिसंबद्धं पिता वा कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध इति। नक्षत्रादिसंबद्धमिति मदनरत्नादिपाठः। तत्रादिशब्देन व्यावहारिकं नाम गृह्यते। नाक्षत्रमेव च आभिवादनिकं नामेत्युच्यते। तथाच

बौधायनः,

नक्षत्रनामधेयेन द्वितीयं नामधेयं गुह्यमस्यान्यदभिवादनीयमोपनयनान्मातापितरौ संविदितौ भवतो विज्ञायते तस्माद्द्विनामा ब्राह्मण इति। द्वितीयं व्यावहारिकापेक्षया, तदेव गुह्यम्। अन्यत् व्यावहारिकनाम्नोऽन्यत्। नाक्षत्रमिति यावत्। न पुनस्तृतीयं, द्विनामा ब्राह्मण इतिवाक्यशेषासंगतेः। एतदेवाभिप्रेत्याह

आश्वलायनः,

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनादिति।

शौनकोऽपि,

येन नाम्नोपनीतोऽसौ करिष्यत्यभिवादनम्।
तच्चास्मिन्नेव समये कर्त्ता ऽसौ नामकर्मणः॥
अभिवादननामेदमस्येत्यालोच्य चेतसा।
उपांशु निर्दिशेच्चैतन्न जानीयुर्यथा परे॥
तच्च नामोपनयनं स्मरेतां पितरौ शिशोः॥ इति।

अभिवादनीये च प्रयोगनियममाह

बौधायनः,

पुत्रस्य नाम गृह्णात्युपतिष्ठते वा। यथा नक्षत्राणि रोहिणीमृगशीर्षमघाचित्राज्येष्ठाश्रवणशतभिषग्रेवत्यश्वयुक्षु प्रथमाक्षरैर्द्विरस्माद्रोहिण्यां रौहिणायेति, तथेतराणीति तिष्याश्लेषाहस्तविशाखानुराधापादाश्रविष्ठासु प्रकृतिवत्तिष्यायेति, तथेतराणि फल्गुन्यां फाल्गुनायेति स्वातीपुनर्वस्वोः स्वातये पुनर्वसवइति मूलार्द्रयोर्मूलकायार्द्रकायेति प्रोष्ठपदासु प्रौष्ठपदाय प्रोष्ठपदायेति वा भरण्यामपभरणायेति अग्नये कृत्तिकाय कार्त्तिकायेति वा

ख्यातानि। होतुः स्त्रीविषये कुमार्यै रोहिण्यै सुश्रियै जयन्त्याइति भक्तिवात्तिप्यायै वेति फाल्गुन्यै स्वात्यै पुनर्वसवे इति। मूलार्द्र-कायै मूलकायै वेति प्रोष्ठपदासु निर्ऋत्यै रुद्राण्यै चेत्साषभरण्यै कार्त्तिकायै गौरिण्यै स्वस्तीति। अयमपइति तत्तन्नक्षत्रदेवतानामु-पलक्षणम्। तथाच

लगधः,

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रो दितिर्बृहस्पतिः।
सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमाऽपिच॥
सविता त्वष्टा ऽथवायुश्चेन्द्राग्नी मित्र एव च।
इन्द्रो निर्ऋतिरापो विश्वे देवास्तथैवच॥
विष्णुर्वसवो वरुणो अजैकपात्तथैवच।
अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषा अश्विनौ यम एवच॥
नक्षत्रदेवता एता एता वै यज्ञकर्मणि।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम्॥ इति।

यज्ञकर्मणीत्यभिवादनस्याप्युपलक्षणम्। देवताश्रयं नक्षत्रा-श्रयं वा अभिवादनीयं नामेति खादिरसूत्रात्। देवता ऽत्र नक्षत्रदेवता। ज्योतिर्विदस्तु जन्मनक्षत्रचरणलक्षितस्वरोदया-भिहितशतपदचक्रान्तर्गताक्षरादिकमेव कार्यमित्याहुः।तथाच गृह्य-परिशिष्टे, तदक्षरादिकं नाम यस्मिन्धिष्ण्ये तदक्षरमिति। शत-पदचक्रसारोद्धारो

ज्योतिषार्केऽभिहितः,

चूचेचोला पदेष्वाद्ये लीलूलेलो यमस्य भे।
आईऊए इभेऽग्निभे ओवावीवू तथा कभे॥
वेवोकाकी मृगः ख्यातः कूघङच्छास्तु रौद्रभे।

केकोहाही त्वदितिभे हूहेहोडा च पुष्यभे ॥
डोहूडेडो इमे सार्पे मामीमूमे मघाभिधे ।
मोटाटीटू तथा भाग्ये टेटोपाप्यर्यमर्क्षके ॥
पूपाणाठा तथा हस्ते पेपोरारीति चित्रभे ।
रूरेरोता तथा स्वातौ तीतूतेतो द्विदैवभे ॥
नानीनूने क्रमान्मैत्रे नोयायीयू इतीन्द्रभे ।
येयोभाभीति मूलाख्ये भूधाफाटा जलस्य भे ॥
भेभोजाजीति विश्वर्क्षे जूजेजोखाऽभिजिद्भवेत् ।
खीखूखेखो श्रुतौ ज्ञेया गागीगूगे च वासवे ॥
गोसासीसू जलेशर्क्षे सेसोदादीयजाङ्घ्रिभे ।
दूथाझाञा तथोपान्त्ये देदोचाचीति पौष्णभे ॥ इति ।

आद्ये अश्विनीनक्षत्रे पदेषु चतुर्ष्वपि चरणेषु ततश्च तत्त-दक्षरादीनि चूडामणिचेदिपतिचोलपतिलाटपतिरित्यादीन्युन्नेया-नि । तथाच तत्रैवोपसंहृतम् ।

इति प्रोक्ता इमे पद्ये वर्णा नामादिजाः स्फुटाः ।
ज्ञेया मेषादिराशीनां नवभिर्नवभिः पदैः ॥ इति ।

इमे पूर्वोक्ताः । नामादिजाः नामादौ जाताः । विशेषान्तरं हिरण्यकेशिसूत्रे,

नक्षत्रनाम द्वितीयं स्यादन्यतरद् गुह्यं स्यादन्यतरेणैनमामन्त्र-येरन्निति । अनेन व्यावहारिकस्याप्यभिवादनीयत्वं सिध्यति । यद्यप्यभिवादनीयं नाम व्यावहारिकनामकरणानन्तरं कर्त्तव्य-मित्याश्वलायनादिसूत्रपाठक्रमादवगम्यते तथापि बौधायना-पस्तम्बाभ्यां जातकर्मण्येव पशूनां त्वा हिंकारेणाभिजिघ्राम्य-सावित नक्षत्रनामधेयेनोते मूर्धाभिघ्राणएव नक्षत्रनाम्नो विनि-योगाद्व्यावहारिकनाम्नः पूर्वमेव तत्कर्त्तव्यमिति सिध्यति ।

व्यावहारिकं नामाह

बृहस्पतिः,

नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः ।
नाम्नैव कीर्त्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म॥इति।

तत्स्वरूपमाह

आश्वलायनः,

नाम चास्मै दध्युर्घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा, द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामो युग्मानि त्वेव पुंसामिति ।

दध्युरिति बहुवचनात् पिता माता बान्धवाश्च समुदिता नाम दध्युः कुर्युरित्यर्थः । कीदृशं तदित्यत आह । घोषवदिति । कुचुटुतुपु इति पञ्च वर्गाः । तेषां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषाः । शेषाः पञ्चदश हकारश्चेत्येवं षोडश वर्णा घोषवन्तः । ते आदौ यस्य तद्घोषवदादि । अन्तर्मध्येऽन्तःस्था यरलवा यस्य तदन्तरन्तःस्थम् । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः सोऽन्ते यस्य तदभिनिष्ठानान्तम्। अक्षरं स्वरः। ते चाकारादयो नपुंसकवर्जाः द्वादश । द्वे अक्षरे यस्मिन् तद् द्व्यक्षरं द्विस्वरमित्यर्थः। एवं चतुरक्षरं व्याख्येयम् । व्यञ्जनेषु तु न संख्यानियमः । युग्मानि त्वेव पुंसामिति । युग्मानि युग्माक्षराणि नामानि पुंसां भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः । ततश्च रुद्रः देवः भवः भवदेवः देवदत्तः इत्येवंलक्षणानि नामान्युन्नेयानि । अत्र विशेषमाह

बैजवापः,

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरमपरिमिताक्षरं वेति ।

वसिष्ठोऽपि,

तद् द्व्यक्षरं वा चतुरक्षरं वा विवर्जयेदन्त्यलकाररेफम् ।

तन्मासनामादिकमेव चिन्त्यं स्फुटं वदेद्दक्षिणकर्णरन्ध्रे॥इति।

अन्त्यलकाररेफं परहल् इत्यादि ।

महाभाष्येऽपि,

याज्ञिका अपि पठन्ति, घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं त्रिपुरुषानूक्तमनरिप्रतिष्ठितं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । त्रिपुरुषाः पितृपितामहप्रपितामहास्तेष्वनूक्तम् अनूदितं कृतमिति यावत्। कृतं कृदन्तं, तद्धितं तद्धितान्तम्, अरौ शत्रौ यन्न प्रतिष्ठितम् ।

आश्वलायनोऽपि,

द्व्यक्षरं द्व्यक्षरं वा नाम कर्मणि शस्यते ।
नाम पैतामहं शस्यं यादृशं वा द्विजन्मसु ॥ इति ।

पितामहो देवतानामप्युपलक्षणम् ।

तथाच कपिलसंहितायां,

एकादशेऽह्नि विधिवन्नाम कुर्यात्कुलोचितम् ।
देवतानां विशेषेण पित्रोर्वा नाम शस्यते ॥ इति ।

मनुरपि,

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गल्यं मङ्गलप्रतिपादकम्, यथा लक्ष्मीधरः । बलान्वितं शौर्यप्रतिपादकं, यथा युधिष्ठिरः। धनसंयुक्तं धनप्रतिपादकशब्दसंयुक्त, यथा महाधनः। जुगुप्सितं निन्दाप्रतिपादकशब्दसंयुक्तं, यथा नरदासः।

शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो राजसमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥

व्यासोऽपि,

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य तु।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥
यमोऽपि,
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः।
गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्॥
नामानीति शेषः। शर्मादिशब्देषूपपत्तिमाह
आश्वलायनाचार्यः,
तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च।
जगतां शर्मदानेन शर्मान्तं ब्राह्मणे भवेत्॥
तापत्रयादतिबलाज्जगत्संरक्षतीति यत्।
तस्मात्सर्वसमे धीरे वर्मान्तं क्षत्रिये भवेत्॥
काले काले धनं दत्त्वा सर्वान् गोपायतीति यत्।
तस्माद्वैश्यस्य नामैतद् गुप्तान्तमभिधीयते॥
द्विजान् शुश्रूषयन् नित्यं शूद्रस्तोषयतीति यत्।
तस्मात्तस्य च दासत्वं तत्स्त्रीणां तथा तथा॥

अथ स्त्रीणां नामकरणम्।

तत्र मनुः,
स्त्रीणां च सुखमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्॥ इति।

सुखोद्य सुखोच्चार्यं यशोदेत्यादि। अक्रूरं हिंसाद्यर्थरहितं कुलश्रीत्यादि। विस्पष्टार्थमन्याख्येयम्, इन्दिरेत्यादि। इदमुदाहरणद्वयं व्यतिरेके। मनोहरं कमनीयेत्यादि। मङ्गल्यं सुभद्रेत्यादि। दीर्घवर्णान्तं सुमित्रेत्यादि। आशीर्वादाभिधानवत् सौभाग्यवतीत्याद्युन्नेयम्।

शौनकोऽपि,

कुमार्याश्चेदमखिलं कर्म कुर्यादमन्त्रकम् ।
पुंसां युग्माक्षरं नाम स्यात्स्त्रीणामयुगाक्षरम् ॥ इति ।

बैजवापोऽपि,

ऽयक्षरमीकारान्तं स्त्रिया इतीति । ईकारान्तं सावित्री देवकीत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि,

युग्मानि त्वेव पुंसामयुजानि स्त्रीणामिति । अयुजानि विषमाणि त्रीणि पञ्च वा अक्षराणि येषु तानि । अत्र च घोषवदादिनियमो नास्ति ।

तथाच कारिका,

पुंसां युग्माक्षराणि स्युर्विपरीतानि योषिताम् ।
पक्षो घोषवदित्यादिरेवकारादनादृतः ॥ इति ।

एवकारात् युग्मानि त्वेव पुंसामितिसूत्रस्थाद् घोषवदादिपक्षः स्त्रीणां नास्तीत्यर्थः । शर्मान्त्यादिनियमस्त्वत्राप्यस्त्येव । तत्तत्स्त्रीणां तथातथेत्याश्वलायनस्मरणात् । तेषां वर्णानां स्त्रियः कन्यकास्तासामपि तथा शर्मवर्माद्यन्तामित्यर्थः । तस्य च स्त्रीत्वेऽपि मन इति नान्तलक्षणस्य ङीपः प्रतिषेधात् गार्गीशर्मेत्यादि पुंवत्प्रयोगः । डाबुभाभ्यामिति डाबन्तत्वे त्वाबन्तवद्गार्गीशर्मामित्यादिरिति विशेषः ।

अथात्रकर्तृनिर्णयः । विष्णुपुराणे,

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । इति ।

गार्ग्योऽपि,

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता । इति ।

पितैवेत्येवकारः पितृपितामहादिसमवधाने पितृनियमार्थः । असमवधाने तु पितामहादिरपि कुर्यात् । तथाच

शङ्खः

पिता नाम कुर्यादन्योऽपिवा कुलवृद्ध इति ।

पारस्करोऽपि,

ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोतीति ।

शौनकोऽपि,

शिशोर्नामाथ पित्रादिर्दशमे द्वादशेऽह्नि वा ।

कुर्याद्यद्वा गुणैर्युक्तनक्षत्रेऽनुगुणे शिशोः ॥ इति ।

पिता मातुरप्युपलक्षणम् । तथाच

बौधायनः,

दशम्यां द्वादश्यां वा मातापितरौ स्नात्वा शुच्यगारं कृत्वा पुत्रस्य नामधेयमस्य निधीयतइति ।

अथ प्रसङ्गाद्देवालयादिनामकरणम् । तत्र

स्कन्दपुराणे,

देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ।

सर्वापणानां पृथ्वानां चिह्नानां योषितां नृणाम् ॥

काव्यादीनां कवीनां च पश्वादीनां विशेषतः ।

गजप्रासादयज्ञानां नामकर्म यथोदितम् ॥ इति ।

यथोदितं शास्त्रान्तरे यथाभिहितम् । यथा

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥ इत्यादि ।

इति नामकरणम् ।

अथ प्रेङ्खारोहणम् ।

तत्र

बृहस्पतिः,

प्रेङ्खारोहस्तु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽपिवा ।

षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपिवा ॥ इति ।

प्रेङ्खा दोलिका। क्वचिद् खट्वेऽपि पाठः।

भविष्यपुराणेऽपि,

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रताराबलान्विते।

मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु माता वा कुलयोषितः॥ इति।

योगशायं हरिं स्मृत्वा प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुम्। इति।

मृद्वादिलक्षणमुक्तं,

श्रीपतिना,

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगं दारुणं

क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम्।

उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदु मृगत्वाष्ट्रान्त्यमैत्रं चरा

विष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम्। इति।

रोहिण्युत्तरात्रयं स्थिरम्। आर्द्रामूलज्येष्ठाश्लेषा दारुणानि। अश्विनीहस्तपुष्याणि क्षिप्राणि। कृत्तिकाविशाखे साधारणे। पूर्वात्रयमघाभरण्यः उग्राणि। मृगचित्रारेवत्यनुराधाः मृदूनि। श्रवणस्वातीशततारकाधनिष्ठापुनर्वसवश्चराणि। एतानि स्वस्वनामफलं कुर्युः।

ज्योतिर्निबन्धेऽपि,

करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनमध्रुवेषु।

कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्वदान्दोलनं वै सुखिनो भवन्ति॥

आन्दोलाशयने पुंसां द्वादशो दिवसः शुभः।

त्रयोदशस्तु कन्यानां न नक्षत्रविचारणा॥

अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते। इति।

अथ दोलाचक्रम्। तदुक्त

ग्रन्थान्तरे,

सूर्यभाचन्द्रभं यावत्पञ्चपञ्च चतुर्दिशम्।

मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक्रउत्तमे ॥
पूर्वभागे तिर्यगत्वं दक्षिणे मरणं ध्रुवम् ।
पश्चिमे तु कृशो बाल उत्तरे व्याधिसम्भवः ॥
शेषेषु सप्तधिष्ण्येषु बालकस्य सुखं भवेत् । इति ।
स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति दृष्टार्थत्वात् ।

अथ दुग्धपानम् ।

श्रीधरीये,

एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्क्षे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।
शङ्खे क्षीरं संनिदध्याच्छिशूनां वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥इति।
द्वितीये जन्मर्क्षे वेसन्वयः । शङ्खइति तृतीयार्थे सप्तमी ।

नृसिंहोऽपि,

एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।
अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥
नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्क्षे तु विशेषतः ।
मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पश्चात्काले सुशोभने ॥
उत्तरात्रयहस्तौ च त्वाष्ट्रवैष्णववासवाः ।
पौष्णाश्विनौ मघास्वातीवरुणादितिजीवभम् ॥
रोहिण्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
षष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वर्ज्या त्रिष्टिस्थिराणि च ॥
वर्ज्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णे चान्त्यत्रिभागकः ।
अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
जीवशुक्रेन्दुसौम्यानां वारवर्गोदयेक्षणाः ।
शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्मणि ॥
आयारिभ्रातृगाः पापा विशेषेण शिशोः शुभाः ।
पूर्वाह्णे वापि मध्याह्ने कुर्याद्रात्रिं विवर्जयेत् ॥

योगिनीराहुरुद्रादिमुखं चैव विवर्जयेत् ।
योगिनीलक्षणं,

शतमुखेन्दुहुताशनरक्षसां
यमजलेशसमीरणशूलिनाम् ।
दिशिदिशि क्रमशः परिवर्तते
तिथिषु च प्रथमादिषु योगिनी ॥

एतत् स्थिरयोगिनीलक्षणम् । चरयोगिनीलक्षणं तु

रुद्रवायुयमशूलिपाशिनां
वह्निवैश्रवणरक्षसां क्रमात् ।
अर्धयाममनुवासरादितो
दिक्षु संभ्रमति योगिनी चरा ॥

राहुलक्षणं,
गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्या इन्दोः शुक्रे च दक्षिणे ।
कालराहुः कुजे प्राप्तउत्तरे बुधमन्दयोः ॥
रुद्रलक्षणं,
हरिसोमवह्निराक्षसयमवरुणानिलहरालये चैवम् ।
उदयादि भ्रमति सदा घटिकारुद्रो महाप्रबलः ॥ इति ।
इदं च दुग्धपानं स्त्रीशूद्रयोरपि भवति जीवनार्थत्वात् ।

अथाचारप्राप्ता जलपूजा ।

स्मरन्तिच ज्योतिषिकाः,

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे
जलं पूजयेत्सूतिका मासपूर्तौ ।
बुधेन्द्विज्यवारे विरिक्ते तिथौ हि
श्रुतीज्यादितीन्द्वर्कनैर्ऋत्यमैत्रे ॥ इति ।

गुरुशुक्रास्तचैत्रपौषाधिकमासांस्त्यक्त्वा मासान्ते बुधचन्द्रगु-

रवारेष्वरिक्तायां तिथौ श्रवणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधासु नद्यादौ जलपूजां कुर्यादित्यर्थः। स्त्रीशूद्रयोरप्येषा भवति। जलदेवतावाधानिवृत्त्यर्थत्वात्।

अथ शिशोस्ताम्बूलभक्षणं दीपिकायां,

सार्द्धे मासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः।
कर्पूरादिकसम्मिश्रं विलासाय हिताय च॥
सार्द्धयुग्मकमासे तु पूगस्य प्राशनं हितम्।
षड्भिरन्नस्य मासैस्तु भोगे भोगी भवेन्नरः॥ इति।

अन्नस्य भोगइत्यन्वयः। तेनात्र प्राशनकालोऽप्यस्य कालो लभ्यते।

अथात्र नक्षत्राणि तत्रैव,

मूलादितिद्रुहिणतिष्यकरोत्तरासु
पौष्णाश्विविष्णुरजनीकरशम्भुभेषु।
वारेषु जीवशशिसूर्यसितेन्दुजानां
ताम्बूलभक्षणविधिः कथितः शिशूनाम्॥ इति।

राजमार्त्तण्डेऽपि,

दिनकरचन्द्रसमीरणमैत्रपुष्यपुनर्वसुरेवतिचित्रम्।
मृगघटमन्मथकन्यसमेतं पूगफलाशनमेभिरिहेष्टम्॥ इति।

अथात्र ग्रहसंस्था दीपिकायां,

दुश्चिक्यलाभारिगताश्च पापाः
सौम्यग्रहा नवमपञ्चमकण्टकस्थाः।
आरोग्यशान्तिशुभभाग्यसुखोपभुक्त्यै
ताम्बूलभक्षणविधौ जगति प्रसिद्धाः॥ इति।

स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति पुष्ट्यर्थत्वात्।

अथ प्रसङ्गान्नूतनपर्णाशनकालः तत्रैव,

मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरीन्द्रभेषु
पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु ।
अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
ताम्बूलनूतनदलाद्यशनं शुभाय ॥ इति ।

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र भविष्यपुराणम्,
द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । इति ।
बृहस्पतिरपि,
यात्रोक्तसमये मासि तृतीये द्वादशेऽह्नि वै । इति ।
लौगाक्षिः,
तृतीयेऽर्द्धमासे दर्शनमादित्यस्येति । अर्द्धमासः पक्षः । तृतीये पक्षइत्यर्थः ।
यमः,
ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।
श्रीधरीयेऽपि,
मासे तृतीये दिवसे दिनेशं
शिशुं चतुर्थे शशिनं च धेनुम् ।
विलोकयित्वाऽत्र विधिप्रयुक्ते
काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥ इति ।
सूर्यचन्द्रदर्शनयोरतुल्यार्थत्वात्समुच्चय इति कल्पतरुः ।
ततश्च मासभेदाद्द्वारद्वयं निष्क्रमणं भवतीति सिध्यति । यानि तु अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिकेति, चतुर्थे मासि निष्क्रमणिकेति, चतुर्थे मासि निष्क्रम इति,
चतुर्थमासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । इति,

गृहान्निष्क्रमणं सूनोश्चतुर्थे मासि कारयेत् । इति,
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तत्परेषां मतं विभो ।
इति शङ्खलिखितपारस्करयोगिबृहस्पतिमनुभविष्यपुराणवाक्यानि तानि तृतीयचतुर्थमासयोः सूर्यचन्द्रदर्शनाभिप्रायेण योज्यानि ।

मुहूर्त्तसंग्रहे,
अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् । इति ।
अन्नप्राशनकालः षष्ठो मासः ।

तथा ऽऽश्वलायनः,
चतुर्थे मासि कार्यं स्यादुपनिष्क्रमणं शिशोः ।
षष्ठे वा देवतास्थानमियादादाय तं शिशुम् ॥ इति ।
शौनकोऽपि,
मासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥ इति ।
मासश्चात्र सावनः ।
तथाच यम,
उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सावने । इति ।

अथात्र पक्षादिनिर्णयः ।

मुहूर्त्तसंग्रहे,
पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।
राजमार्त्तण्डेऽपि,

मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे
क्षपाकरे गोचरशोभनस्थे ।
उत्पातपापग्रहवर्जिते भे
निष्क्रमणं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

पूर्वपक्षे शिशोर्जन्मनक्षत्रानुगुणे शुभे ।
नक्षत्रे गुणसंपन्नतिथिवारादिसंयुते ॥ इति ।

निष्क्रमणमित्यनुपज्यते ।

अथ वर्ज्यतिथयः ।

मुहूर्त्तसंग्रहे,

रिक्ता षष्ठयष्टमी दर्शो द्वादशी च विवर्जिताः । इति ।

अथ वाराः । तत्र

बृहस्पतिः,

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।
दिवसे शस्यते नित्यमायुर्वृद्धिधनप्रदा । इति ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र स एव,

अश्विनी रेवती हस्तो धनिष्ठा रोहिणी तथा ।
श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगेणोत्तरफल्गुनी ॥
अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।
इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥ इति ।

मुहूर्त्तसंग्रहेऽपि,

चत्वारि विश्वभादीनि तिस्रोऽहिर्बुध्न्यभाद्विदुः ।
मैत्रमादित्यपुष्ये च रोहिणी च शुभावहा ॥ इति ।

विश्वभम् उत्तराषाढा । अहिर्बुध्न्यभम् उत्तराभाद्रपदा ।

अथ योगादि तत्रैव,

वर्ज्याश्चाशुभयोगाश्च विष्टिश्च शकुनादि च । इति ।

शकुनादीत्यादिशब्देन चतुष्पान्नागकिंस्तुघ्नानि गृह्यन्ते ।

अथ लग्नानि तत्रैव,

दृपालिमेषा वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च ।
केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षट्त्रिलाभगाः ॥
उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुम् । इति ।
निष्क्रमणस्वरूपं चाहाश्वालानाचार्यः,
नयेदाकल्पकैः सम्यग्देवतायतनं गृहात् ।
अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पञ्चघोषपुरःसरम् ॥
आकल्पकैः भूषणैः । पञ्चघोषाः पञ्चविधं वाद्यम् ।
भोजयित्वा द्विजान्गेहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ।
शाकुन्ते प्रजपेत्सूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पिता ॥

शाकुन्ते शकुन्तदेवताके सूक्ते द्वे । प्रदक्षिणीदभिगृणन्ति कारव इत्याद्येकं, कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इत्याद्यपरम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे
मन्त्रान्तरमपि पठितम्,
चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च ।
निक्षेपार्थमिमं वच्मि तेऽमुं रक्षन्तु सर्वदा ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ इति ।

अत्र चन्द्रार्कादिप्रार्थनाबलात् तत्पूजनमपि प्राक्कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

तथा च तत्रैव,
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
दिगीशानां दिशां चैव तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥
पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।
ततस्त्वलंकृता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥
बहिर्निष्काशयेद्गेहाच्छङ्खपुण्याहनिस्वनैः । इति ।

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह ।

द्विजांश्चादर्शपूर्वाणि मङ्गलानि पुरो नयेत् ।
दर्पणः कलशः कन्या तथा सुमनसोऽक्षताः ॥
दीपमाला ध्वजं लाजाः संप्रोक्तं चाष्टमङ्गलम् ।

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्त्ते समागमे ।
उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमङ्गलम् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः,

निर्गमय्य गृहादेनं नीत्वा वा देवतालयम् ।
ततः प्रदक्षिणं नीत्वा बालं तं देवतालये ॥
गन्धमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वा च देवताम् ।
प्रणमय्यच तं बालं ततो देवालयस्थितैः ॥
विद्वद्भिर्ब्राह्मणैराशीर्वादाद्यैरभिनन्दितम् ।
परिगृह्य ततः स्थानान्निष्क्रमय्य ततः शिशुम् ॥
मातुलादेः समासन्नबन्धोः प्राप्य मन्दिरम् ।
तत्रोपहारदानाद्यैराशीर्भिश्चाभिलालितम् ॥
कुमारं परिगृह्यैनं प्रापयेत् स्वगृहं ततः । इति ।

विशेषान्तरमाह बृहस्पतिः,

अलंकृत्य शिशुं सम्यगभ्यर्च्य धवलाक्षतैः ।
स्वस्तिवाच्य समारूढवाहनं निर्णयेद् गृहात् ॥
मातुलो वा वहेच्चात्र निर्वाहनशिशुं स्वयम् ।
शिशुना सह मित्राणि निर्यायुश्च गृहात्स्वयम् ॥
सह दुन्दुभिघोषैश्च वाद्यशब्दसमन्वितैः ।
चतुरस्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥
धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालाप्रयापिवा ।

अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ॥
अस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसंजीवनं जपेत् ।
तत्रार्चयेद् गणेशानं भूतेशान तथैवच ॥
भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशूनभ्यर्चयेद् बुधः । इति ।

मृतसंजीवनश्च मन्त्रस्त्र्यम्बकं यजामहइत्यादिः आद्यन्तयोः ॐजुं सः सः जुॐइति प्रत्येकं बीजत्रयदानेन भवति । इदं च निष्क्रमणं कन्यायाश्च भवति । चतुर्थे मासि निष्क्रम इत्युपक्रम्य तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणामिति योगिस्मरणात् ।

अमन्त्रिका तु कार्येय स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥
इति मनुस्मरणात् ।
चतुरश्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।
धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापिवा ॥

इति बृहस्पतिस्मरणाच्च । एतच्च निष्क्रमणं शूद्रस्यापि भवतीत्युक्तं ग्रन्थादौ । अथात्र कर्तृनिर्णयः । तत्र

शौनकः,
मासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥ इति ।
आदिशब्दात्पितामहादीनां ग्रहणम् ।

आश्वलायनोऽपि,
भोजयित्वा द्विजान्गेहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ।
शाकुन्ते प्रजपेत्सूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पिता ॥ इति ।
स्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् ।
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ।
इत्याश्वलायनकारिकास्मरणात् ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।
पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥
इति विष्णुपुराणात् ।
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।
इति कात्यायनस्मरणाच्च । कल्पतरुस्तत्र नान्दीश्राद्धं नेच्छति ।
सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।
इति कात्यायनवचनात् । एतत्करणाकरणयोः फलमाह बृहस्पतिः,
अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ।
अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ॥
कृते सम्पद्विवृद्धिः स्यादायुर्वर्द्धनमेवच । इति ।

अथ भूम्युपवेशनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे
परशुरामं प्रत्याह पुष्करः,
पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ।
अथात्र तिथ्यादिनिर्णयः तत्रैव,
तिथिं विवर्जयेद्रिक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् ॥
प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्विनमित्रभम् । इति ।
सौम्यं मृगशिरः । शक्रदैवतं ज्येष्ठा । प्राजापत्यं रोहिणी । मित्रभम् अनुराधा । अथ ग्रहाः ।
तत्रैव,
तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ताः सोमो राम विशेषतः । इति ।
अथेतिकर्त्तव्यता तत्रैव,

वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजः ।
पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवाद्विजन्मनाम् ॥
भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मण्डलम् ।
शङ्खपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ॥
अत्र शङ्खवचनं सर्ववाद्योपलक्षणम् ।
तत्र मन्त्रानाह स एव,
मन्त्राश्चात्र भवन्तीमे तन्मे निगदतः शृणु ।
रक्षेमं वसुधे देवि सदा सर्वगते शुभे ॥
आयुःप्रमाण सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ।
अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपन्थिनः ॥
जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ।
धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ॥
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ।
त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाश्रया ह्यसि ।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।
तदनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव,
तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणपूजनम् ।
ततः कृत्वा ततः कार्यमुत्सवं पूर्ववद् द्विजैः ॥ इति ।
उत्सवो नीराजनादि । एतच्च कुमार्या अपि कर्त्तव्यं बाल-
रक्षणार्थत्वात् ।
धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापि वा । इति
वचनाच्च । शूद्रस्याप्येतद्भवतीत्युक्तमेव प्राक् ।

अथ कटिसूत्रबन्धनम् ।

चिन्तामणौ,
पृथ्वीं वराहमभिपूज्य कुजे विशुद्धे

रिक्ते तिथौ व्रजति पञ्चममासि बालम् ।
बध्वा शुभेऽह्नि कटिसूत्रमथ ध्रुवेन्दु-
ज्येष्ठर्क्षमैत्रलघुभैरुपवेशयेत्कौ ॥ इति ।

कौ भूमावित्यर्थः ।

अथ कर्णवेधः ।

स च यद्यपि षष्ठादिमासकर्त्तव्यतया ऽन्नप्राशनसमकालत्वेन तत्पूर्वभावीति न गम्यते तथाऽपि द्वादशाहादिकालत्वेन पूर्वभावित्वात्प्रागसात्ततः पूर्वं निरूप्यते । तत्र

विष्णुधर्मोत्तरं,

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । इति ।

तस्य कालमाह बृहस्पतिः,

जन्मतो दशमे वा ऽह्नि द्वादशे वा ऽथ षोडशे ।
सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥ इति ।

मुहूर्त्तसंग्रहेऽपि,

दशमे द्वादशे वा ऽह्नि षोडशे कर्णवेधनम् ।
प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे ऽथवा ॥
द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् । इति ।

गर्गोऽपि,

मासे षष्ठे सप्तमे वा अष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥ इति ।

वत्सरे अयुग्मइत्यर्थः । तथाच

राजमार्त्तण्डः,

ताराचन्द्रानुकूलेऽह्नि शस्ते भास्वति वाक्पतौ ।
अयुक्संवत्सरे प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधाः ॥ इति ।

अथात्र विहितमासादि ।

व्यासः,

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपिवा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ इति ।

यस्तु

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न भाद्रसंज्ञे न हरौ प्रसुप्ते ।
तिथौ न रिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥

इति व्यवहारोच्चये चैत्रपौषनिषेधः स मीनधनुर्विषयः । कार्त्तिकविधिस्तु बोधिन्युत्तरविषय इति न विरोधः । जन्ममासादिनिषेधफलमाह

व्यासः,

यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते ऽतिमोहात् ।
मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढ निधनं तदाशु ॥ इति ।

जन्ममासो जन्मनक्षत्रादेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच दीपिका,

नो जन्मेन्दुभमासमूर्यरविजक्ष्माजाहसुप्ताच्युते
शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादिसभे ।
सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगै—
रोजाब्दे श्रुतिवेध इज्यसितयोर्लग्ने ऽनुकूले शुभः ॥ इति

ओजाब्दे अयुग्मवर्ष इत्यर्थः । पक्षनिर्णयमाह

व्यासः,

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने । इति ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते ताराबले चन्द्रविवृद्धिपक्षे ।
अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥ इति।

तिथीनाह

बृहस्पतिः,

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ इति ।

वर्ज्यानाह

नृसिंहः,

एकादश्यष्टमी पर्व रिक्ता वर्ज्याः शुभावहाः ।
शिष्टाश्च तिथयः सर्वाः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

अनेन कृष्णपक्षेऽप्येतत्सिध्यति । वारानाह

बृहस्पतिः,

भूमिजार्कात्मजार्काणां दिवसान्परिवर्जयेत् ।
जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः पूजिता मताः ॥ इति ।

वारफलानि स एवाह,

एकं भद्रकमल्परन्ध्रमपरं स्यात्कर्णयुग्मं बुधे
सोमे क्षीणतनु व्रणेन सहितं शस्तं गुरौ भार्गवे । इति ।

नक्षत्राण्याह बृहस्पतिः,

सौम्यार्द्रादित्युत्तराहस्तचित्राश्विविष्णुभम् ।
धनिष्ठा रेवती चैव शुभाः स्युः कर्णवेधने ॥ इति ।

आर्यः पुष्यः ।

काश्यपोऽपि,

हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसौ च चित्रेन्दुतिष्ये श्रवणे च पौष्णे ।
चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमरेज्यलग्ने ॥ इति ।

योगादि तेनैवोक्तं,

शकुन्यादीनि विष्टिं च विशेषेण विवर्जयेत् ।
शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावहः ॥ इति ।

आदिशब्दाच्चतुष्पान्नागकिंस्तुघ्नानि गृह्यन्ते ।

राशयो नारदेनोक्ताः,

वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च ।
तुलाचापे तु कुर्वीत कर्णवेधं शुभं द्वये ॥
मेषश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुचोदितौ ।
सिंहवृश्चिककुम्भाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः ॥ इति ।

ग्रहानाह बृहस्पतिः,

रन्ध्रारिव्ययगो नेष्टो गुरुः शेषः सुशोभनः ।
सप्ताष्टमगतः शुक्रो न शुभोऽन्यत्र शोभनः ॥
चन्द्रो द्वित्रिसुतस्त्रीषु धर्मकर्मगतः शुभः । इति ।

रन्ध्रो नवमः । अरिः षष्ठः । व्ययो द्वादशः । सुतः पञ्चमः । स्त्री सप्तमः । धर्मो नवमः । कर्म दशमम् । शेषाः प्रसिद्धाः ।

त्रिषडायगताः पापाः शुभाः कर्णस्य वेधने ।
अष्टमस्थाः ग्रहाः सर्वे नेष्टाः कर्णस्य वेधने ॥ इति ।

संग्रहे,

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवेधविवर्जिते ॥ इति ।

कर्णवेध इति शेषः । स च रात्रौ न कार्यः । तथा च

वसिष्ठः,

न कश्चिदिष्टोऽष्टमराशिसस्थास्तिथिद्वयं चात्रमसप्तकं च ।
न तत्र कुर्याद्दिवसे विशेषाद्रात्रौ न कुर्यात्खलु कर्णवेधम् ॥ इति ।

अथ कर्तृनिर्णयः । तत्र

श्रीपतिः,

शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥ इति ।

लौह्या इत्यपि पाठः । शल्येत्यपि पाठः । अथ सूचीनिर्णयः । तत्र

बृहस्पतिः,
शातकुम्भमयी सूची वेधने शोभनप्रदा ।
राजती वाऽयसी वापि यथाविभवतः शुभा ॥
स्मृतिमहार्णवे ताम्रीसप्युक्तं,
शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याऽथ वेधयेत् । इति ।
अथ वर्णविशेषेण सूचीव्यवस्था । तत्र

स एव,
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥ इति ।

मध्यमाङ्गुलिमध्यमपर्वमितमङ्गुलं तेन प्रमाणेनाष्टाङ्गुलेत्यर्थ इति प्राञ्चः । तन्न । अनक्षरार्थत्वात् । किं तु मध्यमा चासावष्टाङ्गुलात्मिकेति सम्यगर्थः । मध्यमा नातिस्वल्पा नात्यधिकेत्यर्थः । अथेतिकर्त्तव्यता

विष्णुधर्मोत्तरे,
शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ।
पूर्वाह्णे पूजनं कुर्यात्केशवस्य हरस्य च ॥
ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ।
नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ॥
गुरूणां मण्डनं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ।
तथोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा ॥
अलंकृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्त्वितम् ।
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥
विध्येदेवं कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् ।
प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ॥
शिशोर्निवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षणम् ।

कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ ॥
पूज्याश्चाविधवा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विज । इति ।
अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह

देवलः,
कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥
तस्मै श्राद्धं न दातव्य यदि चेदासुरं भवेत् । इति ।
अविद्धकर्णादिनिषेधमाह शालङ्कायनः,
अविद्धकर्णैर्यद् भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैवच ।
दग्धकर्णैस्तु यद् भुक्त तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ इति ।
तत्प्रमाणमाहतुः शङ्खगोभिलौ,
हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
त्र्यङ्गुलौ द्व्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ॥ इति ।
स्त्रीशूद्रयोरप्येतद् भवति । "भिषग्वामे तु योषितः" "शूद्रस्य चायसी सूचीति" पूर्वोक्तलिङ्गात् । इति कर्णवेधः ।
अथाङ्कुरार्पणम् । तत्र

नारदः,
कर्त्तव्यं मङ्गलस्यादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् । इति ।
मङ्गलस्येति सामान्योपादानेऽपि गर्भाधानादिनामकरणान्तव्यतिरिक्तमङ्गलस्येति द्रष्टव्यम् । तथाच

शौनकः,
आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
हित्वा ऽन्यत्र विधातव्य मङ्गलेऽङ्कुरवापनम् ॥ इति ।
तत्र कालमाह नारदः,
नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपिवा ।

तृतीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥

नवमे मङ्गलदिनात्पूर्वं नवमदिनइत्यर्थः । एवं सप्तमादौ द्रष्टव्यम् । वीजनक्षत्रं वीजावापनक्षत्रं वक्ष्यमाणम् ।

सम्यक् गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
आशिषो वाचनं कार्यं द्विजैः पुण्याहनादिभिः ॥
सह वादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ।
तत्र मृत्तिसकतं श्लक्ष्णं गृहीत्वा पुनरागतः ॥
मृन्मयेष्वथवा सम्यग्वेणुपात्रेषु पूरयेत् ।
अनेकवीजसंयुक्तं तोयपुष्पोपशोभितम् ॥

अनेकवीजानि व्रीह्यादिसर्षपान्तानि ।

व्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्षपान् ।
तान्प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ॥

इति शौनकस्मरणात् ।

प्रदोषकाले कुर्वीत पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु ।
वास्तुकर्मणि काले च स्यादिवैवाङ्कुरार्पणम् ॥ इति ।

गुरुः,

आसन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योङ्कुरार्पणम् । इति ।

शौनकोऽपि,

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
शौनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
शुभे मुहूर्ते कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।
सिताक्षतैः संप्रकीर्य पालिकाः स्थापयेद् द्विजः ॥

पालिकाः शरावाणि ।

मध्ये चतुर्मुखं विद्यात्पूर्वे वज्रिणमेव च ।
दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ॥

उत्तरे शशिनं विद्यात्पालिकास्थाधिदेवताः ।
वल्मीकमृत्तिकां ह्रादं शुष्कगोमयमेवच ॥
ह्रादं ह्रदपङ्कम् ।
एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ।
दूर्वामश्वत्थपर्णं च शिरीषं बिल्वपत्रकम् ॥
तासां मूलेषु विन्यस्य श्वेतसूत्रेण पण्डितः ।
वेष्टयेदिति शेषः ।
मध्ये ब्रह्माणमाराध्य गन्धाद्यैरर्चयेत्क्रमात् ॥
ऐन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मै नम एवच ।
तिष्ठन्कर्त्ता जपेन्मन्त्रं पश्चात्प्राङ्मुख एवच ॥
दिशां पतीन्नमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।
कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥
व्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्षपान् ।
तान्प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ॥
रात्रौ मुहूर्त्ते कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् ।
अत्र रात्रिशब्दः प्रदोषपरः ।
प्रदोषकाले कुर्वीत पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु ।
इति नारदेन रात्रिनिषेधात् ।
ब्रह्मजज्ञानमिति तु मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ॥
यत इन्द्रभयामहे प्राच्यां प्रक्षेपयेद् बुधः ।
नाके सुपर्णमिति च ततो दक्षिणएवतु ॥
तत्त्वा यामि ब्रह्मणेति प्रतीच्यां वापयेद् बुधः ।
सोमोधेनुमुदीच्यां च ओषधीर्वापयेत्क्रमात् ॥
शुद्धाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रसेचयेत् ।
विधाय गुप्तये सर्वमात्मानमिति मन्यते ॥

आसप्तमात्प्रजा जाता आपष्ठं पुत्रनाशनम् ।
पञ्चमे भक्तिमान्विष्णोः सर्वकामफलप्रदे ॥
चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात्पापीयाञ्जायते तु सः ।
त्रिपदे सर्वकामानामङ्कुराहानि चोद्यते ॥

आसप्तमादित्यत्राङ् सप्तमस्यैव दिनस्य संपूर्णतामाचष्टे नान्यावधित्वम् । एवमापष्ठमित्यत्रापि। जातेत्यत्र प्रसवार्थ भूततामपहाय प्रकृत्यर्थो जननमात्रं विवक्षितम् । अङ्कुरमङ्कुरार्पणं विद्यात्कुर्यादित्यर्थः । त्रिपदइत्यत्र यण्स्थाने इयङ् छान्दसः । सर्वकामानां प्राप्तिरिति शेषः ।

आयुष्करं श्रीपदं च शुभेष्वन्येषु सर्वशः ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ॥
यद्यङ्कुराणां रहितं तत्सर्वमशुभं भवेत् ।
सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समाहितः ॥
अशक्तौ तण्डुलैः सिद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरे ।
पालिकानि प्रपूर्यैव पञ्च त्रीण्येकमेववा ॥
अलंकृत्य च पत्रभिः पुष्पैरापूर्यतेऽपिच ।
अङ्कुरोक्तक्रियाः सर्वास्तैस्तैरेव समाचरेत् ॥
ओषधीनां तु सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
हित्वाऽङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥ इति ।

बीजावापनक्षत्राणि कालविधाने,

हस्तस्वातीनिरिश्वाम्बुरपितृगुराजेन्मित्रपौष्णार्यमार्य-
पायोनाथोत्तराख्ये क्रियघुवतिधनुर्वृश्चिकान् भद्ररिक्ते ।
हित्वा पर्वाम्बुरेज्यामरगुरुशशिविद्वारलग्नांशके स्या-

हस्तर्क्षे बीजवापः शशिनि शुभयुते चाष्टमे शुद्धियुक्ते॥ इति।

विरिञ्चो रोहिणी। असुरो मूलम्। पितरो मघा। मुरजिच्छ्रवणः। आर्यः पुष्यः। पाथोनाथः शततारका। क्रियो मेषः। युवतिः कन्या। वित् बुधः। इत्यङ्कुरार्पणम्।

अथान्नप्राशनम्।

तच्च कर्मनामधेय, यौगिकन्यायादित्युक्तं प्राक्। तस्य च कालमाह

योगीश्वरः, षष्ठेऽन्नप्राशन मासीति।

आश्वलायनोऽपि, षष्ठे मास्यन्नप्राशनम्। इति।

मनुरपि,

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले। इति।

यद्वेति कालप्रक्रमात्तद्विषय एवायं विकल्पः। तं च स्पष्टयति

यमः,

ततोऽन्नप्राशन मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गल कुले॥ इति।

लौगाक्षिरपि, षष्ठेऽन्नप्राशन जातेषु दन्तेषु वेति।

आश्वलायनोऽपि,

षष्ठेऽन्नप्राशनं प्रोक्तं समभास्युत्तरेऽथवा।
प्राग्वा चतुर्थे तस्मात्तत्प्रागापन्नो न संचरेत्॥ इति।

समइत्यनेन षष्ठोत्तराः अष्टमदशमद्वादशा गृह्यन्ते। तथाच

नारदः,

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम्।
तदभावेऽष्टमे मासे नवमे दशमेऽपिवा॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परम् ।
संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥ इति ।
नवमइति कन्याभिप्रायेण ।

वृद्धगार्ग्योपि,

षष्ठे मासि प्रकुर्वीत बालस्यैवान्नभोजनम् ।
तदभावेऽष्टमे वापि कुर्यात् संवत्सरेऽपिवा ॥ इति ।

शङ्खलिखितावपि, संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । पूर्णइति शेषः । संवत्सरे वा सपूर्णे इति नारदवाक्यात् । प्राग्वेति । आपञ्चेत्षष्ठात्प्रागपि चतुर्थे तत्कुर्यादित्यर्थः । एषां च पक्षाणां यथाकुलाचारं व्यवस्था ज्ञेया । यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुयमस्मरणात् ।

बृहस्पतिरपि,

पञ्चाशद्दिवसात् त्रिघ्नात्पश्चात् त्रिहतषष्ट्यहात् ।
अर्वागेवोत्तमा भुक्तिर्मास्यन्येऽप्येवमूचिरे ॥ इति ।

त्रिघ्नात् त्रिगुणात् सार्धशततमदिवसादिति यावत् । त्रिहतषष्ट्यहात् त्रिगुणितषष्ट्यहात् । साशीतिशततमदिवसादिति यावत् । ततश्च सार्धशतदिनादूर्ध्वं साशीतिशततमदिवसादर्वागन्नप्राशनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

वसिष्ठः,

युग्मेषु मासेषु च मत्सु पुंसां सवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् ।
अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवान्नसंप्राशनमिष्टमेतत् ॥ इति ।

श्रीपतिः,

षष्ठे मासे प्राशनं दारकाणामन्यस्मिंस्तत्कन्यकानां विधेयम् ।
इति ।

लल्लोऽपि, षष्ठे मासि विधेय पुंसोऽन्नं तु स्त्रियोऽन्यस्मि-

न्निति। षष्ठइति युग्ममासोपलक्षणमित्युक्तं प्राक्। अन्यस्मिन्नयुग्मे॥

तथाच गर्गः,

नरस्यान्नाशने युग्मं स्त्रीणां चान्नाशनेऽयुजम् । इति ।

तदेतत्स्पष्टमाचष्ट नारदः,

षष्ठे मास्यष्टमे वाथ पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ इति ।

अनेन पञ्चमे प्रसङ्गाभावादिति पारिजातोक्तिर्निरस्ता ।

तदभावेऽष्टमे मासे नवमे दशमेऽपिवा।

इति नारदवाक्ये नवमपदं कन्याभिप्रायमेवेत्युक्तमेव । स्त्रीणां चान्नाशनेऽयुजमिति गर्गवाक्यात् । तेनैकादशेऽपि सिध्यति । मासश्चात्र सौरः सावनो वा ।

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् । इति,

बालान्नभोजनविधौ गुरुशुक्रमौढ्य

मासप्रयुक्तमशुभं मलमासदोषः ।

नास्त्यत्र सावनविधाविह मासि षष्ठे

युग्मे च मासि चरतः सितचन्द्रपक्षे ॥

इति नारदवसिष्ठवाक्यात् । अत्र पक्षादिनिर्णयो

राजमार्त्तण्डे,

षष्ठे मासि शुभे चन्द्रे पक्षे चाप्यसितेतरे ।

अन्नस्य प्राशनं कुर्यादिवैव प्रथमं शिशोः ॥ इति ।

नारदोपि,

पक्षयोरुभयोरुक्तं कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

तिथयो बृहन्नारदीये,

ओजाश्च तिथयः श्रेष्ठा नवमीपर्ववर्जिताः ।

युग्मेषु दशमी प्रोक्ता द्वितीया चान्नभोजने ॥ इति ।

ओजाः अयुग्माः ।

लघुनारदोऽपि,

द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।
त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः ॥
पञ्चपर्वसु रिक्तायां नन्दायामाद्यभोजनम् ।
बलमायुर्यशो हन्ति सप्तम्यां चेति केचन ॥
रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् ।
त्यक्त्वाऽन्यतिथयः श्रेष्ठा प्राशने शुभवासराः ॥ इति ।

वसिष्ठः,

त्रिषष्टिं च नवमी चैव पक्षच्छिद्रां तथैव च ।
वर्जयेत्सर्वयत्नेन बुद्धिमान् भोजनद्वयम् ॥ इति ।

पक्षच्छिद्रापवादमाह नारदः,

वर्जितास्वपि भोक्तव्यं चन्द्रे मित्रनवांशगे । इति ।

वारानाह नारदः,

बुधशुक्रगुरूणां तु वारा बालाशने शुभाः ।
चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्ण चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

पक्षच्छिद्रां च नवमीं यत्नेनैव विवर्जयेत् ।
रविभौमार्कवारांश्च बुद्धिमानन्नकर्मणि ॥ इति ।

अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः,

अर्काङ्गारकमन्दानां वाराश्चापि शुभप्रदाः ।
यदा वाराधिपस्तिष्ठेत्स्वोच्चमित्रगृहे तदा ॥
गुरुणा बलिना वापि वीक्षितश्च बलान्वितः ।

वसिष्ठः,

जीवसौम्यसितानां तु द्रेक्काणा दिवसांशकाः ।

बालान्नप्राशने शस्ता न चन्द्रार्किजासृजाम् ॥ इति ।

असृग्भौमः । वारफलानि राजमार्तण्डे,

वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यन्तदीप्तानलो
देही हीनहुताशनः शिशिरगौ कौजे रुजापीडितः ।
बौधे भोगसुख श्रियोऽनवरत जीवे चिरायुः सुखी
शुक्रे चातिबलान्वितोऽतिमलिनो मन्दे च मन्दानलः॥ इति।

अत्र सोमवारनिन्दा क्षीणचन्द्रविषया । यत्तु,

शशिशुक्रे च मन्दाग्निः शनिभौमे बलक्षयः ।
बुधार्कगुरुवारेषु प्राशनं हि शुभावहम् ॥ इति,

तन्मूलं चिन्त्यम् । नक्षत्राणि बृहस्पतिनोक्तानि,

पौष्णादितीन्दुहस्ताश्विन्याष्ट्रवैष्णववासवाः ।
रोहिणीमैत्रतिष्याश्च वरुणश्चोत्तरात्रयम् ॥
श्रविष्ठा च शुभा ह्येते षोडशान्नाशने शुभाः ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

विष्णुरुष्णकिरणो हिमरश्मिवायुमित्रवरुणादितिचित्राः ।
अश्वितिष्यवसुपौष्णभरोहिण्युत्तराश्च शिशुभोजनताराः ॥ इति।

विष्णुः श्रवणः । उष्णकिरणः हस्तः । हिमरश्मिः मृगशिरः । वायुः स्वाती । मित्रम् अनुराधा । वरुणः शतभिषक् । अदितिः पुनर्वसुः । वसुर्धनिष्ठा । पौष्णं रेवती । शेषं प्रसिद्धम् ।

ज्योतिश्चयेऽपि,

हस्तो विशाखाश्विमघार्द्रमूलस्वातीन्दुचित्रादितिविष्णुपूषाः ।
शस्तोऽन्नपाने प्रथमे शिशूनां वारेषु सूर्येन्दुबृहस्पतीनाम् ॥इति।

अत्र च जन्मनक्षत्रमपि शुभमित्याह वसिष्ठः,

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहसीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु॥इति ।

नारदोऽपि,

पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।
शुभद जन्मनक्षत्रं त्वशुभं त्वन्यकर्मणि ॥ इति ।

नृसिंहस्तु तन्निषेधति ।

जन्मर्क्षे च दिने श्रेष्ठे निशायां नैव भोजयेत् ।
उभयोः शुभदं प्रोक्तं कर्म्माधानर्क्षयोरपि ॥ इति ।

ज्योतिर्णवोऽपि,

जन्मर्क्षं वर्जयेद्विद्वान् विशेषेण विनाशकृत् । इति ।

जन्मर्क्षादीनां फलमाह स एव,

जन्मर्क्षे श्रीक्षयं विद्यात् कर्मर्क्षे चापि सौख्यकृत् ।
आधानर्क्षे च बालानां भोजनं रोगनाशनम् ॥ इति ।

विधिरत्नेऽपि,

अन्नप्राशनकार्ये तु जन्मभं मृत्युदं भवेत् ।
शुभ कर्मर्क्षमाधानं विवाहे चान्नभोजनम् ॥ इति ।

ज्योतिर्णवेऽपि,

सम्पत्स्याद्धनमित्रेषु क्षेमे परममित्रभे ।
भोजयेच्छुभवृद्ध्यर्थं कर्माधानर्क्षयोरपि ॥
शेषर्क्षा वर्जिता जन्मविपत्प्रत्यरिनैधनाः ॥ इति ।

जन्मभादीनां स्वरूपमुक्तं संग्रहे,

जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशम कर्मसंज्ञितम् ।
एकोनविंशमाधान त्रयोविंशं विनाशनम् ॥ इति ।

योगनिर्णये बृहस्पतिराह,

न वैधृतौ व्यतीपाते विष्क्यां गण्डातिगण्डयोः ।
शूले वज्रे न परिघे बालान्नप्राशन हितम् ॥ इति ।

राशयः काश्यपेनोक्ताः,

गोऽश्विकुम्भतुलाकन्यासिंहकर्कनृयुग्मकाः ।
शुभदा राशयश्चैते न मेषझषवृश्चिकाः ॥ इति ।

नृसिंहोऽपि,

मेषालिमीना वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च । इति ।

अधोमुखानि सूर्याधिष्ठितराशयः । सूर्याधिष्ठितराश्युपक्रमतया अधस्तिर्यगूर्ध्वाननाः इति संग्रहवाक्यात् ।

राशिफलानि राजमार्त्तण्डे,

क्षुद्रोगवान् प्रथमभुक् प्रथमे विलग्ने
मन्दानलो घटतुलालिकुलीरभेषु ।
श्यावाशनो मृगमृगाधिपकार्मुकेषु
मीनाङ्गनामिथुनगोषु वरान्नभोगी ॥ इति ।

क्षुद्रोगवान् भस्मकाख्यरोगयुक्तः । श्यावाशनः कदन्नभुक् ।

वसिष्ठः,

शुभग्रहाणां भवने विलग्ने तदंशके पूर्वदले दिनस्य ।
पूर्णेन्दुवारेऽप्यथवा विलग्ने नवांशके वाऽप्यथवा शुभस्य ॥
अनैधने कर्मविशुद्धियुक्ते दोषैर्विहीने शुभदृष्टियुक्ते ।
नोत्पातपापग्रहदूषिते भे वैनाशिकाद्यृक्षविवर्जितेऽपि ॥

अनैधने निधनतारारहिते । ग्रहसंस्थामाह

वसिष्ठः,

शुभाशुभेषु त्रिधनायकेन्द्रत्रिकोणगेष्वायरिपुत्रिगेषु ।
अषष्ठरिष्फाष्टगते हिमांशौ बालान्नभुक्तिः शुभदा च तेषाम् ॥ इति ।

रिष्फ द्वादश स्थानम् । ग्रहफलानि

स एवाह,

कुष्ठी लग्नगते सूर्ये क्षीणे चन्द्रे च भिक्षुकः ।

सत्रदः पूर्णचन्द्रे च कुजे पित्तरुजाऽर्दितः ॥
बुधे ज्ञानी गुरौ भोगी दीर्घायुर्भाग्यवान् सिते ।
वातरोगः शनौ राहौ केतौ चान्नविवर्जितः ॥
संपूर्णेन्दुभयाष्टम्योर्मध्येन्दुः पूर्णसंज्ञितः ।
विनष्टेन्दुभयाष्टम्योर्मध्येऽसौ क्षीणसंज्ञकः ॥
षष्ठाष्टमान्त्यगश्चन्द्रो भोक्तुश्च निधनप्रदः ।
केन्द्रत्रिकोणगो मन्दस्तथैवान्नापहारकः ॥

महेश्वरः,

सूर्ये केन्द्रमृतिव्ययात्मजगते धर्मे च कुष्ठी भवे-
द्भौमे पित्तरुजाऽन्वितोऽनिलरुजा युक्तस्तु सूर्यात्मजे ।
क्षीणे शीतकरे तु भैक्ष्यभुगिति प्रोक्तं च रिक्ते तिथौ
सौम्ये ज्ञानयुतो विधौ मखकरः पूर्णे तु सत्रप्रदः ॥
गुरौ चिरायुर्भृगुजेऽथ भोगी कोणास्त्रिकोणाद्यखसप्तसंस्थः ।
बन्धुस्थितश्चान्नहरोऽथ षष्ठे मृत्युस्थितो मृत्युकरः शशाङ्कः॥ इति।
कोणः शनिः ।

राजमार्त्तण्डः,

लाभत्रिषष्ठभवनोपगतास्त्वसौम्याः
सौम्यग्रहा नवमपञ्चमकण्टस्थाः ।
लग्नेषु दैत्यसचिवश्चबृहस्पतीना-
मन्नोपभोगकरणैर्विविधोपभोक्ता ॥

अत्र गुरुशुक्रविधानं वृषमीनमात्रविषयम् । धनुस्तुलयोर-निष्टफलताभिधानात् । गुणवद्विहितलग्नालाभे सत्युक्तगुणापेक्षया वा विधानमूहनीयम् । नवांशकास्तु शुभग्रहाणामेव कार्या इत्याह,

सौम्यामरेज्यभृगुनन्दनवासरेषु

लग्नेषु लग्नपतिसौम्यनवांशकेषु ।
नीचोद्भवोऽपि भवति प्रथमान्नभोजी
भोक्ता वरान्नकुसुमाम्बरकामिनीनाम् ॥ इति ।

अर्णवेऽपि,

दशमस्थान् ग्रहान् सर्वान् वर्जयेन्मतिमान्नरः ।
अन्नप्राशनकृत्येषु मृत्युक्लेशभयावहान् ॥

मुहूर्त्तसंग्रहेऽपि,

बुधशुक्रेनजीवाः स्युः व्ययलग्नायकेन्द्रगाः ।
शुभांशे शीतगौ भोक्तुर्दद्युरायुः श्रियं शुभम् ॥ इति ।

इनः सूर्यः । अन्नप्राशनप्रसङ्गेनाष्टमे लग्ने कर्मान्तराण्यपि निषेधति

स एव,

निधनभवनलग्ने भोजनं पौष्टिकानि
क्षितिपतिकुलसेवां सांपरायप्रयोगम् ।
रथतुरगगजेन्द्रारोहणं शस्त्रशिक्षा
मपि शुभकरमन्यद् वर्जयेज्जीवितार्थी ॥

स्वलग्नादष्टमलग्नं निधनभवनं, तत्र एतानि कर्माण्यन्यदपि शुभकरं कर्म जीवितार्थी पुरुषो वर्जयेत् । अथान्नप्राशनस्वरूपम् । तत्र

शौनकः,

जन्मप्रभृतिषष्ठेऽस्य मासेऽन्नप्राशनं शिशोः ।
प्रशस्तेऽहनि मौहूर्त्तविहिते शोभनेऽपि च ॥
मुहूर्त्ते ब्राह्मणानत्र दानाद्यैः परिपूज्य च ।
पुण्याहं वाचयित्वा तैर्गन्धपुष्पाद्यलंकृतः ॥
उपवेश्यासने शुभ्रे प्राङ्मुखं बालमन्तिके ।

अङ्के वा दधिमध्वाज्यमिश्रमन्नं सुसंस्कृतम् ॥
मन्त्रेणान्नपतेऽन्नस्येत्यादिना प्राशयेत्सकृत् ।
यथेष्टं प्राशयेत्पश्चाच्छोधयेत्तन्मुखं शिशोः ॥ इति ।
पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् । अत एव कारिका,

अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् ।
कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥
अन्नं तं प्राशयेदन्नपतइत्यादिमन्त्रतः । इति ।

यथेष्टं पञ्चकृत्वः । दधिघृतमधुमिश्रमन्नमकामसंयुक्तमन्नपते इत्यनेन मन्त्रेण प्राशयेत् ततः पञ्चकृत्वस्तूष्णीं प्राशयेदिति जयन्तस्मरणात् ।

आश्वलायनोऽपि,
तस्मिंश्च दधिमध्वाज्यमिश्रमन्नं तु मन्त्रवत् ।
स्वमलप्राशनाच्छुद्ध्यै प्राशयेच्चायुषे पिता ॥ इति
प्राशनीयं द्रव्यमाह सूत्ररूपेण
स एव,

षष्ठे मास्यन्नप्राशनमाजमन्नाद्यकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो घृतौदनं तेजस्कामो दध्योदनमिन्द्रियकामो मध्वोदनमायुष्कामो दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत्सर्वकामो भवतीति विज्ञायतेऽन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ।

अस्यार्थः । जन्मप्रभृति षष्ठे मासे, न गर्भप्रभृति, जाताधिकारात् । अन्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् । अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मांसस्य ग्रहणम् । न क्षीरदधिघृतानाम् । तित्तिरेरिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जनत्वेनोपदेशो नान्नत्वेन तथा लोके प्रसिद्धत्वात् तेनान्नमपि सिद्धम् । घृतसंस्कृतौदनो घृतौदनः । कुतः, ओ-

दनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्याद् घृतं तेजस्काम इत्येव स्यात्। ततश्च घृतस्य पूर्ववद् व्यञ्जनत्वेनान्नमपि सिद्ध्यत्येव। शृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति। न तु घृतेन श्रपणं, विक्लेदनानुपपत्तेः। एवं दध्योदनादावपि दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत्सर्वकामो भवतीति विज्ञायतइति । अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेदन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण। अयं मन्त्रः पूर्वप्राशनेषु च भवति। कुतः, प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात्। आर्जं प्राशयेदित्यादिसमन्वयाच्च।

सांख्यायनगृह्यमपि,

षष्ठे मास्यन्नप्राशनमाजमन्नाद्यकामः तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो मात्स्यं जवनकामो घृतौदनं तेजस्कामो दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् । जवन वीर्यम्।

पारस्करोऽपि,

सर्वान् रसान् सर्वमन्नमेकत उद्धृत्य प्राशयेत् तूष्णीं हन्तेति वा भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारितकामस्य कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य मात्स्यैर्जवनकामस्य कृकषाया आयुष्कामस्य आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा। भारद्वाज्या भारद्वाजपक्षिजातीयस्त्रियाः। वाक्प्रसारितं वाक्प्रसरः। कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः। कृकषाया गोधायाः। आट्याः शरालिजातीयपक्षिस्त्रियाः। * अन्नपर्याय अन्नपरिपाट्या।

हिरण्यकेश्यपि,

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्ययनमृद्धिमिति वाचयित्वाऽथैनं दधिमधुघृतमिति त्रिरप्राशयति भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि सुवस्त्वयि दधामीत्यथैनमन्नं प्राश-

* अन्नपर्यायेति लुप्तविभक्त्यन्तमार्षं पदम्। अन्नपर्यायेणेत्यर्थः।

यत्तपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि शिवास्तआप ओषधयः सन्त्वनमीवास्तआप ओषधयो भवन्त्विति । त्रिरुद्र त्रिराष्टत्तम् । अत्र भोजनपात्रमाह

मार्कण्डेयः,

देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ।
अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसं तु तम् ।
कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत् ॥ इति ।
कनकोपेतं कनकेनोपात्तमित्यर्थः । स्त्रीणामन्नप्राशनं

मनुराह,

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाष्टदशेषतः । इति ।

शौनकोऽपि,

इदं कर्म कुमार्याश्च सर्वं कार्यममन्त्रकम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

जातकर्मादि चूडान्तं स्त्रीणां कार्यममन्त्रकम् ।
हुतकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि ॥ इति ।

हुतकृत्यं होमः स च पुंवत्स्यात्पुरुषसंस्कार इव कृताकृत इत्यर्थः । सूत्ररूपेणाप्याह स एव । आवृतैव कुमार्या इति । अत्र विशेषमाह

शौनकः,

होमपक्षाश्रयेऽत्रापि जातकर्मवदाचरेत् ।
वृद्धिश्राद्धं तु पूर्वेद्युस्तस्मिन्पक्षे समाचरेत् ॥
उत्तरेद्युस्तु बध्नीयात्कौतुकं च यथाविधि ।
होमोपदेशो यत्रास्ति न तु मन्त्रोपदेशनम् ॥
तत्रानादेशहोमाः स्युरिति सूत्रकृतो मतम् । इति ।

जातकर्मवत् । प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृद्धोमात्प्राग्यथा जातकर्म तद्वदिदमपीत्यर्थः । तस्मिन्पक्षे होमपक्षे वृद्धिश्राद्धं पूर्वेद्युः अन्यथा सद्य एव । प्रहस्तु तु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेष्विति वृद्धिश्राद्धमक्रमे परिशिष्टात् । अनादेशहोमा अनादिष्टदेवताका होमाः । ताश्चाह

आश्वलायनः,

अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे इति । शूद्राणामप्येद्वंवतीत्युक्तं ग्रन्थादौ ।

अथ जीविकापरीक्षा ।

तत्र मार्कण्डेयः,

अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिलाभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥ इति ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणीत्यपि पाठः । इत्यन्नप्राशनम् ।
अथ प्रसङ्गात् बालस्यान्यदृष्टिदोषादौ रक्षाविधिः ।

मानवे कपिलसंहितायां च,

शिशुसंरक्षणार्थायाशुभग्रहनिवारिणीम् ।
रक्षां संध्यासु कुर्वीत निम्बसर्षपगुञ्जनैः ॥
फलीकरणसंमिश्रैः करञ्जैरवलोकने ।
वचोधरान्नदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ।

अवलोकने, दुष्टदृष्ट्येति शेषः । वचोधरान्नदेशेषु वचनकाले धरारिङ्गणकाले अन्नभोजनकाले वृक्षादिच्छायायां च दुष्टदृष्ट्या ऽवलोकनइत्यन्वयः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनातर्जनो हरिः ।

रक्षतु त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
कृष्ण रक्ष शिशुं शङ्खमधुकैटभमर्दन ।
प्रातःसङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिषूदन ।
यद्गोरजपिशाचांश्च ग्रहान्मातृग्रहानपि ॥
बालग्रहान्विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् ।
त्राहि त्राहि हरे नित्यं त्वद्रक्षाभूषितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरोललाटाक्ष्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ॥
मन्त्रसंरक्षणादेवं शिशुः सवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।
अथ बालस्य स्खलनादौ रक्षाविधिः ।
तथा च हरिवंशे,

नन्दोऽङ्कमेनमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च ।
शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जजाप ह ॥
विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
ब्रह्मा च पश्चिमं पायाचन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
उपरिष्टात्तथा सूर्यः पायाच्चाधश्च वासुकिः ।
पायादूर्ध्वमधो वत्सं शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ॥
स्वस्ति करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः ।
गावो रक्षन्तु सर्वत्र भूमिः पातु सदा शिवा ॥
एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्वतः ।
एष मन्त्रो हि बालानां रक्षार्थे परिकीर्तितः ॥ इति ।

रावणादिप्रोक्तोऽन्योऽपि बालग्रहनिवृत्तिविधिर्विस्तरभयान्नेहोक्तः । स तत्रतत्रैवावधेयः । अथ बालस्य प्रथममूर्ध्वदन्तोत्पत्तिफलम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे।
उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः॥
दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम।
मातरं पितरं वाऽथ खादेदात्मानमेव वा॥ इति।

अथ बालस्य दन्तघर्षणशमनविधिः।

मार्कण्डेयपुराणे,

दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः।
करोति संघर्षमति चिकीर्षुर्दुस्सहागमम्॥

दुस्सह इत्यलक्ष्मीः मृत्योश्च पुत्रः। तत्पौत्रो दन्ताकृष्टिः।

तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः।
शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मासं च दशनोपरि॥

मासं मासपर्यन्तम्।

सुवर्चलौषधिस्नानात्तथा सच्छास्त्रकीर्त्तनात्।
उग्रकण्टकखड्गास्थिक्षौमवस्त्रविधारणात्॥ इति।

अथाब्दपूर्त्तिकृत्यम्।

तत्र नृसिंहः,

सौरेणाब्दान्तजन्मर्क्षे शिशुं संस्नाप्य शास्त्रतः।
आबध्य हेमसूत्रं तु राजयादावनुकूलके॥
नवक्षौमवरादीनि यथार्हं धारयेत्तदा।

जन्मदिनात् सौरेण मानेन योऽब्दस्तदन्ते यदा जन्मर्क्षं भवति तदा वक्ष्यमाणं विधिं कुर्यादित्यर्थः। अब्दान्तइति सामान्योपादानात्प्रत्यब्दान्ते कार्यम्।

तथाच गर्गः,

यस्मिन् दिने सवितरि तन्नक्षत्रदिनं भवेत्।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥
येनायुर्वर्द्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा । इति ।

सवितरीत्यत्राणलोपः छान्दसः । ततश्च साविशेऽब्दान्ते यस्मिन्दिने तन्नक्षत्रं भवतीत्यर्थः सिध्यति । पूर्ववाक्यानुरोधात् । तदेतत्स्पष्टमुक्तं

विधिरत्ने,

अब्देन सौरेण शिशोस्समाप्ते
बालं तु संस्नाप्य च जन्मधिष्ण्ये ।
कृत्वाऽऽयुषा वृद्धिकरं च कर्म
तं धारयेच्छान्तिसुवर्णसूत्रम् ॥ इति ।

जन्मर्क्षद्वैधे निर्णयमाह वृद्धगार्ग्यः,

एकमासे द्विजन्मर्क्षे प्रथमे जन्म चाचरेत् ।
तस्मिन्नक्षत्रखण्डे तु अन्त्यखण्डे समाचरेत् ॥
उदयव्यापिजन्मर्क्षे तस्माद् ग्राह्यं तु जन्मनः ।
सङ्गवव्यापिखण्डर्क्षे तत्र जन्म वरं शुभम् ॥ इति ।

द्विविधं तावन्नक्षत्रद्वैविध्यम् ।

तत्रैकस्मिन्सौरे मासे द्विवारं नक्षत्रप्रवृत्त्या एकम् । एकस्यैव नक्षत्रस्य दिनद्वय प्रवृत्त्या च परम् । तत्र पूर्वार्धेन प्रथमं व्याख्यातम् । उत्तरसार्धश्लोकेन द्वितीयं व्याख्यातम् । जन्मर्क्षातिक्रमे तिथ्याद्याह,

रिक्तापर्वाष्टमीश्चैव कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

वारादयस्तत्रैव,

शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ।
श्रेष्ठा नेष्टास्तथा शेषा मकरो मध्यमो भवेत् ॥ इति ।

नक्षत्राण्याह नृसिंहः,

हस्तादिमूतनक्षत्राण्यजद्वित्र्युत्तराणि च ।
वसुपौष्णादितीपुष्यवाजिभानि शुभानि तु ॥ इति ।

आदिः अश्विनी । मूतं मूलम् । अजद्वौ रोहिणीमृगशीर्षे । त्र्युत्तराणि उत्तरात्रयम् । वसुर्धनिष्ठा । शेषं प्रसिद्धम् । योगादिकमाह—

स एव,

शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः । इति ।

ग्रहसंस्था ऽपि तत्रैव,

लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाद्विना ॥
पापास्त्रिलाभषष्ठस्थाः शुभा वस्त्रस्य धारणे ।
उच्चमित्रस्ववर्गेषु शुभैः केन्द्रत्रिकोणगैः ॥
वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसंपदः ।
सद्गुणस्थे निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
शिशोर्लीलादि चान्यत्तु वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥ इति ।

अत्रेतिकर्त्तव्यतामाह

गर्गः,

पूर्वे जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कौतुकबन्धनम् ।
कृत्वा शान्त्युदकं चैव प्रातस्तेनाभिषेचयेत् ॥
ग्रहशान्तिं समाप्यैव नक्षत्राधिपपूजनम् । इति ।

शान्त्युदकप्रकारमाह

बौधायनः,

अथ वै भवति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्येति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवारभ्येति वज्रो वा आपो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्यापो वै

रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्या इत्यापो वै देवानां प्रियं धामैतमृतं वा आपस्त-स्मादद्भि रेवतान्तमद्भिरभिषिञ्चतीत्यापो वै सर्वा देवता देवता एवा-रभ्येत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीति ब्राह्मणं त-स्मात्पवित्रेण शान्त्युदकं करोति जन्मनक्षत्रे विवाहचौलोपनयनस-मावर्त्तनाग्न्याधेयान्यन्यानि मङ्गलकार्याणि ग्रहोपरागे ग्रहोत्पाते वा द्विपात्सु चतुष्पात्सु भयं विन्देताथ शान्तिमारभेत ब्राह्मणान्ब्रा-ह्मणान्सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य प्रतिदिशमासनेषूप-वेश्य गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य दर्भेषु प्राङ्-मुख उपविश्य दूर्वा दर्भांश्च धारयमाणः पवित्रपाणिः स्थण्डिलं कृत्वा प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्य दूर्वादर्भैरवकीर्य गन्धो-दकेनाभ्युक्ष्य पुष्पैरवकीर्य ब्रह्मपात्रं निधाय ब्रह्मजज्ञानमित्य-नया तिरः पवित्रमप आनयन् जपति तत्सवितुर्वरेण्यमित्यथ यवाक्षततण्डुलानावपति भूर्भुवःस्वरोमित्यथ पुष्पैर्दूर्वाफलैरव-कीर्य दूर्वादर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति शं नो देवीरभिष्टय इत्यन्वा-रब्धेषु जपति तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छोऽर्धर्चश ऋक्शो ऽनवानमुक्त्वा वेदादीन् जपति राक्षोघ्नं कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येतमनुवाकं प्रदेचिदस्येत्यर्धर्चमपोद्धृत्येन्द्रं वो विश्व-तस्परीत्येतमनुवाकं यत इन्द्र भयामहे स्वस्तिदा विशस्पति-रिति द्वाभ्यां महाँ इन्द्रः सजोषा इन्द्रेति द्वाभ्यां ये देवाः पुरस्स-दोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पञ्चभिः पर्यायैरग्ने रक्षोघ्न इति पञ्चा-ग्निरायुष्मानिति पञ्चाँहोमुचो या वामिन्द्रावरुणेति चतस्रो यो वामिन्द्रावरुणेत्यष्टावग्ने यशस्विन्निति चतस्र ऋतापाड़्तधामेत्ये-तमनुवाकं नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरनुच्छन्दसं पञ्चचोऽयं पुरो हरिकेश इति पञ्चभिः पर्यायैरप्रतिरथमाशुः शिशान इत्ये-तमनुवाकं शं च मइत्येतमनुवाकं विहव्यंच ममाग्ने वर्च इत्येतमनु-

वाकं मृगारमग्नेर्मन्व इत्येतमनुवाकं गर्पाहुतीः समीचीनामासि प्रा चीदिगिति षड्भिः पर्यायैर्हेतयो नामस्थ तेषां वः पुरो गृहा इति षड्भिः शतायुधायेति पञ्च भूत भव्य भविष्यदित्येतमनुवाकमथर्वाङ्गिरसमिन्द्रोदधीच इत्येतमनुवाकं प्रत्याङ्गिरसं च चक्षुषो हेतइति प्रतिपद्य भ्रातृव्य पादयामसीत्यन्त प्राणो रक्षति विश्वमेजदित्येतमनुवाकं सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकावित्येतमनुवाकमहम-स्मीत्येतमनुवाकं तासूर्याचन्द्रमसेत्येतमनुवाकमग्निर्नः पातृष्यास्म-नवोनव इत्येतैरनुवाकैरुक्तैरुपहोमैश्च सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिस्तच्छंयोरावृणीमह इत्येतमनुवाकं नमो ब्रह्मणइति परिधानीयां त्रिरन्वाहेति ब्राह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाहेति ब्राह्मणं प्रणवेनोत्थाप्य व्याहृतिभिः प्रोक्षत्यथ दक्षिणां ददाति पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्य ददाति दक्षिणे रजतं पश्चात्कांस्यमुत्तरतो वासो ददात्यथ गृहीतानां ज्वरगृहीतानां भूतोपसृष्टानां मित्रबन्धुसुहृज्ज्ञातिसबन्धिबान्धवानां राज्ञां राजपुरोहितानां च बालवृद्धान्तर्वत्नी पापरोगी दीर्घरोगी कृशातुरान्प्रोक्षति हस्त्यश्वोष्ट्रमहिष्याजाविकभूतांश्च धनधान्यानि च प्रोक्षत्येवमेकरात्रं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं नवरात्रमित्यपमृत्युं जयतीत्याह भगवान्बौधायन इति ।

यत्तु प्रयोगपारिजातेन प्रयोगलिखनावसरे पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रावित्युपक्रम्य कृत्वा शान्त्युदकं चैवेति गर्गोक्त बौधायनाभिहितप्रकारकं शान्त्युदकमलिखित्वा विष्णुधर्मोत्तरोक्तकलशोदकस्नानमत्र लिखितं तन्महाभ्रममूलकमित्यनादरणीयम् । अब्दान्तजन्मदिनर्क्षविहितादायुर्वर्धनाख्यकर्मणः जन्मर्क्षमात्रविहितस्य पुष्टिवर्द्धनाख्यकर्मणो निमित्तभेदेन फलभेदेन संज्ञाभेदेन देवताभेदेनाज्यरूपगुणभेदेन च भिन्नतया कर्मान्तरत्वेन तद्गुणोपसंहारायोगात् ।

यद्यपि बौधायनीयमपि शान्त्युदकं जन्मर्क्षमात्रनिमित्तएवोत्पन्नं तथापि कृत्वा शान्त्युदकं चैवेति वाक्येन शान्त्युदकशब्देनैवोपादाय प्रकृतकर्मणि विनियुक्तत्वात्तदनुष्ठानमेव युक्तं, न विष्णुधर्मोत्तरीयस्य कलशोदकस्नानस्य । शान्त्युदकशब्देनानुपादानादिसकलं वृद्धविरोधेन । ग्रहशान्तिरत्र स्वपूर्वभाविन मृत्युंजयहोममाक्षिपति तद्रूपत्वात् । तथाच

ब्रह्मपुराणे,

प्रतिसंवत्सरान्तर्क्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परम् ।
पूर्वाह्णे चैव जन्मर्क्षे स्नात्वा नद्यां सुरोत्तम ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तां दूर्वां मृत्युजयेन तु ।
जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥
ततोऽपराह्णे संप्राप्ते कृत्वा कौतुकमङ्गलम् ।
ग्रहपूजां प्रकुर्वीत नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
आयुष्यहोमं कृत्वा च श्रोत्रियानथ भोजयेत् ।
दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥
बध्वा वा कटिसूत्रं च वस्त्रं च परिधापयेत् । इति ।

गर्गोक्तं कौतुकबन्धनं शान्त्युदकस्याङ्गम्, इदं तु कौतुकबन्धनं ग्रहशान्त्यादेरङ्गमिति न स्यानद्वयविकल्पः । सन्निधिलक्षणप्रकरणेन तत्तदङ्गत्वावगमात् । ग्रहपूजा नवग्रहमखः । ग्रहशान्ति समाप्यैवेति गर्गेण ग्रहशान्तिपदोपादानात् । नक्षत्राधिपस्तन्नक्षत्रदेवता, न चन्द्रः ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद् गुरुसमन्वितः ।

इति वक्ष्यमाणशौनकवाक्यात् । पूजनं होमस्याप्युपलक्षणम् । तथाच

शौनकः,

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः।
कृतकौतुकबन्धश्च सर्वाभरणभूषितः॥
नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद् गुरुसमन्वितः।
आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र भूपतेः॥
स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम्।
दूर्वा घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः॥
यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्दैवतः स्मृतः।
ततः स्विष्टकृतं सर्वं होमशेषं समापयेत्॥
गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणान् भोजयेन्नृपः।
तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च॥
पूजयेद् दुःखितान्सर्वान्मोचयेन्नृपतिस्ततः।
द्विजान्सर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि कारयेत्॥
पूजयित्वा विधानेन पूजितव्यांश्च बान्धवान्।
न हिंस्यात्सर्वभूतानि तदहस्तु विशेषतः॥
सर्वं समाचरेद्राजा सुखी भवति सर्वदा। इति।

अत्र कृतकौतुकबन्ध इति ग्रहशान्त्यङ्गभूतस्य कौतुकबन्धनस्यानुवादो नक्षत्रपूजनादावप्यङ्गताबोधनाय। अन्यथा सन्निधिना ग्रहशान्तिमात्रे एव तदङ्गतापत्तेः। अयं च दूर्वाहोमः ब्रह्मपुराणीयदूर्वाहोमात्पूर्वोक्तन्यायेन कर्मान्तरम्। ततश्च प्रयोगपारिजातीयो मृत्युंजयदेवताकनक्षत्रदेवताकयोर्होमयोरभेदाभिप्रायो निरस्तः। द्रव्यदेवतादिगुणभेदेन कर्मभेदावश्यंभावात्। अत्र राजपदं निगडबन्धनादिदुःखितजनमोचनरूपगुणविधानाय, न राजमात्राधिकारिताबोधनाय। विधिं वक्ष्ये नृणां परमिति गर्गवाक्येन सामान्योपादानात्।

सूत्रैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

इत्यादिपुराणवाक्ये सर्वपदोपादानाच्च । न च स्वर्गकामादिपदस्य त्रैवर्णिकपरतावत्संकोचः । अपशूद्राधिकरणन्यायेनाग्निविद्यादिरहितानां शूद्राणामनधिकारसिद्धौ स्वर्गकामपदस्य त्रैवर्णिकपरता सिध्यति, न तथा प्रकृते । अन्यथा ऽन्येषां सुखाभिवृद्धिरूपफलाकाङ्क्षाबाधापत्तेः । तस्मान्न संकोचः । आयुष्यहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्प्रकारमाह

शौनकः

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।
कुर्यात्त्रिजन्मनक्षत्रे विषुवे संक्रमे तथा ॥
पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
अलंकृतः स्वस्तिवाच्य अन्न दत्त्वा द्विजातये ।
अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वोपलेपनादिकम् ॥
कृतान्नं जुहुयात्सम्यगन्नदानस्य संपदा ।
आनोभद्राःक्रतव इत्यृचां च दशकेन च ॥
इमं स्तोममर्हतइत्युचां षोडशकेन च ।
एकया जातवेदस्य हुत्वा स्विष्टकृतं ततः ॥
होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
स्वस्तिवाच्य द्विजाग्र्यैस्तैर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ इति ।

त्रीणि जन्मनक्षत्राणि जन्मदशमैकोनविंशानि । कृतान्नं गृहसिद्धान्नम् ।

आयुष्यहोमं कृत्वा च श्रोत्रियानथ भोजयेत् ।

इत्यत्रायुष्यहोमश्रोत्रियभोजनयोः पौर्वापर्यसिद्धौ पुनरथ-

शब्दोपादानमायुष्यहोमानन्तरं श्रोत्रियभोजनात्प्राक् मध्ये दिगीशपूजां गमयति । तथाच

वृद्धगर्गः,

आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
देवांश्च वैदिकान्विप्रान् गुरून्बन्धून्सुहृज्जनम् ॥
प्रणम्य पूजयेद्विद्वान् गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
नवाम्बरधरो भूत्वा युक्तस्रग्वस्त्रभूषणः ॥
गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।
निगडेभ्यो विमृज्याथ मनुजान्निगडैर्युतान् ॥
अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि ।
पापकर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत्॥इति ।

कटिसूत्रबन्धनानन्तरं कर्त्तव्यमुक्तं

सायणीये,

आबध्य कटिसूत्रं च वासः सगृह्य नूतनम् ।
दूर्वाङ्कुरैरथाज्येन चरुणा वाऽपि नाकिने ॥
आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥
इदमपि कर्मान्तरम्, द्रव्यदेवताभेदात् ।

अत्रायमुक्तकर्मणामनुष्ठानक्रमः । जन्मदिनात्पूर्वदिने रात्रौ कौतुकबन्धानन्तरं शान्त्युदकं जन्मदिने पूर्वाह्णे मृत्युञ्जयहोमोऽपराह्णे ग्रहशान्तिरनन्तरं नक्षत्रदेवतापूजा तद्दैवत्यो होमः अनन्तरमायुष्यहोमोऽनन्तरं दिगीशपूजा ब्राह्मणादिपूजनं सुवर्णकटिसूत्रधारणं नव्यवस्त्रधारणं पिनाकिदैवत्यो होमश्चेति । एवं सौरेण मानेनाब्दपूर्तेः सिद्धावपि सर्वदेशीयाः शिष्टाः चान्द्रेणैव मानेनाब्दान्ते जन्मदिनेऽब्दपूर्त्तिकृत्यमाचरन्ति । पूर्वं जन्मदिनाद्रात्राविति गर्गेण,

सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलधारिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणेन च जन्मदिनोपादानात् । जन्मदिनपदस्य च जन्मतिथिपरताभिधानात् ।

तथाच बृहद्राजमार्त्तण्डे देवीपुराणं,

घस्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्कुर्यात्तदा जन्मभसंयुता च ।

असंगता तेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह यत्नात्॥

इति । घस्रो दिनम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रम् । इदं च पूर्वाह्णे नक्षत्रलाभएव द्रष्टव्यम् । तथाच

बृहस्पतिः,

नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालश्च कर्मणः ।

नक्षत्रकर्माण्यत्रैव तिथिकर्म तथैवच॥इति ।

अस्यार्थः । नक्षत्रे खण्डिते दिनद्वयव्यापिनि येन भागेन पूर्वेणोत्तरेण वा कर्मणः कालः प्राप्तः सबद्धो भवति तत्रैव दिने नक्षत्रकर्माणि तिथिकर्माणि च कुर्यात् । नक्षत्रद्वये तु

बौधायनमार्कण्डेयौ,

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रादिनं स्मृतम् । इति ।

जन्मतिथिकृत्यं मुख्यचान्द्रेण कार्यमिति कल्पतरुः । सूर्य-सिद्धान्ते मुख्यचान्द्रेणैव तिथ्युत्पत्तेः । गौणचान्द्रेणापि तद्भवती-त्यपरे । ब्रह्मपुराणे गौणचान्द्रेणैव सर्वतिथिकृत्याभिधानात् । जन्मतिथिकृत्यविधिश्च

ब्रह्मपुराणगर्गसंहितयोः,

सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

सर्वपदं शूद्रादेरपि ग्रहणार्थम् । स्नातैस्तिलस्नातैः । तथा च मार्त्तण्डपादैः तत्रैवाभिहितं,

तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥ इति ।
तिलहोमस्तु देवतानामभिः कार्यः ।
एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना च प्रणवादिना ॥ इति ।
स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥
गुडदुग्धतिलान्दद्याज्जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् ।

जन्मग्रन्थिबन्धनं नाम वक्ष्यमाणगुग्गुलादिपञ्चद्रव्यगर्भ-पोटलिकायाः हस्ते बन्धनम् । तान्येव द्रव्याण्याह.

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान्वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णयेऽपि,
नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।
द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ॥
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ।
ततो दीर्घायुषं व्यास राम द्रौणिं कृप बलिम् ॥
प्रह्लादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ।
रामोऽत्र परशुरामः, द्रौणिरश्वत्थामा ।
स्वनक्षत्रे जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ।
षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनःपुनः ॥

पूजा च प्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु शालग्रामे जलपूर्णकलशे वा कार्या।

तथा च पद्मपुराणे,

शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः।
तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश॥ इति।

जन्मदिने शनिभौमवारपाते तु विशेष उक्तो

दीपिकायां,

कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्।
अनृक्षयोगसंप्राप्तो विघ्नस्तस्य पदेपदे॥
तस्य सर्वौषधिस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम्।
सौरारयोर्दिने मुक्ता देया ऋक्षे च काञ्चनम्॥

पद्मपुराणे,

ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तनम्।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्।
एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टक्रमेण हि॥ इति।
सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत्।

तथाच तत्रैव,

तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम्।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया॥ इति।

अथ जन्मतिथौ निषिद्धानि।

तत्र स्कान्दपुराणे,

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेवच।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्॥ इति।

अध्वानम् अध्वगमनम्।

ल्यर्धमितं पयः पिबेत् । तत्र मन्त्रः,

सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।
मार्कण्डेय वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥ इति ।

ततो दीनानाथेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत । इति वर्षवृद्धिक्रमः ।

अथ प्रसङ्गाद्बालपुष्टिकरं कर्मोच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

परशुराम उवाच,

स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन्पुष्टिवर्धनम् ।
न तृप्तिमधिगच्छामि तव वाक्यामृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच,

जन्मनक्षत्रगे सोमे सर्वौषधिसमन्वितम् ।
कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नपनं चैव कारयेत् ॥
स्नातश्चैवार्चयेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
नक्षत्रदैवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥
वाहनायुधपीठाद्यं छत्रं संपूजयेत्तथा ।
यथोक्तदेवतालिङ्गैर्मन्त्रैश्च जुहुयात् घृतम् ॥
शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो भृगूत्तम ।
ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥
तिष्ठेन्मनुजशार्दूल हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
उपवासं विना ऽप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं तथा ॥
अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् ।
सर्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥
मातृस्थानं च जगतां जन्मतारा विधीयते ।
चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्त्तितः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ।
भक्त्या संपूजयेच्चन्द्रं जन्मर्क्षे च विशेषतः ॥
पूजां सदा चन्द्रमसस्तु कृत्वा
जन्मर्क्षसंस्थस्य भृगुप्रधान ।
कामानवाप्नोति नरस्तु सर्वा-
न्सुखी तथा स्यात्खलु नष्टपाप्मा ॥ इति ।

अथापमृत्युनाशनम् । तत्र बौधायनः,

अथातोऽपमृत्युंजयकल्पं व्याख्यास्यामो जन्मनक्षत्रे पुण्ये नक्षत्रे त्रिजन्मानि वा ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्यृद्धि-मिति वाचयित्वा ऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा प्रादेशमात्र्यस्तिस्रो दूर्वाः समिधोऽष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा दधिमधुघृतपयांसि समुदायुत्याभ्यज्यादथात्यपैतु परं मृत्यो मानो-महान्तं मानस्तोके त्र्यम्बकं येतेसहस्रमित्यथाज्याहुतीरुपजुहोति

मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूः स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भुवः स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्द्धतां सुवः स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूर्भुवः सुवः स्वाहेति । जयप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादथाग्रे-णाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति तच्छंयोराष्टणीमहइत्यथ द-क्षिणां ददाति धेनुमृषभमनड्वाहं कंसं वासो वेतिहस्माह बौधा-यन इति ।

अथ चूडाकरणम् ।

स च चूडाकरणशब्दः कर्मनामधेयम् । यौगिकन्यायेनोद्भिदा-दिशब्दवत् । योगश्च चूडायाः करणं चूडार्थं करणं चूडा क्रियते यस्मिन्कर्मणीतिवा त्रिधैव संभवति, न पुनश्चूडा करणं यस्मिन्कर्मणीति । चूडाया अभिद्धत्वेन वपनकर्मणि करणत्वायो-गात् । न च संस्कारस्यान्यपदार्थत्वे सिद्धायाश्चूडायाः करणत्वं

सम्भवतीति वाच्यम् । तस्य साक्षात्पुरुषक्रत्वविषयत्वेन चूडाकरणं कर्त्तव्यमित्यादिविधिविधेयत्वासंभवात् । एतेन चूडाकर्मचौलकर्मचौलचूडादिशब्दास्तत्तद्वाक्येषु कर्मनामधेयानि व्याख्यातानि ।

तत्र वसिष्ठः,

सर्वेषामेव वर्णानां चौलकर्मविधिः स्मृतः ।
चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः क्षयः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कारयेद्द्विजसत्तम । इति ।

विहितनिषिद्धकालयोश्चौलक्रियायामायुर्वृद्धिक्षयौ भवत इत्यर्थः ।

मनुः,

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्य श्रुतिचोदनात् । इति ।

वाशब्दात् द्वितीयग्रहणम् । तथाच

यमः,

ततः संवत्सरेऽपूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्य श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

अत्र अपूर्णे इति पदच्छेदः । स च द्वितीयादिष्वप्यनुषज्यते । ततश्च प्रथमादिवर्षाणामेवाधिकरणत्वं सिध्यति । तदाह

षड्गुरुशिष्यः,

आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पक्षेऽन्ये द्वितीयके ।
जाताधिकाराज्जन्मादितृतीयेऽब्दे तु चौलकम् ॥
उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः । इति ।

यत्तु कल्पतरुणा प्रथमेऽब्देतृतीये वेति मनुवाक्ये प्रथमेऽब्दे वर्त्तमाने इति व्याख्याय

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते।

इति यमवाक्ये नञ्प्रश्लेषमकृत्वा संवत्सरे पूर्णे इति व्याख्यातं, तत्पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम्। संभवत्यविरोधे विरुद्ध-व्याख्यानानौचित्यात्। यदपि द्वितीये संपूर्णे तृतीये त्वमपूर्णे, तृतीये भूयिष्ठे गते इति लौगाक्षिस्मरणादिति व्याख्यातं, तदपि तथैव। विलम्बोपस्थितिकवाक्यान्तरैकवाक्यतापेक्षया समान-वाक्यस्थितपदानुषङ्गस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाभ्यर्हितत्वादित्यल दृढविरोधेन। वाशब्दद्वयोपादानं पञ्चमसप्तमवर्षयोरपि ग्रहणाय।

तथाचाश्वलायनः,

तृतीये पञ्चमे वाऽब्दे चौलकर्म प्रशस्यते।

प्राग्वा ऽसमे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा॥ इति।

अन्नासमे इति पदच्छेदः। युग्मे वर्षे तु गर्हितमिति वक्ष्यमाणान्निवचनात्।

वसिष्ठोऽपि,

तृतीयेऽब्दे पञ्चमेऽब्दे स्वकुलाचारतोऽपिवा।

चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः॥

आधानतो जन्मतो वा सप्तमाब्देऽपि कारयेत्। इति।

तृतीयादिवर्षसंख्या च गर्भतो जन्मतो वा द्रष्टव्या। तथाच बृहस्पतिः,

तृतीयेऽपि शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः।

पञ्चमे सप्तमे वाऽपि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम्॥ इति।

एषां चाब्दानामुत्तमादिव्यवस्थामाह

नारदः,

जन्मतस्तु तृतीये च श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः।

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत्॥

अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमैकादशेऽपिवा ॥ इति ।

अत्र दशमैकादशग्रहणमुपनयनकालासयेनातीतकालचौलाभिप्रायेण काम्योपनयनसहभावाभिप्रायेण क्षत्रियवैश्याभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । मध्यमाधमत्वं चैषां नियताभिप्रायेण। काम्यत्वे तूत्तमत्वमेव ।

तथाच्यात्रिः,

तृतीयवर्षे चौलं तु सर्वकामार्थसाधनम् ।
संवत्सरे तु चौलेन आयुष्यं ब्रह्मवर्चसम् ॥
पञ्चमे पशुकामस्य युग्मे वर्षे तु गर्हितम् ॥ इति ।

समवर्षगर्हणा तु द्वितीयदशमातिरिक्तविषया ।

यमेन तस्य विधानात् । एतानि वर्षाणि सावनमानेन ग्राह्याणि । तथाच

कश्यपः,

जन्मर्क्षाणां चतुर्विंशात्परतश्चौलमाचरेत् ।
अथवा पञ्चमे वर्षे सावनेनैव योजयेत् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिर्जन्मनक्षत्राणि चतुर्विंशत्या मासैस्संपद्यन्ते । ततश्च चतुर्विंशान्मासात्परतस्तृतीयेऽब्दइत्यर्थस्सिध्यति । पञ्चम इत्युक्तवर्षाणामुपलक्षणम् । अन्यथा तेषु मानान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेः । तृतीयपञ्चमयोः त्रिभागासये चौलं कार्यमिति केचित् । तदाह

नृसिंहः,

तृतीये पञ्चमे वर्षे गते भागे तृतीयके ।
आदौ चौल मकर्त्तव्यमिति केचित्प्रचक्षते ॥ इति ।

कालविधानेऽपि,

वर्षे तृतीयेऽप्यथ पञ्चमे वा गते त्रिभागे प्रवदन्ति चौलम् ।

इति।

लौगाक्षिस्तु भागत्रयेऽतीते तृतीये कर्त्तव्यमित्याह, तृतीये वर्षे भूयिष्ठे गते चूडा कार्येति। तृतीये ईषदपूर्णे इति कल्पतरुहरनाथौ।

अत्रेयं संकलना। प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमसप्तमदशमैकादशेषु उपनीतिदिने यथाकुलाचारं वा चौलं कार्यमिति। तथाच याज्ञवल्क्यः,

चूडा कार्या यथाकुलमिति।

नारदोऽपि,

तृतीये पञ्चमे वाऽब्दे स्वकुलाचारतोऽपि वा।
बालानां जन्मतः कार्यं चौलमावत्सरान्तरात्॥ इति।

आवत्सरान्तरात्प्रथमाब्दे इत्यर्थः।

षड्गुरुशिष्योऽपि,

यादृशः कुलधर्मः स्यात्तादृशं चौलकर्म च। इति।

उक्तपक्षाणामेव कुलधर्मो व्यवस्थापक इत्येके। स्वतन्त्रं कालान्तरमित्यपरे। तेनानुक्तेऽपि काले भवति। अयननिर्णयमाह

देवरातः,

उत्तरं देवभागः स्याद्दक्षिणं याम्यमुच्यते।
देवभागगते सूर्ये चूडाकर्म समाचरेत्॥ इति।

राजमार्त्तण्डः,

उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्यवनाः।
चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासं च॥ इति।

अयनफलमाह देवरातः,

अयने चोत्तरे सौख्यं दक्षिणे त्वशुभावहम्। इति।

अयनान्तर्गतमासफलमुक्तं

ज्योतिरर्णवे,

मकरे सर्वसंपत्तिः कुम्भे संतानकारकः ।
मीनमासे सदा सौख्यं मेषे सर्वार्थसाधनम् ॥
विजयं वृषभे विद्यान्मिथुने वंशवृद्धिकृत् ।
कर्कटे बहुरोगित्वं सिंहे नष्टप्रजा भवेत् ॥
षष्ठे कुलक्षयं विद्यात्तुलायां देहनाशनम् ।
वृश्चिके बन्धुनाशः स्याद्वित्तनाशस्तु कार्मुके ॥ इति ।

षष्ठे कन्यायाम् । उत्तरायणेऽपि क्वचिदपवादमाह

बृहस्पतिः,

उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके ।
अधिमासस्तु निन्द्यः स्यात्संसर्पांहस्पती तथा ॥ इति ।

मासा उक्ता

राजमार्त्तण्डे,

विवाहव्रतचूडादिमङ्गलेषु विशेषतः ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥ इति ।

ननु दशानामपि मासानां प्राशस्त्ये पूर्वोक्तकर्कादिनिषेधानां का गतिरिति चेत्, इयमत्र गतिः । कालातीतचौलकन्यकोद्वाहयोः पुनरुपनयने च दशानामपि मासानां प्राशस्त्यम् । तेषां सार्वकालिकत्वात् । प्राप्तकालेषु चौलोपनयनविवाहेषु कर्कादिनिषेध इति न विरोधः । चैत्रनिषेधस्तु वह्न्यसन्निधाने बोद्धव्यः । तथाच

भुजबलः,

शुभदं संनिहितेऽग्नौ सौरं चैत्रे मुनिभिरुक्तम् ।
दिननाथस्य च दिवसे प्रथमं द्विजवह्निसन्निहितम् ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डेऽपि,

क्षौरं दिने तीक्ष्णरुचेस्तु चैत्रे मासेऽथवा संन्निहिते हुताशे ।

इति ।

अग्निसन्निधानं चात्र जातारणिपरिग्रहः । ततश्च येषां जातारणिपरिग्रहोऽस्ति तेषां चैत्रविधिः अन्येषां तन्निषेध इति । यच्छाखीयानामहोमकमेव चौलं तान्प्रति चौलनिषेधः, येषां सहोमकं चौलं तान्प्रति चैत्रविधिरित्यन्ये । त्रैवर्णिकान्प्रति चैत्रविधिः साग्निकत्वात्, शूद्रान्प्रति तन्निषेध इत्यपरे । पौषनिषेधस्तु धनुष्ट्वेन, तत्र मकरसंक्रमे स्वनिषेध इति ज्योतिरर्णववाक्येनाविरोधः । एतेन

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

विवाहवर्जं न च जन्ममासे यात्राऽपि नेष्टफलेति सत्यः ॥

इति ऋक्षोच्चयवाक्यस्थश्चैत्रपौषनिषेधोऽपि व्याख्यातः । अत्र जन्ममासे विवाहाभ्यनुज्ञा अनाद्यगर्भविषयेति द्रष्टव्यम् ।

विशेषान्तरमुक्तं

सारसंग्रहे,

ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे क्षौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥

कृत्तिकास्थे रवौ त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

अधिमासे च यत् क्षौरं जन्ममासेऽथ जन्मभे ॥

न भवेत्तत्र कल्याणमिति शंसन्ति सूरयः । इति ।

अथ पक्षनिर्णयं बृहस्पतिराह,

शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ।

अशुभोऽन्त्यास्त्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ॥ इति ।

चौलमिति शेषः ।

मुहूर्त्तसंग्रहेऽपि,

दामोदरमतं जातात्सप्तमे चौलकर्मणि ।
पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

दशपञ्चात्मकतिथौ कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ।
अशुभं चान्त्यभागे स्यात्पूर्वभागद्वये शुभम् ॥ इति ।

तिथयः प्रोक्ताः पराशरेण,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च चौलकर्मशुभावहाः ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च ।
दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥ इति ।

वर्ज्यानप्याह नृसिंहः,

षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी ।
द्वादशी दर्शपूर्णेन्दू प्रतिपच्चैव निन्दिताः ॥

बृहस्पतिरपि,

द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं तथा ।
हित्वा शेषासु तिथिषु क्षौरकर्म शुभावहम् ॥

वसिष्ठोऽपि,

पक्षच्छिद्रां च नवमीमाद्यां पञ्चदशीं तथा ।
हित्वा तु तिथयः सर्वाः प्रशस्ताः क्षुरकर्मणि ॥ इति ।

चूडां व्रतं तथोद्वाहं कर्णयोरपि वेधनम् ।
गलग्रहे न कुर्वीत यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥ इति ।

वारानाह पराशरः,

सितेज्यसौम्यवारेषु चौलं पक्षद्वये हितम् ।

इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः ॥
बृहस्पतिरपि,
शुभग्रहाणां वाराः स्युः पूजिताः ब्रह्मणो मतम् ।
सोमवारः सिते पक्षे कृष्णे पक्षेऽतिगर्हितः ॥
बुधवारोऽशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते बुधे ॥ इति ।
वर्ज्यानाह वसिष्ठः,
रवेरङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैवहि ।
निन्दिता दिवसाः क्षौरे शेषाः कार्यकराः शुभाः ॥
बृहस्पतिरपि,
पापग्रहाणां वारांशा निन्दिताः शुभकर्मणि ॥ इति ।
वर्ज्यानामपि वर्णविशेषेण प्रतिप्रसवमाह
स एव,
पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां तु शुभो रवेः ।
क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विट्शूद्राणां शनेः शुभः ॥ इति ।
वारफलानि भुजबले,
मासं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाऽष्टौ ।
आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण दद्युर्दशैकादश सप्त पञ्च ॥
आयुःक्षयं प्रकुरुते दिनकृद्दिने तु
दोषापतेरपि सुखानि च दीर्घमायुः ।
पृथ्वीसुतस्य तु सुरैरपि रक्षितानां
क्षौरं करोति निधनं न चिरान्नराणाम् ॥
आरोग्यमिन्दुजदिने चिरजीवितत्वं
जीवस्य जीवितमपि प्रबलं च भोग्यम् ।
नानाविधं विषयभोगसुखं सितस्य
मन्दस्य मण्डनविधौ विभवस्य नाशः ॥ इति ।

नक्षत्राण्याह बृहस्पतिः,

हस्ताश्विविष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादिसपुष्यभम् ।
सौम्याचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥
त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।
क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥ इति ।

व्यासोऽपि, ।

अश्विनी श्रवणः स्वाती चित्रा पुष्यः पुनर्वसुः ।
धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठा मृगे हस्ते क्षुरक्रिया ॥
दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतारा विवर्जयेत् । इति ।

दारुणेष्वपि ज्येष्ठा ग्राह्या प्रशस्तपठितत्वात्तस्याः ।

नारदोऽपि,

दस्रादितीज्यचन्द्रेन्द्रपौष्णभानि शुभानि तु ।
चौलकर्मणि हस्तर्क्षात्त्रीणि, त्रीणि च विष्णुभात् ॥
पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।
शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणः ॥ इति ।

दीपिकाऽपि,

जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
क्षौरभेषजवादाध्वकर्त्तनेषु च वर्जयेत् ॥
कर्त्तनमत्र कर्णवेधो न केशकर्त्तनम् ।

तदुक्तं,

जन्मानि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराशयोश्च ।
अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रासु ॥

जन्मर्क्षस्य नारददीपिकादिभिर्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इत्यापातदर्शिन । वस्तुतस्तु नारदवाक्ये जन्मर्क्षपदं दशमैकोनविंशजन्मतारापरं व्याख्येयम् ।

हित्वैकं जन्मनक्षत्रं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे ।
उद्वाहे चोपनये यात्रायामन्नभोजने क्षुरे कार्ये ॥
इति लल्लस्मरणात् ।
नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रौष्ठपदयोर्नैव नाग्नेये चापि भारत ॥
इत्यत्र व्यासवाक्ये जातपदोपादानात् ।
नक्षत्रफलान्याह गर्गः,
अश्विन्यां तुष्टिमाप्नोति भरण्यां मरणं भवेत् ।
कृत्तिकासु क्षयो रोगो रोहिण्यां रोगनाशनम् ॥
सौभाग्यवृद्धिः सौम्ये स्याद्रौद्रे वित्तस्य नाशनम् ।
पराक्रमः पुनर्वस्वोः पुष्ये मानार्थसिद्धयः ॥
सार्प्ये शरीरपीडा स्यात् धननाशस्तु पैत्रभे ।
व्याधयो बहवो भागे त्वार्यम्णे रसनाशनम् ॥
तेजोऽभिवृद्धिर्हस्ते स्यात्सौभाग्यं त्वाष्ट्रभे भवेत् ।
स्वात्यां दुःखविनाशः स्यादैन्द्राग्ने वित्तनाशनम् ॥
मैत्रे मित्रविनाशः स्याज्ज्येष्ठायां भूमिदं स्मृतम् ।
समूलनाशनं मूले पूर्वाषाढाऽपि मूलवत् ॥
सौम्यवच्चोत्तराषाढा वैष्णवे रूपसंपदः ।
वसुभे ह्यायुषो वृद्धिर्वारुणे बलवर्द्धनम् ॥
पूर्वभाद्रपदे मृत्युराहिर्बुध्न्ये सुखावहम् ।
पौष्णे स्यान्महती वृद्धिर्नक्षत्रे फलं क्रमात् ॥ इति ।
योगास्तु निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः । लग्नान्याह
पराशरः,
वृषः कर्कटकश्चैव धनुः कन्या तुलाधरः ।
मकरश्चैव मीनश्च क्षुरकर्मणि पूजिताः ॥

वसिष्ठस्तु,

धनुर्विहाय मकरमाह,

वृषभश्च कुलीरश्च यमः कन्या तुलाधरः ।
मकरश्चैव मीनश्च क्षुरकर्मणि पूजिताः ॥

यमो मिथुनम् । राजमार्त्तण्डस्तु तुलाकर्कौ विहाय कुम्भमाह,

क्षौरं प्रशस्तं मृगचापमीने कन्याख्यकुम्भे मिथुने वृषे च ।
पुष्टिर्बलं बुद्धिविवर्द्धनं च शेषे च रोग कुरुते भयं च ॥

इदं च कुम्भविधानं वलवत्तरविहितलग्नान्तरालाभेऽगत्या द्रष्टव्यम् ।

कुम्भः कुलविनाशाय कथितः क्षुरकर्मणि ।
शुभैर्दृष्टोऽथवा युक्तो न शुभः कुम्भभृत्सदा ॥

इति बृहस्पतिना सदा कुम्भनिषेधात् । जन्मलग्नमपि शुभमित्याह

भृगुः,

कृष्टिः प्रयाणं क्षौरं च विवाहः प्राशनं तथा ।
शिशोर्वस्त्रं च यानं च जन्मराशौ शुभं भवेत् ॥
जन्मलग्ने शुभं क्षौरं मध्ये वर्ज्यं यथा ऽष्टमे । इति ।

कृष्टिः कर्षणम् । मध्ये द्वितीयादिक्षौरे । यत्तु

आत्मराश्युदये षष्ठे द्वादशे निधने तथा ।
शत्रुक्षेत्रे च नीचे च क्षौरं नैव प्रकारयेत् ॥

इति गर्गवाक्य, तद् द्वितीयादिक्षौरविषयम् ।

निषेधान्तरं

संग्रहे,

कर्त्तुः षष्ठं त्यजेल्लग्नं चौरोद्वाहयतीर्विना ।

मृतिं व्यय च सर्वत्र एकमित्राधिपादते ॥ इति ।
कर्त्तुः संस्कार्यस्य । यतिः यात्रा ।
बृहस्पतिरपि,
अस्तग्रहाणां वर्गाश्च तादृग्वगर्गतः शशी ।
पापग्रहाणां वर्गश्च वर्ज्याः क्षौरे विशेषतः ॥ इति ।
वर्गाः लग्नहोराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशाः ।
लग्नफलानि व्यवहारोच्चये.
क्षौरे तु मेषे ज्वरपित्तपीडां वृषे च पुष्टिं मिथुने तु विघ्नाम् ।
रोगं फलं कर्कटके ददाति प्राणाभियात जनयेच्च सिंहे ॥
कन्या तु भोगं बलपुष्टिमेधास्तुला तु रोगान्विविधान् करोति ।
अक्ष्यामय बुद्धिबलापहानिं मन्दाग्निकोपं तनुयादलिश्च ॥
मेधां धनुषि विधत्ते मकरे सौख्यानि धनलाभम् ।
कुम्भे बलस्य वृद्धिं क्षेमारोग्यमभूतधनलाभम ॥
मीने करोति विमलां दृष्टिं पुष्टिं च तुष्टिं च ।
अत्र धनुषः शुभफलत्वाभिधानं शुभग्रहयोगे सति द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा राजबाधाफलकत्वेन निषेधात् ।

तथा च वसिष्ठः,
मेषे दुःखी मृगेन्द्रे च वृश्चिके व्यसनं महत् ।
राजबाधा च धनुषि शुभयुक्ते न दुष्यति ॥
विषशस्त्रजलैर्घोरैः पीड्यते मरणान्वितः ।
क्षौरे मरणं घटे लग्ने शुभयुक्ते प्रचक्षते ॥ इति ।
शुभग्रहयुक्तत्वं च मेषादीनामपि विशेषणम् । तथाच
श्रीधरः,
कर्काङ्गनामिथुनमीनतुलोक्षनक्राः
पूज्याः क्रियालिहरिचापधरा जघन्याः ।

तेऽपि स्ववीर्यशुभदृष्टियुता विधेया-
श्चौले घटः शुभयुतोऽपि निषिद्ध एव ॥ इति ।

वस्तुतस्तु शुभग्रहयुक्तत्वं धनुष एव शेषो युक्त, न मेषा-दीनाम् । तस्यैव पराशरेण विधानात् । तेषां क्वचिदपि शुभफ-लत्वाश्रवणाच्च । तस्माच्छ्रीधरीयं व्याख्यान चिन्त्यमिव प्रति-भाति । एषा वर्णविशेषेण प्रतिप्रसवमाह

गुरु,

अर्कोदय प्रशस्तः स्याद्विप्राणा क्षुरकर्मणि ।
भौमोदयः क्षत्रियाणा विट्शूद्राणा यमोदय ॥
चन्द्रोदयोऽङ्गनानां तु प्रशस्त क्षुरकर्मणि ।
तत्तत्सम्बन्धिनो वर्गाः शुभा स्युश्चौलकर्मणि ॥ इति ।
उदयो लग्नम् । वर्गाः व्याख्याता । ग्रहसस्थानमाह

बृहस्पतिः,

यथोक्तकालाभावे तु यथालाभं शुभो बलैः ।
योगो दोषहरः कुर्याद्दोषाणामपवादनम् ॥
अथास्मिन् योगान् वक्ष्यामि दुर्लभे मोक्तलक्षणे ।
अह तद्दोषसंघाततूलवातालयौ दिने ॥
अष्टमस्था ग्रहा. सर्वे नेष्टा शुक्रविवर्जिता ।
शुक्रश्च निधने क्षौरे सर्वसपत्प्रद शिशो ॥
सितेन्दुजीवसौम्यानामशके दिवसोदये ।
होराद्रेष्काणलग्ने च चूडाकर्मातिशोभनम् ॥
त्रिकोणकण्टके वाऽपि सत्कर्मणि गते विधौ ।
गुरुर्वा ऽतिबली मोक्त चौलयोग शुभावह ॥
गुरुर्भृगुर्वा चन्द्रो वा शुभाशस्थो बलान्वित ।
लग्नादुपचये क्रूराश्चौलयोग शुभावह ॥

मीने शुक्रेण संयुक्ते भवे भानौ चतुष्टये ।
गुरौ याते ऽथवा योग शुभदश्चौलकर्मणि ॥
घटे सशुक्रे लग्नस्थे सबुधे व्ययगे रवौ ।
त्रिकोणगे गुरौ चन्द्रे चूडायोगोऽयमुत्तम ॥
मीने मेषे वृषे लग्ने ससिते भवगे रवौ ।
बुधोदये त्रा योगा स्युश्चूडाकर्मणि शोभना ॥
यमे कार्किणि सिंहे च शशिजे भृगुजे विधौ ।
रवौ भवे व्यये वाऽपि योगश्चौले शुभावह ॥
भवे व्ययोदये भानुबुधशुक्रा यदा स्थिता ।
चन्द्रे शुभांशके केन्द्रे चूडायोगः शुभावहः ॥
सिते पक्षे विधु प्राणी भवे लग्नाद् ग्रहो बली ।
लग्नस्योपचये नाथश्चूडायोगः शुभावहः ॥
लग्नेन्दुराशिगौ द्वौद्वौ भवनाथयुतेक्षितौ ।
भवे कश्चिद्बली स्याच्चेच्चूडायोगोऽयमुत्तम ॥
त्रिषडायेषु पापेषु शुभाः केन्द्रत्रिकोणयो ।
एको द्वौ वा यथालाभ चूडायोग शुभावह ॥
अनिष्टस्थानगो यः स्याद् ग्रहो लग्नेशवीक्षित ।
गुरुणा बलिना दृष्टो यदीष्टस्थानगो भवेत् ॥ इति ।

निधनम् अष्टमम् । दिवसोदये वारे । होरा लग्नार्धम् । द्रेष्काणो लग्नतृतीयांश । त्रिकोण नवमपञ्चमम । कण्टक प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि स्थानानि । उपचय तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानि । भवे एकादशे । चतुष्टये केन्द्रे । व्यये द्वादशे । प्राणी प्राणवान् । वर्ज्य ग्रहमस्थानमाह

बृहस्पतिः,
यमाराकांशगे लग्ने द्रेष्काणे दिवसे तथा ।

कालहोरोदये चैव क्षौरमायुःक्षयावहम् ॥ इति ।

श्रीपतिः,

क्षौरर्क्षेषु स्वकुलविधिना चौलमाहुर्मुनीन्द्राः
केन्द्रं यातैर्गुरुभृगुबुधैस्तत्र सूर्ये ज्वरस्तु ।
शस्त्रान्नाशो धरणितनये पङ्गुता सूर्यपुत्रे,
शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाश एव ॥
धनव्ययत्रिकोणगैरसद्ग्रहैर्मृतावपि
क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु तुष्टिकारिणी ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

जन्माष्टमे विधौ याते चौलमायुःक्षयाय च ।
तस्माज्जन्माष्टमं वर्ज्यं सर्वदा क्षुरकर्मणि ॥

पराशरः,

अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः ।
क्षौरे स्मरस्थौ भौमार्कौ मृत्युदौ नियतं शिशोः ॥
राहुकेतू स्मरस्थाने सर्वकार्यविनाशनौ । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

जामित्रे भास्करे क्षौरे मृत्युः स्याद्भूमिजे तथा
शुक्रे सौख्यविनाशः स्यान्मन्दभाग्यं शनैश्चरे ॥
त्रिषडायगताः पापाः क्षुरकर्मणि पूजिताः ।
शेषेषु निन्दिताः प्रोक्ताः स्वोच्चस्वर्क्षबलादृते ॥
तस्मात्सम्यक्परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं चौलमायुषः ।इति ।

अन्यत्रेऽपि,

स्नानं चौलं व्रतं नाम नृपाणामभिषेचनम् ।
अन्यत् क्षौरेण युक्तं च शुद्धे रन्ध्रे तु कारयेत् ॥
रन्ध्रमष्टमम् । अष्टमापवादे

बृहस्पतिः,

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः।
यद्यप्यष्टमगस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति॥
रन्ध्रेशः स्वांशकस्वोच्चस्वक्षेत्रोपचयर्क्षगः।
अष्टमस्थस्य दोषोऽयं विनश्यति न संशयः॥

नारदोऽपि,

लग्नाष्टमेशयोर्मैत्र्ये लग्नेशे बलसंयुते।
अस्तगे निधनेऽशे वा निधनेऽपि शुभो ग्रहः॥ इति।
इदं च चौलं दिवैव कर्त्तव्यम्।

तथा च नारदः,

नराणां सवनं पुंसः सीमन्तं कर्णवेधनम्।
नामकर्मक्रिया चौलं विद्यारम्भोपनायने॥
दिवा कार्याणि चान्यानि कर्त्तव्यानि दिवैव हि॥इति।
तच्च प्राङ्मुखस्योदङ्मुखस्य वा कार्यम्।

तथा च महाभारते,

प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत समाहितः।
उदङ्मुखोऽथवा भूत्वा तथाऽऽयुर्विन्दते महत्॥इति।
क्षौरकाले स्मरणीयान्याह

श्रीपतिः,

केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रपुरीमहिच्छत्रम्।
दितिमदितिं च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्॥इति।
तथोक्तकालेऽपि सिंहस्थादौ न कार्यम्।

तथा च गर्गः,

न गुरौ सिंहराशिस्थे सिंहांशकगतेऽपि वा।
क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च॥ इति।

तन्नर्मदोत्तरविषयमिति वक्ष्यते।

अथात्र विशेषः गृह्यपरिशिष्टे,

माता कुमारमादायेत्युक्तं कात्यायनादिभिः।
सा चेद्यदि सगर्भा स्यात्तदा चौलं न कारयेत्॥

चूडाकर्म न कर्त्तव्यं यस्य माताऽस्ति गुर्विणी।
करोति यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम्॥
पित्रोर्मृतिं वदन्त्येके चतुरब्दान्तरे स्फुटम्।

वसिष्ठसंहितायामपि,

पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत्।
विपद्यते गुरुस्तत्र दंपती शिशुरब्दतः॥

माता जननी। मासस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तेः।
गुरुः उपाध्यायः। गृणाति मकृतं कर्मोपदिशतीति व्युत्पत्तेः।
दंपती शिशोर्मातापितरौ।

बृहस्पतिः,

गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत्।
शताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि॥ इति।

शताभिषेको बौधायनोक्तः शान्तिकप्रकाशे वक्ष्यमाणः।
वेदव्रतानि महानाम्न्यादीनि।

अस्य निषेधस्य व्यवस्थामाह

वसिष्ठः,

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु।
पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्॥

पञ्चमासाः पूर्यन्ते यस्मिन्दिने तत्पञ्चमासं तस्मादधः ऊर्ध्वं चेत्यर्थः।

गते तु पञ्चमे मासे इति स्मरणात्।

गर्गोऽपि,

पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् ।
शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात् क्षौरं विवर्जयेत् ॥

अयं च निषेधः कुमारस्य पञ्चमवर्षादर्वागेव न तूर्ध्वम् ।

तथा च नारदः,

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।
पञ्चाब्दात्प्रागथोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं भवेत् ।
सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

पञ्चाब्दात्प्रागित्यत्रापि पूर्ववदेव पञ्चमाब्दान्तिमदिनं व्याख्येयम् । यत्तु

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।
गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥

इति कैश्चिद्वचनमुदाहृतं, तन्मूलं चिन्त्यम् । समूलत्वेऽपि मौञ्जीचूडे इत्यत्र साहित्यं न विवक्षितम् । सहोपनीत्या कुर्याच्चेदित्यनन्तरोदाहृतनारदवचनविरोधात् । किं तु प्रत्येकमेव निषेधः । वस्तुतस्तु साहित्यमेकक्रियान्वयित्वेन धवखदिरौ छिन्धीतिवत्, नैककालान्वयित्वेनेति न दोषः । शिशुमातरि रजस्वलायामपि चौलं न कार्यम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥
विवाहे विधवा नारी जडत्वं व्रतबन्धने ।
चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

बृहस्पतिरपि,

वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नो यात्राप्रवेशयोः ॥ इति ।
यदा चौलादौ शुद्ध्यनन्तरं लग्नान्तराभावस्तदा शान्तिकं कृत्वा तदैव कार्यम् । तदुक्तं
कारिकानिबन्धे,
सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकम् ।
प्राप्ते कर्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुध्यति ॥
प्राप्ते प्रारब्धे । तथा
अलाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषउपस्थिते ।
श्रियं संपूज्य तत्कुर्याद् रुत्रहत्या भयंकरी ॥
हैमीं मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिना ऽर्चयेत् ।
प्रत्यृचं पायसं हुत्वा निषिच्य शुभमाचरेत् ॥ इति ।
अथ कुलैक्ये मण्डनानन्तरं मुण्डननिषेधः । तत्र
कात्यायनः,
कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥ इति ।
कुलमत्र त्रिपुरुषं चतुःपुरुषं वा । तथाच
मेधातिथिः,
पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् ।
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ॥
प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ इति ।
ऋतुत्रयात् षण्मासात् । मुण्डनादिलक्षणमाह
कात्यायन एव,
पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।

मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ इति ।

उभयतः विवाहात्प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । विशेषान्तरमत्रत्यं विवाहप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ शिखानिर्णयः ।

तत्राश्वलायनः,

यथाकुलधर्मं केशवेषान्कारयेदिति । केशवेषाः शिखाः ।

शौनकोऽपि,

बालस्य सकलान्केशानार्द्रीकृत्यार्द्रपाणिना ।
वंशाचारक्रमोपेतां शिखां कृत्वा वपेच्छिरः ॥

हिरण्यकेश्यपि,

यथोदितं चूडाः कारयन्ति यथर्षि वेति ।

बौधायनोऽपि,

एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा यथैवैषां कुलधर्मः स्याद्यथर्षि शिखा निदधातीति ।

गोत्रविशेषेण शिखानिवेशमाह लौगाक्षिः,

लौगाक्षिः,

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाः कारयेत्, दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानाम्, उभयतोऽत्रिकश्यपानां, मुण्डा भृगवः, पञ्चचूडाऽङ्गिरसोवाजिमेके मङ्गलार्थं, शिखिनोऽन्ये, यथाकुलधर्मं वेति । कमुजा शिखा । सा उत्सर्गतो मध्ये शिरसि कार्या । वसिष्ठानामेकप्रवरत्वे एकैव शिखा, सा च दक्षिणतो नियम्यते । त्र्यार्षेयत्वपक्षे तिस्रः शिखाः । अत्रीणां कश्यपानां च उभयतो वामे दक्षिणे च । द्व्यार्षेयत्वपक्षे चेदम् । त्र्यार्षेयत्वपक्षे तिस्रः । तत्र पार्श्वयोर्द्वे मध्ये चैकेति । भृगूणां मुण्डत्वं वंशसमाचारपक्षे, त्र्यार्षेयपक्षे तिस्रः

शिखाः, पञ्चार्षेयपक्षे पञ्च। तथाऽङ्गिरसामपि त्र्यार्षेयपक्षे तिस्रः पञ्चार्षेयपक्षे पञ्च। एवमन्येषामप्यार्षेयसमसंख्यया शिखा भवन्ति। तथाच बौधायनः, यथर्षि शिखा निदधातीति।

आश्वलायनकारिकाऽपि,

शिखाऽपिच प्रकर्त्तव्या कुमारस्यार्षसंख्यया। इति।

यथर्षिशिखाकरणं वैकल्पिकार्षेयसंख्यापक्षपरिग्रहावधारणार्थम्। एके पुनर्मङ्गलार्थं वाजि केशपङ्क्तिं कुर्वन्ति। सा च समन्ताल्ललाटकर्णमूलस्पर्शिनी मालेव भवति। तत्र मध्ये शिखा भवति वाजिपङ्क्तेर्मङ्गलार्थत्वात्। शिखिन इत्यनियमेन यत्र क्वापि शिखामात्रमेव कुर्वन्ति। यथा द्राविडेषु केचन पश्चाच्चूडाः केचन पुरश्चूडाः। यथाकुलधर्मं वेति सर्वशेषः। एतासां च शिखानामागोदानं धारणं, गोदाने वपनश्रवणात्।

तथा च जयन्तः, अत्र कुलधर्मानुमताभिः शिखाभिः सह वपनं भवतीति।

अत्र कुलधर्मानुमताभिरिति वचनाच्चूडा कार्या यथाकुलमित्यादिस्मृत्युक्तशिखाया वपनं नास्तीति गम्यते।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्॥

इति देवलेन तस्या नित्यधार्यत्वस्मरणात्।

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद् द्वेषादज्ञानतोऽपि वा।
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥

इति हारीतेन शिखानाशे प्रायश्चित्ताभिधानाच्च। मोहात्प्रमादात्। द्वेषात्स्पर्धादिकलहे क्रोधाद्यावेशात्। अज्ञानतः शिखानिसत्वाज्ञानात्। अत एव शिखानाशे तत्प्रतिनिधिरुक्तः

काठकगृह्ये,

अथ चेत्प्रमादान्निःशिखं वपनं न स्यात्तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितां दक्षिणकर्णोपर्याशिखाबन्धाद्धवत् तिष्ठेदिति।

अथ स्त्रीणां चूडाकर्म।

तत्र मनुः,

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः। इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः। इति।

आश्वलायनगृह्येऽपि,

आवृतैव कुमार्या इति।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

हुतकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि। इति।

हुतकृत्यं होमः, पुंवत्समन्त्रकः। तेन प्रधानमात्रममन्त्रकमित्युक्तं प्राक्। कुमारीचौलेऽपि यथाकुलधर्ममित्यनुवर्त्तते। ततश्च सर्वमुण्डनं शिखाधारणम् अमुण्डनमेव वेति सिध्यति। तासां च लग्नविशेषमाह

गुरुः,

चन्द्रोदयोऽङ्गनानां तु प्रशस्तः क्षुरकर्मणि। इति।

चन्द्रोदयो चन्द्रदेवताकं लग्नम्।

अथ शूद्राणां चूडाकर्म।

तत्र यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।

न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः॥

द्विजात्युक्तचूडान्तकर्मेतिकर्त्तव्यतापरामर्शार्थं एवंशब्दः।

गृह्यकारोऽपि,

शूद्रस्यापि निषेकपुंसवसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानीति ।

अत्रैषां वारविशेषमाह

बृहस्पतिः,

विट्शूद्राणां शनेः शुभ इति ।

लग्नविशेषमप्याह स एव, विट्शूद्राणां यमोदय इति । यमोदयः शनिदेवताकं लग्नमित्यर्थः । तेषां स्त्रीणां च शिखा न कार्या ।

शिखा यज्ञोपवीतं च कुशा मौनं तथैव च ।
वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ।

इति धर्मप्रदीपे तन्निषेधात् ।

प्रभासखण्डेपि,

न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ।
मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥
नोच्चरेत्प्रणवं मन्त्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ।
न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ॥
न पठेद्वेदवचनं त्रिपर्वं न हि सेवयेत् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥
निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभि सह मज्जति । इति ।

अथ प्रसङ्गात्सामान्यक्षौरनिर्णयः ।

तत्र व्यासः,

चतुर्थी चैव षष्ठी च अष्टमी च चतुर्दशीम् ।
तथा पञ्चदशीं चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा ॥
श्मश्रुकर्म शिरोऽभ्यङ्गं दन्तधावनमञ्जनम् ।
वर्जयेदिति शेषः ।

मरीचिः,

षष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ताभद्रातिथिष्वपि।
कृते श्राद्धे विवाहे च क्षौरं वर्ज्यं निशासु च॥

वृद्धगर्गः,

षष्ठ्यमा पूर्णिमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा।
आसु सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे॥ इति।

वारानत्र स एवाह,

शन्याररविवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि।
श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षौरे विवर्जयेत्॥

वराहसंहितायां,

न स्नातमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम्।
संध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते
क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्ट्याम्॥ इति।

स्नातमात्र इत्यत्र नित्यनैमित्तिककाम्यस्नानानन्तराभ्यर्हितकालो निषिध्यते। यत्र तु तीर्थप्रायश्चित्तादौ स्नानानन्तरमेव क्षौरविधानं तत्र न दोषः विधिबलात्। गमनोत्सुकः ग्रामान्तरगमनेच्छुः। तस्य च क्षौरनिषेधोऽग्रेमङ्गलसूचनार्थः। भूषितः धृतोत्तमवस्त्रभूषणादिः। अभ्यक्तस्तैलेन। भुक्तो भुक्तवान्। रणकालो युद्धोद्यमकालः। निरासन आसनरहितः। नक्षत्राण्याह

वसिष्ठः,

हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च शशाङ्कविष्णुत्रितयेऽश्विनीषु।
पौष्णेन्द्रधिष्ण्ये क्षुरकर्म शस्तं विहाय शन्यंशकवारलग्नम्॥

बृहस्पतिः,

हस्ताश्विविष्णुपौष्णानि श्रवणादितिपुष्यकाः।

सौम्यचित्रे नवक्षौरेपूत्तमा नव तारकाः ॥
त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।
क्षौरे षण्मध्यमास्ताराः शेषा द्वादश निन्दिताः ॥

श्रीपतिः,
षट्कृत्तिकः पञ्चमघास्त्रिमैत्रो ब्राह्माष्टको यश्चतुरुत्तरश्च ।
क्षौरी स वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणितीति प्रकटः प्रवादः ॥

च्यवनः,
नैधने जन्मनक्षत्रे वैनाशेऽष्टमचन्द्रके ।
विपत्करे व्यये क्षौरं पूत्यरावपि वर्जयेत् ॥

कालविधाने,
अशुभर्क्षे कृते क्षौरे क्षिप्रं कुर्यात्पुनः शुभे ।
आहिताग्नेः पर्वदिने द्वादश्यां च प्रशस्यते ॥ इति ।
योगाश्च निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः ।

अत्रापि जन्मर्क्षजन्ममासौ निषिद्धौ राजमार्त्तण्डेन,
देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥ इति ।
अंशपरिक्षयः सौरमासान्तिमदिनम् ।

गर्गः,
न देवपितृकार्यान्ते न पक्षादौ वपेन्नरः ।
उपोषितोऽथ जन्मर्क्षे पक्षान्ते च विशेषतः ॥ इति ।
उपोषितो व्रतादौ ।

सर्वनिषेधापवादमाह वराहमिहिरः,
नृपाज्ञया ब्राह्मणसंमते च विवाहकाले मृतसूतके च ।
बन्धस्य मोक्षे क्रतुदीक्षणेषु सर्वेषु शस्तं क्षुरकर्म भेषु ॥

बृहस्पतिः,

राजकार्यनियुक्तानां नटानां रूपजीविनाम् ।

श्मश्रुरोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥

अत्र नृपक्षौरे श्रीपतिः,

श्मश्रुकर्म पञ्चमेपञ्चमेऽह्नि भूभुजाम् । क्षौरभस्य चोदये निन्द्य-तारकां नचेत् । निन्द्यतारा जन्मत्रिपञ्चसप्तमताराः ।

गर्गोऽपि,

क्षौरकर्म महीशानां पञ्चमेपञ्चमेऽहनि ।

कर्त्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मुहूर्त्तके ॥ इति ।

इति चौलप्रकरणम् ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र विश्वामित्रः,

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे त्वप्रसुप्ते जनार्दने ।

विद्यारम्भस्तु कर्त्तव्यो यथोक्ततिथिवासरे ॥ इति ।

पञ्चमवर्षातिक्रमे गौणकालमाह

बृहस्पतिः,

द्वितीयजन्मन पूर्वमारभेताक्षरान् सुधीः । इति ।

जनार्दनस्वापकालो विष्णुधर्मोत्तरे,

आषाढशुक्लद्वादश्यां शयनं कुरुते हरिः ।

निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोः संपूज्यते हरिः ॥ इति ।

अयनविधिरत्ने,

बालस्य पञ्चमे वर्षे प्राप्ते भानौ मृगादिगे ।

आरभेताक्षरविधिं शुभे काले यथोदिते ॥ इति ।

मृगो मकरः । मृगादिगे इत्यत्र सामान्योपादानेऽपि कुम्भ-

नृसिंहः,

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र कुम्भमासनिषेधेन मकरादयो मिथुनान्ताः पञ्च मासा अभ्यनुज्ञाताः ।

मुहूर्तसंग्रहे,

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ।

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

मार्कण्डेयः,

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा ॥

नृसिंहः,

रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं पर्वाष्टम्यौ च वर्जयेत् । इति ।

अत्र गलग्रहनिषेधमाह बृहस्पतिः,

विद्यारम्भो व्रतोद्देशः क्षौरं चैव विशेषतः ।

गलग्रहे न कर्त्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥ इति ।

गलग्रहलक्षणमाह राजमार्तण्डः,

त्रयोदश्याश्चतुष्कं च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥ इति ।

तत्र त्रयोदश्याः प्रतिप्रसवमाह

देवरातः,

त्रयोदश्यपरे श्रेष्ठा न षष्ठी प्रतिपत्तथा ।

चन्द्रवारेऽपराह्णे तु विद्यायुक्तिर्विधीयते ॥ इति ।

मार्कण्डेयः,

वारे दिनेशभृगुपुत्रबृहस्पतीनां

विद्वानसौ भवति योऽतिविमूढबुद्धिः ।
चन्द्रे च चन्द्रतनये त्वकुशे च सर्वे
विघ्नो भवेदवनिजे रविजे विनाशः ॥

वासिष्ठः,

दिवसांशोदया वर्ज्या यत्नेन कुजसौरयोः ।
श्रेष्ठाः सितज्ञजीवाना मध्यमाश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
रविवारे तु पूर्वाह्णे विद्यारम्भो विशिष्यते ।
चन्द्रवारेऽपराह्णे च विद्या गुर्वी विधीयते ॥
रात्रौ तु वर्जयेन्नित्य सन्ध्ययोश्च विशेषतः । इति ।

राजमार्त्तण्डः,

विद्यारम्भे गुरुः शस्तो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥ इति ।

अविद्या अनवधारणम् अन्यथाज्ञानं वा । अत्र बुधवारनिषेधो धनुर्विद्याविषय इति व्याख्यातारो व्याचक्षते । ग्रन्थान्तरे विद्यान्तरे प्राशस्त्याभिधानात् ।

तथाच श्रीपतिः,

विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेष्वभीष्टार्थदायी
कर्त्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमोऽन्ये ।
नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥ इति ।

नक्षत्राण्याह नृसिंहः,

हस्तादित्रयमूलाभिमित्ररौद्रपौष्णाश्विचित्रभम् ।
श्रवणं च प्रशस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

भीमपराक्रमोऽपि,

चित्राश्विनीश्रवणवासवपुष्यपौष्ण

पूर्वात्रयश्वसनदैवतनैर्ऋतानि ।
मित्रेन्दुतिग्मकिरणादितिदैवतानि
विद्याविवृद्धिमधिकां जनयन्त्यमूनि ॥

महेश्वरः,

हस्तादित्रितये तथा निर्ऋतिभे पूर्वात्रभेष्वश्विभे
मित्रर्क्षे च मृगादिपञ्चसु शुभः प्रारम्भ आद्यैः स्मृतः ।
विद्यानां हरिभत्रये च दिवसे सूरेर्भृगोर्वा विदो
ऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौ केन्द्रस्थितैः सद्ग्रहैः ॥इति ॥

योगाश्च निषिद्धतराः ज्ञातव्याः । करणान्याह

नृसिंहः,

चराणि सर्वसौख्यानि करणानि विशेषतः ।
शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्जयेदक्षरग्रहे ॥ इति ।

लग्नानि संग्रहे,

ज्ञेनेन्द्राचार्यशुक्राणां नावर्गोदयाः शुभाः ।
स्थिराः श्रेष्ठाश्चरा निन्द्या मध्यमाश्चोभयात्मकाः ॥ इति ।

ग्रहसंस्थानमाह श्रीपतिः,

लग्नकर्मगते सौम्ये जीवे वा ऽमृतदीधितौ ।
तयोर्वर्गगते शिल्पविद्यारम्भः प्रशस्यते ॥

शिल्पारम्भो विद्यारम्भश्चैसन्वयः ।

नृसिंहोऽपि,

शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः ।
भ्रातृषष्ठायकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ॥
शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्था धनभ्रातृगताः शुभाः ।
सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः ॥

अत्र सिंहस्थादिनिषेधोऽभिहितो

राजमार्तण्डेन,

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे शशाङ्के
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चाथ शुक्रे।
स्वाध्याये सिंहसंस्थं खरकिरणयुतं देवपूज्य विहाय
शुक्रादित्येज्यवारे त्रिदशपतिगुरौ केन्द्रसंस्थे न पापे॥
अनध्यायास्तु स्वाध्यायप्रकरणे वक्तव्या इति नेहोच्यन्ते।

वासिष्ठः,

उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम्
सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुडौदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात्॥
देवतान्तर पूजाप्रकारं चाह मार्कण्डेयः,
अभ्यङ्गस्नानपूर्वं तु गन्धाद्यैश्च विभूषितः।
शुक्लं वस्त्र समास्तीर्य तन्दुलोपरि पूजयेत्॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम्।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः॥
एतेषामेव देवानां नाम्नाऽपि जुहुयाद् घृतम्।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनम्॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाशामुखः शिशुः।
अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम्॥
ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत्। इति।
गुरुपूजाऽप्युक्ता नृसिंहेन,
वाचं गणपतिं चेष्ट्वा गुरु पश्चाद्यथाक्रमम्।
आददीत गुरोर्विद्यां वारुण्याभिमुखः शिशुः॥ इति।
धात्रीपूजाऽप्युक्ता विष्णुधर्मोत्तरे,
ब्राह्मणानां गुरूणां च देवतानामनन्तरम्।
ततः संपूज्य वित्तेन धात्रीं राम गुरुस्तथा॥ इति।

इत्यक्षरस्वीकारः ॥

अथानुपनीतधर्माः ।

सच त्रिविधिः, शिशुर्बालः कुमारश्चेति । तल्लक्षणान्याह वृद्धशातातपः,

प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

तेषां चास्पृश्यस्पर्शनादौ शुद्धिभेदमप्याह

स एव,

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः ।

आपस्तम्बोऽपि, आऽन्नप्राशनात्प्रयता भवन्त्यासंवत्सरादित्येके,यावता वा दिशो न प्रजानीत, पुरोपनयनादित्यपरे इति ।

प्रयता भवन्ति, प्रोक्षणेनेति शेषः । एके त्वासंवत्सरम् । अपरे यावद्दिक्परिज्ञानम् । अन्ये यावदुपनयनं प्रोक्षणमेवत्याहुः । दिक्परिज्ञानं नाम आहूतस्य तत्संमुखीभवनं शब्दार्थपरिज्ञानं वा । तदेतद्व्याध्यादिना ऽशक्तस्याचमनस्नानाद्यसंभवे वेदितव्यम् । यत्तु " अन्यत्रापमार्जनप्रधावनावोक्षणेभ्य " इति गौतमेन वयोऽवस्थाविशेषानादरेण सामान्यतोऽपमार्जनाद्युक्त, तदप्यस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्यम् । अपमार्जनं सोदकेन पाणिना परिमार्जनमुच्छिष्टादिलिप्तस्य । प्रधावनममेध्यादिलिप्तस्य मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम् । अवोक्षणं रजस्वलादिस्पृष्टस्याधोमुखेन पाणिना जलसेचनम् । एतानि हित्वाऽनुपनीतस्य नान्यच्छुद्धिहेतुरित्यर्थः । नेत्यनुवर्तते । बालस्याचमनं नाम सकृज्जलभक्षणमात्रं न सेतिकर्त्तव्यताकम् । नास्याचमनकल्पो विद्यतइति गौतमस्मरणात् । कल्प इतिकर्त्त-

व्यता, त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्येत्यादिका । सकृत्त्वं च स्त्रीशूद्रसमानधर्मत्वेन ।

शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ।

इति योगिस्मरणात् । शूद्रसमानधर्मत्वं च वेदाध्ययनानधिकारात् ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ।

इति मनुस्मरणात्।रजस्वलादीत्यादिशब्देनास्पृश्यानां म्लेच्छचण्डालसूतिकादीनां ग्रहणम्।कुमाराणां स्नानं नाम सर्वाङ्गजलसंयोगमात्रं, नेतिकर्तव्यता । मन्त्राद्यभावात् ।

स्नानं सर्वाङ्गसंयोगो वारिणा परिकीर्तितः ।

इति स्मरणात् । उदक्यादिस्पृष्टस्याप्यनुपनीतस्य स्पर्शे नाशौचमित्याह

गौतमः, न तदुपस्पर्शनादशौचमिति ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

इत्यनेन तृतीयं प्रति प्राप्तस्याचमनस्यापवादोऽयम् ।

धर्मान्तरमप्याह स एव, प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष इति ।

कामचार इच्छाचरणम् । अपण्यान्यपि विक्रीणीयात् शूद्रवृत्त्याऽपि जीवेदित्यर्थः । कामवादः अश्लीलानृतादिवचनम् । कामभक्षः लशुनपर्युषितादिभक्षणम् चतुः पञ्चकृत्वो वा भोजनमिति । एतावद्यस्य न तथोक्तः ।

अत एव विष्णुपुराणे,

भक्ष्याभक्ष्ये तथा ऽपेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन्काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

मातापित्रोरपोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखी । इति ।

न तु ब्रह्महत्यासुरापानाद्यतिप्रसङ्गः ।
स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते ।

इति स्मृत्यन्तरवचनात् । न ब्राह्मणं हन्यात्, नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिनिषेधस्य कर्तृगतवयोऽवस्थाविशेषानादरेणैव प्रवृत्तत्वात् । महापातकप्रकरणे,

पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः । इति,

तथा,

अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिताऽथवा ॥

इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणाच्च । प्रागुपनयनादिति वदता अतिक्रान्तोपनयनकालस्यापि यावदुपनयनमेते धर्मा भवन्तीत्युक्तं भवति ।

किंच अहुतात्, हुतशिष्टं पुरोडाशाद्यश्नीति हुतात् न हुतादहुतात् । हुतशिष्टं पुरोडाशादि नाद्यादित्यर्थः ।

तथाच जातूकर्ण्यः,

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये तु यद्धुतम् ।
प्रमादाच्छिशुराकर्षन्मात्रा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ इति ।

आकर्षन्, भक्षणार्थमिति शेषः । यद्वा अहुत वैश्वदेवासंस्कृतमप्यद्यादित्यर्थः । किंच ब्रह्मचारी । कामचारादेरयमपवादः । आषोडशादित्युक्तत्वात्स्त्रीषु प्रसङ्गयोग्यताऽस्ति । अतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः स्यादित्यर्थः । किंच यथोपपादमूत्रपुरीषो भवतीति । यथोपपादं यथाप्रभव मूत्रपुरीषे यस्य स तथोक्तः । तेनास्योदङ्मुखत्वादिनियमो नास्तीत्यर्थः । किंच न त्वेवैनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यादिति । एनमनुपनीतमग्निहवने औपासनहोमादौ बलिहरणे वैश्वदेवादौ न नियुञ्जीतेत्यर्थः ।

तथाच मनुः,

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा॥ इति।

कन्या कुमारिका। अत्र कुमारीनिषेधः अग्निहोत्रविषयः। वक्ष्यमाणाश्वलायनीयो विधिस्तु स्मार्तहोमविषय इति न विरोधः। तुशब्दादन्यत्रापि समन्त्रके कर्मणि। एवकारोऽवधारणार्थः। पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वेत्यनेन पुत्रान्तेवासितया प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः। एतेनाषोडशादनुपनीतस्यैव विवाहे स्वकर्त्तव्योपासनहोमः सुतरां न भवतीति सिद्धम्। अनुपनीतत्वात्। व्रात्यानां तु सर्वधर्मबहिष्कृतत्वादेव स न भवति। किंच, न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति। ब्रह्म वेदः। तमनुपेतं नोच्चारयेत्। तस्यापवादः, स्वधानिनयनं पितृकर्म तस्माद्विना।

तथाच वसिष्ठः, अथाप्युदाहरन्ति। न ह्यस्य विद्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् अन्यत्रोदकधर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य इति।

उदकं तिलाञ्जलिदानादि, धर्म आशौचिनां कटशयनादिः, स्वधा श्राद्धम् एकोद्दिष्टसपिण्डनमासिकवार्षिकादि, पितृसंयुक्तं शय्यादानवृषोत्सर्गादि पितृसंयोगाविशेषात्। एतेभ्योऽन्यत्र एतानि विहायेत्यर्थः। तेनतेष्वनुपेतस्यापि मन्त्रोच्चारण सिध्यति। तदपि कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य वा द्रष्टव्यम्।

अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः॥

इति सुमन्तुस्मरणात्। चूडा चात्र प्रथमवर्षातिरिक्तवर्षकृता द्रष्टव्या।

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादृणमोचनात्।

पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

इति तस्यैव स्मरणात्। उत्पत्तिमात्रेण पुत्रः पैतृमेधेन कर्मणा पितरं न संस्कुर्यादित्यन्वयः। किं त्वाब्दिकाच्चौलात्, प्रथमवर्षकृताच्चौलादारभ्येत्यर्थः।

अत एव कालादर्शः,

चौलादाद्याब्दिकादर्वाग्न कुर्यात्पैतृमेधिम्। इति।

तदप्यमन्त्रकं कुर्यात्।

तथाच व्याघ्रः,

कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेवच।

स्वधाकार प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥ इति।

संग्रहेऽपि,

कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्।

उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥ इति।

इदं च वचनद्वयं प्रथमवर्षकृतचूडाविषयत्वेनैव घटते। अन्यथा पूर्वोदाहृतसुमन्तुवचनविरोधात्। एतेन

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।

इति मनुवाक्यमपि कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य वा पैतृके मन्त्राधिकारं बोधयतीति व्याख्येयम्। यत्तु

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

इति वचनं, यच्च

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम्।

कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥

इति कात्यायनवाक्यं, तदुभयमपि उक्तविषयएव योज्यम्। यत्तु

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।

इति, तदपि पैतृकातिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्।
अयं च पैतृकमन्त्राधिकारोऽनुपनीतस्यौरसस्यैव। तथाच
स्कन्दपुराणे,
पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः।
और्ध्वदैहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः॥ इति।
और्ध्वदैहिकं, समन्त्रकमिति शेषः।

तथाच सुमन्तुः,
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म यावन्मौञ्जी न बध्यते।
मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः॥ इति।
और्ध्वदैहिके इति शेषः।

अथ प्रसङ्गाद्बालपितृधर्म्मा अप्युच्यन्ते।

विष्णुधर्मोत्तरे,
अपथ्यं न च बालाना तथा भार्गव पश्यताम्।
प्रार्थितं बालकानां च दातव्यं स्याद्धितं तत.॥
बालानां प्रार्थितं दत्त्वा नाकलोके महीयते।
बालकाश्चानुनेयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः॥
तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात्।
तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दने दिवि॥
आह्लादयन्ति सततं यस्मिन्गृहे न बालकाः।
दौर्भाग्यं महदाप्नोति यत्रयत्राभिजायते॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत्।
अभुक्तवत्सु बालेषु न चाश्नीयात्कदाचन॥
यन्न दद्यान्न चाश्नीयात्कदाचिदपि न स्वयम्। इति।

अथोक्तसंस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्।

तत्र कात्यायनः,

संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कथंचन ।
कृत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनात्पुरा ॥ इति ।

एतत्स्वयमेव वक्ष्यमाणम् । तस्मिन्कृतेऽपि ते कर्तव्या एव । तैरेवोपनयनयोग्यत्वात् ।

तथाच देवलः, प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्कृतो गर्भाऽष्टमे वर्षे तूपनयनार्हो भवतीति । इदं च तेषां गौणकालसद्भावे । तदतिक्रमे तु प्रायश्चित्तमात्रमेव ।

तदाह भृगुः,

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् ।
प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु ॥
श्रौतस्मार्त्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना । इति ।

तदेतत्प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,

लुप्ते कर्माणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥
त्वन्नः सत्वन्न इत्याभ्यामिमं मे त्वेतया ऋचा ।
येतेशतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचा ऽऽहुती ॥
हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्धं चौले समाचरेत् ।
स्त्रीणामप्येवमेवं स्याज्जाताद्यामन्त्रिकाः क्रियाः ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
व्याहृत्याऽऽज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥
एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणाद्द्विगुणं चरेत् । इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-
नीराजितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज—

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु—

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदय-
पुण्डरीकविकाशदिनकर—

श्रीवीरसिंहोद्योजित—

श्रीहंसपण्डितात्मज—

श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणजग-
द्दारिद्र्यमहाराजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते
श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे संस्कारप्रकाशे गर्भाधानादि-
संस्कारप्रकरणम् ।

——<ø>——

अथोपनयनम् ।

तत्रोपनयनशब्दः कर्मनामधेयम् । तथाच

भरद्वाजः,

उपानयाख्यं यत्कर्म विद्यार्थं तदुदीरितम् । इति ।

तच्च यौगिकम्, †उद्भिदन्यायात्* । योगश्च भावव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या वेत्याह **भारुचिः** । स यथा, उपसमीपे आचार्यादीनां बटोर्नीतिर्नयन मापणमुपनयनं, समीपे आचार्यादीनां नीयते बटुर्येन तदुपनयनमिति वा ।

तदुक्तमभियुक्तैः,

गुरोर्व्रतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च ।
देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः ॥ इति ।

तत्र च भावव्युत्पत्तिरेव साधीयसीति गम्यते । श्रौतार्थविधिसंभवात् । न करणव्युत्पत्तिः । अन्यपदार्थलक्षणापातात् । तस्य च विवक्षाधीनतया ऽनेकत्वसंभवात्, अनियतशास्त्रार्थतापत्तेश्च । तथाहि । उपनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तौ कदाचिच्चलनं कदाचित्पुरुषः कदाचिदाचार्यश्चान्यपदार्थत्वेनोपनयनं स्यात् । ततश्चोपनयनानियम इत्यनेकशास्त्रार्थविप्लवापत्तिः । संस्कारस्या·

---

† न रूढम् । रूढे. योगवाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशानन्तर्भावेन कर्मनामधेयत्वोपायत्वानभ्युपगमात् । प्रत्युत निरूढे तु न स्वार्थादपनीयते इति न्यायविरोधाच्चेत्यधिकः पाठ पुस्तकान्तरे ।

* पू.मी.अ. १ । पा. ४ । अधि० २

न्यपदार्थत्वेन तस्य तत्करणत्वायोगात् । तस्मादुक्तैव व्युत्पत्ति-र्ज्यायसी । तत्रोपनयनं नामाचार्येण बटोर्गायत्र्या संस्करणम् । गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीतेति कात्यायनवाक्ये ब्राह्मणगायत्र्योः द्वितीयातृतीयाभ्यां संस्कार्यसंस्कारकत्वाभिधानेनोपनयनश-ब्दस्य संस्कारमात्रपरत्वावश्यंभावात् ।

तथाचापस्तम्बः, उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार-इति ।

तदेव च ब्रह्मजन्मत्वेन परामृष्टं मनुना,

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति ।

ब्रह्मणा वेदेन गायत्रीरूपेण जन्मेव जन्म, संस्कारविशेषाधा-नेन पुनर्नवीकरणम् ।

तथा च श्रुतिः, गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राज-न्य, जगत्या वैश्य, न केनचिच्छन्दसा शूद्रमिति ।

एतन्निगमाभिप्रायेणैव ब्रह्मशब्दप्रयोगो न संपूर्णवेदाभि-प्रायेणेति स्पष्टयितु विशेषणमाह । मौञ्जीबन्धनचिह्नितमिति । गायत्र्युपदेशानन्तर हि मौञ्जीबन्धनं क्रियते न सपूर्णवेदाध्ययना-नन्तरम् । अत एव व्यतिरेकमुखेनाह

मेधातिथिः, तया ह्यनुक्तया तत्र निष्पन्न भवतीति । तस्माद्गायत्र्युपदेश एव उपनयनपदार्थ इति सिद्धम् ।

इदमेव द्वितीयजन्मत्याह गौतमः,

तद्द्वितीयं जन्म अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य-इति ।

एतेनोपनीत्युपनयोपनायनोपानयादिशब्दाः कर्मनामधे-यत्वेन व्याख्याताः । यस्तु

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इति याज्ञवल्कीये उपनायनशब्दः श्रूयते, सोऽपि छन्दोऽनुरोधादुपनयनमेवोपनायनमिति स्वार्थतद्धितविधानाद्वा उपनयनमेवाचष्टे इति विज्ञानेश्वरः । कल्पतरुरप्यमुमेवार्थमनुमेने ।

अपरार्कस्तूपनयनं नाम वटोर्गायत्रीसंबन्धकरणं, तच्चाचार्यकर्तृकम् । उपनायनं नाम अधीहि भोः अनुब्रूहि इत्याचार्यं प्रति प्रयोजकव्यापारः । स च वटुकर्तृक इत्युपनयाद्भिन्नमेवोपनायनम् । तच्चाष्टवर्षो ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेदिति बुधस्मृतौ स्पष्टमेवाभिहितमिति व्याचष्टे ।

पित्राद्युपनेत्रभावविषयं बुधवचनमिति कल्पतरुः ।

मेधातिथिरपि, पितुरभावे व्युत्पन्नबुद्धिना माणवकेनात्मोपनाययितव्य इति, सत्यकामो ह जाबालः सहहारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामीति लिङ्गादिति । यत्तु

ज्योतिर्विदुक्तसमये कुमारमुखदर्शनम् ।
उपानयं तु तं प्राहुर्याज्ञिकास्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति, पितृकुलाद्विधिवदाचार्यकुलमापणं शिशोरुपनयनमिति च परिशिष्टहरदत्तादीनां निर्वचनं, तदव्यभिचरितगायत्र्युपदेशसंबन्धाद् ग्रहादिशब्दप्रयोगवदङ्गेषु लक्षणया प्रधानशब्दप्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

तच्च द्विरूपम्, अङ्गं प्रधानं च ।

तत्राङ्गत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः,

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुषश्रुतिः ।

इत्यादिना । तथाहि । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत,

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवाक्यैरुपनीतेन किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तत्सन्निधौ श्रूयमाणस्याध्ययनस्य च कर्त्रपेक्षायामुपनीतेनाध्ययनं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थसिद्ध्योपनयनाध्ययनयोरङ्गाङ्गिभावसिद्धिः। तेन न कालार्थः संयोगः। अकृतार्थत्वात्। यद्यप्यत्रोपनयनाध्यापने प्रयोजकव्यापारावेव श्रूयेते तथापि तयोर्दृष्टयर्थतया प्राप्तयोरविधेयत्वादप्राप्तयोरुपगमनाध्ययनयोरेव विधिः। अत एव याज्ञवल्क्याश्वलायनादिभिरुपनायनमुपेतश्चेदाहिताग्न्यादिना इत्यनुपेतपूर्वस्याथोपेतपूर्वस्येत्यादिशब्दो माणवकव्यापाराभिप्रायेणैव प्रयुक्तः। प्रयोजकव्यापारश्रवणं त्वेतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रार्थप्राप्तऋत्विग्व्यापारानुवादवदनुवादः। आत्मनेपदं त्वकर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि भवति, सम्मानननसूत्रविधानान्यथानुपपत्त्येत्यादि प्रपञ्चितं न्यायविद्भिः। ततश्चाध्ययनार्थिन एवाविद्वत्कर्तृकोपनयने तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते इति निन्दार्थवादोऽपि घटते। तदेतत्स्पष्टमाचष्ट

भरद्वाजः,

उपानयाख्यं यत्कर्म विद्यार्थं तदुदीरितम्। इति।

ततश्च प्रतिवेदाध्ययनमुपनयनावृत्तिरित्यध्यति। प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायात्। गुणत्वं च तत्तच्छाखीयस्यैवोपनयनस्य तत्तच्छाखाध्ययनं प्रतीति मन्तव्यम्। अन्यथा प्रतिशाखं तदाम्नानानुपपत्तेः।

तथाचापस्तम्बः, उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इति।

विद्यया अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः। येन वेदेन यस्य प्रयोजनं तच्छ्रुत्या संस्कारस्तस्योपनयनम्। नान्यवेदेनोपनीतस्यान्यवेदाध्ययनमित्यर्थः।

वसिष्ठोऽपि,

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
तच्छाखाध्ययनं कार्यमेवं न पतितो भवेत् ॥ इति ।

तदशक्तावाहापस्तम्बः । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति । वैशब्दो वाऽर्थ इति धूर्तस्वामिनः ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादंपादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

इति मनुस्मरणात् । अस्मिन्नपि पक्षे अथर्ववेदाध्ययनार्थं पृथगेवोपनयनं कार्यम् ।

तथा च तदीयैव श्रुतिः । नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसो विधीयतइति । विशेषान्तरं पुनरुपनयनप्रकरणे वक्ष्यतइत्यास्तामतिविस्तरेण ।

प्रधानमिति स्मृतिकाराः । अष्टाचत्वारिंशता संस्कारैस्संस्कृतो ब्राह्मणः सायुज्यं गच्छति ।

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥
चित्रकर्म यथा ऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥
गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

इत्यादिवाक्यैः सामान्यविशेषाभ्यां पुरुषार्थताऽवगमात् ।

किंच मूकबधिरादीनामध्ययनासमर्थानामप्युपनयनदर्शनात्सिद्धमस्य पुरुषार्थत्वम् । मूकाद्युपनयनं कर्मान्तरमेवाति चेत्,अस्तु तर्हि नामधारकविप्राणामुपनयनमत्रोदाहरणम् । नामधारकलक्षणं

स्मृत्यन्तरे,

गर्भसंस्काररहितः केवलं ब्रह्मसूत्रधृक् ।

न कर्मविन्न चाधीते स भवेन्नामधारकः ॥ इति ।

किंच । सर्वेष्वप्युपनयनवाक्येषु द्वितीयाश्रुत्या ब्राह्मणादेरेव संस्कार्यत्वावगमात्परस्मैपदयुक्तेषु पुनराहृत्यैव तद्गतक्रियाफलावगमाच्चोपनयनस्य पुरुषार्थत्वं सिध्यति। यत्त्वष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्याश्वलायनगृह्यभाष्ये

परस्मैपदपाठोऽयमध्येतॄणां प्रमादजः ।

आचार्यकरणे यस्मात्प्राप्नोत्येवात्मनेपदम् ॥

इति। हरदत्तव्याख्यानं,तदपि पार्थसारथ्यादयो नानुमन्यन्ते। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेनैव ञितो नित्यः आत्मनेपदसिद्धौ पुनः सम्माननसूत्रारम्भादकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ज्ञापयति । ततश्चाचार्यकरणेऽपि आत्मगामिक्रियाफलाभावादात्मनेपदमपि परस्मैपदतुल्यमेव । तदुक्तं वैयाकरणैः,अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ इति । तस्मान्नायं प्रमादपाठः।

अथोपनयनकालः ।

स च द्विविधः, नित्यः काम्यश्च। तत्र फलानुपबन्धेन श्रुतोऽपि नित्यः । तदुपबन्धेन श्रुतश्च काम्यः । नित्योऽपि द्विविधः, मुख्यो गौणश्च। तत्रोत्पत्तिवाक्यशिष्टो मुख्यः। उत्पन्ने कर्मणि पश्चाद्विधीयमानो गौणः।सोऽपि त्रिविधः, गौणो गौणतरो गौणतमश्चेति ।

तत्र नित्यमाह श्रुतिः, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति। मुख्यत्वं चास्य प्रत्यक्षश्रुतिविधानादुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाच्च। अष्टवर्षत्वं चाष्टमवर्षसंबन्धेन, नातीताष्टवर्षत्वेन। अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्यष्टमस्याधिकरणत्वश्रवणात् । अष्टमनवमयोस्सहनिर्देशाच्च। एवमुत्तरत्रापि पञ्चवर्षमित्यादौ।क्षत्रियवैश्ययोरप्येकादशद्वादशौ मुख्ये।

नित्यगौणकालमाह पैठीनसिः, गर्भपञ्चमेऽब्दे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वा, गर्भद्वादशे वैश्यं गर्भषोडशे वेति हेमाद्रिपाठः। निबन्धान्तरपाठस्तु विश्रुतत्वादत्र न लिखितः। गर्भसहचरितोऽब्दो गर्भशब्देनोच्यते इति भारुचिः। यस्मिन् वर्षे गर्भो भूत्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः। स पञ्चमो यस्येति बहुव्रीहिः पञ्चमीसमासो वा, न षष्ठीसमासः। तस्य पूरणप्रत्ययान्तेन निषेधात्। एवमुत्तरत्रापि। गर्भपञ्चमश्चात्र जन्मतश्चतुर्थो भवति। गर्भाष्टमः सप्तमः। गर्भैकादशो दशमः। गर्भद्वादश एकादशः। गर्भषोडशः पञ्चदशः।

बौधायनोऽपि, गर्भादिः संख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, राजन्यमेकादशे, द्वादशे वैश्यमिति। तदष्टमेषु तस्माद्गर्भादष्टमेषु। बहुवचनात् षष्ठसप्तमयोर्ग्रहणमिति भाष्यकारः। ततश्च गर्भषष्ठे गर्भसप्तमे गर्भाष्टमइति सिध्यति। गर्भश्चात्र जन्मनोऽप्युपलक्षणम्।

तथाचाश्वलायनः,

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे पञ्चमे दशमेऽपिवा।
द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः॥
वैश्यश्च द्वादशे वर्षे विप्राणां षोडशोऽवधिः। इति।

यद्यप्यत्र जन्मत इति न श्रूयते तथापि गर्भाष्टमेऽष्टमे ऽवाब्द-इति विकल्पाभिधानात्तत्सिध्यति। ततश्च पञ्चमादयोऽपि जन्मत एव सिध्यन्ति। गर्भपदस्य समस्तत्वेनासंबन्धिव्यवधानेन चोत्तरत्रानन्वयात्। एतेन

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्ये एकादशादौ मिताक्षरोक्तो गर्भपदान्वयो निरस्तः । ततश्च

गर्भाधानाष्टमे वा ऽब्दे पञ्चमे नवमेऽपि वा ।
कार्यं विप्रस्य राज्ञस्तु दशमे द्वादशे विशः ॥

इति राजमार्त्तण्डवाक्यमपि व्याख्यातम् । तस्मात्

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्यस्येत्यादि मनुलौगाक्ष्यादिवाक्येषु गर्भोपपदात्केवलमष्टमादिपदं जन्मादिपक्षान्तरमेवाभिधत्ते, नोपसंहारम् । ततश्च गर्भपञ्चमपञ्चमाद्यब्दानां विकल्प एव सिध्यति । तदेतं विकल्पं स्पष्टमाह

नारदः,

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वा ऽग्रजन्मनाम् ।
राज्ञामेकादशे मौञ्जीबन्धनं द्वादशे विशाम् ॥

भीमपराक्रमोऽपि,

प्राय' पाणिग्रहणे वर्षविशुद्धिं व्रतोपनयनेऽपि ।
गर्भादिमाहुरेके मुनयो जन्मादिमपरे च ॥
सप्तपरा ये मुनयो गर्भादिमुदीरयन्ति वर्षाणाम् ।
परिशुद्धिं परिणयने व्रते च जन्मादितश्चान्ये ॥ इति ।

गर्भपञ्चमादीनामष्टमार्वाचीनानां नियत्वं गायत्र्युच्चारणावधारणसमर्थ प्रत्येव । अन्यथा प्रधानानिष्पत्तेः । सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां यथाशक्ति वाचयीतेत्याश्वलायनादिभिरनुवचनविधानात् । यत्तु सावित्रीमन्वाहेत्युपक्रम्य संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वेति पारस्करेण गायत्र्युपदेशस्य नानाकालत्वमभिहितं तद्ब्राह्मणातिरिक्तविषयम् । सद्यस्त्वेव

गायत्रीं ब्राह्मणयानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेरिति तेनैवाभिधानात् ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे गौणकालः ।

तत्र पैठीनसिः, द्वादशषोडशत्रिंशतिश्चसतीता अविरुद्धाः काला भवन्तीति । अस्यार्थः । द्वादशश्च षोडशश्च त्रिंशतिश्चेति द्वादशषोडशत्रिंशतिः अतीताश्च द्वादशादिभ्यः पूर्वं वृत्ताश्च ये काला अब्दास्तेऽपि इति मुख्यकालवदविरुद्धाः प्रसवापाजनका इत्यर्थः। अत्रायं श्रुतिपैठीनसिबौधायनाश्वलायनयाज्ञवल्क्यराजमार्त्तण्डमनुलौगाक्षिपैठीनसिवाक्याना निर्गलितोऽर्थः । स यथा ब्राह्मणस्य जन्माष्टमोऽब्दो नित्यमुख्यः । गर्भपञ्चमगर्भषष्ठगर्भसप्तमगर्भाष्टमजन्मनवमजन्मदशमजन्मैकादशाब्दा यथा कुलधर्मं चेति नव नित्यगौणा भवन्ति । क्षत्रियस्य जन्मैकादशो नित्यमुख्यः। जन्मनवमगर्भैकादशजन्मद्वादशजन्मत्रयोदशजन्मचतुर्दशजन्मपञ्चदशजन्मषोडशाब्दा यथा कुलधर्मं चेत्यष्टौ नित्यगौणाः । कल्पतरुस्तु क्षत्रियस्य जन्माष्टममप्यब्दमिच्छति । वैश्यस्य जन्मद्वादशो नित्यमुख्यः। गर्भद्वादशजन्मत्रयोदशजन्मचतुर्दशजन्मपञ्चदशजन्मषोडशजन्मसप्तदशजन्माष्टादशजन्मैकोनविंशजन्मविंशत्यब्दा यथाकुलधर्मं चेति दश नित्यगौणाः । एतेन गौतमादिस्मृत्यन्तरवाक्यानि व्याख्यातानि । अनतिरिक्तार्थत्वात् ।

गौणतरमाह मनुः,

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ इति

याज्ञवल्क्योऽपि,

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ इति ।

अत्राभिविधावाङ् ।

तथाच व्यास,

औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः

द्वाविंशतिपरो ह्यस्य स्याच्चतुर्विंशति परः ॥ इति ।

षोडशवार्षिकः षोडशभिर्वर्षैः परिच्छिन्नः ।

शङ्खोऽपि,

षोडशाब्दानि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुष्का च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥ इति ।

षोडशत्वं चात्र गर्भतो ज्ञातव्यम् । मनुना गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीतेत्युपक्रम्याषोडशाद् ब्राह्मणस्येत्यभिधानात्।गौतमेनापि गर्भादिसंख्या वर्षाणामित्युपक्रम्याषोडशाद्ब्राह्मणस्यापतिता सावित्रीत्यभिहितत्वाच्च। एतेन बौधायनादिस्मृत्यन्तरवाक्यान्यपि व्याख्यातानि। यस्तु आषोडशादितियाज्ञवल्क्यीये षोडशशब्दः,स जन्मतः। तत्र गर्भपदानन्वयस्य प्रागुक्तत्वात् । आङ् चात्र मर्यादायाम् । इदमेवचाभिप्रेत्य

यमेन,

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ इति

पञ्चदशैव वर्षाणि गौणकालोऽभिहितः । स च जन्मतः सव्याकरणएव घटते । जन्मतः पञ्चदशस्य गर्भतः षोडशत्वात् । तदभिप्रायेण न विरोध । अत एवाश्वलायनस्मृतौ

विप्राणां षोडशोऽवधिः ।

द्विजत्वप्रापणे राज्ञां द्वाविंशोऽब्दोऽवधिः स्मृतः ।

वैश्यस्य चाचतुर्विंशाद्य एते द्विजातयः ॥

इत्यत्र जन्मत षोडशस्य स्पष्टमवधित्वमेव व्याजहार । यद्येवं तर्हि गर्भषोडशस्याप्यवधित्वमेवास्तु किमभिप्रायेणेति चेन्न ।

मैवम्। तच्छन्दःसु पादाक्षरत्वदब्दसमुदायउपनयनं, द्वितीयो नार्हः कालः, तृतीयः पतितस्तादृक्काले व्रात्यो भवतीति हारीतस्मरणविरोधात्। अस्यार्थः। तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यानि छन्दांसि गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यमितिश्रुतिविहितानि तेषु त्रिषु छन्दस्सु ये पादाः त्रयश्चत्वारश्च तेषां यान्यक्षराणि अष्टैकादश द्वादश तद्वन्तस्तत्संख्यावन्तो येऽब्दा वर्षाणि तेषां समुदाय· मेलनं यस्मिन्वर्षे तस्मिन्नुपनयनम्।

अयमभिसंधिः। गायत्र्याः पादे अष्टाक्षराणि भवन्ति, तेन ब्राह्मणस्याष्टमे वर्षे उपनयनम्। त्रिष्टुभः पादे एकादशाक्षराणि भवन्ति,तेन क्षत्रियस्यैकादशे वर्षे। जगत्याःपादे द्वादशाक्षराणि भवन्ति, तेन वैश्यस्य द्वादशे वर्षेइति। एव तर्हि द्वितीयेऽप्यब्दसमुदाये तुल्यन्यायत्वादुपनयनं कुतो नेत्यत आह। द्वितीय इति। द्वितीयः कालः कलयत्यक्षरसंख्यामिति कालोऽब्दसमुदायः नवमवर्षमारभ्याष्टौ वर्षाणीत्यादिः नार्हो मुख्यो न, किंतु गौणः किंचित्प्रत्यवायजनक इत्यर्थः। द्वितीयश्चेन्नार्हस्तर्हि तृतीये तदस्त्वित्यत आह। तृतीय इति। तृतीयोऽब्दसमुदायस्सप्तदशवर्षमारभ्याष्टौ वर्षाणीत्यादिः पतितः उपनयनेऽत्यन्तं गर्हितोऽतिशयितप्रत्यवायजनक इत्यर्थः। कुत इत्यत आह। तादृशे काले तृतीयेऽब्दसमुदाये ब्राह्मणादिवटुः व्रात्यस्संस्कारानर्हो भवति। संज्ञाकरणमुत्तरव्यवहाराय।

अत्र मूलभूतां श्रुतिं मेधातिथिरुदाजहार। सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यमिति। एतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते तदन्तं कालकलयन्ति संसजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान्। तृतीये तु पादे प्रक्रान्ते आत्तरमान्यतिवर्यांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति। समाप्तिमुपयान्ति। यथा पञ्चाशतस्थ स्थविरो मनुष्य इति। अतश्च नैतेन वयमुपासिता-

नीति सजन्ति तं वर्णम्। ततो न गायत्रो ब्राह्मणो न त्रैष्टुभो राजन्यो न जागतो वैश्य इति। सावित्र्यत्र गायत्री तत्सवितुरिति, त्रिष्टुप् आकृष्णेनेति, जगती विश्वारूपाणीति। इयता कालेन षोडशादिवर्षात्मकेन द्वौ पादौ षोडशाद्यक्षरसंख्यौ पूर्येते तदन्तं तस्य कालस्य अन्तं षोडशादिवर्षं, प्राप्येति शेषः। तानि काल्कलवन्ति, कल्कः शोधकं द्रव्यं गौरसर्षपकल्केनेत्यादिप्रयोगदर्शनात् तत्संबन्धी काल्कः स चासौ लवश्चेति काल्कलवः शोधकद्रव्यकणः तद्वदाचरन्तीति तद्वच्छोधकानि भवन्तीत्यर्थः। यद्वा कल्कः पापं,कल्कोऽस्त्री शमलैनसोरित्यभिधानात्। तत्संबन्धी काल्कः,स चासौ लवश्चेति तद्वदाचरन्ति ईषत्पापवन्ति भवन्तीत्यर्थः।

काम्यानाहोशना,

जन्मतः पञ्चमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञस्तु षष्ठे वैश्यस्य सप्तमे तु बलार्थिनः॥ इति।

मनुरपि,

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे॥ इति।

वसिष्ठः,

कुमारस्याष्टमे वर्षे गर्भाद्वा जन्मतस्तत।
ब्रह्मवर्चसकामस्तु नित्यं विप्रो विशेषतः॥
अन्नाद्यकामो नवमे धीकामो दशवत्सरे।
एकादशे रत्नकामो द्वादशे पुष्टिकामनः॥
आषोडशाद्वा सर्वेषामनतीतो महापादे।
अतिषोडशको विप्रो नोपनेय कदाचन॥
क्षत्रियो विंशतेरूर्ध्वं न वैश्यः षड्विंशकात्

विंशतिरत्र अधिका द्रष्टव्या । पञ्चविंशकादिति गर्भमवधीकृत्य, आचतुर्विंशात् इत्यभिधानात् ।

अङ्गिराः,

षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो वृद्धिर्बलायुषोः ।
ईहायुषोस्तु वैश्यस्य अष्टमे च चतुर्थके ॥

ईहा कृष्यादिविषया चेष्टा । चतुर्थो जन्मतः ।

आपस्तम्बः, अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममाषोडशाद्ब्राह्मणस्य नात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्येति ।

बौधायनोऽपि, अथापि काम्यानि भवन्ति सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमआयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामं त्रयोदशे मेधाकामं चतुर्दशे पुष्टिकामं पञ्चदशे भ्रातृव्यवन्तं षोडशे सर्वकाममिति ।

भ्रातृव्यवन्तं भ्रातृपुत्रकामम् । नित्यानामप्येषां कालानां फलश्रवणात् संयोगपृथक्त्वन्यायेन * नित्यकाम्यत्वं द्रष्टव्यम् । यद्यपि पञ्चवर्षादेर्बालस्य हिताहिताज्ञानुत्पन्नतया तत्तत्फलकामना न संभवति तथापि तद्धितैषिपित्रादेरेव तद्गतफलकामनया तदनुष्ठानं न विरुद्धम् ।

तदाहुः,

हितकारिभिरेवासौ ज्ञाप्यमानः प्रयोजकः ।
कर्ता ऽविज्ञाप्यमानोऽपि नैव स्यादप्रयोजकः ॥ इति ।

एतच्च विप्रस्य ब्रह्मवर्चसकामेन पित्रा पञ्चमेऽब्दे उपनयनं कार्यमिति तृतीयार्थषष्ठ्या व्यधिकरणषष्ठ्या वा वा-

---

* पू. मी. अ. ४ । पा. ३ । अधि. ३ ।

त्यार्थः साधनीयः। ब्रह्मवर्चसकाममित्यादिद्वितीया तु, ब्रह्मवर्चसं कामयते पिता यस्य वटोरसौ ब्रह्मवर्चसकाम इति व्याख्येया।

गौणतममाहतुर्मनुयमौ,

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः।

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः॥ इति।

शङ्खलिखितौ, अतो निष्क्रान्तकालाः पतन्तीति। सावित्र्या इति शेषः।

शङ्खोऽपि,

नातिवर्त्तेत सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते।

त्रिशातव्यास्त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः॥

सावित्रीपतिता व्रात्याः सर्वधर्मबहिष्कृताः। इति।

यमोऽपि,

सावित्रीपतिता व्रात्याः परिहार्याः प्रयत्नतः। इति।

सावित्र्याः पतिताः सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका इत्यर्थः। अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्तीत्याश्वलायनस्मरणात्। सर्वधर्मबहिष्कृता इति सर्वधर्मपदमुपनीताधिकारिकसर्वधर्मपरं, न धर्ममात्रपरम्। *सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायेन समन्त्रककर्ममात्रपरत्वौचित्यात्।

अत एवाश्वलायनः,

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते द्विजत्वं नाप्नुयुर्यदि।

मन्त्रकर्मपरिभ्रष्टा यास्यन्ति व्रात्यतामिह॥ इति

* पू. मी. अ. १ पा. २ अधि. १ सू. १६।

मन्त्रवत्स्वेव कर्मस्वनधिकारमाह । मन्त्रैः कर्माणि मन्त्रकर्माणि । न तु मन्त्राश्च कर्माणि चेति समासः । अतिप्रसङ्गात् । मन्त्राश्च वैदिका एव न नमोमन्त्राः । तेषां शूद्रधर्मत्वेन तदभ्यनुज्ञानात् ।

तथा च मनुः,

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते । इति ।

शूद्रसमत्वं चात्र मन्त्रवत्कर्मानधिकारहेतुः। हिशब्दश्रवणात्। "चतुरुपभृति गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवति"इतिवत् । नार्थवादः "तेन ह्यन्नं क्रियत"इतिवत्। यत्रयत्र शूद्रसधर्मत्वं तत्र-तत्र मन्त्रवत्कर्मानधिकारो यथा प्रतिलोमजादावितिव्याप्तिदर्शनात् ।

तथाच मनुः,

शूद्राणां च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । इति ।

शूद्रसमत्वं चास्यैकजातित्वेन स्पष्टमेवोक्तं यावद्वेदे न जायते इति ।

वसिष्ठोऽपि शूद्रवृत्तित्वं तस्याह,

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।
वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ इति ।

वृत्तिराचारो जीवनोपायश्च । वृत्तिर्वर्तनजीवने इति त्रिकाण्डीस्मरणात् ।

बौधायनोऽपि,

नास्य कर्माणि यच्छन्ति किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।
वृत्त्या शूद्रसमो ज्ञेयो यावद्वेदे न जायते ॥ इति ।

यद्यप्येतदनुपनीतप्रकरणेऽभिहितं तथापि व्रात्यानामनुपनीतत्वापरिहारेणैव व्रात्यत्वोक्त्या न तत्सामान्यधर्मनिवृत्तिः। बालत्वादिप्रयुक्तविशेषधर्मनिवृत्तिस्त्वास्ताम् । ततश्च व्रात्यानामप्यविरुद्धानुपनीतधर्मशूद्रधर्मसाधारणधर्मेष्वधिकारः सिध्यति । परिहार्याः प्रयत्नत इति । परिहार्याः अव्यवहार्या इत्यर्थः ।

व्यवहारांश्चाह मनुः,

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हि चित् ।

ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणैस्सह ॥ इति ।

अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । संबन्धातिप्रसङ्गवारणायाह ब्राह्मानिति । उपनयनाध्ययनाध्यापनयाजनप्रतिग्रहान् ।

तथाचाश्वलायनः,

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरिति ।

व्यवहारोऽत्र योनिसंबन्धः. कन्यादानादानरूपः । यौनानिति मानवात् । एतेन नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्व्यवहरेयुरिति वसिष्ठवाक्यमपि व्याख्यातम् ।

आश्वलायनोऽपि,

मन्त्रयोन्यर्थसंबन्धस्तैर्न कार्यः कथचन ।

शिष्टेन धर्मनिष्ठेन शुभकर्म प्रयत्नतः ॥

मन्त्रसंबन्धोऽध्ययनाध्यापनादिः। अर्थसंबन्धोऽर्थार्थं संबन्धं याजनादिः । शुभकर्म अदृष्टार्थं दानादि । संबन्धविशेषपरिगणनं संलापादिसंबन्धानामपरिहार्यत्वाभिप्रायेणेति मेधातिथ्याशयः ।

अथैषां प्रायश्चित्तम् ।

तत्र यमः,

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् । इति ।

इदं चातिक्रान्तषोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे उपनयने द्रष्टव्यं, निमित्तप्रायश्चित्तयोरल्पत्वात् ।

अष्टादशेऽब्दे तूपनयने प्राजापत्यत्रयम् । तथा च

मनुः,
येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ इति ।

अस्मिन्नेव विषये

आश्वलायनः,
गवां दानेन भूम्या वा प्राजापत्यत्रयेण वा ।
चान्द्रायणेन वा शुद्धास्ते भवन्तीह सत्तमाः ॥ इति ।

गवां तिसृणाम् ।

एकोनविंशेऽब्द उपनयने त्वापस्तम्बः, अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमथाध्याप्य इति ।

ऋतुः द्वौ मासौ । ऋतुशब्दसामर्थ्यादित्यारम्भ एव व्रतारम्भः । त्रैविद्यकं ऽपवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्याः तेषामिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणाद्वुञ् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् अग्निपरिचर्यामध्ययनं शुश्रूषामिति त्रयं परिहाय सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत् ।

विंशेऽब्दे उपनयने मनूक्तं त्रैमासिकमुपपातकसामान्यप्रायश्चित्तम् ।

एकविंशेऽब्दे उपनयने चातुर्मासिकमुद्दालकव्रतं चरेत् ।

तथाच वसिष्ठः,

पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा ऽर्धमासमामिक्षया ऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवासश्चेति ।

द्वाविंशेऽब्दे उपनयनेऽश्वमेधावभृथस्नानम् ।

तदाह वसिष्ठः,

अश्वमेधावभृथं वा गच्छेदिति ।

त्रयोविंशेऽब्दे उपनयने व्रात्यस्तोम प्रायश्चित्तम् । व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेतिवसिष्ठस्मरणात् । व्रात्यस्तोमादृते क्रतोरिति योगिस्मरणाच्च । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । उक्तकल्पानां गुरुलघुभावात् व्यवस्था चेयमेव साधीयसी । गुरूणि गुरूणि लघुनि लघूनीत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

एवम् क्षत्रियवैश्ययोरपि द्वाविंशाच्चतुर्विंशाब्दादूर्ध्वं यथोक्तक्रमेणैतानि प्रायश्चित्तानि पादपादहान्या योज्यानि । अत ऊर्ध्वम् आतृतीयकालसमाप्तेर्व्रात्यस्तोम एव दक्षिणाधिक्यपक्षाश्रयणेन योजनीयः । तृतीयकालादूर्ध्वं गौणतमोऽपि कालो नास्तीति क्षत्रियवैश्ययोःपातित्यमेव न ब्राह्मणस्य । न ब्राह्मणः पतनमृच्छतीति गौतमेन ब्राह्मणपदोपादानात् ।

अथ व्रात्यापत्यानां प्रायश्चित्तम् ।

तत्रापस्तम्बः, अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरोऽथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति ।

यस्य वटोः पिता पितामहश्चानुपेतः स्यात्ते त्रयोऽपि ब्रह्महतुल्याः । *यथा ब्रह्महसंविधे नाऽभ्येतव्य तथा तेषामपीत्यर्थः । तेषां त्रयाणां*

णामप्यभ्यागमनम् उपसर्पणं स्वशरीरादिरक्षार्थमपि सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यादिवचनमाप्तम्, भोजनम् अभ्युद्यतां भिक्षामित्यादिवचनमाप्तमपि, विवाहं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीत्यादिवचनमाप्तमपि। वर्जयेदिति प्रत्येकं संबन्धः। इतिकरणं समाप्तौ। त्रितयमेव वर्जयेन्नान्यदित्यर्थः। तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, ते यदीच्छन्ति तदा वक्ष्यमाण प्रायश्चित्तं कुर्युः, न बलात्कारयितव्या इत्यर्थः। तदेवाह। यथेति। यथा प्रथमे पुरुषे स्वस्मिन् उपनयनकालातिक्रमे ऋतुः शुद्धिहेतुः एवमन्यस्मिन्द्वितीयादिपुरुषे संवत्सरः शुद्धिहेतुः। चरितव्रतस्योपनयनं कार्यम्। उदकोपस्पर्शनं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संवत्सरं शिरस्यद्भिर्मार्जनम्।

अत्र विशेषमाह। प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरकइत्येताभिः यजुः पवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेत्यपिवा व्याहृतिभिरेवाथाध्याप्य इति।

यदि पितैवानुपेतस्तदा संवत्सरमेकम् अथ पितामहोऽपि तदा संवत्सरौ अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतः तदा संवत्सरान्। उक्तं चरेदिति शेषः। पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः, आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्याद्याः। यजुः पवित्रेण कयानश्चित्र आभुवदित्यादिना। सामपवित्रेण वामदेव्येन साम्ना। आङ्गिरसेन हंसः शुचिषदित्यनेन। एतैरञ्जलिना शिरस्यपो निषिञ्चेत्। पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः। अथाध्याप्यः स्पष्टार्थम् अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमएकवचनम्, अन्तेऽप्यथाध्याप्य इति। मध्ये तु प्रपितामहसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम्। तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोर्बलवत्त्वेन माणवकस्यैव प्रायश्चित्तम् उपनयनम् अध्यापनं च, बहुवचनं तु

तथाविधमाणवकापेक्षयेति द्रष्टव्यमिति हरदत्तः । वस्तुतस्तु बहु-वचनं त्रिष्वपि जीवत्सु त्रयाणामपि प्रायश्चित्तोपनयनाध्यापनानि भवन्तीत्यभिप्रायेण संगच्छते ।

अथ प्रपितामहाद्यनुपनयनआह । अथ यस्य प्रपितामहादे-र्नानुस्मर्येत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरथ गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनं ततो यो निर्वर्त्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवदिति ।

यस्य माणवकस्य प्रपितामहमारभ्य त्रयाणां पुरुषाणामुप-नयनं नानुस्मर्यते ते श्मशानवदध्ययनानर्हाः । तेषामभ्यागमनादि पूर्ववन्न कार्यम् । तत्र माणवकस्य द्वादशाब्दं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं प्रायश्चित्तम् । पूर्वेषां तु पूर्वमेवोक्तम् । अथ गृह्यमन्त्राणामेवो-पदेशनं, नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य । ततस्तस्मात्कृतविवाहाद्य उत्पद्यते तस्य द्वौ मासौ व्रतं चारयित्वोपनयनं कार्यम् । तदु-त्पन्नस्य तु प्रकृतिवद् उपनयनादि सर्वं कार्यं न प्रायश्चित्तमिति सर्वं सुस्थम् ।

अथायनम् ।

तत्राहाश्वलायनः, उदगयनापूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इति ।

नृसिंहोऽपि,

उत्तरायणगे सूर्ये कर्तव्यं ह्युपनायनम् । इति ।

वर्णविशेषणास्यापवादमाहतुर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठौ,

विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।

दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे ॥ इति ।

अथ ऋतुनिर्णयः ।

तत्राह श्रुतिः, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं वर्षासु रथकारमिति ।

गर्गोऽपि,
विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ।
वैश्यस्य ग्रीष्ममप्याह बृहस्पतिः,
श्रीविद्याबलकारि चोपनयनं प्रोक्तं वसन्ते शिशोः
ग्रीष्मे क्षत्रियवैश्ययोः शुभकरं पूर्वाह्णपक्षे सिते ।
कृष्णे च प्रतिपद्दिनं शुभकरं नैकादशी द्वादशी-
रिक्तानध्ययनं विना शुभदिने चन्द्रे शुभैर्वीक्षिते ॥ इति ।
वसन्तादिलक्षणमाह वृद्धवसिष्ठः,
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मः शुक्रशुची तथा ।
इषोर्जौ च शरच्चान्द्रमासाः श्रौतादिकर्मणि ॥ इति ।
वराहमिहिरस्तु गौणमपि वसन्तमाह,
माघश्च फाल्गुनश्चैव वसन्तऋतुरिष्यते ।
मधुश्च माधवश्चापि मुख्यो द्वेधा ऽप्युच्यते ॥
सोऽयं चान्द्रो वसन्तः ।
वृद्धगर्गस्तु सौरमप्याह,
मीनमेषौ रविर्यावद्वसन्तस्तावदिष्यते ।
नृयुग्मवृषभौ ग्रीष्मो ऽनन्तराश्च ऋतुः शरत् ॥ इति ।
अनन्तराः कर्कसिंहकन्यातुलाः राशयः शरदृतुः ।
बौधायनोऽपि, मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इति ।
ब्राह्मणं प्रति प्रति संभवे वसन्तावश्यकतामाह
बृहस्पतिः,
विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

त्रैवर्णिकसाधारणकालमाह "विप्रं वसन्ते" इत्युपक्रम्य

गर्गः,

माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलद्विजानाम्। इति।

नारदोऽपि,

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमाच्च द्विजन्मनाम्।

मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादिपञ्चसु॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

विप्राणामुपनयनं वसन्तसमये, धराधिनाथानाम्।

ग्रीष्मर्तौ, शरदि विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः॥ इति।

कश्यपोऽपि,

ऋतौ वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथ।

विशां मुख्य च सर्वेषां द्विजानां चोपनायनम्॥ इति।

अत्र विप्रादिपदैरेव द्विजमासौ पुनर्द्विजानां चेति समुच्चयाभिधानं द्विजानुलोमजाभिप्रायेणेति मन्तव्यम्। ततश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिकालएवोपनयन मिध्यति। तेषां तद्धर्मत्वात्।

मासानाह वृद्धगार्ग्यः,

माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम्।

चूडाकरणमन्नं च श्रावणादौ विवर्जयेत्॥

एतेऽपि षट् त्रैवर्णिकसाधारणा इत्युक्तं मैत्रायणीयगृह्ये, माघादिषण्मासाश्च सर्ववर्णानामिति।

राजमार्तण्डः,

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्रज्ञायुतः फाल्गुने

मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः।

वैशाखे निखिलोपभोगसहितो ज्येष्ठे वरिष्ठो बुध-
स्त्वाषाढे सुमहाविपक्षविजयी ख्यातो महान् पण्डितः ॥

चण्डेश्वरः,

माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गृही च नीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।
मार्गशीर्षे भवेद्भ्रष्टः शेषे दुःखमवाप्नुयात् ॥ इति ।

नारदोऽपि,

स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासेऽथ फाल्गुने ।
विधिज्ञश्चार्थवांश्चैत्रे वेदवेदाङ्गपारग ः ॥
वैशाखे धनवांश्चैव वेदशास्त्रविशारदः ।
उपनीतः कलाज्ञश्च ज्येष्ठे विधिविदां वरः ॥ इति ।

एतेन माघादिषण्णां मासानां नित्यत्वे सत्येव काम्यत्वमपि सिध्यति । यत्तु

मृगकुम्भगते भानौ मध्यमं मीनमेषयोः ।
उत्तमं गोयुगस्थेऽर्के ह्यधमं चोपनायनम् ॥

इति बृहस्पतिना मिथुनार्कस्याधमत्वमुक्तं, तद्ब्राह्मणाभिप्रायेण । तं प्रति वसन्तस्यैव मुख्यत्वात् । आषाढस्य च कथमपि वसन्तत्वाभावात् । क्षत्रियं प्रति तु न तस्याधमत्वम् । ग्रीष्मत्वेन मुख्यत्वात् । एवं वैश्यं प्रत्यपि साधारणकालत्वान्मुख्यत्वमत्र । तस्मादियमुत्तमादिव्यवस्था ब्राह्मणं प्रत्येव । अत्राषाढो हरिशयनात्प्रागेव ग्राह्यः ।

नन्वयं मार्गशीर्षप्रतिषेधः कं प्रति । न तावद्ब्राह्मणक्षत्रियौ प्रति । तयोर्दक्षिणायनानिषेधेनैव तदप्राप्तेः । नापि वैश्यं प्रति ।

तस्यापि शरदवच्छिन्नदाक्षिणायनस्यैव विधानात्तदप्राप्तेः । नापि नित्यानुवादः । निष्प्रयोजनत्वादितिचेत् । मैवम् । मार्गशीर्षाद्युत्तरायणवादिमते मार्गशीर्षप्राप्तौ निषेधप्रवृत्ते सावकाशत्वात् । न च पौषेऽतिप्रसङ्गः। सामान्यत एव तस्य निषिद्धत्वादित्यलम् ।

एतेषु षट्स्वपि मासेषु ब्राह्मणस्य सर्वदोषापवादकतया चैत्रः प्रशस्तः ।

तथाच बृहस्पतिः,

गुरौ भृगौ नष्टगते च चैत्रे कार्यं न मङ्गल्यमनर्थकारि ।
मीनस्थितेऽर्के खलु चैत्रमासे शुभप्रदो ब्राह्मणमौञ्जिबन्धः ॥

गोचराष्टवर्गाभ्यां गुरुशुद्धिर्न लभ्यते ।
तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
शुक्रे नष्टे तथा जीवे दुर्बले चन्द्रभास्करे ।
व्रतोपनयन कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवतागुरौ ।
मेखलाबन्धनं शस्त चैत्रे मीनगते रवौ ॥
अतीव नष्टे सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते वा द्विजपुङ्गवानाम् ।
व्रतं प्रशस्तं खलु मासि चैत्रे कर्त्तुश्चिरायुःसुखसंपदे स्यात्॥

इति ।

ज्येष्ठापत्योपनयने ज्येष्ठमासनिषेधे

गर्गः,

ज्येष्ठमासे विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैवहि ।
उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युमादिशेत् ॥

इति ।

अथ जन्ममासनिर्णयः,

तत्र राजमार्त्तण्डः,

वसन्तसमये कुर्यादब्दे गर्भाष्टमेऽपि वा ।
मेधावी मेखलाबन्धं जन्ममासेऽथ जन्मभे ।
यज्वा वसन्तसमये बहुवित्तभागी
गर्भाष्टमे विविधशास्त्रविशारदस्तु ।
वेदार्थपालनपरः खलु जन्ममासे
ऋक्षेऽपि जन्मनि बटुः क्रतुभाजनं स्यात् ॥

शौनकोऽपि,

जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मराशौ ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
गर्भाष्टमे गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबन्धने तु ।
ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि वाडवानाम् ॥

वाडवाः ब्राह्मणाः । जन्मस्विति बहुवचनं तिसृणां जन्मताराणां परिग्रहाय । यत्तु

विवाहे मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्जयेत् ।
विशेषाज्जन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥ इति ।
न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा ।
आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥

इति गर्गनारदाभ्यां जन्ममासनिषेधः कृतः, स गर्भाष्टमवर्षातिरिक्तवर्षविषयः ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा । जन्मतिथिपक्षनिषेधस्तु विषयविशेषव्यवस्थापकप्रमाणाभावात्सर्वविषय एवेत्यवगम्येत ।

अथ पक्षः,

तन्निर्णयमाहाश्वलायनः,

उदगयनापूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगो-

दानविवाहा इति ।

आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः ।

कालविधानेऽपि,

शुक्ले पक्षे निर्मले शीतभानौ
राशौ चर्क्षे स्याच्छिशोर्मौञ्जिबन्धः ।

बृहस्पतिः,

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ।
अन्त्यभाग विना ऽन्यौ द्वौ गणितौ मध्यमाधमौ ॥ इति ।

शुक्लपक्षस्य प्राशस्त्ये हेतुमाह वत्सः,

पूर्वाह्णः पूर्वपक्षश्च उत्तरायणमेवच ।
देवानामप्यहश्चेति दिवसो निर्मलस्तथा ॥ इति ।

अथ तिथयः ।

तत्र बृहस्पतिः,

द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रचोदिताः ॥
द्वादश्येकादशी चैव मध्यमास्तिथयस्तथा ।
मध्यमाश्च प्रशंसन्ति चन्द्रे च बलसंयुते ॥
कृष्णे चैव प्रशस्ताः स्युस्तिथयश्चोपनायने ।

द्वादश्येकादशी चैवेत्यत्र शुक्ले इत्यनुषङ्गः । मध्यमा इति शुक्लपक्षीयाः मध्यमाः प्रशस्ताश्च तिथयश्चन्द्रस्य बलवत्त्वे कृष्णपक्षेऽप्युपनयने स्युरिति प्रशंसन्त्येवाचार्याः ।

तथाच नृसिंह,

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥

धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥
द्वादश्येकादशी चैव मध्यमे च प्रचक्षते । इति ।

धर्मो दशमी । कामः त्रयोदशी । ते उभे शुक्ले कृष्णे चेत्यन्वयः । प्रथमा प्रतिपत् । साऽपि कृष्णे पक्षे चन्द्रबले सति ग्राह्या ।

तथा च बृहस्पतिः,

कृष्णे च प्रथमा पूज्या कदाचिच्छुभगे विधौ । इति ।

यत्तु मदनरत्नेन प्रथमा इति बहुवचनान्तं पाठं कल्पयित्वा प्रथमा आद्याः पञ्चम्यन्ता इति व्याख्यातं, तदसत् । पूर्ववाक्ये कृष्णपक्षीयपष्ठीसप्तम्यादीनामपि ग्रहणेन परिसंख्याऽसंभवात् ।

द्वादश्येकादशी चैव मध्यमा चोपनायने ।
प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ॥
चन्द्रे बलयुते लग्ने त्रयाणामतिलङ्घने ।
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान् द्विजानामुपनायनम् ॥

इति व्यासवाक्ये कृष्णे च प्रतिपदिन शुभकरमिति पूर्वोक्तबृहस्पतिवाक्ये च साक्षात्प्रतिपच्छब्दोपादानाच्च ।

बृहस्पतिः,

चन्द्रे बलयुते लग्नाच्छुभभावे शुभेक्षिते ।
चतुर्दशीं प्रशंसन्ति कुमारे वयसा ऽधिके ॥ इति ।

कृष्णे च प्रथमा पूज्येत्यस्यानन्तरमाह

नारद,

शुक्लपक्षे द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
त्रयोदशी च दशमी सप्तमी व्रतबन्धने ॥
श्रेष्ठास्त्वेकादशी षष्ठी द्वादश्येतास्तु मध्यमाः ।
एकां चतुर्थीं संत्यज्य कृष्णपक्षे तु मध्यमाः ॥

आपञ्चम्यास्तु तिथयः पराः स्युरतिनिन्दिताः। इति।

वसिष्ठोऽपि,

विधातृगौरीफणिषण्मुखेन्द्रयमास्सकामास्तिथयः प्रशस्ताः।
मध्येऽर्करुद्रेऽपिच ते प्रशस्ते सुहृत्सतुङ्गर्क्षगते शशाङ्के॥
त्यक्त्वा चतुर्थीमपि कृष्णपक्षे त्वाद्यं त्रिभागं शुभदं व्रते च। इति।

विधाता द्वितीया। गौरी तृतीया। फणिः पञ्चमी। षण्मुखः षष्ठी। इन्द्रः सप्तमी। यमश्चतुर्थी। कामः त्रयोदशी। अर्को द्वादशी। रुद्र एकादशी।

अत्रेयं व्यवस्था। कृष्णपक्षे प्रतिपच्चतुर्दश्योरुपादानं व्रात्योपनयनविषयम्।

"वर्षाणामतिलङ्घने" "कुमारे वयसाधिके" इति व्यासबृहस्पतिवाक्याद्। अतिलङ्घनं षोडशाद्यतिक्रमः। ततश्चानध्यायत्वेन दुष्टफलकत्वेन च तन्निषेधो नातीतकालवटुविषय इति न विरोधः। चतुर्थीसप्तमीत्रयोदशीनां गलग्रहत्वेऽप्युपादानं मूकाद्युपनयनविषयम्। तेषामध्ययनाभावेन तस्यादोषत्वात्। यत्तु बृहस्पतिनृसिंहवसिष्ठैरुत्तमत्वेनोक्ताया षष्ठ्याः नारदेन मध्यमत्वमुक्तं, तद्वर्गमते तस्याः गलग्रहत्वमभिमतेति न विरोधः।

नृसिंहप्रसादे,

न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्वणि।
प्रतिपत्सु न कर्त्तव्यो न विष्टिकरणे तथा॥ इति।
अत्र षष्ठीनिषेधः प्रदोषयुक्तषष्ठीविषयः।
षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका॥

इति मुहूर्ततत्त्ववाक्यात् । प्रतिपन्निषेधस्तु शुक्लप्रतिपद्विषय इति न विरोधः ।

संग्रहेऽपि,

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अपरार्केऽपि,

नष्टे चन्द्रेऽष्टमे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥

निरंशलक्षणं ग्रन्थान्तरे,

राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते ।

अनध्यायान् सोपपदाचातुर्मास्यद्वितीयादींस्त्वध्ययनप्रकरणे वक्ष्यामः ।

तत्र केषुचित्प्रतिप्रसवमाह भरद्वाजः,

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥ इति ।

गलग्रहानाह राजमार्त्तण्डः,

त्रयोदश्याश्चतुष्कं च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

मुहूर्त्ततत्त्वेऽपि,

प्रतिपत्पूर्वचतुष्कं नवमीपूर्वत्रयं चतुर्थी च ।
अष्टौ गलग्रहास्त्याज्या गर्गस्य मते तथा षष्ठी ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डः,

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।
गर्गादिमुनयस्सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

कारिकानिबन्धे,

अनध्यायस्य पूर्वेद्युरनध्यायात्परेऽहनि।
व्रतारम्भं विसर्गं च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥ इति।

अनध्यायात्परेहनीति द्वितीयेतरविषयम्। बृहस्पत्यादिभिः तस्याः साक्षादुपादानात्।

नारदोऽपि,

कृष्णपक्षे चतुर्थीं च सप्तम्यादिदिनत्रयम्।
त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥ इति।

अत्र कृष्णपक्षग्रहणं निन्दातिशयप्रतिपत्त्यर्थं न तु शुक्लचतुर्थ्यादिकानामुपादेयताप्रतिपत्त्यर्थम्। दग्धपक्षच्छिद्रादितिथीनां सामान्यनिषेधेनैवात्रापि निषेधोऽवगन्तव्यः।

अथ तिथिफलानि। तत्र बादरायणः,

प्रतिपदि मदिरासक्तः श्रुतिमेधाधिको द्वितीयायाम्।
नीतिज्ञो मेधावी जितसकलारिस्तृतीयायाम् ॥
मन्दधिया हतचित्तो दीनश्चपलश्चतुर्थ्यां स्यात्।
पञ्चम्यां बहुवित्तः पूर्णायुर्धनपतिर्मतिमान् ॥
षष्ठ्यामशुचिः सततं सप्तम्यां व्याधिसंतप्तः।
अल्पायुरथाष्टम्यां नवमे धनवर्जितः सदा पुरुषः ॥
दशम्यामर्थसम्पत्तिरेकादश्यां गुणान्वितः।
द्वादश्यां नीतिशास्त्रज्ञो निधनाय त्रयोदशी ॥
चतुर्दश्यां भवेन्नाशः पञ्चदश्यां क्षयी भवेत्। इति।

अथ वाराः।

तत्र नारदः,

गुरुशुक्रबुधानां तु वाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः।
अधमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारौ मन्दारयोर्वर्ज्यौ कृष्णे वर्ज्यो निशापतेः ।
अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यो द्विजन्मनि ॥
आरो भौमः । द्विजन्मनि उपनयने ।

बृहन्नारदोऽपि,

आचार्यकाव्यसौम्यानां वाराः शस्ताः शनीनयोः ।
वारौ मध्यफलौ प्रोक्तौ निन्दितावितरौ व्रते ॥
इनः सूर्यः ।

बृहस्पतिः,

पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः ।
सिते पक्षे प्रशस्तः स्यात्कृष्णे वारो विधोर्न हि ॥
शुभो बुधो नास्तमितः पापग्रहयुतो न च ।

वृद्धगर्गः,

शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते च मौञ्जी-
बन्धस्तदीयदिवसेषु शुभाय कृप्तः ।
अस्मिन्बलेन रहिते तु पुनर्द्विजानां
स्याद्वर्णसंकर इति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
तदीयदिवसेषु शाखाधिपतिवारेषु ।

नारदः,

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा ।
शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥

शाखेशानाह स एव,

दृश्यमाने गुरौ शुक्रे शाखेशे चोत्तरायणे ।
वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात् ॥ इति ।
तत्तच्छाखाध्येतॄणां तत्तच्छाखाधिपवारे उपनयनं कार्यमित्याह

वराहः,

गुरोः कवेर्लोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।
ऋग्यजुःसामाथर्विणां शस्ताः स्युर्व्रतबन्धने ॥
लोहितोऽङ्गारकः । मिहिरः सूर्यः ।

बृहस्पतिः,

बह्वृचानां गुरोर्वारो यजुर्वेदजुषां कवेः ।
सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥ इति ।

शाखेशवत् वर्णेशेऽपि बलवति उपनयनं कार्यम् ।

तथाच पराशरः,

सदा ऽनुकूले चैकस्मिन् वर्णेशे बलशालिनि ।
ब्राह्मणादेः प्रकुर्वीत कुमारं व्रतचारिणम् ॥

वर्णेशानाह स एव,

पती सितज्यौ विप्राणां नृपाणां कुजभास्करौ ।
वैश्यानां शशभृत्सौम्याविति वर्णाधिपाः स्मृताः ॥ इति ।

अर्णवोऽपि,

ब्राह्मणस्य गुरुः प्रोक्तो नृपस्य ज्योतिषां पतिः ।
बुधो वैश्यस्य शूद्रस्य सुखदः शीतदीधितिः* ॥

वारफलं राजमार्त्तण्डे,

मेधा भानुदिने जडः शिशिरगौ चन्द्रात्मजे बोधवान्
पश्चात्त्वं कुजमन्दयोर्भृगुसुते वाग्मी बलीयान् शुचिः ।
षट्कर्माभिरतः सुखी सुरगुरौ विद्वांश्चिरायुर्भवेत्
धिष्ण्ये पापनिपीडितेऽथ हिमगौ मूढो गतायुर्भवेत्॥ इति।

---

* एतदनन्तरम् अत्र शूद्रशब्देन पारशवो गृह्यते । तस्य “एतया निषादस्थपतिं याजयेत्” इति यागदर्शनेन संस्कारावश्यंभावात् इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

अत्र भौमवारस्य दुष्टफलत्वं सामगातिरिक्तविषयम्।

विकुजार्किदिनं शस्तं सामगानां कुजः शुभः।

इति बृहस्पतिस्मरणात्। कुजो भौमः। आर्किः शनैश्चरः। तदुभयातिरिक्तं दिनमुपनयने शस्तम्। तस्यापवादः सामगानां कुजः शुभ इति। यदा तु स्वशाखाधिपतिवारो न लभ्यते तदा शाखान्तराधिपवारोऽपि ग्राह्यः सामान्यविधिबलात्। विशेषविधिस्तु भाग्यस्सार्थो न परिसंख्यार्थः। सामान्यविध्यानर्थक्यादिति।

अथ नक्षत्राणि।

तत्र बृहस्पतिः,

त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोः प्रशस्तं ह्यौपनायनम्॥

मैत्रमनुराधा। वासवं धनिष्ठा। त्वाष्ट्रं चित्रा। सौम्यं मृगशिरः।

नारदोऽपि,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने॥

अर्कत्रयं हस्तचित्रास्वातयः। अन्त्यं रेवती। इज्यः पुष्यः। चन्द्रो मृगशीर्षम्। अदितिः पुनर्वसुः। विष्णुत्रयं श्रवणधनिष्ठाशततारकाः। अब्जयोनिभं रोहिणी। उत्तरादीनां श्रेष्ठत्वं चन्द्राशुद्धावपीत्याह

वसिष्ठः,

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि।
त्वाष्ट्रपुष्यभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ॥ इति।

अथ मध्यमानि। तत्र बृहस्पतिः,

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा।

अश्विभे षट्सु भेपूक्तं मध्यमं व्रतबन्धनम् ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान् द्विजानामुपनायनम् ।
मध्यमानां शुद्धत्वं चन्द्रानुकूल्ये सत्येव भवतीत्याह

वसिष्ठः,

दस्रपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि च यद्व्रत विधौ ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि कथितानि भानि तु ॥

अथ वर्ज्यानि । तत्र **बृहस्पतिः,**

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥ इति ।

सार्पर्क्षमश्लेषा ।

केचित्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधमाहुः ।

तत्र **राजमार्तण्डः,**

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,

त्र्यहःस्पृशि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति ।
पुनर्वसौ कृतो विप्र' पुनस्संस्कारमर्हति ॥ इति ।

दीपिकायामपि,

जीवार्केन्दुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपइह शुभदे क्षौरभे नादितौ च ।
शुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रत स्याद ॥ इति।

अन्ये तु कृतः उपनीतो विप्रः केन चिन्निमित्तेन पुनस्सं-
स्कारं चेदर्हति तदा पुनर्वसाविति वर्णयन्ति। तदपरे न सहन्ते ।
पुनःपदेनैवोपनयनाद्यशुद्धौ कृतपदोपादानवैयर्थ्याद् । तेन

विप्रपदोपादानात्क्षत्रियादीनामनिषेधः । अत्र येषामुत्तमत्वेन परिगणनं तेषामेवान्यत्र मध्यमत्वेनाभिधानं केवलोत्तमादपकर्षं गमयति । केश्चिज्ज्येष्ठाऽप्युपनयने ग्राह्येत्युक्तम् । तथा च

भुजबलः,

हस्तत्रये देवरिपुत्रये च शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरेवतीषु ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

हस्ते चित्राश्विशक्रादितिविधिवरुणोपेन्द्रपुष्येन्दुपौष्ण-
स्वातिष्वप्याहृतासु स्मृतमुपनयनं भार्गवाद्यैर्मुनीन्द्रैः ।

श्रीपतिनिबन्धेऽपि,

अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्यां च शक्रभे । इति ।

अथ वेदविशेषेण नक्षत्रविशेषो ज्योतिर्निबन्धे.

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

व्यवहारनिबन्धेऽपि,

हस्तत्रये सार्पशिवर्क्षपूर्वा-
मूलेषु बह्वृचवटूपनयः प्रशस्तः ।
तिष्यादितिद्रुहिणसूर्यशशाङ्कपौष्ण-
मैत्रोत्तरासु यजुषां रशनानिबन्धः ॥
विश्वाश्वितिष्यशिवविष्णुकरोत्तरासु

यज्ञार्थदो व्रतविधिः खलु सामगानाम् ॥
शशाङ्कहस्तत्रिपुनर्वसौ च
पुष्याश्विभेऽथर्वविदो विधिश्च ।
शार्ङ्गधरीयेऽपि,
मूलार्द्रश्रवणाश्लेषापूर्वात्रयकरत्रये ।
बह्वृचवटोर्व्रतं देयं विद्यावित्तसुखाप्तये ॥
ऽप्युत्तरारोहिणीहस्तरेवतीमृगमैत्रभे ।
आदित्यपुष्यभे शस्तं यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्याश्विनीधनिष्ठार्द्राश्रुतिहस्तोत्तरात्रये ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तः सामगस्य वटोर्बुधैः ॥
हस्तपुष्यमृगादित्यपूषवस्वश्विभैः स्मृतम् ।
अथर्वशाखिनां शस्तं रशनाबन्धनं बुधैः ॥ इति ।
पुरुषविशेषेण नक्षत्रविशेषमाह नृसिंहः,
रौद्रे शिवाद्द्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।
वासवर्क्षे सवर्णश्च वारुणे कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

प्रातिस्विकनक्षत्रासंभवे सामान्यतो विहितानि नक्षत्राणि ग्राह्याणि । अन्यथा सामान्यविध्यानर्थक्यापत्तेः । विशेषविधीनां तत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वेनान्यपरिसंख्यार्थत्वाभावात् ।

अत एव सारसमुच्चये,
मघाग्नेयविशाखेन्द्रयाम्यं हित्वा च वारुणम् ।
व्रते शस्तानि सर्वेषां चेच्छाप्रोक्तं न लभ्यते ॥
शार्ङ्गधरीयेऽपि,
श्रवणादित्यपौष्णादिद्वये हस्तत्रये मृगे ।
सर्वेषां मेखलाबन्धः शुभः प्रोक्तो द्विजन्मनाम् ॥ इति ।
उक्तान्यपि नक्षत्राणि दुष्टग्रहाक्रान्त्यादिदुष्टानि त्याज्यानि ।

तथाच ऋक्षोच्चये,

दशयोगचक्रशुद्धैर्नक्षत्रैः कारयेच्छुभं कर्म ।
केतुतमःसूर्यार्किक्षितितनयानुपहतैः षड्भिः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं विवाहप्रकरणे वक्ष्यामः । अत्र जन्मर्क्षविधिनिषेधयोर्गतिर्जन्ममासनिर्णये पूर्वमुक्ता । विशेषान्तरमप्याह

नारदः,

जन्मभाद्दशमं कर्म संघातर्क्षं च षोडशम् ।
अष्टादशं सामुदायं वयोर्विंशं विनाशनम् ॥
मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

उक्तेष्वेतेषु ऋक्षेषु शुभांशेषूपनायनम् ।
कुर्वीत शुभकामस्तु नैव क्रूरांशकेन तु ॥ इति ।

अथ योगाः ।

तत्र बृहस्पतिः,

व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातं च वैधृतिम् ।
गण्डातिगण्डशूलं च विष्कम्भं चैव वर्जयेत् ॥
शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तं ह्यौपनायनम् ।

वर्ज्ययोगेषु विशेषमाह श्रीपतिः,

सवैधृतिस्तु व्यतिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ।
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे
व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शूले ॥
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः । इति ।

अथ करणानि।

तत्र बृहस्पतिः,

बवादीनां तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम्।
शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्जयेत्तु विशेषतः॥ इति।

एवं पञ्चाङ्गशुद्धौ पूर्वाह्णादिनिर्णयः।

स्कन्दपुराणे,

ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम्।
पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम्॥
अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम्। इति।
तत्रापराह्णे उपनयनं न कार्यम्।
विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।
अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति॥
इति नारदीयनिषेधात्। तस्य पैतृककालत्वेन दैवमानुषकर्मानर्हत्वाच्च।

तथाच नारदः,

त्रिधा विभज्य दिवसं तत्रादौ कर्म दैविकम्।
द्वितीये मानुषं कार्यं तृतीयेऽंशे तु पैतृकम्॥ इति
तत्र उत्तमादिव्यवस्थामाह मनुः,
सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम्।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गर्हितम्॥ इति।

अथ गुर्वादिबलम्।

तत्र भीमपराक्रमः,

शस्ते शशिनि सुरेज्ये सवितरि शस्ते च मेखलाबन्धः।
भवति चिरायुर्विद्वानुक्ते संवत्सरे विप्रः॥

प्रशस्तस्थानान्याह वसिष्ठः,

धर्मार्थलाभसुतभाग्यगते सुरेज्ये
मौञ्जीव्रतं शुभकरं तु वटोः पितुश्च ।
जन्माष्टबन्धुरिपुरिष्फनभस्तृतीये
दारिद्र्यशोकबहुरोगकरं हि जन्म ॥
बन्धौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे
इच्छन्ति पूजां दशमे सुरेज्ये ।
नेच्छन्ति पूजां जनिगे व्ययस्थे
पुरातना ह्यष्टमगेऽपि सूरौ ॥

धर्मो नवमं स्थानम् । लाभ एकादशम् । सुतः पञ्चमम् । अर्थो द्वितीयम् । भाग्यं सप्तमम् । बन्धुश्चतुर्थम् । रिष्फो द्वादशम् । नभो दशमम् । द्विजन्म द्वितीयं जन्म, उपनयनमित्यर्थः । जनिगे जन्मराशिस्थे ।

नारदोऽपि,

जन्मभ्रातृचतुर्थारिमृत्युकर्मव्यये गुरौ ।
मृत्युघातकरोगाश्च रिपुशस्त्रमतिर्मृतिः ॥
सुरापीत्वं च विज्ञेयं क्रमादेतत्फलं शिशोः ।
बालस्य बलहीनोऽपि शान्त्या जीवो बलप्रदः ॥
यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते नोपनायनम् । इति ।

गुरुबलवद्वर्णेशादिबलमप्यपेक्षितमित्याह

स एव,

नैवोपनयनं कार्यं वर्णेशे दुर्बलेऽपि वा ।
स्ववेदाधिपतौ कुर्याद्बलिष्ठे व्रतबन्धनम् ॥ इति ।

अथ गुरोर्निमित्तविशेषेणाष्टमादिस्थानास्थित्यपवादः ।

तत्र भरद्वाजः,
धनुर्मीनकुलीरस्थो जीवो जन्मान्त्यमृत्युगः ।
अतिसौख्यं वटोः कुर्याद्वसिष्ठवचनं यथा ॥
मृत्युरष्टमं स्थानम् ।

बृहस्पतिरपि,
वृषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयनादिषु ॥
एवं शुभेऽब्दे देवेज्यो जन्मकर्मव्ययारिभिः ।
तृतीयबन्धुरन्ध्रैश्च विना ऽन्यत्र शुभप्रदः ॥
विशेषाद्देवमन्त्री चेदशुभे गोचरे स्थितः ।
चापे मीने कुलीरे च शुभदश्चोपनायने ॥ इति ।

अथ गुर्वाद्यस्तविचारः ।

तत्र वृद्धवसिष्ठः,
शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्द्धके ।
नैवोपनायनं कार्यं वर्णेशे दुर्बले सति ॥

लल्लोपि,
नीचशत्रुगृहगे पराजिते स्त्रशत्रुसचिवेऽथवा भृगौ ।
यस्य मौञ्जिरशना निबध्यते स श्रुतिस्मृतिमखक्रियोज्झितः ॥

अत्रिः,
पराजितेऽतिनीचस्थे नीचे शुक्रे गुरौ तथा ।
व्रतिनं यदि कुर्वीत स भवेद्वेदवर्जितः ॥

वसिष्ठोऽपि,
नीचारिराशावतिनीचभागे
पराजिते वापि गुरौ सिते वा ।

मौञ्जिव्रतं यस्य करोति नूनं
स वेदशास्त्रस्मृतिधर्महीन ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

शाखेश्वरस्ववर्णेशगुरूणां बलपूर्वकम् ।
ततोऽन्वेष्यं गुरुबलं तुल्यमाचार्यशिष्ययोः ॥

शाखेशादिबलपूर्वकं यस्मादुपनयनं ततः कारणादाचार्यशिष्ययोर्गुरुबलमन्वेष्यम् । ननु मुख्यकालगुर्वशुद्धयोस्सन्निपाते कस्यातिक्रमः कार्य इत्यपेक्षायामाह

नारदः,

द्विजन्मकाले वर्षात्तु प्रोक्ते वर्षे गुरोर्यदि ।
गते विरोधे वर्षे स्याद्बलवच्छ्रुतिचोदनात् ॥
गुरोर्गतिः स्मृतिप्रोक्ता निबला हि श्रुतेः स्मृतिः । इति ।

बृहस्पतिरपि,

तस्माद् ग्रहेभ्यः कालस्याब्ली संवत्सरः स्मृतः ।
शान्तिर्ग्रहाणा कर्त्तव्या न तु संवत्सरस्य च ॥ इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

उक्तेऽपि वर्षे न बली गुरश्चे-
च्छान्त्या प्रशस्त व्रतबन्धकर्म ।
अनुक्तवर्षेषु बलप्रदोऽपि
नैवैतयोरब्दबलं बलीयः ॥

शाखेशगुरुशुक्राणामेकस्मिन् शत्रुनिर्जिते ।
विद्यावृत्तार्थिभिस्तत्र न कार्यमुपनायनम् ॥
शाखेशे वा गुरौ शुक्रे स्वनीचगृहसंश्रिते ।
तदोपनीतः स्वल्पायुर्विद्यावित्तादिवर्जितः ॥

नीचांशसंस्थिते शुक्रे शाखेशे वा बृहस्पतौ ।
स्वकुलाचारविभ्रष्टो नीचकर्मरतो व्रती ॥
नीचर्क्षनीचांशकसंस्थिते च शाखेश्वरे वा स्फुजितीन्द्रपूज्ये।
व्रती शिशुर्हीनकुलप्रसक्तः शस्त्रोपजीवी स्वकुलं विसृज्य ॥
स्वारिनीचभगे जीवे शाखेशे वा भृगोः सुते ।
उपनीतस्तदा बाल क्षिप्राद्न्त्यजसेवकः ॥
शाखेशगुरुशुक्राणामेकस्मिन्स्वारिराशिगे ।
परदारेष्वभिरत उपनीतस्तदा शिशु ॥
शाखेशगुरुशुक्राणां मध्ये शत्रुनवांशके ।
एकस्मिन्नुपनीतो यस्तदा मूर्खः खलो भवेत् ॥
शत्रुराशौ तदंशस्थे चैकस्मिंस्तत्र यो व्रती ।
शाखेशगुरुशुक्राणा महापातककारकः ॥
स्वनीचस्वारिषड्वर्गसंस्थे जीवेऽथवा सिते ।
शाखेशे वा तदा बालो महापातककृद् व्रती ॥
अधिशत्रुगृहस्थे वा तदंशस्थेऽथवा भृगौ ।
शाखेशे वा व्रती बालस्तदा चण्डालसेवकः ॥

अस्यापवादमाह स एव,

शत्रुनीचाधिशत्रुस्थे स्वांशे वा मित्रभागगे ।
शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते ॥
स्वमित्रराशिसंस्थे वा स्वमित्रांशकसंस्थिते ।
गुरौ भृगौ वा शाखेशे व्रती विद्यामवाप्नुयात् ॥
स्वमित्रगेहे मित्रांशसंश्रिते भृगुनन्दने ।
शाखेशे वा गुरौ वापि वेदविद्यायुतो व्रती ॥
स्वाधिमित्रगृहस्थे वा स्वाधिमित्रांशगेऽपिवा ।
गुरौ शाखाधिपे शुक्रे वित्तविद्याधिको व्रती ॥

स्वाधिमित्रगृहे स्वाधिमित्रांशकगते व्रती ।
गुरौ भृगौ वा शाखेशे वित्तविद्याविशारदः ॥
तुङ्गस्थे वा तदंशस्थे गुरौ शाखाधिपे सिते ।
उपनीतस्तदा बालो विद्यावान्धनवान्भवेत् ॥
स्वतुङ्गतुङ्गांशगते शाखेशे वा गुरौ सिते ।
व्रती शिशुर्बलायुष्यवृत्तविद्याविशारदः ॥ इति ।

अथ रविबलम् । तत्र वसिष्ठः,

शाखेशसूर्यवर्णेशगुरूणां बलपूर्वकम् ।
ततोऽन्येषां गुरुबलं मुख्यमाचार्यशिष्ययोः ॥

राजमार्त्तण्डोऽपि,

पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शाखावर्णेशयोर्बटोः ।
सर्वेषां गुरुचन्द्रार्कबलं श्रेष्ठं व्रतादिषु ॥ इति ।

रत्नमालाऽपि,

वर्णाधिपे बलोपेते उपनीतिक्रिया हिता ।
सर्वेषां च गुरौ चन्द्रे सूर्ये च बलशालिनि ॥ इति ।

भीमपराक्रमोऽपि,

विप्राणां गुरुसितयो राज्ञां रविभौमयोर्बलं शस्तम् ।
इन्दोर्विशां रवीन्दुत्रिदशेज्यबलेऽखिलानां तु ॥ इति ।

अथ लग्नानि ।

तत्र वसिष्ठः,

लग्नाय सौम्यग्रहराशयो ये ग्राह्या न पापग्रहराशयो ये ।
ग्राह्याश्च तेऽपि प्रबलैश्च सौम्यैरधिष्ठिताश्चापि निरीक्षिता वा ॥
इति ।

लग्नार्थं शुभग्रहराशयो ग्राह्याः, नाशुभग्रहराशयः ।
तेऽपि शुभग्रहेण युक्ता दृष्टा वा ग्राह्या इत्यर्थः ।

तथाच नारद,

राशयः सकलाः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः। इति।

लग्नफलान्याह वसिष्ठ,

मेषे भवति वाक्कुण्ठो वित्तविद्यायुतो वृषे।
युग्मे वेदान्तदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित्॥
शिल्पकर्मरतः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः।
तुलायां वणिजः प्राप्तिः काण्डपृष्ठस्तु वृश्चिके॥
सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा।
राजभेष्यो भवेत्कुम्भे मीने वेदान्तपारगः॥ इति।

अथ स्वाम्युदयविशेषेण लग्नफलनिर्णयः।

तत्र नृसिंहः,

गुरुशुक्रोदये शस्तमनस्तस्य बुधस्य च।
पूर्वपक्षे विधोः शस्तं नेतरेषां द्विजन्मनि॥
जीवोदये नृपद्वाःस्थो दीर्घायुर्धनवान्महान्।
सितोदये महाज्ञानी वित्तवानायुषो गुणी॥
उपनीतौ समादेश्यमेवं ग्रहवशात्फलम्।

बृहस्पतिरपि,

उपनीतो रवेर्लग्ने हन्यते भूपते रुषा।
तेन दृष्टे युते लग्ने बहुरोगी द्विजो भवेत्॥ इति।

अथ ग्रहसंस्थानफलम्।

तत्र वसिष्ठः,

इष्टाः पञ्च ग्रहा यस्य राशेस्तल्लग्नसंज्ञकम्।
रविचन्द्रेज्यमुख्यास्ते चत्वारो वा बलान्विताः॥
नीचस्थिताः शत्रुगृहस्थिताश्च पराजिताश्चास्तमुपागताश्च।
लग्ने ग्रहास्ते स्वफलं प्रदातु क्षमा न किंचिद्रिपुदृष्टदेहाः॥

ते च ग्रहाः के इत्यपेक्षायामाह स एव,
बुधे लग्नगते जीवे शुक्रे चाप्यथवा स्थिते।
करोति व्रतिनं नूनं वित्तविद्यासुखान्वितम् ॥
द्वितीयस्था ग्रहाः सौम्याः सौख्यभोगकरास्सदा।
तत्र पापग्रहास्सर्वे सर्वस्वफलनाशनाः ॥
तृतीयस्थाः शुभाः पापा वित्तभोगकरास्सदा।
चतुर्थस्थानगास्सौम्याः संपद्भोगसुखप्रदाः ॥
पञ्चमस्थानगाः सौम्या नृपपूजार्थसिद्धिदाः।
तत्र पापग्रहाः सर्वे सदा तत्फलनाशनाः ॥
षष्ठस्थाः खेचराः सौम्या दुःखशोकभयप्रदाः।
तत्रस्थाः क्रूरखचराः सदा तत्फलनाशनाः ॥
लग्नात्सप्तमगाः सौम्या वित्तविद्यासुखप्रदाः।
सर्वग्रहा अष्टमगा निधनाधनशोकदाः ॥
नवमे सौम्यखचरा वित्तायुष्यसुखप्रदाः।
तत्र पापास्सौम्यखेटफलस्यैव विघातदाः ॥
सौम्याः कुर्वन्ति दशमे वृत्तविद्याधनान्वितम्।
व्ययस्थानस्थिताः सर्वे कुर्वन्ति व्ययशीलिनम् ॥
खलं हीनं पापरतं बुद्धिहीनं विदेशगम्।
सूर्यभौमशनिराहुकेतवः क्रूरसञ्ज्ञखचराः क्षयचन्द्रः।
पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वसौम्यसहसौम्यखेचराः ॥

अथ दुष्टग्रहफलम्।

रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितसंज्ञकः।
तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत्तदा ॥
कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कुजितसंज्ञकः।
तत्रोपनीतं वटुकं हन्ति वर्षान्न संशयः ॥

शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रुदितसंज्ञकः।
करोति महती पीडां व्रतिनो वा गुरोस्तथा॥
राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रन्ध्राह्वयो भवेत्।
व्रतिनां जननीं हन्ति ह्यथवा धनसंचयम्॥
केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च ग्राससंज्ञकः।
समग्रव्रतिनां वृत्तवित्तविद्या विनाशयेत्॥
लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः।
व्रतिनो रोगमिथुनं निधनं दुःखसंचयम्॥ इति।

अथ लग्नांशकफलम्।

तत्र गुरुः,
विद्यान्वितः सदाचारो दानधर्मदयापरः।
आयुष्मान् धनवांश्चैव सौम्यभृग्वङ्गिरोंऽशके॥
भवतीति शेषः।
विद्याहीनं दुराचारं दानधर्मविवर्जितम्।
आयुःक्षयं सदारिद्र्यं पापांशे व्रतबन्धनम्॥
वटुं करोतीति शेषः।

वसिष्ठोऽपि,
कुलीरकांशं परिहृत्य सौम्य-
नवांशका मौञ्जिविधौ प्रशस्ताः।
ते निन्दिताः क्रूरनभश्चराणां
खेटस्य वर्गा अपि चैवमूह्याः॥
न नैधनं नैधनशुद्धिभग्नं
न नैधनर्क्षं न च तन्नवांशः।
न नैधनेशो न तदंशकेशो
लग्ने प्रशस्तो न च रात्रिनाथः॥

प्रालेयरश्मौ यदि लग्नसंस्थे
वलक्षपक्षेऽपि भवेत्स रोगी ।
व्रती न सौम्यग्रहवर्गगेऽपि
खलोऽतिनिःस्वः श्रुतिकर्महीनः ॥

एवं सत्समयं वीक्ष्य शोभनं तु समादिशेत् ।
मङ्गले दिवसे तस्मिन् चन्द्रताराबलान्विते ॥ इति ।

नवांशकगणनाक्रममाह नृसिंहः,

मेषसिंहधनुषि ह्यजादय-
स्तौलिकुंभमिथुने तुलादयः ।
कन्यकामृगवृषे मृगादयो
मीनकर्कयलिषु कर्कटादयः ॥ इति ।

अथ चन्द्रांशकफलम् ।

तत्र वसिष्ठः,

सूर्यांशकगते चन्द्रे महापातककृद्व्रती ।
पुण्योक्तसेवी स्वांशस्थे नीचांशस्थः खलस्सदा ॥
श्रवणादितिकर्कांशसंस्थिते यदि शीतगौ ।
विद्यावान् धनवान् श्रीमान् वृत्तवान् जायते व्रती ॥
कुजांशकगते चन्द्रे शस्त्रजीवी खलो व्रती ।
सौरांशकगते चन्द्रे सदा चण्डालसेवकः ॥
बुधांशकगते चन्द्रे वेदवेदी भवेद् द्विजः ।
जीवांशकगते चन्द्रे साङ्गवेदविशारदः ॥
शुक्रांशके धनी दाता विद्यावृत्तविशारदः ।
त्रिमोद्वाही यज्ञकृत्स्यात्सन्नदो भोगवान् भवेत् ॥
शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् यज्ञकृद्भवेत् ।
कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रो जातिभ्रंशं करोतिच ॥ इति ।

अथ भावफलानि।

तत्र भरद्वाजः,

सीमन्तजन्मचौलोपनीतियात्राप्रवेशने।
अभिषेके विवाहे च शस्तं भावफलं विदुः॥
असत्फलप्रदे राशावपि लग्ने शुभेक्षिते।
शुभयुक्तेऽपि वा तेषां वदेच्छुभफलानि वै॥

कश्यपोऽपि,

भास्करो लग्नगः कुर्याद्दुष्टं भूपतिसेवकम्।
वसुस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा॥
बन्धुगो दुःखिनं नित्यं सुतगो मतिवर्जितम्।
शत्रुगो रोगरहितं सप्तमो भोगवर्जितम्॥
अष्टमो दृष्टिरहितं नवमो धर्महारिणम्।
व्यापारगो भिषग्वृत्तिं दीर्घायुषमथायगः॥
रिष्फगो हानियुक्तं च फलमेतद्गुरोरपि।
सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसिते ऽशुभम्॥
वसुगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः।
चतुर्थे बुद्धिवैषम्यं पञ्चमे सौख्यमुत्तमम्॥
षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात्सप्तमे सुखसंगतिः।
अष्टमे निधनप्राप्तिर्नवमे धर्मसंचयः॥
दशमे स्यात्सदाचारो लाभे स्याद्धनसंचयः।
दारिद्र्यं रिष्फगे विद्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम्॥
धृतिर्नाशः सुखं काणो हानिर्वृद्धिर्मृतिर्गदः।
अधर्मो दुर्मतिर्वृद्धिर्नाशो लग्नात्कुजे फलम्॥
बुद्धिर्वृद्धिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रो मतिः सुखम्।
आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोशलाभः क्षयः क्रमात्

सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् ।
षष्ठाष्टमे विना जीवः सर्वत्र शुभकृत्सदा ॥
सर्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना ।
निन्दां हानिं सुखं रोगं शूतं कामं जडं मृतिम् ॥
विपक्क्लेशौ सुखं मृत्युमुदयात् कुरुते शनिः ।
मेखलाबन्धकाले तु सर्वथा पञ्चमं गृहम् ॥
शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा । इति ।

संहितान्तरेऽपि,

गृहप्रवेशे हिबुकं मौञ्जीबन्धे तु पञ्चमम् ।
विवाहे वर्जयेद् द्यूनं यात्राकाले तथाऽष्टमम् ॥
क्रूरग्रहयुक्तमित्यनुवर्त्तते ।

वसिष्ठोऽपि,

द्वादशस्थं रविं भौमः पश्यन्नाचार्यनेत्रहा ।
बलिनं बलवान्नूनमचिरान्नात्र संशयः ॥
विशेषान्निधनस्थाने ग्रहा नेष्टा व्रतादिषु ।
आचार्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः ॥
चन्द्रात्स्मरारिरन्ध्रेषु यद्येकस्मिन् शुभग्रहे ।
स्थिरधीयोगसंज्ञोऽयं शुभयोगो द्विजन्मनाम् ॥
केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानुः शुक्रोऽथवा व्यये ।
द्वितीये ज्ञे शुभो योगो द्विजानामुपनायने ॥
लग्नार्थभ्रातृगे जीवे शुक्रे वा ज्ञेऽथ कण्टके ।
त्रिषडेकादशे क्रूरा योगोऽयं व्रतउत्तमः ॥

श्रीपतिः,

लग्ने जीवे भार्गवे च त्रिकोणे
शुक्रांशस्थे स्याद्विधौ वेदवेदी ।

सौरांशस्थे सूरिलग्ने सशुक्रे-
ऽविद्याशीलः प्रोज्झितः स्यात्कृतघ्नः ॥
सार्के जीवे निर्गुणोऽर्थेन हीनः
क्रूरः सारे स्यात्पटुः सत्समेतः ।
भानोः पुत्रेणालसो निर्घृणश्च
स्याच्छुक्रेन्दू जीववत्संप्रकल्प्यौ ॥
शन्यंशे हृदयाति मूर्खता ऽर्कभागे
क्रूरत्वं भवति च पापधी' कुजांशे ।
चन्द्रांशे त्वतिजडता बुधे पटुत्व
यज्वत्वं गुरुभृगुभागयोर्गृणन्ति ॥

दृष्टिस्थानान्युक्तानि बृहज्जातके,

त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमा-
नवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः ।
रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये
क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः ॥ इति ।

निर्दोषलग्नाभावे विशेषमाह श्रीपतिः,

समस्तगुणसंपदां न खलु लब्धिरल्पैर्दिनै-
र्गुणप्रचुरता ततो बहुमता च दोषाल्पता ।
न भूरिगुणसंचये प्रभवतीह दोषोऽल्पको
ह्युदर्चिषि हुताशने सलिलबिन्दुरेको यथा ॥

अल्पैरित्युपलक्षणम् । बहुभिरपि तस्यालभ्यत्वात् ।

तथा च कश्यपः,

निर्दोषं गुणसंयुक्तं देवैरपि सुदुर्लभम् ।

तत्र विशेषमाह वसिष्ठः,

दोषोऽप्येको गुणान् हन्ति तद्विरोधी गुणो न चेत्

पञ्चगव्यमयं पूर्णकुम्भं मद्यलवो यथा ॥
दोषोऽप्येको निहन्त्येव सकलं पुण्यसंचयम् ।
लग्नोत्थं शुभखेटोत्थमनृतं सुकृतं यथा ॥
पञ्चाङ्गलग्नलग्नांशशुभग्रहकृतान् गुणान् ।
दोषोऽप्येको गुणान् हन्ति स्वैरिणी स्वजनानिव ॥
निहन्ति सिद्धामृतयोगजातान्
पञ्चाङ्गजातानपि लग्नजातान् ।
शुभग्रहोत्थानखिलान्गुणौघा-
नेकोऽपि दोषो हि यथा द्विको ऽजान् ॥
गुणाननेकान् शुभखेटजातान्
पञ्चाङ्गलग्नामृतयोगजातान् ।
एकोऽपि दोषः सुतरां निहन्ति
स्वपुण्यराशीनिव कूटसाक्षी ॥ इति ।

अथ गुणाः ॥

तत्र स एव,

सर्वानिमानतिबलः स्फुरदंशुजालो
लग्नोपगः प्रशमयेत्सुरराजमन्त्री ।
एको बहूनि दुरितानि सुदुस्तराणि
भक्त्या प्रयुक्त इव शूलधरे प्रणामः ॥
एकोऽपि केन्द्रगस्सौम्यः सकलं दोषसंचयम् ।
विनाशयति घर्मांशुरुदितस्तिमिरं यथा ॥
शुभग्रहः स्वोच्चसस्थो लग्नं पश्यति चेद्यदा ।
तदा दोषा लयं यान्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥
निरीक्ष्यमाणे लग्ने तु मित्रर्क्षस्थैः शुभग्रहैः ।
दोषा लयं ययुस्सर्वे लग्नलग्नांशसंभवाः ॥

स्वोच्चांशगैः शुभैर्लग्नैर्दृष्टे लग्ने यदा तदा ।
लग्नलग्नांशसंभूताः सर्वे दोषा लयं ययुः ॥
एकोऽपि सौम्यखचरः स्वाधिमित्रगृहस्थितः ।
आलोकयति चेल्लग्नं सर्वदोषविनाशकृत् ॥
मित्राधिमित्रस्वक्षेत्रसंस्थे सति शुभग्रहे ।
वीक्षमाणे यदा लग्नं तदा दोषा लयं ययुः ॥
ये पापखेटप्रभवाश्च दोषा
विलग्नलग्नांशकसंभवा ये ।
केन्द्रे गुरुस्तान्विमलीकरोति
फलं यथाऽम्भः कतकद्रुमस्य ॥ इति ।

अथ बटुमातृरजोनिर्णयः ॥

तत्र वृद्धगर्गः,
विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥
विवाहे विधवा नारी जडस्तु व्रतबन्धने ।
चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ इति ।
रजोनुऽवृत्तौ बृहस्पतिरपि,
वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने ।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नो यात्राप्रवेशयोः ॥ इति ।
तच्च मातरि गर्भिण्यामपि न कार्यम् ।
तथा च स्मृत्यन्तरं,
सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।
गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥ इति ।
अत्र मौञ्जीचूडयोः साहित्यं न विवक्षितम् ।
सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

इतिनारदवचनविरोधात् । किं तु प्रत्येकमेव निषेधः । साहित्यं स्वैकक्रियान्वयित्वेन धवखदिरौ छिन्धीतिवत्, नैककालान्वयित्वेन ।

अथ मण्डनोत्तरमुण्डननिर्णयः ॥

तत्र कात्यायनः,

पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ इति ।

उभयतः विवाहात्प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । अत्र मौञ्जीमात्रस्य चोभयतो विधानाद्विवाहात्परं चौलसहितमौञ्ज्यनुष्ठानं न सिध्यति । चौलनिषेधस्यात्राप्यव्याहतत्वात् ।

विशेषान्तरं प्रागेवोक्तमिति नेहोच्यते ॥

अथ सोदरोपनयननिर्णयः ।

तत्राश्वलायनः,

एकमातृप्रसूते वा कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाह न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे,

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ इति ।

अस्यापवादो भट्टकारिकायाम्,

एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।
कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ इति ।

मङ्गलं सर्वोऽपि संस्कारः । विशेषान्तरं विवाहप्रकरणे वक्ष्यते ।

अथोपनेयनिर्णयः ।

तत्र ब्राह्मणक्षत्रियविशामुपनयनं "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत" "गर्भाष्टमेऽष्टमेवा ऽब्दे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामेव सिद्धम्। शूद्राणां तु तन्न भवत्येव। अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमिति आपस्तम्बेन शूद्रपर्युदासात्। शूद्र एकजातिरिति गौतमेन तस्यैकजातित्वाभिधानाच्च। तच्च पित्रादिना पुत्रादीनां कार्यमिति वक्ष्यते। ते च पुत्रादयो द्विविधाः। औरसाः क्षेत्रजादयश्च। तांश्चाह

याज्ञवल्क्यः,

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः।
दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत्॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयं सुतः।
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥ इति।

औरसा अपि द्विविधाः सजातीया विजातीयाश्च। तत्र सजातीयानामुपनयनं द्विजत्वेन प्राप्तम्। विजातीया अपि द्विविधाः। अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च। तत्रानुलोमजानामुपनयनमाह

* मनुः,

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः। इति।

---

* स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः। इति।
अस्यार्थः।

स्वजातिजा सवर्णा अनन्तराऽनुकल्पत्वेनाम्नाता किंचिदपकर्षवती वा । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या च, क्षत्रियस्य वैश्या च । एतासु जाताः षट् । शूद्रापेक्षया ऽनन्तरवर्णस्याप्रसिद्धत्वात् स्वपदार्थस्त्रैवर्णिक एव । तेन शूद्रायां शूद्रजातस्य स्वजातिजाजन्यत्वेनाभिधानं न प्रसज्यते । न च

ब्राह्मणक्षत्रियविशां मातुरग्रे विजननम् ।

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

इत्यनेनानुलोमजानां यद् द्विजसादृश्यमुक्तं तत्र निमित्ताभिधानायेदमारभ्यते । स्वजातिजेति । स्वजातिजाः सवर्णास्ताभ्योऽनन्तराः पश्चादनुकल्पत्वेनाम्नाताः ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्याशूद्राः क्षत्रियस्य वैश्याशूद्रे वैश्यस्य शूद्रा, तासु ये जाता मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादमाहिष्योग्रकरणा द्विजातीनां षट् सुताः, ते द्विजधर्मिणः । द्विजानां धर्मो द्विजधर्मः सोऽस्ति एषां ते द्विजधर्मिणः द्विजात्युक्तोपनयनादिधर्माही इत्यर्थः । क्षत्रियादिजाता इति वक्तव्ये यत् स्वजातिजानन्तरजा इत्युक्तं, तत् क्षत्रियादिपूर्व्यादिसुतानां द्विजधर्मत्वव्युदासाय । तत्परिणयनिषेधेन तदुत्पन्नानां विगर्हितत्वात् । ततश्च सवर्णादिक्रमोढासवर्णासुतानामेव द्विजधर्मित्वमिति सिध्यति । स्वजातय इत्यनेनैव सिद्धौ यत् जेत्युपादानं तत पत्नीत्वोत्पत्तिं गमयति । ततश्च सवर्णस्त्रैरिणीपरिग्रहानन्तरोढाक्षत्रियाद्युत्पन्नानामपि न द्विजधर्मत्वमिति सिध्यति । अनन्तरास्वपि पत्नीत्वमनुसन्धेयम् । तथैवोपक्रमात् । षट्संख्योपादानं द्विजातिस्त्र्यपत्यानामेव द्विजधर्मत्वं माभूत्किन्तु शूद्रापत्यानामपि तदस्त्विसेवमर्थम् । सुत इति पुंस्त्वग्रहणं क्लीबादिव्युदासाय । उपनयनादिविशेषपरिहारेण द्विजधर्मिण इति सामान्योपादान स-

इति सुमन्तुवचनेन सवर्णापुत्राणामुपनयनस्य प्राप्तत्वात् तदुपनयनविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति षट्पदस्थाने त्रय इत्यभिधाने सवर्णापुत्राणां व्यवच्छेदलाभे सुमन्तुवचनविरोधापत्तेः । ऋष्यन्तरोक्तस्य मनुना विधाने वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च ।

अन्ये तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः शूद्राया जातांस्त्रीनादाय षट्त्वमुपनेयानां वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । प्रतिलोमा धर्महीनाः शूद्रायां चेति गौतमवाक्येन शूद्राया द्विजोत्पन्नस्य द्विजधर्महीनत्वबोधनात् । अत एव

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

कत्व,द्विजधर्मप्राप्त्यथम् । यदा तु स्वजातिजाः सवर्णोत्पन्ना ये त्रयः सवर्णाः पुत्रास्तेभ्योऽनन्तरमसवर्णासु जाता मूर्धावसिक्तादय षडनुलोमजाः सुतास्ते द्विजधर्मिणः द्विजात्युक्तधर्मार्हा इति व्याख्यायते तदा क्रमोढास्वपि प्रथमोत्पन्नानां क्षत्रियादिसुतानां द्विजधर्मित्वं न स्यात् । विवाहर्तुगमनक्रमयोः शास्त्रीयत्वेऽपि पुत्रोत्पत्तिक्रमस्याशास्त्रीयत्वात् । यत्तु कैश्चित्रिपादोग्रकरणपरिहारेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः स्वजातिजैः सहानन्तरजानां मूर्धावसिक्ताम्बष्ठमाहिष्याणां त्रयाणामेव षट्त्वमभिप्रेत्य द्विजधर्मत्वं व्याख्यातं, तन्न सुन्दरम् । ब्राह्मक्षत्रियविशां मातुरग्रे विजननमित्याद्युपदेशत एव द्विजधर्मत्वासिद्धौ द्विजधर्मातिदेशानर्थक्यात् । न चानन्तरजानां द्विजतुल्यताभिधानेन द्विजधर्मप्राप्त्यर्थः सिद्धस्यैवानुवादोऽयमिति युक्तम् । तेनैवार्थसिद्धौ षट् सुता द्विजधर्मिण इति पुनर्विध्यारम्भानर्थक्यात् । उभयस्वीकारे तु एकस्यैव द्विजधर्मिपदस्य मूर्धावसिक्तादित्रये द्विजधर्मविधायकत्वं ब्राह्मणादित्रये तदनुवादकत्वमिति विध्यनुवादविरोधाच्च । किं च

इति वचने "मातृनाम्नो मातृतो जातिकल्पना" इति वचने च मातृवर्णस्यातिदेश उपपद्यते । न च

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

इति वचने द्विजसादृश्यं द्विजानन्तरायां शूद्रायां समुत्पन्ने बोधितमिति मातृनामवर्णातिदेशस्तदीयशक्तिप्राप्त्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतो विगर्हिताभिधानस्वरसेन तस्मिन्नर्धश्लोके मातुरुपस्थितत्वेन च मातृसादृश्यमेव वाक्यस्यार्थो न तु द्विजसादृश्यं शूद्रायाम् । न च त्रैवर्णिकोत्पन्नस्य द्विजधर्मत्वाभावे शूद्रधर्मस्य चानभिधाने उभयतोभ्रष्टत्वप्रसङ्गः मातृनामवर्णातिदेशसादृश्याभिधानत एव शूद्रधर्मत्वप्राप्तेः ।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥

इत्युपक्रमे यत्संख्येयविषया षट्संख्या निर्णीता,

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

इत्युपसंहारेऽपि तत्संख्येयविषयैव सोपसंहर्तव्येति युक्तम् । अन्यथोपक्रमविरोधापत्तेः । अथ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

इत्यनेन शूद्रायां द्विजात्युत्पन्नानामपि शूद्रनामकत्वाभिधानान्न द्विजधर्मत्वं युक्तमिति वाच्यम् । सत्यमस्ति शूद्रनामकत्वं तथाऽपि न तेषां द्विजधर्मतापवादकम् । वचनद्वयस्याप्येककर्तृकस्मृतित्वेन अनुलोमजमात्रविषयत्वेन च तुल्यबलत्वात् । किन्तु विकल्पापादकमेव । न चासावपि वस्तुतः सम्भवति । मातृजातीयदण्डाजिनाद्यङ्गप्रापकात्तज्जातीयदृष्टचर्यादिदृष्टप्रापकाद्वा मा-

अथ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत कवषमैलूष सोमादन यन् दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये ऽदीक्षिष्टेति तं बहिर्धन्वोदवहन् अत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति स बहिर्धन्वोदूल्हः* पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीयमपश्यत्प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रिय धामोपागच्छत्तमापोऽनूदायं-स्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्तस्माद्धाप्येतर्हि परिसारकमित्या-चक्षते, यदेतं सरस्वती समन्तं परिससार । ते वा ऋषयो-ऽब्रुवन्विदुर्वा इमं देवा उपेमं ह्वयामहइति तथेति तमुपा-ह्वयन्त तमुपहूयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वत प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरे-त्विति । तेनापां प्रियं धामोपागच्छन्नुपदेवानामुपापां प्रियं धाम

तृसनामकत्वविधौ प्रधानोपनयनाधिदृष्टसंस्कारप्रापकस्य द्विज धर्मत्वविधेर्बलवत्त्वेन विपरीतबाध्यबाधकभावसंभवात् । किं च निषादोग्रकरणानां द्विजधर्मतापरिहारे विध्यभावो वा निमित्त माहोस्वित्तन्निषेधसद्भावो वेति पृच्छामः । न तावदाद्यः । "षड् सुता द्विजधर्मिणः" "सदृशानेव तानाहुः" "आत्मा वै पुत्रनामासि" "आत्मा हि जज्ञे आत्मनः" "स एवायं विरूढ गृह्यक्षेणोप-लभ्यते" "तत्रात्मा जायते स्वयम्" "येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं पितृत इत्येके" "पुत्रप्रजनने मातुः प्राधान्यम् †"। किं च स्वजातिजा-नन्तरजा इत्यत्रानन्तरशब्दोऽव्यवधानवचनः आहोस्वित्पश्चा-द्भाववचन । किं प्राप्तम्, अव्यवधानवचन इति । कुतः,

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥
अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥

* उदूढ इत्यर्थः ।

† अत्र ग्रन्थस्त्रुटितो भाति । पुस्तकान्तराभावात्तथैव स्थापितः ।

गच्छत्युपदेवानां जयति परमं लोकं य एवं वेदेत्यैतरेयब्राह्मणे दासीपुत्रस्य सत्रानुष्ठानश्रवणात्तस्यापि उपनयनं युज्यते। सरस्वतीतीरे सत्रमासीनैः ऋषिभिरिलूषपुत्रः कवषनामा ऋषिः दासीपुत्रः कितवो ऽब्राह्मणोऽस्माकं मध्ये कथं दीक्षिष्यतीति मत्वा मरुदेशे निपातितः। अत्रैन पिपासा हन्तु सरस्वत्युदकमप्ययं मा पादिति। तत्रायं पिपासाखिन्नोऽदैवतं मदेवत्रेति पञ्च दशर्चं सूक्तं सस्मार। तत्प्रयोगप्रभावेन सरस्वत्येव स्वदेशमपहाय तं प्रत्यधावत्। ततस्ते तस्य देवतानुग्रहं वेदप्रभावं च ज्ञात्वा सत्रे तं समाहूय तत्सूक्तप्रयोगेण सरस्वतीमविन्दन्निति हि श्रुत्यर्थ इति चेत् मैवम्। दासीपुत्रः कितवो ऽब्राह्मण इत्याक्षेपमात्रं न तु वस्तुगत्यैव तन्मातुर्दासीत्वमिति भाष्यव्याख्यानात्। न च महाभारते दीर्घतमउपाख्याने

तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिस्तदा।

इत्युपक्रमे अनन्तरशब्दस्यैकान्तद्वयन्तरशब्दसमभिव्याहारेणाव्यवहितपरत्वेनाभ्युपगमात्। तथा

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मा ऽस्य जायते।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमः॥

इति मध्येऽव्यवहितपरत्वेन परामर्शाच्चान्तेऽव्यवहितपरत्वस्यैवौचित्यात्। ततश्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया क्षत्रियस्य वैश्या वैश्यस्य शूद्रा चानन्तरा भवतीति तत्पुत्राणां द्विजत्वाभिधाने वैश्याशूद्रोत्पन्नस्य करणस्याप्युपनयनं सिध्येत्। अथानन्तरोत्पन्नस्यापि करणस्य शूद्रापत्यतया मद्रेपेण सागरस्तर्हि षट्संख्याबाध्येन। अथ तदबाधाय ब्राह्मणवैश्योत्पन्नस्याम्बष्ठस्य ग्रहणं

जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु।
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वानधीयतः॥
उवाच तमृषिं राजा ममेमइति भारत।
इति स्मरणाच्च शूद्रस्यापि वेदाध्ययनाङ्गभूतमुपनयनमिति वाच्यम्। अध्ययनमात्रस्मरणेऽपि वेदाध्ययनास्मरणात्।

न च रामायणे

न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्मवध्याकृतां त्यज।

तर्ह्यानन्तर्यबाधस्तस्यैकान्तरोत्पन्नत्वादित्युभयतःपाशा रज्जुः। अथ क्वचिदव्यवधानं क्वचिच्चैकान्तरत्वं चानन्तरशब्दार्थस्तर्हि द्व्यन्तरत्वमप्यनन्तरशब्दार्थोऽस्तु। त्रितयसाधारणस्य पश्चाद्भावस्यैवैकस्य लाघवेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्यात्। तथा च प्रक्रान्तानां षण्णामप्यनुलोमजानां द्विजधर्मत्वाभिधानं षण्णामपि प्रतिलोमजानां शूद्रधर्मत्वाभिधानमाञ्जस्येनैव घटते। अन्यथा निषादोग्रकरणाः द्विजशूद्रधर्मत्वाभावादुभयतो भ्रष्टाः स्युः, क्वापि स्मृतौ पृथग्धर्माभिधानाभावात्। अथ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते॥

इत्यत्र मातृनामत्वव्यपदेशाच्छूद्रधर्मप्राप्तिरिति वाच्यम्। तर्हि

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्॥

इत्यत्र द्विजसादृश्यनिर्देशेन द्विजधर्मत्वमेव कुतो नेष्यते। नामातिदेशाद्वचनातिदेशस्य बलवत्त्वात्। तस्मात्सिद्धं षण्णामप्यनुलोमजानां द्विजत्वमिति। अत एवैतरेयकब्राह्मणे निषादस्योपनयनलिङ्गं मन्त्रानुष्ठानं दृश्यते। तद्यथा,

ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ॥
इत्युक्तवतो मुनिपुङ्गवस्य दशरथहतस्य पित्रा
कस्य चापराधेऽहं स्वाध्यायं कुर्वतो वने ।
श्रोष्यामि सुचिरं शब्दं पुण्यं शास्त्रमधीयतः ॥

इति विलापे शूद्रापुत्रस्य वेदाध्ययनस्मरणात्तस्योपनयनमिति गम्यम् । कुर्वत इत्यनेनानध्याय स्वाध्यायपदस्य शोभनाध्ययनपरत्वेन वेदाध्ययनानवबोधात् ।नन्वादिपर्वणि

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत ते कवषमैलूषं सोमादनयन् दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति स बहिर्धन्वोदूल्हः पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीयमपश्यत्प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रियं धामोपागच्छत्तमापोऽनूदायंस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्तस्माद्धाप्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते, यदेनं सरस्वती समन्तं परिससारा ते वा ऋषयोऽब्रुवन्विदुर्वा इमन्देवा उपेमं ह्वयामहा इति तथेति तमुपाह्वयन्त तमुपहूयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वत प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ततोऽपां प्रियं धामोपागच्छन्नुपदेवानामपां प्रियं धाम गच्छत्युपदेवानां जयति परमं लोकं य एवं वेदेति ।

अत्रायं वाक्यार्थः । सरस्वतीतीरे सत्रमासीनैः ऋषिभिरैलूषपुत्रः कवषनामा ऋषिर्दासीपुत्रः कितवोऽब्राह्मणोऽस्माकं मध्ये कथं दीक्षिष्यति इति मत्वा मरुदेशे नीत्वा पातितः अत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्युदकमप्ययमस्मा पादिति । तत्रायं पिपासाखिन्नोऽब्दैवतं प्रदेवत्रेति पञ्चदशर्चं सूक्तं सस्मार तत्प्रयोगप्रभावेण सरस्वत्येव स्वदेशमपहाय तं प्रत्यधावत् । ततस्ते तस्य देवताऽनुग्रहं वेदप्रभावं च ज्ञात्वा सत्रे तं समाहूय तत्सूक्तप्रयो-

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ॥
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञास्सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥

इति विदुरस्य वेदवेदाङ्गाध्ययनस्मरणात् शूद्रापुत्रस्याप्युपनयनमिति चेत् मैवम् । धृतराष्ट्रादिनिष्ठबहुत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण वेदादेरध्ययनं यथायोग्यमुन्नेयमिति विदुरस्य वेदाध्य-

---

गेण सरस्वतीमाविन्दन्निति विदुर्वा इमन्देवा इत्यनेनोपनयनकालीनदेवतासंप्रदानकयदुपरिदानमुक्तं भवति । तेन हि ते तं जानतेऽयमस्मदीय इति । तस्मात्सिद्धं निषादस्योपनयनमिति ।

रामायणे शरहनस्य ऋषिपुत्रस्य दशरथं प्रति वाक्यमपि,

न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्मवध्याकृतां त्यज ।
ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ॥

तत्पितुर्वाक्यमपि,

कस्य चापररात्रेऽहं स्वाध्यायं कुर्वतो वने ।
श्रोष्यामि सुचिरं शब्दं पुण्यं शास्त्रमधीयतः ॥ इति ।

महाभारतेऽपि दीर्घतमउपाख्याने,

तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिस्तदा ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममेमइति भारत ॥ इति ।

तत्रैव धृतराष्ट्राद्युत्पत्तावपि,

पनाबोधनात्। अत एव विदुरेण शुश्रूषर्थस्य धृतराष्ट्रं प्रत्युपदेशो न कृत इति भारतेऽभिहितम्।

वस्तुतस्तु

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः।
आर्यात् जातोऽप्यनार्यायामनार्य इति निश्चयः॥
तावुभावप्यसंस्कार्यौ विधिधर्मौ व्यवस्थितः।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः॥

इति मनुवचनं शूद्रापुत्रस्योपनयनं निषेधति इति तद्विपरीतत्वाद्विध्यश्रवणाच्च रामायणाद्युक्तलिङ्गं न शूद्रापुत्रोपनयनं

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः॥
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम्॥
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः॥
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः॥ इति।

अस्त्वेवं निषादादीनामुपनयनप्राप्तिः। दण्डाजिनादिप्राप्तिस्तु कुतः स्यात्। तन्मातॄणां शूद्राणां तदभावात्। मातृसनामतया च मातृजातीयतत्प्राप्तेरेव सिद्धान्तितत्वात्। इति चेत्। रथकारस्य वा तत्प्राप्तिः कुतस्त्येति ब्रूहि। तन्मातुः करण्या अपि तदभावात्। अथ तत्र पितुर्माहिष्यस्यैव दण्डादिना तदुपनयनं तर्हि प्रकृतेऽपि तदभ्युपगम्यताम्। युक्तं चैतत्। द्विजोत्पन्नानामनुलोमजानां द्विजसादृश्याभिधानस्य समानमितरच्छ्रये-

साधयितुं प्रभवति । श्वजाघनीभक्षणादिवत् तद्बोधितवेदाध्यपनाद्युपपत्तेरिति रहस्यम् * ।

ये त्वनुलोमजा अप्यनूढोत्पन्नाः कुण्डगोलकास्तेषामुपनयनं न सर्वस्मृतिसम्मतं वर्णजातिलक्षणाभावात् ।

तथाचादिपुराणे,

सवर्णासु सवर्णैस्तु ये जायन्ते परैरपि ।
अवरोदकसंज्ञास्ते व्रतसंस्कारवर्जिताः ॥

परैः स्वपत्यतिरिक्तैः । अवरोदक इति कुण्डगोलकयोस्साधारणी संज्ञा ।

देवलोऽपि,

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवरोद इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ।

शूद्रधर्मा अनुपनेय इत्यर्थः । तथा

व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिः कृताः ॥

अपिशब्दादसवर्णानुलोमासु जातानां सुतरामसंस्कार्यत्वमुक्तं भवति ।

अन्ये तु तयोरप्युपनयनमिच्छन्ति ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्,

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डलगोलकौ । इति ।

नेनेतिवद्वाचनिकातिदेशतया मातृनामातिदेशापेक्षया प्रबलत्वात् । तस्मात्सिद्धं द्विजानुलोमजानां द्विजत्वमिति * ।

---

* मनु', स्वजातिजानन्तरजा इत्यारभ्य वेदाध्ययनाद्युपपत्तेरिति रहस्यमित्यन्तस्य स्थाने, मनु', स्वजातिजानन्तरजाः इत्यादि तस्मात् सिद्धं द्विजानुलोमजाना द्विजत्वमितीत्यन्त. पाठ पुस्तकान्तरे उपलभ्यते । स च उपर्युल्लिखितपाठेन विरुद्ध प्रतिभाति । एनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्विचारणीयम् ।

एवं मूकाद्युपनयनविधिनेसर्थः ।

तत्कर्तव्यमप्युक्तं तत्रैव,

कुण्डो वा गोलको विप्रः संध्योपासनमात्रवित ।
स्नानभोजनसंध्यासु देवेषु स पठेच्चरेत् ॥
एकान्ते कुटपे भुक्त्वा सदृशैस्सह सङ्गतः । इति ।

संध्या त्रिकालजा । उपासनं गृह्याग्नौ सायंप्रातर्होमः । मात्रशब्देन गायत्रीपुरश्चरणदर्शपूर्णमासस्थालीपाकादिनिवृत्तिः । विच्छब्देन तावन्मात्रोपयुक्तमन्त्राध्ययनमभ्यनुज्ञायते । नैतावदेव किंत्वन्यदपीत्याह । स्नानेति । स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोः । भोजनं सायंप्रातः । अत्र संध्याशब्देन सायंप्रातर्विहितो वैश्वदेवो लक्ष्यते । भोजनसन्निधानात् । असंस्कृतान्नभोजननिषेधाच्च । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः । आह्निकक्रमप्रापकसामान्यप्रमाणसद्भावात् । देवो देवपूजा । एतेषु अधिकरणसप्तम्या निमित्तसप्तम्या वा कर्त्तव्येषु तत्तदुपयुक्तान्मन्त्रान्पठेत् । चरेदाचारं शौचाचमनादिकम् । परिगणनं चेदम् इतरद्विजधर्मपरिसंख्यार्थम् । श्राद्धं तु सामान्यधर्मत्वाद्भविष्यति । तदेव कुण्डगोलकयोर्विधिनिषेधाभ्यामुपनयने विकल्पमेके मन्यन्ते । अपरे तु क्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवसहोढानां कुण्डगोलकत्वेऽपि नियोगाद्यभ्यनुज्ञानदर्शनादुपनयनविधिं तद्विषयमेवाहुः । यत्तुत्पन्नस्य सत्यपि कुण्डगोलकत्वे सगोत्रोढोत्पन्नस्य च नोपनयनम् । चण्डालत्वस्मरणात् ।

तथाच बौधायनः,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।
सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

अथानुलोमजानां संकराणां रथकारनिदर्शनेनोपनयनं व्याख्येयमिति मिताक्षरोक्तिः।

तथाच शङ्खः, क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरजोत्पन्नो रथकारः तस्य चेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठा रथसूत्रवास्तुविद्या ऽध्ययनवर्त्तिता चेति।

अस्यार्थः। क्षत्रियस्यानुलोमोऽनन्तरो वैश्यः। वैश्यस्यानुलोमोऽनन्तरः शूद्रः। ताभ्यां तयोरुत्पादिते माहिष्यकरण्यौ। तस्या तस्माज्जातो रथकारः।

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते।

इति स्मरणात्। तस्य इज्या यागो ज्योतिष्टोमादिः। दानं मन्त्रसाध्यं तुलापुरुषादि महादानम्। उपनयनमुक्तलक्षणम्। संस्कारा उपनयनोत्तरभाविनः जीवतो मृतस्य च। पूर्वसंस्काराणां शूद्रादिसाधारणत्वात्। क्रियाः काम्यनैमित्तिकाः। अश्वप्रतिष्ठा शालिहोत्रादिरथसूत्रं रथनिर्माणयोजनचालनादि। वास्तुविद्या गृहप्रासादादिनिर्माणम्। अध्ययन वेदादेः। एतद्वर्त्ती एतदनुष्ठातेत्यर्थः। नन्वेवं रथकारस्योपनयनाध्ययनेज्यादिसम्भवे रथकाराधिकरणसिद्धान्तविरोधः। तत्र हि रथकारशब्दस्य रूढ्या उपनयनादिरहितजातिविशेषपरतया तदाधानस्यापूर्वतायाः सिद्धान्तितत्वादिति चेत्। नायं दोष। तस्य प्रकृतरथकारातिरिक्तस्य ऋभुसुधन्वापरपर्यायस्योपनयनादिराहितस्य व्रात्यप्रसस्य तत्रोदाहरणत्वात्। तथाच

तन्त्ररत्नोदाहृतं स्मृतिवचनं,

व्रात्यात्तु जायते वैश्यात्सुधन्वाचार्य एव सः।

भरुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एवच॥ इति।

अथ मूकाद्युपनयनं ब्रह्मपुराणे,

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः।

तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ॥
जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥
ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।
मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।
तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य एव तु ।
उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।
कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ । इति ।

अस्यार्थः । अत्र ऊढात्वविशेषणमनपेक्ष्यैव केवलब्राह्मणब्राह्मणीजन्यत्वेन गोलकादिसाधारणं ब्राह्मण्यमभिप्रेत्येदमुच्यते । ब्राह्मण्यामिति । तेनेदं गौणं ब्राह्मण्यं तन्निमित्तक एवायमुपनयने गुणविकारः । कुब्जवामनादिषु सत्यपि मुख्ये ब्राह्मण्ये कुब्जत्वादिनिमित्तक एवास्योपदेशः । तेन गुणविकारे निमित्तद्वयं सिध्यति । गौणं ब्राह्मण्यं कुब्जत्वादिकं चेति । अन्यथा कुब्जादीनामत्र परिगणनमनर्थकं स्यात् । षण्ढादयोऽत्र जात्यैवावधेयाः । चिकित्सनीयेषु पुनर्यथावदुपनयनं कार्यं न गुणविकारः । मत्तः मद्यादिना । उन्मत्तो ग्रहावेशादिना । शयनस्थ उत्थानाशक्तः । निरिन्द्रियः षडिन्द्रियशून्यः । ध्वस्तपुंस्त्वो दोषविशेषेणाप्रसानेयपुंस्त्वः । यथोचितं यस्य यदङ्गोपसंहारसामर्थ्यं नास्ति तस्य तदङ्गपरिहारेण कर्त्तव्यमित्यर्थः । मत्तोन्मत्तयोर्मतान्तरमाह । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति । तत्र हेतु

माह । कर्मस्वनधिकारादिति । तदपत्यसंस्कारे हेतुमाह । पातित्यं नास्ति चैतयोरिति । ततश्च व्यतिरेकमुखेन पतितापत्यस्य न संस्कार्यमित्युक्तं भवति । पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रिया इति वसिष्ठस्मरणात् । तदपत्यं तु संस्कार्यमित्यत्र तुशब्देन विवक्षितं विधिं विच्छिद्य प्राकृत एव विधिरनूद्यते संस्कार्यपदेन। अन्यथा अपरे त्वाहुरन्यथेति अन्यथापदेन विवक्षितविधेः पक्षान्तरत्वाभिधानं नोपपद्येत । ततश्च मत्तोन्मत्तापत्यस्य प्राकृतविधिगुणविकारौ वैकल्पिकौ भवतः । तमेव गुणविकारं दर्शयति। संस्कारेति । बटुपठनीयानां दण्डाजिनोपवीतादिग्रहणसंस्कारमन्त्राणामाचार्यं प्रत्येव पाठो विधीयते । तथा होमः समिदाधानं तन्मन्त्रपाठश्च । नाचार्यपठनीयानाम् । न वा तत्कर्तृकस्य प्रधानहोमस्य, विधिप्राप्तत्वात्। बटूपगमनपरिहारेणाचार्यस्य स्वसमीपेऽग्निसमीपे वा पञ्चादिमाणवकानयनं विधीयते । प्राकृतात् गायत्र्युपदेशात् बटुं स्पृष्ट्वा गायत्रीजपो वैकल्पिको विधीयते । तस्य च श्रवणोच्चारणसमर्थान् प्रत्युपदेशः । मूकबधिरादीन् प्रति स्पृष्ट्वा जप इति व्यवस्था । एवमुपनयनविधिमुक्त्वा विवाहविधिमाह । कन्यास्वीकरणादिति । अनुमन्त्रयेत प्राण्यभिमृशेद्प्राणि कन्यां चेत्याश्वलायनोक्तयोः कन्यास्पर्शानुमन्त्रणयोरुभयसमर्थं प्रत्युभयम्, अन्यतरसमर्थं प्रत्यन्यतरदिति । एतदुभयातिरिक्तं सर्वमाचार्येण करणीयमिति ।

बौधायनोऽपि,

अथ पण्डबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम ऋतुर्यथाकामी स्यात्पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा केशानोप्य स्नातं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतिनमप आचाम्य देवयजनमुदानयत्यथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखा-

त्कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनाक्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णी-मश्मानमास्थापयति यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं मेखलां मन्त्रवद्ग्रन्थिं करोति तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन् भूतं च भव्यं चेत्यथैनं देवताभ्यः परि-ददाति देवेभ्यस्त्वेत्यथैनमुपनयति । देवस्य त्वेति सर्वं नामग्रहण-वर्जमाचार्य एव पक्वाज्जुहोति तत्सवितुर्वरेण्यमित्यथाज्याहुतीरु-पजुहोति क्षेत्रियै त्वा निर्ऋत्यै त्वेति षड्भिर्व्याहृतीभिरथाग्ने-र्णाग्नि याज्ञिकस्य वृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधातीति तत्पुरस्ता-द्व्याख्यातम् । अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति तूष्णीं सर्वान्मन्त्रा-नाचार्य एव जपेदित्येके । अन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितोन्म-त्तहीनाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिजड्डरोगिणश्चैतेन व्याख्याता इत्येके । सद्यो मधुपर्कं ददाति तिसृषु व्युष्टासु मधु-पर्कवदाप्लुता तूष्णीमायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति पिता वा भ्राता वाऽऽत्मजमारोपयेदित्येके । ऋतोर्यथाकामित्वेन वसन्ता-द्यनियमोऽभिहितः । उपनयति गायत्रीसंबद्धं करोति उपदेशेन तं स्पृष्ट्वा जपेत वा ।

अथ स्त्र्युपनयनम् ।

तत्र हारीतः,

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवा-दिनीनामग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्येति । सद्योवधूनां तूपस्थिते विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

यमोऽपि,

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेवच। इति।

पुराकल्पेऽर्थवादविशेषे। तत्रार्थवादिकविधेस्सार्वकालिकत्वे शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्कल्पान्तरइति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। पित्रादिरेवैनामध्यापयेन्न पर इत्यन्वयः।

मनुरपि,

माङ्गाभिवर्धनात्पुंस इत्युपक्रम्य नामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनकेशान्तान्पुरुषसंस्कारान्विधायान्ते पूर्वोक्तसंस्कारेतिकर्त्तव्यतां स्त्रीष्वतिदिशति।

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्॥ इति।

अत्रेयमिति सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शात्सप्तानां च संस्काराणां बुद्धिस्थतया उपनयनस्यापि तदन्तर्गतत्वेनातिदेशात्स्त्रीणामप्यमन्त्रकमुपनयनं सिध्यति। ये तु चूडान्तानामेवेदमा परामर्शो नोपनयनकेशान्तयोरिति मन्यन्ते तेषाममनन्धिव्यवधानेन निच्छिन्नबुद्धीनां परामर्शं वदतां कथमिव लज्जा नाननमानमयति। अथ "तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्" इतियाज्ञवल्क्यैकवाक्यतया चूडान्तानामेव परामर्शो नोपनयनादीनामिति वाच्यम्। तर्हि यमहारीतवाक्यैकवाक्यतया उपनयनपरामर्शोऽपि कथं नाङ्गीक्रियतइति। अथ

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया॥

इत्यनेतनवाक्ये विवाहस्योपनयनस्थानापत्तिविधानान्यथानुपपत्त्या इदमः सङ्कोच इति न वाच्यम्। तस्य स्पष्टतराभिधा-

तोपनयनाभावपक्षे विवाहस्य तत्स्थानापत्तिविधायकत्वेनापि चरितार्थत्वात् । तस्मान्मनुवाक्ये नेदमः संकोच इति ।

किंचाश्वलायनेनापि मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेतेति समावर्त्तनीयमनुलेपनं प्रस्तुत्योपस्थं स्त्रोसनेन स्त्रीणामनुलेपनं विदधता तासामप्युपनयनमुक्तं भवति । उपनयनपूर्वकत्वात्समावर्त्तनस्य । यत्तु सार्वत्रिकोऽयं स्त्रीणामनुलेपनविधिः न समावर्त्तनीयः उपनयनाभावेन समावर्त्तनासंभवादिति व्याख्यानं, तदसत् । उक्तरीत्योपनयनसद्भावेन प्राग्रजसः समावर्त्तनमितिहारीतोक्त्या च प्राग्रजसः समावर्त्तनसंभवे तदङ्गत्वपरिहारेणोत्कर्षस्यान्याय्यत्वात् । प्रकरणे च संभवन् अपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति इति न्यायात् । अत एव संन्यासब्रह्मजिज्ञासादिकमप्युपनीतानामेव स्त्रीणां घटते । आश्रमसमुच्चयविकल्पयोरुपनयनपूर्वकत्वात् । तदयं निर्गलितोर्थः।ब्रह्मवादिनीनां गर्भाष्टमादौ मन्त्रवत्तूर्ष्णी चोपनयनं ततो वेदाध्ययनं प्राग्रजोदर्शनात्समावर्त्तनं प्रागेव रजोदर्शनाद्विवाहश्चेति । सद्योवधूनां तूक्तविवाहकालएवोपनयनं सद्य एव समावर्त्तनं सद्य एव विवाह इति । पुराकल्पइति वचनात्मास्मिन् कल्पइति गम्यते । अत एव

मनुः,

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥

इत्यादिना विवाहस्योपनयनस्थानापत्तिमाह । वैदिको वेदग्रहणार्थः संस्कारः उपनयनं स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः विवाहजन्यः संस्कारः स्मृतः पूर्वैरिति, मेधातिथिपाठार्थः । मिताक्षरादिपाठस्तु औपनायनिकः स्मृतइति । तत्र औपनायनिक उपनयनकार्यकारी । ततश्च यथा पुरुषस्योपनयनादिस्तथा

स्त्रीणां विवाहादिर्विधिनिषेधाधिकार इत्यर्थः।

अथानुपनेयाः।

तत्र गौतमः, शूद्र एकजातिरिति। एकजातिः एकजन्मा न द्विजन्मा। उपनयनाभावादित्यर्थः। आपस्तम्बोऽपि, अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमिति शूद्रव्यतिरिक्तानामिति वदन् शूद्रस्य तन्नेत्याह। प्रतिलोमजानामपि तन्नास्तीत्याह

मनुः,

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।

इति। शूद्रसाधर्म्येणैकजातित्वमुक्तं भवति। अपध्वंसजाः व्यभिचारोत्पन्नाः। प्रतिलोमजेष्विति वक्तव्ये यद्व्यभिचारजत्वेनाभिधानं तत्सवर्णानुलोमजयोरपि व्यभिचारोत्पन्नयोरनुपनेयत्वाभिधानाय। तदेतदुपपादितमधस्तात्। तत्र सूतोपनयनं शास्त्रान्तरेऽङ्गीकृतमिति हरदत्तः। तच्छास्त्रान्तरं,

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमः॥

इति मनुवचने मेधातिथिव्याख्या। सा यथा। अस्य ब्राह्मणस्य स्वयोनौ द्वयोः आनन्तर्यात्क्षत्रियवैश्ययोश्च एवं त्रयाणां वर्णानां यथा आत्मा द्विजो जायते तथा बाह्येषु प्रतिलोमजेष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योरात्मा द्विजो जायतइति क्रमो वेदितव्यः। ततश्च सूतवैदेहकयोरप्युपनयनं भवतीति। तां च कुल्लूकभट्टनारायणसर्वज्ञौ नाभ्युपगच्छतः। प्रतिलोमास्तु धर्महीना इतिगौतमवचनविरोधात्।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।

इति मूलवचनविरोधाच्च। न चोक्तवाक्येनात्र सर्वपदसंकोचः। तस्यार्थान्तरत्वात्। तथा हि। यथा त्रयाणां वर्णानां

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां मध्येऽस्य ब्राह्मणस्य स्वयोन्यां ब्राह्मण्याम् आनन्तर्यात् क्षत्रियायां चेत्येवं द्वयोरात्मा ब्राह्मण एव भवति। यथा ऽगस्त्यस्य क्षत्रियायां लोपामुद्रायां दृढच्युतादयो ब्राह्मणा एव। तथा ब्राह्मेषु सूतादिप्रतिलोमेष्वस्य सूतस्य स्वयोन्यां सूतायामानन्तर्याद्ब्राह्मण्यां च सूत एवेति वचनार्थो युक्तः। यत्तु

नृपा ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात्।
जातः सूतोऽत्र निर्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः॥
वेदानर्हस्तथा चैषां धर्माणामनुबोधकः।

इत्युशनसो वाक्यं, तस्यायमर्थः। ब्राह्मणकन्यायां नृपा विधिहीनेषु विवाहेषु ऊढायां समन्वयात्सजातीयाज्जातः अत्र शास्त्रे प्रतिलोमविधिः प्रतिलोमधर्मा द्विजो निर्दिष्टः स च वेदानर्हः तथाप्येषां स्मार्त्तानां धर्माणाम् अनु पश्चाद् ब्राह्मणं पुरस्कृत्य ब्राह्मणाभावे वा बोधकः उपदेष्टा भवति। ततश्च विधिश्च विधिविकलविवाहोढब्राह्मणीजातस्य ब्राह्मणस्यैव सूतसंज्ञस्य प्रतिलोमधर्मस्येदमुपनयनं न सूतजातेरिति न विरोधः।

शङ्खलिखितावपि, नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यादिति। प्राकृतेन विधिनेति व्याख्येयम्। अन्यथा ब्रह्मपुराणाद्युक्तोपनयनविधिविरोधापत्तेः।

विष्णुरपि। नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेदिति। अपरीक्षितं कुलवृत्तादिभिः।

तदेतत्स्पष्टीकृतं जाबालगौतमसंवादव्याजेन श्रुतावेव,
सत्यकामो वै जाबालो हारिद्रुमतं गौतममियायेत्यादिना।

अथोपनेतृनिर्णयः।

तत्र वृद्धगर्गः,

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः।

उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।
भ्राताऽत्र पितुर्भ्रातेति व्याख्येयम् ।
पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः॥

इति पितामहस्मरणात् । ज्ञातयः सपिण्डाः । गोत्रजाग्रजा गोत्रजेषु सपिण्डातिरिक्तेषु अग्रजा माणवकापेक्षया वृद्धाः । यद्यप्यग्रजपदं गोत्रजपदेन समस्तं तथापि बुद्ध्या विभज्य सपिण्डेष्वपि संबन्धनीयम् । अन्यथोपनेयकनिष्ठानामपि तदधिकारापातात् । दारकाचार्यत्वस्योपपातकत्वाच । अत्र केचिदाचार्यसमीपनयनमेवोपनयनम् इत्यभिप्रेत्य पितैवोपनयेदित्यादिवाक्यानि पितैवाचार्यसमीपं नयेदित्यर्थपरतया व्याचक्षते। सत्यपि पित्रादावुपनेतरि होमगायत्र्युपदेशादिकर्त्ता ऽन्य एवाचार्योऽन्वेष्टव्यः ।

आस्तिको वेदनिरतः शुचिश्चाचार्य उच्यते।

इत्यादिवाक्येष्वाचार्यस्य नित्यवच्छ्रवणात् । पितुरेवाचार्यत्वे आचार्यलक्षणाचार्यशौचाचार्यपत्न्यभिगमनप्रायश्चित्ताभिधानाद्यानर्थक्यापत्तेः । पितृलक्षणाद्यभिधानेनैव गतार्थत्वात् । पितृकुलावस्थितस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यकुलप्रत्यागतिरूपसमावर्त्तनासंभवापत्तेश्च । तस्मात्पित्रतिरिक्तः आचार्यः कर्त्तव्यइति । तन्न सुन्दरम् । वटोराचार्येण गायत्रीसंबन्धकरणस्यैवोपनयनपदार्थत्वेन व्याख्याततत्वात् । तत्र च पित्राचार्ययोः समुदितयोः कर्तृत्वासंभवेन नित्यवच्छ्रुतस्याप्याचार्यस्य विकल्पेनानुकल्पत्वेन वाऽन्वयस्यावश्यमभ्युपपत्तत्वात् । लक्षणाद्यभिधानं त्वनुकल्पतया प्राप्तस्याप्यपेक्षितमेव। समावर्त्तनं तु नाचार्यकुलान्निवृत्तिरेव किंतु ब्रह्मचारिव्रतसमापनमिति न क्वापि विरोधः । तस्मात्पित्राद्य-

भावे आचार्यः कर्त्तव्य इति स्थितम् ।

तत्राचार्यलक्षणमाह श्रुतिः। तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानितिहि ब्राह्मणम् तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदितं समाहितं संस्कर्त्तारमीप्सेदिति। अस्यार्थः। यं माणवकमविद्वान्वेदादिविद्याशून्य आचार्य उपनयते स माणवकः तमसः अज्ञानात्तमोऽज्ञानान्तरं प्रविशति। न केवलमुपनेयस्यैवायं दोषोऽपितूपनेतुरपीत्याह। यश्चाविद्वानिति । यश्चाविद्वानाचार्योऽन्यमुपनयते सोऽपि तमसस्तमः प्रविशति अस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणं ब्राह्मणम् । अभिजनविद्यासमुदितं संस्कर्त्तारमीप्सेदिति । अभिजनो बन्धुसमुदायः, विद्याः वेदाद्याः चतुर्दश। ताभ्यामुत्कृष्टम् । समाहितम् अविक्षिप्तचित्तम् । एतादृशमुपनेतारमुपेयादित्यर्थः ।

व्यासोऽपि,

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।
स्वशाखाज्ञमनालस्यं विप्रं कर्त्तारमीप्सितम् ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं ब्रह्मपुराणे,

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया वापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति ।

कर्त्तारम्, उपनयनस्येति शेषः ।

यमोऽपि,

सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः ।
आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥
वेदाध्ययनसंपन्नो वृत्तिमान् विजितेन्द्रियः ।
दक्षोत्साही यथावृत्तजीवनेहस्तु वृत्तिमान् ॥

शौनकोऽपि,

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् ।

तपसा धूतनिःशेषपाप्मा कुर्याद् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

हारीतोऽपि,

न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम् ।
नहि मज्ज्ञा करौ दिग्धौ रुधिरेण विशुध्यतः ॥ इति ॥

मज्ज्ञेति मज्जन्शब्दस्तृतीयान्तः । उक्तविशेषणानां त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि विशेष्योऽत्र ब्राह्मण एवावधेयः । विप्रं कर्तारमीप्सितमिति व्यासवाक्ये विप्रपदोपादानात् । तस्यैवाध्यापनाधिकाराच्च । तेन त्रयाणामपि वर्णानां पित्राद्यभावे विप्र एवोपनेता न क्षत्रियादिरिति सिध्यति ।

अथ यष्टूपनेत्रोरधिकारसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ।

तत्र वृद्धविष्णुः,

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च वटुश्चरेत् । इति ।

आचार्यस्य विशेषमाह स एव,

सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणि च संस्मरेत् ।
सहस्रं द्वादशाद्यं च सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ॥
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् । इति ।

अग्निपवित्राणि अग्निः शुचिः व्रततम इत्यादीनि । प्रजपेदिति नित्याभ्यासमेवानूद्य संख्याविशेषमाह । सहस्रमिति । तत्प्रयोजनमाह । स्वाधिकारार्थमिति । अस्याः प्रदानार्थं यः स्वाधिकारस्तदर्थमित्यन्वयः ।

अथ सम्भारसम्भरणम् ।

तत्र शौनकः,

पूर्वेद्युरेव सकलान्सम्भारांश्च यथोचितान् ।
संभृत्याभ्युदयश्राद्धमपि कुर्याद्यथाविधि ॥

अत्रापिशब्दात्स्वस्तिवाचनग्रहमखमण्डपदेवतास्थापनादि गृह्यते ।

तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम् ।
शिरोऽवगुण्ठनं चैव नवमन्यत्प्रकल्पयेत् ॥
शिरोऽवगुण्ठनं प्रावरणवासः ।
यथोक्तमजिनं वापि कल्पयेदवगुण्ठनम् ।
उपवीतं च संपाद्य तथा कृष्णमृगाजिनम् ॥
यथोक्तमेखलां दण्डं यथोक्तं च प्रकल्पयेत् ।
एवं संभृत्य संभारान् पूर्वेद्युश्च यथोचितान् ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि,

क्रमशश्चाजिनादीनि भिक्षापात्रं जलस्य च ।
कौपीनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासिकीं द्विजः ॥
संभरेत् त्रिवृतां तावद्वाससी वा ऽहते पुनः । इति ।

अत्र कौपीनबन्धसूत्रोपदेशाद् ब्रह्मचारिणः कौपीनधारणमप्युक्तं भवति । तदेतन्मेधाजनने स्पष्टयति स्वयमेवाश्वलायनः,

वाससी ते स्वगुरवे मेधाजनकर्मणि ।
दद्यात्तावत्प्रभृत्येव कौपीनन प्रवर्तयेत् ॥
तावत्प्रभृति कौपीनेनैवेत्यन्वयः ।
प्राग्द्वादशाब्दाद् व्रतिनो वासो न विभृयुस्त्विति ।
केचिदाहुर्द्विजाः केचिदाष्टाब्दाच्च सूरयः ॥
कौपीनमात्रा वर्त्तन्ते तथा ऽन्ये ब्रह्मचारिणः । इति ।

अत्र मात्रशब्देन बहिर्वासोव्यावृत्तिः । ततश्च उपनयनदिनमारभ्य यावन्मेधाजननं कौपीनं बहिर्वास * आच्छादनवासः कृष्णाजिनं वा, मेधाजननमारभ्य कौपीनम् आच्छादनवासः कृष्णाजिनं चेत्यर्थः संपद्यते ।

वाससि विशेषमाहाश्वलायनः,

अहतेन वाससा संवीतमिति ।

---

* आच्छादनकृष्णाजिनयोर्विकल्पो ज्ञेयः । एवमुत्तरत्रापि ।

अहतलक्षणमाह प्रचेताः,

ईषद्धौतं नवश्वेतं सदशं यन्न धारितम्।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम्॥ इति।

वस्त्रेष्वेव विशेषमाहाश्वलायनः,

यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन्काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्य इति।

अस्यार्थः। व्यवहितकल्पनया वाक्यद्वयं व्याख्येयमिति हरदत्तः। वासांसि वसीरन्नित्येको विधिः। यदि रक्तानि वसीरन्काषायं ब्राह्मण इत्यादिरपरः। अत्र प्रथमवाक्येन वासांसि वसीरन्परिदध्यादिति परिधानं विधीयते। अपेक्षितत्वात्। द्वितीयेन तु द्रव्यान्तरापादितवर्णान्तराणि वासांसि यदि वसीरन् तदा काषायं ब्राह्मण इत्यादि प्रतिवर्णं परिधानविशेषो विधीयते। शुक्लस्य वर्णान्तरापादनस्यैव रागशब्दार्थत्वात्। यदाह काशिकाकारः। शुक्लस्य वर्णान्तरापादनम् इह रजेरर्थ इति।

आपस्तम्बः,

वासः शाणक्षौमाविकानि, काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य, माञ्जिष्ठं राजन्यस्य, हारिद्रं वैश्यस्येति।

पारस्करः,

वासाꣳसि शाणक्षौमाविकानीति।

मनुः,

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च। इति।

वसिष्ठः,

शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य, कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य, पीतं कौशेयं वैश्यस्य, सर्वेषां वा तान्तवमरक्तमिति।

गौतमः,

वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वा विकृतं काषायमप्येके ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं हारिद्रमितरयोः ।

शङ्खः,

क्षौमदुकूलसौत्राणि वासांसि त्रयाणां वर्णानाम् ।

यमः,

क्षौमकार्पासकुतपचर्मवल्कलकम्बलाः ।
सर्वं तु धारयेच्छुक्लं वासस्तत्पारिधानिकम् ॥

पैठीनसिरपि,

कमण्डलु यज्ञोपवीतं काषायं वस्त्रमिति समानानि ।

अथाजिनानि ।

तत्राश्वलायनः,

ऐणेयेन वा ऽजिनेन ब्राह्मणं, रौरवेण क्षत्रियम्, आजेन वैश्यमिति ।

अत्र वाशब्दग्रहणाद्वासोऽजिनयोर्विकल्पः । उभयोरपि प्रावरणार्थत्वात् । एतावत्तु सावधारणं यद्यजिनं प्रावरणं तदा ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथाक्रममैणेयरौरवाजान्यजिनानि भवन्तीत्यर्थः । एणी बिन्दुरहिता मृगी तत्संबन्ध्यैणेयम् । एणीशब्दाद ढक्प्रत्ययः । रुरुः बिन्दुमान्मृग । अजः छागः ।

आपस्तम्बः । हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य कृष्णं चेदनुपस्तीर्यासीताधःशायी स्यात्, रौरवं राजन्यस्य, बस्ताजिनं वैश्यस्य, आविकं सार्ववर्णिकं कम्बलश्च । ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणमजिनं चैवोत्तरं धारयेत् । ऐणेयम् एणीसमुद्भवम् । एणी गौरमृगी । यदा हारिणं तदा कृष्णं तच्च नोपस्तीर्यासीत शयीत

वा । बस्तः छागः। आविकं मेषचर्म । सार्ववर्णिकं सर्वद्विजाति संबद्धम् । उत्तरम् उत्तरीयम् ।

पारस्करः,

ऐणमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, आजं गव्यं वा वैश्यस्य, सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ।

अत्रैणमुत्तरीयमिति वचनात् प्रागुक्तानि शाणादीन्युत्तरीयाणीति गम्यते । असति यथोक्ताजिनासंभवे गव्यं प्रधानत्वात् प्रशस्तत्वादित्यर्थः ।

हिरण्यकेशी,

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, बस्ताजिनं वैश्यस्येति ।

मनुः,

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । इति ।

शङ्खोऽपि,

कृष्णरुरुबस्ताजिनान्युत्तरीयाणीति ।

वसिष्ठोऽपि,

कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, आव्यं बस्ताजिनं वा वैश्यस्येति ।

विष्णुः,

मार्गवैयाघ्रबास्तानि चर्माणि ।

पैठीनसिः,

कृष्णरुरुपृषतानामजिनानीति ।

गौतमः,

कृष्णरुरुबस्ताजिनानीति ।

यमः,

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य तु ।

वस्ताजिनं तु वैश्यस्य सर्वेषां रौरवाजिनम् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

ब्राह्मणस्याजिनं कार्ष्णं रौरवं क्षत्रियस्य च ।

वास्तं वैश्यस्य वासांसि शाणक्षौमाविकानि च ॥ इति ।

अस्माच्च वासोविकल्पकात्प्रावरणाजिनादतिरिक्तमन्तर्वासःस्थानीयमजिनान्तरं धारणीयमित्याह

शौनकः,

निक्षिप्य ब्रह्मसूत्रं तु वितत्याधः प्रसार्य च ।

वामांसे स्थापयेच्चैतत्तथा कृष्णमृगाजिनम् ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह शाकलः,

अखण्डं वा त्रिखण्डं वा ऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलविस्तीर्णं धारयेदजिनं सदा ॥

खण्डत्रयपरिमाणमुक्तं स्मृत्यन्तरे,

अङ्गुलं तु बहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टषोडशं ॥ इति ।

चतुर्विंशाङ्गुल एकः खण्डः । अष्टाङ्गुलो द्वितीयः । षोडशाङ्गुलस्तृतीयः । त्रिभिः स्यूतैरष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं परिमण्डलं संपद्यते ।

अथोपवीतम् ।

तत्र मनुः,

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

त्रिवृन्नवसूत्रकं, नव वै त्रिवृदिति श्रुतेः ।

विष्णुरपि,

कार्पासशाणाविकान्युपवीतानि वासांसि चेति ।

पैठीनसिरपि,

कार्पासं चोपवीतं सर्वेषामिति ।

अथोपवीतानुकल्पाः ।

बौधायनः,

कौशं सौत्रं त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः । कौशं कृमिकोशोद्भवं पट्टसूत्रमयमिति यावदिति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु कौशं कुशपत्रनिर्मितम् ।

तथाच गोभिलः,

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं कुशरज्जुं वेति । सौत्रं कार्पासम् ।

देवलः,

कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणोद्भवम् ।

सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

क्षुमा अतसी तत्संग्रन्थि । वल्कलं तरुत्वक् । तृणोद्भवं कुशादिनिर्मितम् ।

ऋष्यशृङ्गः,

अपिवा वाससा यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेणेति ।

निगमपरिशिष्टेऽपि,

वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशमुञ्जवालत्वक्शणरज्जुमेव वेति ।

आदित्यपुराणे,

क्षौमजं वा ऽथ कार्पासं शणसूत्रमथापिवा ।

दध्याद्यज्ञोपवीतं यो न तं हिंसन्ति वायसाः ॥

वायसा राक्षसाः । यद्यप्येषु वाक्येष्वसंभवयथासंभववाशब्दाः श्रूयन्ते तथाप्येषां कल्पानां मुख्यासंभवविषयत्वमेव द्रष्टव्यं,

न तुल्यबलत्वम्। कार्पासादीनामुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वेन बलवत्त्वात्।

अथोपवीतलक्षणम्।

तत्र भृगुकात्यायनौ,

त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरुच्यते॥

संग्रहेऽपि,

ऊर्ध्ववृत्तमधोवृत्तं पुनरूर्ध्ववृतं तथा।

एतद्यज्ञोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते॥ इति।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

उपवीतमयुग्मशरं त्रिषमतन्तुकं त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति।

एकं सूत्रमयुग्मशरं त्रिगुणीकृत्य वलितं पुनस्त्रिवृत् क्रियते त्रिगुणीकृत्य वल्यते तन्नवतन्तुकमुपवीतं भवति। तद्विषमन्ततुकं त्रिगुणीकृतम् एकेन ग्रन्थिना बद्धं सद्यज्ञोपवीतमित्युच्यते।

तथाच देवलः,

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्।

एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा॥ इति

अत्र तन्तोर्द्वैगुण्यं त्रैगुण्यासम्भवे द्रष्टव्यम्। ततश्च द्विगुणस्यैव त्रैगुण्ये षट्तन्तुकतैव संपद्यते।

अत एव पैठीनसिः,

कार्पासमुपवीतं षट्तन्तुकं त्रिवृतं ब्राह्मणस्य क्षौमं राजन्यस्याविकं वैश्यस्येति।

द्विगुणं सूत्रं त्रिवृत्कृतं षट्तन्तुकं भवतीत्यर्थः। तदूर्ध्ववृतं कार्यम्।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयः,

अधोवृतैस्त्रिभिः सूत्रैः पुनश्चोर्ध्ववृतैस्त्रिवृत्।

ऊर्ध्ववृत्तस्य लक्षणमाह

संग्रहकारः,

करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृतं स्मृतम् ॥

ऊर्ध्वं गतेन ऊर्ध्ववलितेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्व-वृतमित्यर्थः ।

अथोपवीतनिर्माणप्रकारः ।

तत्र देवलः,

कार्पासकं समादध्याच्छुचिक्षेत्रे विशोधितम् ।

त्रिवृतं तु तथा कार्यं ब्राह्मण्या सूत्रकं कृतम् ॥

ब्राह्मण्यत्र सधवेति व्याख्येयम् । विधवानिर्मितस्य निषि-द्धत्वात् ।

तथाच स्कान्दे,

विधवारचित सूत्रमनध्याये कृतं च यत् ।

विच्छिन्नं चाप्यधो यातं भुक्तनिर्मितमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इदं च सूत्रान्तरसम्भवे द्रष्टव्यम् । असम्भवे तु तस्यापि ग्राह्यत्वात् ।

तदुक्तं स्मृतिसारे,

छेदे विनाशे वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभम् ।

विधवाद्याभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचिः ॥ इति ।

छेदे विनाशे, यज्ञोपवीतस्येति शेषः ।

ग्रामान्निष्क्रम्य संख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

अब्लिङ्गकैः आपोहिष्ठादिभिः ।

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिगुणं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥
बिल्वाश्वत्थादियज्ञार्थवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।
यष्टीयाचत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
अप्रमदावेक्षितव्यं स्यात्पितॄणां तृप्तिरिदं हि तत् ।
त्रिस्ताडयेत्करतलं देवानां तृप्तिदं हितत् ॥
सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद् भूरिति ब्रुवन् ।
पत्रं पुष्पं फलं वापि व्याहृतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेतिवृत्तत्रयं त्रिभिः ।

तत्र मन्त्राः । भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । स्वरादित्याय दिवे च महते च स्वाहेति ।

हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्य च दधात्यथ ।
यज्ञोपवीतमित्यादिमन्त्रः स्याद्वस्त्रधारणे ॥
यज्ञोपवीतमित्यादिव्याहृत्या वापि धारयेत् ।

अथ प्रतितन्तु देवताः ।

तत्र देवलः,

ॐकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयोऽग्निस्तथैव च ।
तृतीयो भगदैवत्यश्चतुर्थः सोमदैवतः ॥
पञ्चमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः ।
सप्तमो वसुदैवत्यो धर्मश्चाष्टम एव च ।
नवमः सर्वदैवत्य इत्येता नवदेवताः ॥ इति ।

एतदज्ञाने निन्दार्थवादमाह

पितामहः,

य एवं नाभिजानाति ब्रह्मसूत्रसमुद्भवम् ।
वेदोक्तं निष्फलं तस्य स्नानदानजपादिकम् ॥

ब्राह्मणो यो न जानाति ब्रह्मसूत्रस्य संस्थितिम्।
मोहात्मा वहते भारं पशुर्गौरिव सर्वदा ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतनिरुक्तिः।

स्मृतिसारे,

यज्ञार्थः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः।
उपवीतं ततोऽस्येदं तस्माद्यज्ञोपवीतकम् ॥ इति ॥

अथ यज्ञोपवीतोत्पत्तिः।

तत्राश्वलायनः,

ज्ञातृविज्ञेययोरैक्यमविजानन् द्विजोत्तमः।
न त्यजेदात्मनः सूत्रं ब्राह्मं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥
सिसृक्षुरेक एवाग्रे समासीनः शिवः स्वयम्।
दृष्ट्वा गुणमयीं मायां सूत्ररूपामिवाकरोत् ॥
तया तदात्मकं विष्णुं सृष्ट्वा पालं दिवौकसाम्।
स्वयं ब्रह्माऽभवद्रुद्रो रुद्रश्चास्य जयाय सः ॥
ज्ञानात्मकेन हरिणा ब्रह्मात्मनि शिवेऽव्यये।
तत्सूत्रमुपवीतत्वाद्ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥
यज्ञेन चोपवीतत्वाद्यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः।
तदाज्ञया कृतत्वाच्च ब्रह्मणा ब्रह्मसूत्रकम् ॥
तावल्लोकास्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः।
शिवसृष्टास्त्रयो वर्णास्त्रिवृत्सूत्रं समाश्रयन् ॥
तद्ग्रन्थिमाश्रयत्तारस्त्रिमात्रो नादसंयुतः।
तद्ग्रन्थ्यग्रं च सावित्री देवमाता शिवाज्ञया ॥
एवं द्वादशदैवत्यं ब्रह्मसूत्रं द्विजन्मनाम्।
ब्रह्माग्रे कल्पयामास वेदार्हाणामनुत्तमम् ॥
येनांसे धृतमात्रेण ब्रह्मसूत्रेण ते द्विजाः।

भवन्ति ब्राह्मणा नाम वेदार्हाश्च त्रयस्त्विह ॥
यावत्प्रभृति वामांसे ब्रह्मसूत्रं द्विजस्य तत् ।
गुरुः प्रतिष्ठापयति कालप्रभृति संयतः ॥
तावत्प्रभृति तस्यैव पिताऽऽचार्यः स उच्यते ।
माता च तस्य सावित्री द्वितीयं जन्म चोच्यते ॥

अथ यज्ञोपवीतपरिमाणम् ।

तत्र स एव,
आकटेस्तत्प्रमाणं स्याद्दीर्घं तु सुस्थितं तथा ।
कनिष्ठाङ्गुलवत् स्थूलं तदर्धं वा त्रिवृच्छुभम् ॥
आयुर्हरत्यतिह्रस्वमतिदीर्घं तपोहरम् ।
यशो हरत्यतिस्थूलमतिसूक्ष्मं धनापहम् ॥
पवित्रं परमं शुद्धमायुष्यं च श्रियावहम् ।
ओजस्यं ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मसूत्रं तथोदितम् ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि,
पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥
वसिष्ठः,
नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।
तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।
देवलोऽपि,
स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्तव्यं कथं चन । इति ।
मनुः,
स्कन्धादिनाभिपर्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम् ।
न्यूने रोगप्रवृद्धिः स्यादधिके धर्मनाशनम् ॥ इति ।
अथाश्रमविशेषेणोपवीतसंख्याविशेषः ।

तत्र भृगुः,

उपवीतं यतोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ इति ॥

तथाशब्दात्स्नातकग्रहणम् ।

तथा च वसिष्ठः,

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥ इति ।

इतरयोः गृहस्थवानप्रस्थयोः ।

देवलोऽपि,

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति ।

यतीनां त्रिदण्डिनाम् । एकदण्डिनां शिखासूत्रत्यागाभिधानात् ।

कश्यपोऽपि,

त्रीणि चत्वारि पञ्चाष्ट गृहिणः स्युर्दशापिवा ।

उत्तमाश्रमिणस्त्वेकं व्रतिनस्त्वेकमेवहि ॥ इति ।

इयं च संख्या नित्यधारणे । काम्यं तु संख्यान्तरमपि ।

तथा च देवलः,

बहूनि चायुष्कामस्येत्यादि काम्यं प्रचक्षते । इति ।

बहुत्वं चात्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नम् ।

अन्यत्रापि,

आयुष्कामैः सदा धार्यं बहुयज्ञोपवीतकम् ।

पञ्चभिः पुत्रकामी स्यात् धर्मकामी तथैवच ॥ इति ।

इदं च ब्रह्मचारिणोऽपि भवति । आयुष्कामनाया अविशेषादित्येके । अन्ये तु गृहस्थस्यैवेत्याहुः । पुत्रकामादित्याहच-

र्यात् । कामनासिद्धिरपि यावज्जीवधारणादेव न सकृद्धारणेन । सदापदश्रवणात् । यस्तु

एकयज्ञोपवीतेन जपहोमादि यत्कृतम् ।
तत्सर्वं विलयं याति न पितॄंश्चोपतिष्ठति ॥

इति निन्दार्थवादः, सोऽपि गृह्यादिविषय एव न ब्रह्मचारिविषयः । यज्ञोपवीतधारणं च क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च ।

तदाह कात्यायनः,

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ इति ।

अत्र बद्धशिखत्वं ब्रह्मचारिणः शिखाजटत्वपक्षे । मुण्डत्वपक्षे तु न तन्नियम् । न च यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तश्रवणात् केवलपुरुषार्थत्वं शङ्कनीयम् । विशिखो व्युपवीतश्चेत्यनेन कर्मवैगुण्यप्रतिपादनात्कर्माङ्गत्वसिद्धेः । सदाशब्दश्रवणाच्चोपवीतस्यकण्ठादनुत्तारणं गम्यते ।

तथा च भृगुः,

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
सकृच्चाधारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः । इति ।

प्रक्षालनार्थं तु शाखाविशेषेणापवादमाह

स एव,

तैत्तिरीयाः कठाः काण्वाश्चरका वाजसनेयिनः ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरर्हन्ति संस्क्रियाम् ॥
संस्क्रियां मन्त्रेण धारणम् ।

देवलोऽपि,

ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ।
प्राचीनावीतिता सव्ये कण्ठस्थे च निवीतिता ॥ इति ।

श्रुतिरपि ।

दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीत संवीतं मानुषमिति ।

अथावक्षारणम् ।

तत्राश्वलायनः,

समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरोऽपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात्सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयमग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् आदित्यमीक्षयेद्देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समामृतेत्याचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयेत्तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेणेति ।

शौनकोऽपि ।

हुत्वैवमुत्थायाचार्यो वह्नेरुत्तरतोऽन्तिके ।
प्रदेशे प्राङ्मुखस्तिष्ठेच्छिष्योऽप्युत्थाय वह्निना ॥
अपत्रयानं परिहरन्गत्वाऽऽचार्यस्य पूर्वतः ।
आचार्याभिमुखः स्थित्वा घटयेत्त्वन्यमञ्जलिम् ॥
निदधाति तमप्यन्यो वारिणा पूरयेत्ततः ।
तत्सवितुर्वृणीमहे वयमित्यृचाऽनया ॥

आश्वलायनः,

शुचित्वसिद्ध्यै तस्य सावित्रीग्रहणे गुरुः ।
अभिमन्त्र्य यथा वारि सिञ्चयेव तदञ्जलौ ॥
एवं त्रिवारं शिष्यस्य हस्तं गृह्णाति देशिकः ।
सम्बुद्ध्या पावकं पावव् साक्षीकृत्य गुरुस्तदा ॥
हस्तं गृह्णीत शिष्यस्य मन्त्रशिष्यत्वसिद्धये ।
सूर्यात्मा देशिको भूत्वा पावकात्मा च संयतः ॥
शिष्योऽसीति च सम्बुद्ध्या शृण्वन्तमिति निर्दिशेत् ।
कर्मसाक्षिणमादित्यं तर्पयेत्तं यथोक्तवत् ॥
सर्वव्रतानां भगवान् सूर्योऽधिपतिरीश्वरः ।
कालकर्मगुणानां च तस्मात्तं तर्पयेत्तदा ॥
ततो व्रतानां पतये ददाति रवये वटुम् ।
रवेः समानताऽर्थाय रक्षार्थं तद्वटोरपि ॥
असामर्थ्यात्समाहर्तुमात्मनस्तं गुरुः पुनः ।
ददाति मन्त्रवद्गृह्य प्रजानां पतये पुनः ॥
प्रजापतये सूर्याय ताभ्यां दत्त इति स्मरन् ।
गृहीत्वैवानयोः शिष्यं समालभ्यात्मसात्करोत् ॥
कुर्वन्त्येवात्मसात्सन्तः सर्वान्पूर्वमुखस्थितान् ।
तस्मात्पूर्वमुखं कृत्वा गृह्णीयादित्थमेव तम् ॥
गुरोरग्नेः प्रधानत्वात्प्रागग्नौ जुहुयाद्वटुः । इति ।

पारस्करः,

अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिरथैनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणांसमधिहृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित-

थास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा को नामासीत्यसावहं भो इति प्रत्या-हार्थैनमाह को नामासि कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविसथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्याइति।

अथ समिदाधानम्।

तत्राश्वलायनः,

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते मन्त्रेण हैकेन।

शौनकोऽपि,

आसित्वा दक्षिणे तस्य वह्निं परिसमुह्य च।
तूष्णीं समिधमादध्यात्प्राङ्मुखो, "यादे वाग्नये"॥
इत्यादिकं खिलं मन्त्रं स्वाहेत्यन्तमुदीर्य तु।
आदध्यादेवमादाय समिधं पाणिना ततः॥
अपः स्पृष्ट्वाऽग्निना वक्त्र संहतोऽष्टपुटद्वयम्।
तेजसामासमित्यादिमन्त्रेण परिमृज्य तत्॥
पाणिं प्रक्षाल्य भूयोऽपि स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाऽनलं, मुखम्।
त्रिर्निर्मृज्य तथा पाणिं क्षाल्येच्च पुनःपुनः॥
अथोत्थायाञ्जलिं कृत्वा हृदये परिधाय च।
मयि मेधां मयीत्याद्यैः षड्भिर्मन्त्रैर्विभावसुम्॥
उपतिष्ठेदिति शेषः।

पारस्करोऽपि,

अत्र समिदाधानं पाणिनाऽग्निं परिसमूहत्यग्ने सुश्रवः सुश्र-

शातातपः,

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य, देवसवितुरिति राजन्यस्य, विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति ।

अथ पाण्याधानम् ।

तत्राश्वलायनः,

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिं निदधाति मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ।

शौनकोऽपि,

ततः शिष्योरसि मम व्रतइत्यादिमन्त्रतः ।
निधायोर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमथाबध्नीत मेखलाम् ॥
दण्डं चास्मै प्रदायोक्तं ब्रह्मचर्यं च निर्दिशेत् । इति ।

हिरण्यकेश्यपि,

अथास्य दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणमंसमुपर्युपर्यन्ववमृश्य हृदयदेशमभिमृशति मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्तं चित्तेनान्वेहि मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यं मामेवानुसंरभस्व मयि चित्तानि सन्तु ते मयि सामीच्यमस्तु ते मह्यं वाचं नियच्छतादिति ।

अथ मेखला ।

तत्राश्वलायनः,

तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्यावी वैश्यस्येति । मुञ्जास्तृणविशेषाः तत्कृता मेखला मौञ्जी । धनुर्ज्या धनुषोपनीय आह्या मौर्वी । अविरूर्णायुस्तल्लोमभिः कृता आवी ।

पारस्करोऽपि,

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्येति ।

हिरण्यकेश्यपि,

मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां ब्राह्मणस्य ज्यां राजन्यस्यावीसूत्रं वैश्यस्येति।

गौतमोऽपि,

मौञ्जीज्यामौर्वीशणसूत्र्यो मेखलाः क्रमेणेति। ज्या चासौ मौर्वी चेति कर्मधारयः। ज्यापदेनैवार्थसिद्धौ मौर्व्युपादानं धनुषोपनीय ग्रहणासंभवे मूर्वानिर्मितरज्जुमात्रग्रहणार्थम्।

विष्णुरपि,

तेषां मुञ्जज्यावल्वजमय्यो मेखलाः क्रमेणेति।

वसिष्ठोऽपि,

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य शणतान्तवी वैश्यस्येति।

पैठिनसिरपि,

मौञ्जी मेखला ऽश्मन्तकजा वा ब्राह्मणस्य वैल्वजा मौर्वी वा राजन्यस्य शाणी क्षौमी वा वैश्यस्येति।

मेखला कटिवेष्टनरज्जुः। अश्मन्तकः कुशसदृशस्तृणविशेष इति कल्पतरुः। वैल्वजा विल्वत्वग्निर्मिता। मूर्वा तजनी मोलेति दाक्षिणात्यानां प्रसिद्धा। मरलेति द्रविडानाम्। तन्निर्मिता रज्जुर्मौर्वी। अयं च विकल्पो यथाशाखं यथासंभवं वा द्रष्टव्यः।

आपस्तम्बोऽपि,

मौञ्जी मेखला त्रिवृद् ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानां, धनुर्ज्या राजन्यस्य मौञ्जी वा, अयोमिश्रा आविकसूत्रं वैश्यस्य सैरी ताम्बूली वेत्येके। शक्तिविषये मुञ्जप्राप्तौ संभवन्त्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावर्तितानां योग्यत्वान्मुञ्जादिद्र-

वसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मा९ सुश्रव-स्सौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्यो-त्तिष्ठन्समिधमादधाति अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यसे एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्य-निराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहेति ।

अथ गायत्र्युपदेशः ।

तत्राश्वलायनः,

जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां यथाशक्ति वाचयीतेति ।

शौनकोऽपि,

इत्येवमभिवाद्यैनं विनयावनताकृतिः ।
भूत्वोपदेशं सावित्र्याः शिष्यो वाञ्छन्नधीहि भोः ॥
सावित्रीं भो अनुब्रूहीत्युक्त्वा आसीत पार्श्वतः ।
अथाचार्योऽपि शिष्यस्य पाणी तु धृतवाससा ॥
पाणिप्रदेशेनाच्छाद्य पाणिभ्यां परिगृह्य च ।
सावित्रीं स्वयमाचार्यः पूर्वं पच्छस्तथैव ताम् ॥
शिष्यं च वाचयेत्पश्चादुच्चार्यार्धर्चशः स्वयम् ।
तथैव वाचयेच्छिष्यमथोक्त्वा सकलां स्वयम् ॥
पूर्वं तथैव शिष्यं च वाचयेदित्ययं क्रमः ।
त्रिष्वप्येतेषु योगेषु यथा शिष्यस्तु शक्नुयात् ॥
वक्तुं तथैव आचार्यो वाचयेदवधानतः । इति ।

पारस्करः,

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत, आसीनायेत्येके । पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च । स हि तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादिति ।

हारीतः,

तस्मादुपेतायोपसन्नाय समीक्षिताय समीक्षमाणाय ब्रह्मानुब्रुवन्ति नेतरेभ्यस्तान् ब्रह्मचारिण इत्याचक्षतइति । ब्रह्मशब्दोऽत्र सावित्रीपरः ।

यमः,

ॐकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यश्च विन्दति ।
चरति ब्रह्मचर्यं च स वै श्रोत्रिय उच्यते ॥

तिस्रः, महाव्याहृतीरिति शेषः ।

मनुः,

एतयर्चाऽपि संयुक्तः काले च क्रिययाऽमुया ।
विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गर्ह्यतां याति साधुषु ॥

एतयर्चा तत्सवितुर्वरेण्यमित्यनया ।

लौगाक्षिः,

ॐभूर्भुवःस्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामन्तत इति ।

तत्सवितुरितीतरयोरप्युपलक्षणम् । सावित्रीत्वाविशेषात् ।

तथाच कात्यायनः,

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा सावित्रीति ।

तत्स्वरूपमाह

ल्पाणामित्यर्थः। अयोमिश्रा लोहसूत्रयुक्ता। सैरी सीरस्य हलस्य योक्त्रमिति यावत्। ताम्बूली मूलोदकवृक्षकृतेति कपर्दी॥

गोभिलः,

मुञ्जकाशताम्बूल्यो रशना भवन्तीति।

बैजवापोऽपि,

मेखलां त्रिगुणां प्रसलविसृष्टां प्रदक्षिणं त्रिः परिहरन्तीति। प्रसलं प्रदक्षिणं यथा भवत्येवं सृष्टां निर्मितां परि समन्तान्नयन्ति। प्रदक्षिणं यथा भवति तथा त्रिर्वेष्टयन्ति।

अथ मेखलालक्षणम्।

तत्र मनुः,

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च। इति।

त्रिवृत् त्रिगुणवलिता। समा मध्ये निम्नोन्नतत्वरहिता। श्लक्ष्णा मृदुलस्पर्शा। त्रिवृता कटौ त्रिवारं वेष्टिता। एकत्रिपञ्चग्रन्थियुक्ता मेखलेति। मेखलायामयं गुणविधिः। तत्र च त्रिवृत्त्वरूपो गुणो विधीयमानो ज्यायां नान्वेति। स्वरूपविनाशप्रसङ्गात्। यत्र त्वविरोधस्तत्रान्वेत्येव। यथा शणतान्तव्याम्। त्रिवृता ग्रन्थिनेति। नायमैच्छिको विकल्पः, किं तु प्रवरसमसंख्यानियमार्थः यथार्षशिखावत्।

संख्यान्तरमप्याहाश्वलायनः,

त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता।
तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः॥
वेदत्रयेणावृतोऽहमिति मन्येत स द्विजः।
तद्ग्रन्थयस्तदङ्गानि तद्रहस्यानि संस्मरेत्॥ इति।

प्रचेता अपि, त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखलेति ।

अथानुकल्पाः ।

तत्र मनुः,

मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः । इति ।

मुञ्जग्रहणमुक्तद्रव्योपलक्षणम् । प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् । तेन मुञ्जमूर्वाशणानामभावे वर्णत्रयस्य क्रमेण कुशादयो ग्राह्या इत्यर्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु एकैकस्याः मेखलायास्त्रयस्त्रयः प्रतिनिधयः कुशाश्मन्तकवल्वजाः प्रतिनिधयो मेखलाया इत्याकारकश्रुतिकल्पने लाघवात् । अन्ये तु मुञ्जग्रहणाद् ब्राह्मणं प्रत्येवायं प्रतिनिध्युपदेशो नान्यं प्रति । तथाच क्षत्रियादीनां विहितद्रव्यालाभे तत्तत्सदृशगुणं तृणादि ग्राह्यमित्याहुस्तन्न ।

एतासामप्यलाभे तु कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।

इति वाक्येन मुञ्जशब्दस्योपलक्षणपरत्वावश्यंभावात् । वाचनिकात्प्रतिनिधेर्नैयायिकस्य दुर्बलत्वाच्च । वाचनिकस्याप्यभावे नैयायिको ग्राह्यः ।

उक्तं च त्रिकाण्डमण्डनाचार्यैः,

शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ इति ।

शिष्टस्य विहितस्येत्यर्थः । अत्र च मुञ्जादिस्थाने विहितानां कुशादीनां प्रतिनिधित्वान्मुञ्जधर्मतस्त्रिवृत्त्वादिधर्मलाभो भवति नीवारेष्विव व्रीहिधर्माणां प्रोक्षणावघातादीनामिति ।

यमोऽपि,

विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य च ।

शणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥

एतासामप्यलाभे तु कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।

मेखलास्त्रिवृतः कार्याः ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः ॥ इति ।

पारस्करोऽपि,

मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानामिति ।

शङ्खोऽपि, सर्वेषां वा मौञ्जीति ।

अथ दण्डाः ।

तत्राश्वलायनः, तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्यौदुम्बरः क्षत्रियस्य बैल्वो वैश्यस्येति ।

पलाशशब्दोऽत्र वृक्षवचनो न पत्रवचनः । औदुम्बरादिसाहचर्यात् ।

पारस्करः,

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्येति।

हिरण्यकेशी,

बिल्वं पालाशं वा दण्डं ब्राह्मणस्य नैयग्रोधं राजन्यस्यौदुम्बरं वैश्यस्येति ।

मनुः,

ब्राह्मणो बिल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥

पीलुर्गुडफलः । पीलुर्गुडफलः स्रंसीति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्संबन्धी पैलवः ।

विष्णुः,

पालाशखादिरौदुम्बरा दण्डा इति ।

भविष्यपुराणे,

ब्राह्मणे बैल्वपालाशौ तृतीयः प्लक्षजस्तथा ।
न्यग्रोधखादिरौ क्षत्रे तथाऽन्यो वेतसोद्भवः ॥
पैलवौदुम्बरौ वैश्ये तृतीयोऽश्वत्थजस्तथा ।

दण्डानेतान्महाबाहो धर्मतोऽर्हन्ति धारितुम् ॥

शङ्खः,

पर्णपिप्पलबिल्वानां क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्त्तिताः।

पर्णः पलाशः।

पैठीनसिः,

औदुम्बरो बादरो वारणो वा वैश्यस्य। वारणः वरणवृक्षोद्भवः।

मनुः,

विप्रस्य दण्डः पालाशो वैल्वो वा धर्मतः स्मृतः।
आश्वत्थः क्षत्रियस्याथ खादिरो वापि धर्मतः॥
औदुम्बरोऽथ वैश्यस्य प्लाक्षो वा दण्ड उच्यते।

अथानुकल्पाः।

तत्र पारस्कराश्वलायनौ,

सर्वे वा सर्वेषामिति।

गौतमः,

यज्ञियो वा सर्वेषामिति। यज्ञियो यज्ञार्हवृक्षीयः। स चाभिहितो

ब्रह्मपुराणे,

शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः।
अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा॥
सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः। इति।

यमः,

एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषामेव यज्ञियाः। इति।

शौनकोपि,

एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां यज्ञियाः स्मृताः। इति।

आपस्तम्बोऽप्याह, वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैकउपदिशन्तीति ।

अथ दण्डलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

अपीडिता यूपवक्त्राः सवल्का इति । अपीडिता वह्निवेष्टनादिभिः । यूपवक्त्रा यूपवदवनताग्राः ।

तथाच व्यासः,

शिरोललाटनासाग्रप्रमाणा यूपवन्नताः । इति ।

पैठीनसिरपि,

अपीडिता यूपवक्त्राः सशल्का इति ।

दण्डपरिमाणं चाश्वलायने, केशसम्मितो ब्राह्मणस्य, ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य, घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति ।

पारस्करोऽपि, केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो, ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य, घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति ।

मनुः,

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥

केशान्तिको मूर्धप्रमाण इत्यर्थः । अत एव दण्ड इत्यनुवृत्तौ गौतमः, मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणा इति । अत्र विशेषमाह

वसिष्ठः,

घ्राणसम्मितो ब्राह्मणस्य, ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य, केशसम्मितो वैश्यस्येति ।

शङ्खः,

केशावधिललाटान्तास्तुल्याः प्रोक्ताः क्रमेण तु । इति ।

विष्णुरपि,

पालाशखादिरौदुम्बरा दण्डाः केशान्तललाटनासादेशतुल्या इति ।

शङ्खलिखितावपि, बिल्वपालाशखादिराश्वत्थपैलवौदुम्बरा दण्डाः केशललाटवक्त्रान्ता इति ।

एतेषां नित्यधारणमाह याज्ञवल्क्यः,

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् । इति ।

एतेषां धारणकारणमाहाश्वलायनः,

व्रतिनां लक्ष्यसिद्ध्यर्थं मृगाजिनमिहेष्यते ।
मेखला च पवित्रं च रक्षाशुद्ध्यर्थमेव वा ॥
अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्स्वयम् ।
दण्डः करे स्थितो यस्मात्तस्माद्रक्षा यतोऽभयम् ॥
इति नित्यं स विमृशन् पश्यन् दण्डं करास्थितम् ।
स्वधर्मं न त्यजेद्धीमान्विधर्माणि न चाश्रयेत् ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिणां व्रतोपदेशः ।

तत्राश्वलायनः,

मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ब्रह्मचार्यसि अपोशानकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्व द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ग्रहणान्तं वा सायं प्रातर्भिक्षेत सायंप्रातः समिधमादध्यादिति ।

अथाद्यभिक्षाचरणम् ।

तत्राश्वलायनः,

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा, भिक्षां भवा-

न्ददात्वित्यनुप्रवचनीयामिति वा, तदाचार्याय वेदयेत तिष्ठेदहः शेषमिति ।

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः । अनुप्रवचनीये भिक्षां भवान्ददात्विति भैक्षमन्त्रात् । भिक्षापदस्थानेऽनुप्रवचनीयपदं वा पठेत् । स्त्रियं प्रति भिक्षा चेदुभयेविधेऽपि मन्त्रे भवतीपद स्यैवादौ प्रयोग इति वृत्तिकृत् । शौनकस्तु स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि भिक्षणे भिक्षाशब्दस्यैवादौ प्रयोगं वक्ष्यति । तल्लब्धं व्रीह्यादि आचार्याय निवेद्याहःशेषं तिष्ठेदेव नोपविशेदित्यर्थः ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

अप्रत्याख्यायिनीं नारीमप्रत्याख्यायिनं नरम् ।
ब्रह्मौदनार्थं विप्रार्थं सुशुद्धान्याचयेत्तदा ॥
पात्रं गृहीत्वा संपाच्य भिक्षामाहृत्य तत्त्रयम् ।
निवेद्य गुरवे दत्त्वा प्रैषं श्रुत्वा समापयेत् ॥
आचारान्संविनिर्दिश्य भवेदाचार्यता गुरोः ।
प्रैषेण प्रेषयेत्तस्माच्छिष्यं गृह्योक्तवर्त्मना ॥
दिनशेषं नयंस्तिष्ठेत्प्रैषप्रभृति तु व्रती ।
सावित्र्याः संप्रदत्त्यर्थं विण्मूत्रोत्सर्जनादृते ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

ब्रह्मचारी निशारम्भे पक्तुं ब्रह्मौदनं चरुम् ।
द्विजान् भोजयितुं पश्चाद् द्रव्यं भिक्षेत बान्धवान् ॥
अप्रत्याख्यायिनः पुंसः स्त्रियो वा तादृशीः पुनः ।
भिक्षेत पात्रहस्तः सन्प्राप्य प्राप्य तदन्तिकम् ॥
अग्रे भिक्षेत जननीमप्रत्याख्यायिनी च या ।
पश्चात्पितरमन्येऽपि ये वा स्युर्बान्धवास्ततः ॥
अत्र प्रकारो भिक्षामित्युक्त्वा पूर्वं ततः परम् ।

भवान्ददात्विति ब्रूयात्पुरुषं प्रति भिक्षणे ॥
स्त्रियं तु भिक्षां भवती ददात्विसभियाचितम् ।
लब्धं विज्ञाप्य गुरवे तत्पार्श्वे तन्निधाय च ॥
तत्संनिधावचपलस्तिष्ठेदादिवसंक्षयात् । इति ।
भिक्षास्वरूपमाह ।
सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् । इति ।

अथ मध्याह्नसंध्यानिर्णयः ।

तत्र जैमिनिः,
यावद् ब्रह्मोपदेशो न तावत्संध्यादिकं नच ।
ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्मोपदेशो गायत्र्युपदेशः । तत गायत्र्युपदेशानन्तरमित्यर्थः । मध्याह्नसंध्यैवादिर्यस्य तत् तेन मध्याह्नसंध्यात एव सर्वकर्मारम्भोऽवगम्यते ।

स्मृत्यन्तरे तु,
उपानयेऽह्नि कर्त्तव्यं सायंसंधेरुपासनम् ।
आरभेद् ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ इति ।

तद्यथाशास्त्रं व्यवस्थापनीयम् । यद्वा सायसंधेरुपासनामिति न मध्याह्नसंध्याव्यवच्छेदकमिति न विरोधः । ब्रह्मयज्ञस्य तु वेदारम्भाभावाद्वाप्राप्तावपि वचनात् द्वितीयदिनमध्याह्नमारभ्य गात्र्या कर्तव्यतोच्यते । तथाच

जैमिनिः,
अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।
वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा भवेत् ॥ इति ।

अथानुप्रवचनीयः ।

तत्राश्वलायनः, अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयि-

त्वाऽऽचार्याय वेदयीताचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयं यद्यदृचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यादृषिभ्यस्तृतीयं सौविष्टकृतं चतुर्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीतेति॥

अस्यार्थः। ब्रह्मभोजनार्थ ओदनो ब्रह्मौदनः। ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः।

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः।

इत्यभिधानात्। तेन ब्राह्मणभोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति। अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम्। पाकयज्ञविधानेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय निवेदयेच्छृतः स्थालीपाक इति। सावित्री तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषा प्रसिद्धा। द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थं यद्यच्चात ऊर्ध्वमित्यादि। अत्र सावित्र्यनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति। अत ऊर्ध्वमपि महानाम्न्यादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेनतेन द्वितीयं जुहोति। एतदुक्तं भवति। महानाम्न्यादिव्रतेषु श्रावणान्तेष्वनुप्रवचनीयहोमः कार्यः। तत्र च सावित्र्याः स्थाने महानाम्नीभ्यः स्वाहा महाव्रताय स्वाहा उपनिषदे स्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति। अन्यत्समानमिति। द्वितीयग्रहणं महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम्। इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्तः स्यात्। स च प्रदानार्थ इति कृत्वा अनेकाहुतयः स्युः। ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात्। तस्माद् द्वितीयग्रहणम्। ऋषिभ्यस्तृतीयमिति तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थं. तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति संख्यावचनं नियमार्थम् चतुर्थमेव न षष्ठमिति। तेनाज्यभागौ न भवतः। तयोः सतोरिदं हि षष्ठं स्यादिति। ततश्च सदसस्पतिमित्यृचा प्रथमाहुतिः। तत्सवितुरिति द्वितीया। ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीया। स्विष्टकृच्चतुर्थी। ततः प्रायश्चित्तादि-

होमशेषः । ततो बटुरवशिष्टान्नेन ब्राह्मणान्गुरुं च भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयेत् ।

स्मृतिरूपेणाप्याहाश्वलायनः,

भैक्षं लब्धं दिवा यत्तत् स्थालीपाकं निरूप्य च ।
हुत्वा द्विजान् भोजयित्वा भुञ्जीयाच्च द्विजः स्वयम् ॥
उपास्य विधिवत्संध्यां हुत्वाहुत्वा व्रती निशि ।

हुत्वाहुत्वेति वीप्सावचनं सायंकालीनमग्निकार्यं कृत्वाऽनुप्रवचनीयहोमः कार्य इत्येवमर्थम् ।

शौनकोऽपि,

सायंसंध्याविधिं कृत्वा अथोपनयनानले ।
आधाय समिधं पूर्वं ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ॥
पूर्णपात्रनिधानान्तं तन्त्रं कृत्वा पुरस्तनम् ।
ततो लब्धं च तद्भैक्षं द्विजान् भोजयितुं तथा ॥
होमं च कर्तुं पर्याप्तं पृथक्कृत्स्नं निरूप्य च ।
चरुं पचेत्सर्वथैव पक्तुं स्थाल्यां न शक्नुयात् ॥
तदा तदर्थं तद्बन्धुः कश्चित्तत्कृत्स्नमाचरेत् ।
अथ विज्ञापयेच्छिष्यः शृतो ब्रह्मौदनश्चरुः ॥
अनुप्रवचनीयो वेत्याचार्यस्तदनन्तरम् ।
आज्यसंस्कारमारभ्य शृतावस्थापनावधि ॥
तन्त्रं कृत्वा ऽथ शिष्येण स्पृष्टः शेषं पुरस्तनम् ।
इध्माधानादिकं तन्त्रमाज्यभागद्वयं विना ॥
ततोऽवदानधर्मेणावदाय हविः स्रुचि ।
सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमित्यृचाऽऽहुतिम् ॥
आद्यां कृत्वा ऽथ सावित्र्या द्वितीयाहुतिमाचरेत् ।
पश्चादृषिभ्यः स्वाहेति तृतीयाहुतिमाचरेत् ।

चतुर्थं स्विष्टकृद्धोमं कृत्वोर्ध्वं तन्त्रमाचरेत् ।
होमावशिष्टमन्नं च ब्राह्मणान् भोजयेदथ ॥
भुक्तवद्भिश्च तैर्वेदसमाप्तिं वाचयेदपि ।
ब्रूयाद्द्विजान्गुरुर्वेदसमाप्तिं वदतेति तान् ॥
समाप्तिरस्त्विति ब्रूयुस्तेऽपि वेदपदात्परम् । इति ।

अयं चोपनयनाग्निरामेधाजननं रक्षणीयः । तथाच शौनकः,

आमेधाजननाद्रक्षेत्तमौपनयनानलम् ।
तत्रैव सायं प्रातश्च समिधं जुहुयादसौ ॥ इति ।

अत एवानुप्रवचनीये औपनायनिकाग्नावेव ततोऽन्वाधानपूर्वकमिति अन्वाधानमुक्तवान् । कारिकाकारमते तूपनयनाग्निरामेधाजननं रक्षणं नास्तीति गम्यते । अनुप्रवचनीये उपलेपादि पूर्ववदिति स्थण्डिलान्तरसंस्काराभिधानात् ।

अथोपनयनानन्तरं ब्रह्मौदनात् प्राक् गर्जिते शान्तिविशेषः ।

बौधायनीयशान्तिसर्वस्वे,

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं भवेत् ।
तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥
तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।
स्वस्तिवाचनपूर्वं तु हवनं कारयेद् बुधः ॥
प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियजौ भवेत् ।
सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठन्प्रज्ञाभिवृद्धये ॥
गायत्री युज्यते मन्त्रः प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ।
धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ॥
शिलां होमविधेः पश्चात् स्थापयेत्तत्र संसदि ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥
सभावनाया गर्जस्य दिनैव श्रपयेच्चरुम् ।
सायं च जुहुयाद्धोममेव दोषो न कश्चन ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिणस्त्रिरात्रव्रतादीनि ।

तत्राश्वलायनः,

अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा चरितव्रताय मेधाजननं करोतीति ॥

स्मृतिरूपेणाप्याहाश्वलायनः,

अधः शयीत स्वयं च व्रती स्याद्वत्सरावधि ।
द्वादशाहं त्रिरात्रं वा तदन्ते गुरुणाऽऽत्मनः ॥
कारयेद्विधिना कर्म मेधाजननसंज्ञितम् । इति ।

शौनकोऽपि,

अत ऊर्ध्वं हविष्याशी त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यवान् ।
अधःशायी च वर्तेत गुरोश्चित्तं प्रसादयेत् ॥
एवं द्वादशरात्रं वा वर्तताब्दमथापि वा ।
शक्त्यपेक्षया कल्पः स्याद्व्रतं तु ब्रह्मचारिणः ॥
एवं कृतव्रतस्यास्य चतुर्थे दिवसे गुरुः ।
त्रयोदशे वाऽब्दान्ते वा मेधाजननमाचरेत् ॥ इति ।

हिरण्यकेश्यपि,

त्र्यहं व्रतं चरत्यक्षारमलवणमशमीधान्यं भुञ्जानोऽधःशाय्यमृन्मयकांस्यशूद्रोच्छिष्टमधुमांसाश्यदिवास्वाप्युभौ कालौ भिक्षाचर्यमुदकुम्भमित्याहरन्नहरहः काष्ठकलापमुभौ कालौ सायंसायं वा समिधोऽभ्यादधाति पुरस्तात्परिषेचनात् यथाहृतद्वसत्वो गौर्यमिति प्रदक्षिणमग्निं परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्ताद्व्याहृतिभिस्समिधोऽभ्यादधात्येकैकशः समस्ताभिश्चैषा तद्दाने मेधा

म इति अप्सरास्विति आमांमेधेतिमन्त्रैः स्वाहान्तैस्तथैव परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तात् यत्ते अग्ने तेज इत्येतैर्मन्त्रैरुपतिष्ठते मयि मेधां मयि प्रजामिति च त्र्यहे पर्यवेते तथैव त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्ययनमृद्धिमिति वाचयित्वा व्रतं विसृजतेऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्येतैरसन्ततैरेतद्व्रतएवेति । त्रिवृताऽन्नेन चरुपक्वापक्वापिष्टात्मकेन।

अथ मेधाजननम्।

तत्राश्वलायनः, अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति सुश्रवः सुश्रवा असीति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

कुर्यात्रिमेखलां वेदिं सर्वतो द्वादशाङ्गुलाम् ।
शुचौ प्रागुत्तरे भागे तस्यां मेधां समर्चयेत् ॥
पलाशशाखां तन्मध्ये पत्राङ्कुरसमन्विताम् ।
आर्द्रां वाऽथ कुशस्तम्बं समूलं स्थापयेद् गुरुः ॥
मेधामावाह्य मतिमान् मेधायै नम इत्यथ ।
गन्धपुष्पाक्षतैस्सम्यग् धूपदीपादिभिः पुरा ॥
इष्ट्वा निवेदयेदन्नं सक्तुमिश्रं सपायसम् ।
समोदकं निवेद्यान्न पुनश्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥
प्रणम्य तस्यै मेधायै व्रती निस्सारयेज्जलम् ।
उच्चरन् सुश्रवोमन्त्रं जलं गृह्य प्रदक्षिणम् ॥
संस्राव्य तां नमस्कृत्य तथा कुर्यात्पुनः पुनः ।
एवं त्रिवारमावर्त्य दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
वेद्यां निक्षिप्य च स्नात्वा वाससी च विनिक्षिपेत् ।
मेखलां चोपवीतं च, धृत्वाऽन्यानि, विनिक्षिपेत् ॥

वाससी ते स्वगुरवे मेधाजननकर्मणि ।
वेद्यां तावत्प्रभृत्येव कौपीनेन प्रवर्त्तयेत् ॥
पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
तमावहति सा मेधा मेधाजननकर्मणः ॥
तत्कर्त्तव्यं प्रयत्नेन व्रतस्य च समाप्तये । इति ।

शौनकोऽपि,

स्ववासापेक्षया ऽग्नेयीं दिशं याम्यां च नैर्ऋतीम् ।
वर्जयित्वा दिशो निन्द्यास्तिस्रोऽन्यस्यां दिशि स्थितम् ॥
पलाशं प्राप्य तत्रास्य मेधाजननमाचरेत् ।
अत्रैकमूलमित्येव पलाशस्य विशेषणात् ॥
मूलप्रभृत्येवोद्भूतशाखाभेदसमन्वितम् ।
सर्वथा यस्य कस्यापि पलाशस्य त्वसम्भवे ॥
कुशस्तम्बमुपागम्य तं कुम्भानीतवारिणा ।
प्रदक्षिण त्रि परीतः सिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणम् ॥
वाचयेन्मन्त्रमाचार्यः सुश्रव सुश्रवा असि ।
इत्येवमादिकं भूयः समन्तमवधानत ॥
प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रमप्यभ्यावर्त्य वाचयेत् ।
ततः पूर्वधृतं वस्त्रं मेखलाद्यखिलं बटुः ॥
पलाशमूले सन्यस्य सर्वाण्यन्यानि धारयेत् ।
गृहान्प्रतीयाद् गुर्वाद्यैः समस्तैर्बन्धुभिः सह ॥
पथि स्वस्त्ययनान्मन्त्रान्वदेयुर्बान्धवाः सह ।
अग्रतोऽस्य नयेयुस्ते वारिधारां च सतताम् ॥
ततः सन्मङ्गलैर्दीपैः पूर्णकुम्भादिभिर्युतः ।
प्रापयेद् गृहमाचार्यः पुण्याहं वाचयेद्द्विजैः ॥ इति ।
तस्य कारणमाह स एव,

या सावित्री जगद्धात्री सैव मेधास्वरूपिणी ।
मेधाप्रसिद्धये पूज्या विद्यासिद्धिमभीप्सता ॥ इति ।

संग्रहेऽपि,

वेदग्रहणसामर्थ्ययुक्ता मेधाऽनुजायते ।
येन तन्मेधाजननकर्मोपदिशति स्वयम् ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्रादौ शौचविधिः ।

तत्र दक्षः,

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।
उभयोः करयोः सप्त एतच्छौच प्रकीर्तितम् ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ इति ।

आचमनं तु क्रमप्राप्तम् आह्निके द्रष्टव्यम् । दन्तधावनं तु नास्त्येव । दन्तधावननृत्तगीतादि ब्रह्मचारी वर्जयेदिति गौतमस्मरणात् ।

अथ स्नानम् ।

तत्र गौतमः,

अपामुपस्पर्शनमिति । उपस्पर्शनं स्नानम् । तदप्यहरहः कर्तव्यम् । तत्र विशेषमाह

दक्षः,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

विशेषान्तरमाह विष्णुः, दण्डवन्मज्जनमिति । दण्डवदित्यनेनाङ्गनैर्मल्यादि न कार्यमिति ध्वनितम् ।

तदाहापस्तम्बः,

नाप्सु श्लाघमानः स्नायादिति । इदं तु नित्यं स्नानपक्षे ।

पक्षान्तरमाह **गौतमः**,

एके गोदानादि । गोदानं नाम षोडशे वर्षे कर्त्तव्यं व्रतम्। तद् व्रतेषु चतुर्थमाश्वलायनानां द्वितीय छन्दोगानाम् ।

एके आचार्याः गोदानादि स्नानमिछन्ति न ततः प्राक् । दीक्षितवदस्यापि ब्रह्मचर्यदीक्षानियुक्तत्वात्। नित्यस्नानस्यायमार्थ प्रतिषेध । नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यम् । तत्र दण्डवदाप्लवनमेव ।

अथ संध्या ।

तत्र **संवर्तः**,

संध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥
तिष्ठन् पूर्वां जपं कुर्याद् ब्रह्मचारी समाहितः ।
आसीनः पश्चिमां संध्यां जपं कुर्यादतीव्रतः ॥

न विद्यते तीव्रता त्वरावत्ता यस्यासावतीव्रतः, अत्वरित इति यावत् ।

मनुरपि,

पूर्वां संध्यां जपस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

तिष्ठेत्पूर्वामासीनोत्तरां सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यत इति । अत्र विशेषमाह **गौतमः**, बहि संध्यत्वं चेति। सायंप्रातर्द्वे संध्ये यस्य ग्रामाद्बहिर्भवतस्स बहिस्संध्य तस्य भावः बहिस्संध्यत्वमिति ।

अथाग्निकार्यम् ।

तत्र **याज्ञवल्क्यः**,

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । इति ।

संवर्त्तोऽपि,

अग्निकार्यं च कुर्वीत मेधावी तदनन्तरम् । इति ।

मनुरपि,

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ इति ।

दूरादपरिगृहीतदेशात् ।

तथाचापस्तम्बः,

यथाकथंचन परिग्रहं मन्यते स्तेनो भवतीति । विहायसि अन्तरिक्षे ।

केचित्तु सायमेवाग्निकार्यमिच्छन्ति ।

तदाहापस्तम्बः,

सायमेवाग्नीन्धनमित्येके इति । अग्नीन्धनमग्निकार्यम् ।

लौगाक्षिरपि,

सायमेवाग्निमिन्धीतेत्येकइति ।

समिदाहरणविधिमाह बैजावापः,

पुरोऽस्तमयात्प्रातः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेदार्द्रामन्नाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकामः उभयामुभयकाम इति । अहिंसन्नुपयुक्तादधिकमच्छिन्दन् । पुरोऽस्तमयादिति वदता अस्तमिते सूर्ये समिदाहरणं निषिध्यते ।

तथाचापस्तम्बः,

नास्तमिते समिदाहरणायोपगच्छेदिति ।

अथ समिन्नियमः

वायुपुराणे,

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदलाभे ऽर्कवेतसौ ॥ इति ।

उक्तालाभे यस्य कस्यापि यज्ञियवृक्षस्य ग्राह्या। समाख्याबलात्।
तथा च ब्रह्मपुराणं,
शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः।
अश्वत्थोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा॥
शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञयाः।
आपस्तम्बः, नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यादिति।
सर्वकर्मसाधारणं समिल्लक्षणमाह कात्यायनः,
नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतरा क्वचित्।
न विमुक्ता त्वचश्चैव न सकीटा न पाटिता॥
प्रादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता॥
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः॥ इति।
अत्र विशेषमाह मरीचिः,
प्रागग्रास्समिधो देयास्ताश्च काम्येषु पाटिताः।
काम्येषु च सशल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः॥ इति।
अग्निकार्यकरणे ऽलौकिकं हेतुमकरणे च प्रत्यवायं दर्शयति

हारीतः,
पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन्ब्रह्मचारिणम्।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात्परिचरेद्धि तम्॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्नावादध्यात्समिधो न हि।
गृह्णीयात्तं तथा मृत्युरादध्यात्समिधस्ततः॥ इति।

अथाभिवादनविधिः॥

तत्र गौतमः,
स्वनाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादो ज्ञसमवाये इति। ज्ञसमवाये प्रत्यभिवादनाधिज्ञसमागमे।

अत्र विशेषमाह स एव, स्त्रीपुंयोगेऽभिवादनतोऽनियममेके। स्त्रीपुंयोगे जायापतिसमागमे। अभिवादनतः अभिवादने। सार्वविभक्तिकस्तसिः। एवं च तयोः समागमेऽभिवादने प्राप्ते प्रत्यभिवादनविधिज्ञस्यापि भर्तुरभिवादने यथोक्तो नियमो नास्ति किंतु नमस्कारमात्रमित्येकेषां मतम्।

मनुः,

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥
आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ इति।

ज्यायांसं वृद्धमभिवादयन्। अभिवादात्परम् अभिवादये इतिशब्दोच्चारणानन्तरम्। असौ अमुकनामाऽहमस्मीति स्वकीयं नाम विशेषमुच्चारयेदित्यर्थः। असाविति स्वं नामादिशेदिति हि यज्ञसूत्रे परिभाषितम्। अत्र ज्यायांसमित्यभिधानाद्यवीयसां पितृव्यमातुलादीनामभिवादने नायं प्रकारः। तत्प्रकारस्तु अग्रे वक्ष्यते। अत्र विप्रपदं क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणम्।

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥

इत्यनेन तेनैव क्षत्रियादीनामप्यभिवादकानामभिवाद्यकर्तृका-

नामयादिप्रश्नविधानात् । नामधेयस्येति । ये केचिदविद्वांसो नामधेयस्य पूर्वोक्तसंस्कृतेनोच्चारितस्याभिवादमेतेन वयमभिवादिता इत्येवं रूपमर्थं न जानते तान्, अभिज्ञा अपि नारीश्च प्रति स्वनाम हित्वा ऽभिवादयेऽहमित्येव ब्रूयात्तदपि चेन्नावबुध्यन्ते तदा लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्या इति द्योतयितुं प्राज्ञग्रहणम् । अभिवादनं विहितशब्देन नमस्कार इति वृद्धाः । पादसंग्रहणं चाभिवादनाद्भिन्नम् ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमित्यादिना

विमोच्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

इत्यनेन च तस्य मनुना पृथगभिधानात् । एतदभिप्रायेण कल्पतरुणा 'अथाभिवादनोपसंग्रहणे' इति द्विवचनेन प्रकरणमुपक्रान्तम् । हरिहरोऽपि गुरुषु पादोपसंग्रहणं, वृद्धतरेषु अभिवादनं, वृद्धेषु च नमस्कारं कुर्यादिति भेदमाह । भोःशब्दमिति । अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्तेऽभिवाद्यसम्बोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत् । यतो नाम्नामभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव· स्वरूपसत्ता भोभावो भोइत्यस्य शब्दस्य स्वरूपम् ऋषिभिः स्मृतः । तेनाभिवाद्यनामानुच्चारणेऽपि भोःशब्देनैव तत्संबोधनमुक्तं भवति । एवंचाभिवादयेऽमुकनामाहमस्मि भोः इत्येवाभिवादनवाक्यम् । कुल्लूकभट्टस्तु स्वनाम प्रोच्याहमयमस्मीति अभिवाद इति गौतमवाक्ये नामपदोच्चारणस्य कर्त्तव्यतयाऽप्रतीतेर्नामपदोच्चारणं नेच्छति । मेधातिथिस्तु अहमस्मीत्यनयोः समानार्थतया एकतरप्रयोगमेव मन्यते । अत एव गौतमवाक्येऽहमित्येव श्रूयते । तदुभयमपि

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।

इति मनूक्ताभिवादनवाक्यविरोधादुपेक्षितम् । भवामीत्य·

र्थेऽपि अस्मीत्यस्य क्रियापदरूपस्य साधुतया न वैयर्थ्यम् । आयुष्मानिति । अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः । अत्र सौम्यपदं देवदत्तादिपदवदभिवादकतत्तन्नामपरम् । अत एव द्वितीयार्द्धे प्रक्रान्तवाचिना अस्येत्यनेनाभिवादकनामानुवादेन तदन्तिमस्वरे प्लुतत्वं विधीयते । अन्यथा नामोच्चारणप्रापकविध्यन्तरकल्पनं प्रसज्येत । एतेनायुष्मान् भव सौम्यामुकेति प्रत्यभिवादनवाक्यरचनं यत् केषांचित्तत्परास्तम् । अकारश्चेति । अस्याभिवादकनाम्नोऽन्ते योऽकारः स प्लुत उच्चारणीयः । अकारपदमत्र स्वरमात्रोपलक्षणम् । नाम्नामदन्तत्वानियमाभावात् । अन्तत्वं च स्वरापेक्षम् । तच्च व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि संभवति।अत एव पाणिनिरपि प्रत्यभिवादेऽशूद्रे टेः प्लुतिं स्मरति । टिशब्देन च योऽन्त्योऽच् तदादिशब्दरूपमुच्यते । पूर्वाक्षर इति । अक्षरमत्र व्यञ्जनम् । तेन पूर्वमव्यहितपूर्वमक्षरं व्यञ्जनं यस्येत्यर्थः । तथाच यस्यान्त्यस्वरस्याव्यवहितपूर्वं व्यञ्जनं तिष्ठति स ततो विश्लिष्य प्लुतो नोच्चार्य्यः । किंतु तद्व्यञ्जनसंबद्ध एवेति सिद्धम् । प्लुतश्च त्रिमात्रस्य संज्ञा । इयं च व्याख्या मेधातिथ्याद्यनेकानुसारिणी ।

हरदत्तस्तु पूर्वाक्षरप्लुत इति मध्यमविसर्गरहितं पाठं पठित्वाऽस्य नाम्नोऽन्ते पूर्वाक्षरप्लुतो नामाक्षरेभ्योऽधिकोऽकारो वाच्यः॥ पूर्वाक्षरप्लुत इत्यकारस्य विशेषणम् । यस्मात्पूर्वमक्षरं प्लुतरूपं स तथोक्तः।अक्षरमित्यचोऽभिधानम्।अकारात्पूर्वो योऽच् स प्लुतो वाच्यः । तेन व्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । तत्राव्यञ्जनव्यवधाने यथा ऽऽयुष्मान् भव सौम्य हरदत्ता३अ, व्यञ्जनव्यवधाने यथा आयुष्मान् भव सौम्य अग्निची३द इति प्रयोग इति व्याख्यातवान् । अत्र विप्रपदं क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणम् । क्षत्रियवैश्यौ

माति प्रत्यभिवादनवाक्येऽन्तिमस्वरप्लुतत्वविकल्पस्य स्त्रीशूद्रौ माति प्रत्यभिवादनवाक्ये चान्त्यस्वरप्लुतत्वनिषेधस्य व्याकरणेऽभिधानात् । तेनैवं प्रत्यभिवादनवाक्यम्, आयुष्मान् भव देवदत्ता३इति । व्यञ्जनान्तस्य तु आयुष्मान् भव सोमशर्मा३न् इति । अत्रायुष्मान् भव सौम्येतीतिशब्द प्रकारे । तेनायुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिर जीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धः सिद्धो भवतीति मेधातिथिः । यो न वेत्तीति । योऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानाति स नाभिवाद्यः । अभिवादनानुरूपं प्रत्यभिवादनं च यन्नाम्नाऽभिवादनं क्रियते तन्नामान्त्यस्वरप्लुतिरूपम् । अत्र निषेधोऽपि नामग्रहणपूर्वकाभिवादनस्यैव । नामधेयस्येत्यादिना पूर्ववचनेन अहं भो इति शब्देन तस्यापि समाननीयत्वस्योक्तत्वात् । अत एव यथा शूद्र इति दृष्टान्तोऽपि संगच्छते । तस्यापि नवतिवर्षोत्तरं शूद्रोऽपि दशमीं गत इत्यनेन मानार्हत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्यभिवादनं चाभिवादितेन गुर्वादिना विहितशब्देनाशीर्वचनमिति ।

अभिवादयेदिति वाक्यशेषे वसिष्ठः, यो विद्यादभिवदितुमयमहं भो इति ब्रूयाद्यश्च न विद्यात्प्रत्यभिवादनमामन्त्रिते स्वरोऽन्त्योऽस्य प्लवते संध्यक्षरमप्रगृह्यमायाउभावं च यथा भोभा३इति । अस्यार्थः । यो विद्यादभिवदितुमिति । अभिवादने कृते प्रत्यभिवादनं कर्तुं यो जानीयात्तं स्वनामविशेषग्रहणेनाभिवादयेत् । अयमहं भो इति । यस्तु न जानीयात्प्रत्यभिवादन त प्रत्ययमहं भो इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । चकारात् स्त्रियश्च । नामधेयस्येत्यादिपूर्वलिखितमनुवचनैकवाक्यत्वात् । प्रत्यभिवादनवाक्ये अभिवादकनामोच्चारणे विशेषमाह । आमन्त्रिते इत्यादि । आमन्त्रिते संबोधनप्रथमान्ते । अस्यनाम्नोऽन्त्यः स्वरः प्लवते त्रिमात्रः कार्यः ।

अप्रगृह्यं प्रगृह्यसंज्ञारहितं यत्संध्यक्षरम् एकारादिचतुष्टयं तव आईभावम् आऊभावं चकारात्प्लुतिं च, प्रपद्यतइति शेषः। तत्र च स्थानेऽन्तरतम इति न्यायात्कण्ठ्यतालव्ययोरेकारैकारयोः कण्ठ्यतालव्यरूप आईभावः। कण्ठ्यौष्ठ्ययोरोकारौकारयोः कण्ठ्यौष्ठ्यरूप आऊभावः। उदाहरणमाह यथा भो भाविति। आमन्त्रितभोःशब्दस्यौकारस्याप्रगृह्यस्याउभावे कृते भाउपदं निष्पन्नं भवति। इतिशब्दः प्रकारे। यथा आमन्त्रितस्य गङ्गे इत्यस्य गङ्गाइ, तथा आमन्त्रितस्य पटो इत्यस्य पटाउ। प्रगृह्ये तु न भवति। यथोभयामन्त्रणे गङ्गायमुने इत्यत्र।

आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेतोरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः, प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वर्णानाम्।

अत्र बाहुपदं पाणिपरम्। तत्प्रसारणं च शिरःसंयोगार्थम्। तेन ब्राह्मणस्य कर्णपर्यन्तं शिरसो नमनं, क्षत्रियस्य हृदयपर्यन्तं, वैश्यस्य नाभिपर्यन्तं, शूद्रस्य ऊर्वादिपादपर्यन्तमिति गम्यते। उरो वक्षः। मध्यं नाभ्युपलक्षितो देशः। नीचैरिति नीचैस्त्वं मध्यापेक्षया। प्राञ्जलिरिति सर्वान्वयि। प्लावनं प्लुतिकरणम्। नाम्नो नाम्नोऽन्त्यस्वरस्येत्यर्थः। अभिवादनस्य प्रत्यभिवादने अभिवादनोत्तरं क्रियमाणे प्रत्यभिवादने इत्यर्थः। अभिवादने इति सप्तम्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः। अभिवादने व्याकरणे स्मृतौ वा कुत्रापि प्लुतत्वास्मरणात्। चकारस्त्वनर्थकः। एवमेव तद्वाख्ये हरदत्तोऽपि। पूर्वेषां शूद्रात्पूर्वेषां वर्णानाम्।

ब्राह्मणादीनामभिवादकानां प्रकारान्तरमाहाश्वलायनः,

वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम्।
हस्तेन कर्णौ हस्ताभ्यां गुरूणामभिवादनम्॥

वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत्।
जानुप्रभृतिपादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

अथोपसंग्रहणविधिः ॥

तत्र मनुः,

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहण गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

व्यत्यस्तपाणिना विपरीतस्थापितसव्यदक्षिणपाणिना। सव्यो दक्षिणश्च प्रकरणात्पादः। तथा च सव्येन पाणिना गुरोः सव्यः पादः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः पाद इत्यर्थः।

गुर्वधिकारे पैठीनसिः, उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत्। दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासोऽयं शिष्टसमाचारात्। अत्र गुरोर्न्यस्तपादत्वे पाणिव्यत्यासो न कार्यः। पाणिव्यत्यासस्य दृष्टार्थत्वादिति वदन्ति।

बौधायनः, दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंग्रहणं दीर्घमायुः स्वर्गं चेप्सतः काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणानुज्ञातो ऽसावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थमधस्ताज्जान्वोरापद्भ्यामिति। दक्षिणं गुरोर्दक्षिणं पादं दक्षिणेन स्वदक्षिणपाणिना। एवं सव्यं सव्येनेत्यत्रापि बोध्यम्। मनःसमाधानार्थम् अभिवाद्यावधानार्थम्। अधस्ताज्जान्वोरापद्भ्यामिति। जानुनी आरभ्य पादपर्यन्तमित्यर्थः। स्पृशेदिति शेषः। अधस्तादित्यादिकं दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येनेत्यनेनान्वयि। तथाचैवं यत्स्पृशेत्तदुपस्पर्शनमित्यर्थः।

आपस्तम्बः, उदितआदित्ये आचार्येण समेत्योपसंग्रहणं सदैवाभिवादनम् उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके। दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यभिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयादुभा-

भ्यामेवोभावपि पीडयत उपसंग्राह्याविसेके । सदैवेति । अन्यदा सर्वदाऽभिवादनमेव न तूपसंग्रहणम् । अन्यदाऽप्याचार्यस्योपसंग्रहणं कार्यमित्येकेषां मतमाह।उपसंग्राह्य इत्यादि।उपसंग्रहणप्रकारमाह।दक्षिणेनेत्यादि । अध्यभिमृश्येति।अधिशब्द उपरिष्टादित्यर्थे।तेनाधस्तादुपरिष्टाच्चाभिमृश्येत्यर्थः।सकुष्ठिकं सगुल्फम्।साङ्गुष्ठमित्यन्यइति हरदत्तः।उपसंगृह्णीयात् उक्तमुपसंग्रहणं कुर्यादित्यर्थः । अन्येषां मतमाह । उभाभ्यामिति। उभाभ्यां पाणिभ्यामाचार्यस्योभावपि पादौ पीडयत एव माणवकादेः उभावपि पादावुपसंग्राह्यावित्यर्थः । पीडयत इति कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी ।

वसिष्ठः,गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम् ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ये चैव पादग्राह्यास्तेषां च भार्या गुरोश्च मातापितराविति । ऋत्विगादीन् कनिष्ठान् ये च पादग्राह्याः पादोपसंग्रहणयोग्याः पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये स्मृत्यन्तरोक्तास्तानपि कनिष्ठान् तेषां भार्या गुरोश्च मातापितरौ च प्रत्युत्थायाभिवादयेत् । अभिवादनं चात्र संभाषणम् । मनुबौधायनाभ्यां तथाऽभिधानात् ।

तथाह मनुः,

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

गुरूनिति ज्ञानशब्दोऽत्र ज्ञानज्येष्ठादिपरः । भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकथनात् ।

बौधायनः, ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणमिति । न च संभाषणाभिवादनयोः समुच्चय एवास्त्विति वाच्यम् । गौतमेनाभिवादननिषेधात् ।

यथाह गौतमः,ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्या इति । ऋत्विगादीनामात्मनो यवीयसां प्रत्युत्थानमात्रेण पूजा कार्या न पुनस्तेऽभिवाद्या इति हरदत्तः । कल्पतरुमाधवाचार्यावप्येवम् । अन्ये तु अभिवादनसंभाषणयोर्द्वयोरपि स्मरणाज्ज्ञानज्येष्ठानां ससंभाषणमभिवादनमन्येषामभिवादनमात्रमिति वदन्ति ।

आपस्तम्बः,

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादयेत्तूष्णीं वोपगृह्णीयादिति। अभिवादयेत् अभिभाषेत । उपगृह्णीयात् उप समीपे गृह्णीयादङ्कपाल्यादिनेति कल्पतरुः ।

गौतमः,

गुरोः पादोपग्रहणं प्रातरिति ।

गुर्वधिकारे पैठीनसिः,

उभाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिण सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् ।

आपस्तम्बः,

गुरोस्तिष्ठन् प्रातरभिवादनमभिवादयदमावहं भो इति । समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक् प्रातराशात्प्रोष्य च समागमे स्वर्गमायुश्चेप्सन् । अभिवादयेत् कुर्यात् । प्रातराशात् प्रातर्भोजनात् ।

गौतमः,

पादोपसंग्रहणं समवायेऽन्वहमभिगम्य तु विप्रोष्य मातृपितृतत्सबन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां च सन्निपाते परस्येति । वक्ष्यमाणानां मात्रादीनां समवाये सगमे प्रतिदिनं पादोपसंग्रहणं कार्यम् । अभिगम्येति । विप्रोष्य स्वय विप्रवासं कृत्वा तेषां विप्र-

वासे वा ते मातृपित्रादयो यत्र स्थितास्तत्राभिगम्य पादोपसं-ग्रहणं कार्यम् । तत्सबन्धूनामिति । मातृपितृसमानजातीयबन्धूनां मातुलमातामहपितृव्यपितामहप्रभृतीनामित्यर्थ इति कल्पतरुः । हरदत्तस्तु तद्बन्धूनामिति पठित्वा तद्बन्धवो मातुलमातृष्वसृपितृ-व्यपितृष्वस्रादय इति व्याख्यातवान् । पूर्वजानां ज्येष्ठभ्रातॄणाम्, विद्यागुरूणाम् आचार्योपाध्यायादीनाम्, तद्गुरूणाम् आचार्या-दीनां सन्निपाते पूर्वोक्तानां मात्रादीनां युगपदेकत्रावस्थाने परस्योत्कृष्टस्य प्रथममुपसंग्रहणं कार्यमित्यर्थः । गुरूणां तारतम्यं चाग्रे वक्ष्यते ।

तथा, नाविप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनामिति । प्रागुक्तस्य "पादोपसंग्रहणं समवाये ऽन्वह"मित्यस्यापवादोऽयम् । मात्रादीनां त्वविप्रोष्यापि प्रत्यह पादोपसंग्रहणं कार्यम्, तद्व्य-तिरिक्तानां तु विप्रोष्यैव ।

स्मृत्यन्तरमपि,

उपसंग्रहणं कुर्याद्भगिन्या मातुरेवच ।

तथा पितृव्यभार्याणां समवाये ऽन्वहं द्विजः ॥

तथा, नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वश्र्वाश्चेति । विप्रोष्य प्रत्यागतेनाप्यासामुपसंग्रहण न कार्यम् । अत्र भ्रातृभार्या अस-वर्णा ज्ञातव्या ।

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धयोषितः ॥

इति मनुना सवर्णाया उपसंग्रहणस्याभिहितत्वात् । अत्र श्वश्र्वा उपसंग्रहणनिषेधो युवतिश्वश्रूपरः ।

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥

इति मनुना श्वश्र्वा गुरुपत्नीतुल्यत्वाभिधानेन तस्या उपसंग्रहणस्यानुमतत्वात्। युवत्याश्च गुरुपत्न्याः पादोपसंग्रहणनिषेधो मनुनैव दर्शितः।

यथा,

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः। इति।

पितृभगिन्यादीनामपि उपसंग्रहणं कार्यं, भ्रातृभार्योपसंग्रहणमुक्त्वा तासामपि मनुना मातृतुल्यत्वाभिधानेनोपसंग्रहणस्यानुमतत्वात्।

यथा,

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी॥ इति।

प्रत्युत्थेया नाभिवाद्या इत्यनुवृत्तौ पुनर्गौतमः, तथाऽन्यः पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनेति। यथा ऋत्विक्श्वशुरादिपूर्वसूत्रोक्ता यवीयस ऋत्विगादयः प्रत्युत्थेया नाभिवाद्यास्तथाऽयमपि। अन्यः अनन्तरसूत्रोक्तेभ्य ऋत्विगादिभ्योऽन्यः। पूर्वो वयसाऽधिकः। पौरः समानपुरवासी। अशीतिकावरः। अशीतिरेवाशीतिका सा अवरा अवधित्वेन यस्य स तथेत्यर्थः। एवं भूतः शूद्रोऽप्यपत्यसमेन ब्राह्मणादिना प्रत्युत्थेयो नाभिवाद्य इत्यर्थः। अपत्यसमेनेत्यनेन तस्य यवीयस्ता दर्शिता। कल्पतरुस्तु शूद्रो यदि पितृसखो भवति सख्युः पिता वा भवति तदाऽपत्यसमेन ब्राह्मणेन प्रत्युत्थेय इत्यर्थ इत्याह। अत्र शूद्रग्रहणमवरवर्णोपलक्षणम्। ततश्च शूद्रस्त्रिभिरपि वर्णैर्वैश्यो द्वाभ्यां क्षत्रियो ब्राह्मणेनैवेति सिध्यति। ब्राह्मणादिस्तु पूर्वोक्तगुणविशिष्टः क्षत्रियादिना प्रत्युत्थेयो नाभिवाद्यः।

यदाह स एव,

अवरोऽप्यार्यः शूद्रेणेति । अवरो यवीयान् आर्यस्त्रैवर्णिकः शूद्रेण पूर्वोक्ताशीतिकावरत्वादिगुणविशिष्टेन, प्रत्युत्थेयो नाभिवाद्य इत्यनुषङ्गः । अत्रापि शूद्रग्रहणमवरवर्णोपलक्षणार्थम् । ततश्च शूद्रेण त्रयो वर्णा वैश्येन द्वौ क्षत्रियेणैक इति यवीयांसः प्रत्युत्थेया नाभिवाद्या इति सिध्यति ।

सांख्यायनगृह्यम्,

अहरहराचार्यायाभिवादयेद् गुरुभ्यश्च, समेत्य श्रोत्रियस्य, प्रोष्य प्रत्येत्याश्रोत्रियस्य समेत्य दैववशात्समागमे । अश्रोत्रियस्य तु प्रोष्य प्रत्येत्य न तु दैववशात्समागमेऽपीत्यर्थः ।

पैठीनसिः,

लौकिकं वैदिकं वाऽपि यच्चान्यद्धर्मसंहितम् ।
यतो विद्यागमं कुर्यात्तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
धर्मसंहितं धर्मसंबद्धं, विद्यागमं विद्याग्रहणम् ।

मनुः,

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं त पूर्वमभिवादयेत् ॥
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥
ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविरआयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ इति ।
लौकिकम् अर्थशास्त्रीयादि । आध्यात्मिकं ब्रह्मप्रतिपादक-

शास्त्रीयादि । पूर्वं वहुमान्यसमवाये प्रथमम् । एतेषां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् । वर मनाक्प्रियः ।

देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीरं मनाक्प्रिये ।

इत्यमरकोषात् । सुयन्त्रितः शास्त्रनियन्त्रितात्मा । सर्वाशी सर्वविक्रयीति निषिद्धक्रियाशीलोपलक्षणम् । शय्येति । शय्या चासनं चेति शय्यासनं, जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः, तस्मिन् । श्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना वा ऽध्याचरिते असाधारण्येनाङ्गीकृते । न समाविशेत् नासीत । अध्याचरिते इति विशेषणसामर्थ्यात्तदङ्गीकारकालपर्यन्त निषेधोऽयम् । स्वय शय्यासनस्थश्चेत् श्रेयसि समागते प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् । अनेन च वचनेन प्रत्युत्थानमात्र विहितम् ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ।

इत्यनेन पुनरासनादित्यागो विधास्यते इत्यर्थभेदादेवापौनरुक्त्यम् । मेधातिथिस्तु अगुरुविषयमिदं वाक्य, यानासनस्थ इत्यादिवक्ष्यमाणं तु गुरुविषयमित्याह । अत्रार्थवादमाह । ऊर्ध्वमिति । उत्क्रामन्ति देहाद् वहिर्गन्तुमुद्यता भवन्ति । आयति आगच्छति । तान् प्राणान् ।

भविष्यपुराणे,

अभीति भगवान् विष्णुर्वादयामीति शंकरः ।
द्वावेतौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

गुर्वधिकारे मनुः,

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् ॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ॥
श्रेयःसु गुरुवद् वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥
कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्॥ इति ।

प्रतिवाते इति । गुरुदेशाद्यत्र वायुरायाति स प्रतिवातः । स्वदेशाद्यत्र वायुर्गच्छति सोऽनुवातः । तत्रोभयत्रापि गुरुणा सह नोपविशेत्। असंश्रवइति । यत्रोक्ते गिरं गुरुर्न शृणोति तत्र

स्थित्वा गुरुमुद्दिश्य न किंचिदपि ब्रूयादित्यर्थः । फलकं काष्ठ-निर्मितं दीर्घासनम् । अनिसृष्टोऽनियुक्तः । स्वान् गुरून् पितृ-व्यादीन्। विद्यागुरवः आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायाः । नित्या सार्वकालिकी । स्वयोनिषु पितृव्यादिषु । हितं धर्मतत्त्वम्। श्रेयःसु विद्यादिश्रेष्ठेषु । आर्येषु ज्येष्ठेषु । गुरुस्ववन्धवो गुरुपितृव्या-दयः । अध्यापयन् अध्यापनसमर्थः । यज्ञकर्मणि गुरुवन्मानम-र्हतीत्यन्वयः । गुरुवत्सर्वपूजाया आप्तायामपवादमाह । उत्साद-नमित्यादि । गात्रोत्सादनं गात्रोद्वर्त्तनम् । पूर्णविंशतिवर्षेणेति यौवनोपलक्षणम् । अत एवाग्रिमश्लोके युवेति वक्ष्यति ।

शातातपः,

अभिवाद्यो नमस्कार्यश्शिरसा वन्द्य एवच ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथचन ।
ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।
सवर्णैस्तु सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥ इति ।

स्वस्ति कुर्यादिति । आशिषं कुर्यादित्यर्थः । स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादावि‌ति कोषात् । अत्र ब्राह्मणपदं उत्तमोपलक्षणम्। सर्ववर्णपदं हीनपरम् । सवर्णैः अपकृष्टैः। सवर्णानाम् उत्कृष्टानाम् ।

पठन्ति च

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ।
प्रणम्य दश विप्रांस्तु ततः पापात्प्रमुच्यते ॥
अप्रणामगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

देवीपुराणे,

शूद्रोऽपिचाधिकाराढ्यो वादाक्षरसुगर्वितः ।
महापातकतुल्यं तु लभते विनयादृते ॥ वादस्तर्कः ।

हारीतः,

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिभाषेताभिभाषेत गुरून् ब्राह्मणांश्च न प्रागाहाराद् वृषलान् इति । अन्यं प्रणामकर्तुः ।

आपस्तम्बः। विषमगताय गुरवे नाभिवाद्यम्, अन्वारुह्याभिवादयेत्। तथा अप्रयतेन नाभिवाद्यम्। तथा, अप्रयताय। अप्रयतश्च न प्रत्यभिवादयेत्। प्रतिवयसः स्त्रियश्च। तथा, सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्नाभिवादयेदिति। विषमगताय उच्चस्थानगताय नीचस्थानगताय वा । अन्वारुह्य आरुह्य अवरुह्य वा । प्रतिवयसः अनधिकवयसः । सोपानदादिषु त्रिष्वपि नकारः संबध्यते । अवहितपाणिः । वस्त्वन्तरासक्तपाणिः ।

गौतमः, सोपानत्कश्चासनाभिवादननमस्कारान् वर्जयेत् । आसनम् उपवेशनम् । कैश्चित्तु अशनमिति पठित्वा भोजनमिति व्याख्यातम्। नमस्कारोऽभिवादनाद्भिन्नो देवब्राह्मणाद्युद्देश्यकः।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेन्न भैक्ष्यं चरन्न पुष्पादिपाणिर्नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न परिषन्मध्ये स्वैरवाक् । स्वैरवाक् मन्दवाक् ।

विष्णुः,

सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत् ॥

बौधायनः, समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यच्चान्यदप्येवंयुक्तं न समवाये इति । समिद्धारी समिधो वहन् इति कल्पतरुः । पारिजाते तु समिद्धारीति पठित्वा समिद्धार-

वान् इति व्याख्यातम् । एवमुक्त समिदादियुक्तं, तन्नाभिवादयेदित्यर्थः । यच्चान्यदिति सामान्ये नपुंसकम् । समवाय परिषादे ।

लघुहारीतः,

जपयज्ञजलस्थश्च समित्पुष्पकुशानलान् ।
उदकुम्भं च भैक्ष्यं च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥
कुशपुष्पसमिद्वारिमृदन्नकृतपाणिकः ।
जपहोमौ च कुर्वाणो नाभिवाद्यः कथचन ॥

यमः,

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि धर्मवित् ।
सुरां पिबेति वक्तव्यमेव धर्मो न हीयते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्यमिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥
यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।
यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता॥इति।
अभिवादे, कृते सति । पूर्वं प्रथमत एव ।
अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

इत्याशिषः प्रस्तुतत्वात् । सा आशीः स्वस्तीत्यभिसंज्ञितेति संबन्धः ।

मनुयमौ,

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

आपस्तम्बः, कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेदनामयं क्षत्रियं प्रनष्टं वैश्यमारोग्यं शूद्रं, नामभाष्य श्रोत्रियमभिनन्देदरण्ये च

स्त्रियमिति। श्रोत्रियो वेदाध्यायी तदर्थानुष्ठाता च। अरण्ये स्त्रियं भयादिनिवृत्त्यर्थम्।

यमः,

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम्।
हन्त्येकसप्ततियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन्॥

युगं जन्म। अब्रुवन् अवज्ञया ऽसंभाषमाणः।

आपस्तम्बः,

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति।

मनुः,

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्।
अब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥

सख्यमिति मान्यताव्यावृत्त्यर्थम्।

दशभिरब्दैराख्यायते इति दशाब्दाख्यम्। अयमर्थः। एकपुरवासिनामधिकतरविद्यादिगुणरहितानां दशाब्दपर्यन्तं ज्येष्ठत्वे सत्यपि सखेत्येवमाख्यायते न त्वभिवाद्यः। पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिवासेऽप्येवं भवति। गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं, श्रोत्रियाणाम् अब्दपर्यन्त, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन ज्येष्ठत्वे सति सख्यम्। अपिरेवार्थे। सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः।

तथा,

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥

अस्यार्थः। प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयाप्रभृति अवभृथस्नानात्पूर्वं कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः। किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरभिभाषेत। यथा भो दीक्षितेति।

तथा,

परपत्नी तु या स्त्रीस्यादसंबद्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीतिच ॥

विष्णुः,

जन्मप्रभृति यत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत्।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात् ॥ इति।

माधवीये श्लोकापस्तम्बः,

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥

अन्यान्यपि वचनानि तत्रैव,

पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम्।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा।
भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेद्द्विजोत्तम ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम्।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥
स्रुवपाणिकमनाज्ञानमशक्तं रिपुमातुरम्।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तत्रैव शातातपः,

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम्।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥ इति।

एतदनन्तरं निबन्धान्तरे वचनानि दृश्यन्ते ॥

यथा,

सन्न्यस्याभिवादे च विप्रस्यैव विधीयते।
शूद्राभिवादने कार्यं त्रिरात्रं तु द्विजातिभिः ॥

स्त्रियमिति । श्रोत्रियो वेदाध्यायी तदर्थानुष्ठाता च । अरण्ये स्त्रियं भयादिनिवृत्त्यर्थम् ।

यमः,

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।
हन्त्येकसप्ततियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ॥

युगं जन्म । अब्रुवन् अवज्ञयाऽसंभाषमाणः ।

आपस्तम्बः,

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।

मनुः,

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
अब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

सख्यमिति मान्यताव्यावृत्त्यर्थम् ।

दशभिरब्दैराख्यायते इति दशाब्दाख्यम् । अयमर्थः । एकपुरवासिनामधिकतरविद्यादिगुणरहितानां दशाब्दपर्यन्तं ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्येत्येवमाख्यायते न त्वभिवाद्यः । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिवासेऽप्येवं भवति । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं, श्रोत्रियाणाम् अब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन ज्येष्ठत्वे सति सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ।

तथा,

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

अस्यार्थः । प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयाप्रभृति अवभृथस्नानात्पूर्वं कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः । किन्तु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरभिभाषेत । यथा भो दीक्षितेति ।

तथा,

परपत्नी तु या स्त्रीस्यादसंबद्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीतिच ॥

विष्णुः,

जन्मप्रभृति यत्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात् ॥ इति ।

माधवीये श्लोकापस्तम्बः,

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः ।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥

अन्यान्यपि वचनानि तत्रैव,

पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।
भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेद्द्विजोत्तम ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥
स्रुक्पाणिकमनाज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तत्रैव शातातपः,

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥ इति ।

एतदनन्तरं निबन्धान्तरे वचनानि दृश्यन्ते ॥

यथा,

क्षत्रवैश्याभिवादे च विप्रस्यैव विधीयते ।
शूद्राभिवादने कार्यं त्रिरात्रं तु द्विजातिभिः ॥

रजकादिषु चान्द्रं स्यादिति संग्रहकृन्मतम्।
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् ॥
नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ।
सर्वे चापि नमस्कार्याः सर्वावस्थाश्च सर्वदा ॥

त्रिदण्डिनमिति यतिमात्रोपलक्षणम् । सर्वेचापीति। अशुच्यवस्थास्थिता अपि नमस्कार्या भवन्ति। अभिवादनं परं तदवस्थायां निषिद्धमित्यर्थः ॥

मात्स्ये,

पतिता गुरवस्त्याज्या माता चैव कथंचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेभ्यो माता गरीयसी ॥

पतिताया भार्याया गृहवासपरिपोषणविधानं स्त्रीस्वातन्त्र्यनिषेधमूलकतया सर्वस्त्रीधारणमिति स्थितौ वचनमिदं नमस्कारादिविषयमिति वदन्ति ।

पठन्ति च,

मातुः पितुः कनीयांसं न नमस्येद्वयोऽधिकः ।
नमस्येत्तु गुरोर्भार्यां भ्रातृजायां विमातरम् ॥

विद्याऽऽकरवाजपेयिधृतं वचनम्,

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।
मूर्खं चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ।

अत्र विद्वांसमित्यादावभिवादयेदित्यस्यान्वयः । एवं च पूर्वोलिखितैकहस्ताभिवादननिषेधो मूर्खव्यतिरिक्तपर. । केचित्तु

ज्येष्ठो यदि नमः कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।
जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इतिवचनं पठित्वा

ज्यायानपि कनीयांसं संध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना पुत्रं च शिष्यं च तथैव दुहितुः पतिम् ॥

इति पठ्यमानवचनात्तस्य संध्याकालातिरिक्तकालविषय-
कत्वं वर्णयन्ति ।

यत्तु,

प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ।

इति भागवतवचनं तद्वैष्णवविषयम् ।

माधवीये विष्णुपुराणं,

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून् ॥

अत्राशीर्नमस्कारयोर्हरिहरपद्धतिधृतवचनाद्व्यवस्थितो विकल्पः।

यथा,

आशीर्वाच्या नमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ।

एवंच कनिष्ठो नमस्कुर्वतोऽपि प्रतिनमस्कारमेव कुर्यान्नाशिषः।

तथा,

ज्येष्ठे कनिष्ठो यो मोहात्स्वस्तिवाचं करोति वै ।

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं यत्त्रिधा कृतम् ॥

स्वस्तिवाचम् आशीर्वचनम्।अयं च निषेधो नमस्कारानन्तर-
विहिताशीर्वचनविषयकः । आशीर्वादान्तरे शिष्टाविगानात् ।
पुत्रादिभिन्नकनिष्ठप्रवर्णेषु तूभयं विधेयं सदाचारादिति केचित् ।

गौतमः,

भोभवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातः । अत्राहःशब्दः
संवत्सरवाचक इति हरदत्तः । एकस्मिन् वत्सरे जातो यो वयस्यः
स भोभवन्नित्यनयोरन्यतरेण शब्देन सभाष्यः । तथा दशवर्ष-
वृद्धः पौरः, पञ्चभिः कलाधरः, श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः । पौरः
एकपुरवासी । कलाधरः कलाभिज्ञः । चारणः महाध्यायी । एते

सर्वे भोभवन्निति संभाष्याः नाभिवाद्याः । तथा राजन्यवैश्य-कर्मविद्याहीनाः । कर्मशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । राजन्यकर्मा वैश्यकर्मा ब्राह्मणोऽपि राजन्यकर्मणा वैश्यकर्मणा वा जीवन्नस-न्तरद्धोऽपि भोभवन्निति संभाष्यो नाभिवाद्यः । विद्याहीनो वृद्धोऽपि विद्याधिकेन तथा संभाष्यो नाभिवाद्यः । तथा दीक्षितश्च प्राक् क्रयात् । वयस्यविषयमिदम् । दीक्षितश्च वयस्यः सोमक्रयात् प्राक् तथा संभाष्यः । ततः परं वृद्धवन्मान्यः ।

अथ मान्याः ।

तत्र शंखलिखितौ,

अथ मान्याः पिता माता पितुर्भार्या ज्येष्ठो भ्राता भगिनी ज्येष्ठः श्यालः पितुः सखा गुरुराचार्यः पितृव्यमातुलश्वश्रूश्वशुर-वृद्धा इति । पितुर्भार्या विमाता ।

विष्णुः,

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥

राजर्त्विक् श्रोत्रियो ऽधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसंबन्धिनश्चाचार्यवत्प्रतिपूजनीयाः प-त्न्यश्च तेषां सवर्णाः मातृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा चेति । अधर्म-प्रतिषेधी । अधर्मात्यो निवारयति ।

हारीतः,

गुरुशुश्रूषा नाम ज्ञानधर्मार्थं निमित्तं क्रियते । तत्र ज्ञानाने-ष्करार्थं गुरुशुश्रूषां कुर्यात् । दिविष्ठा भूमिष्ठाश्च खलु गुरवो, ऽग्न्यादयो देवा दिविष्ठास्तेषां जपहोमार्चनादिभिः शुश्रूषां कुर्यात् । भूमिष्ठाः खलु गुरवो यथा ब्राह्मणो मातापितरौ ज्येष्ठो भ्राता ज्येष्ठस्य पत्नी उपाध्याय उपाध्यायपत्नी दीक्षितः यत्र

जितो राजा वयोवृद्धो ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धश्चेति। तेषामभिगमनाभि-
वादनासनार्घातिथ्यादिभिः शुश्रूषां कुर्यात्। एवं ह्याह,

मूलं धर्मस्य गुरवो ज्ञानस्य तपसस्तथा ।
तस्माद्धि गुरवः सेव्याः पुरुषेण प्रयत्नतः ॥
भूमिष्ठा गुरवो येषां तुष्यन्ति सततं नृणाम् ।
देवा हि तेषां तुष्यन्ति नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥
अतुष्टा गुरवो येषां प्रणष्टास्ते नराधमाः ।
तुष्टास्तु येषां गुरवस्तेषां सर्वाः समृद्धयः ॥
गुरुमन्युप्रदग्धानां न शुभा विद्यते गतिः । इति ।

दीक्षितः सोमक्रयादनन्तरम्। तत्पूर्वं तु दीक्षितश्च प्राक् क्रया-
दिति गौतमेन तस्य वयस्यत्वाभिधानात्। राजा चात्र मही-
पतिर्न तु क्षत्रियमात्रम् । देवलवचनैकवाक्यत्वात् ।

यथाऽऽदेवलः,

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।

गुर्वी गुरुपत्नी । ज्येष्ठा, भगिनीति शेषः ।

तथा,

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा ।
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
नैतैरुपाविशेत्सार्धं विवदेन्नात्मकारणात् ॥
उद्दिष्टं साधयेदर्थं प्रतिषिद्धं च वर्जयेत् ।

उद्दिष्टमादिष्टम् । तथा,

तत्पूज्यान् पूजयेन्नित्यं व्यसने न परित्यजेत् ।
क्रोधं वाग्दण्डपारुष्ये उत्सेकं वैकृतान् स्वरान् ॥
नर्म हासं विलासं च वर्जयेद् गुरुसन्निधौ ।
जीवितार्थमपि द्वेषं गुरुभिर्नैव भावयेत् ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।

व्यसने विपदि। उत्सेको गर्वः। नर्म क्रीडाम्। हासं परिहासम्। विलासं शृङ्गारचेष्टाम् ।

तथा,

गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजितव्या विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत्पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पित्रा समो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारो हि न कथंचन विद्यते ॥
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवम् ॥

तेषां पञ्चानाम्। तेषां त्रयाणां मध्ये। तान् पञ्चाह । य इत्यादि। भावयति उत्पादयति । भर्त्ता पोषकः । वक्तारम् अध्यापकम् । विसृष्टः प्रस्थापितः । तथा,

यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥
तस्मात्पितृवदाराध्यो गुरुर्ज्येष्ठो हितार्थिभिः ।
तस्य प्रसादान्मर्त्यो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥
पुंसा धर्मनिविष्टेन पूज्यो भर्ता हि सर्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेषामथाक्षयान् लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
योऽन्तर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेषु हि त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
नैतैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥

तथा,

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यत्समाचरेत् ।
तेषां नित्यं तु शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥
तेषामनुपरोधेन पारक्यं यद्यदाचरेत् ।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
एष धर्मः परस्तस्मादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
विप्र इत्यनुवृत्तौ शातातपः,
अभिवाद्यो नमस्कार्यः पादयोर्वन्द्य एव च ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ॥
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।

भविष्यपुराणे प्रथमे मनुश्च,

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥
इत्येवं क्षत्रियपिता वैश्यस्यापि पितामहः ।
प्रपितामहश्च शूद्रस्य प्रोक्तो विप्रो मनीषिभिः ॥

मनुर्विष्णुश्च,

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

वित्तं न्यायार्जितं धनम् । बन्धुः पितृव्यादिः । वयो ऽधिकम् । कर्म श्रौतं स्मार्त्तं च । विद्या तत्त्वज्ञानम् । मान्यस्थानानि । मान्यत्वकारणानि ।

तथा,

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां पूर्वोक्तानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पूर्वमप्यधिकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोऽधिकान्मान्यः । वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोर्वित्तादिमत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । प्रकर्षश्च वित्तस्य न्यायार्जितत्वादिः । बन्धोरन्तरङ्गत्वादिः । वयसः अत्याधिक्यादिः । कर्मणः सर्वाङ्गसंपन्नत्वादिः । विद्याया विधिवद्ग्रहणादिः । दशमीं नवत्यधिकावस्थाम् । शतवर्षाणां दशधा

विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति । एतादृशः शूद्रोऽपि द्विजानां मान्य इत्यर्थः ।

वसिष्ठः,

विद्या वित्तं वयः संवन्धाः कर्म च मान्यं तेषां समवाये पूर्वं पूर्वं गरीयः । संवन्धा बान्धवः ।

गौतमः,

वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि, श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेश्चेति । जातिराभिजात्यं आधिरथ्यापादिका ब्राह्मण्यादिर्वा । श्रुतं सार्थसाङ्गवेदाध्ययनम् । श्रुतेरविच्छिन्नवेदसंप्रदायस्य । अयमत्र निर्णयः । मनुना वित्तं सर्वजघन्यत्वेनोक्तं वसिष्ठेन तु विद्याभावात् । तत्र च वसिष्ठोक्तं वित्तोत्कृष्टत्वं न्यायार्जितधर्मोपयोगिवित्ताभिप्रायम् । एवंच मनुगौतमवसिष्ठेषु कर्मण उत्कृष्टत्वमध्यमत्वजघन्यत्वानि श्रद्धादिकारणोत्कृष्टत्वादित्रैविध्याभिप्रायेण भूयस्त्वाभिप्रायेण वा । गौतमेन तु विद्याया वयोजघन्यत्वेनाभिधानं पाठमात्राभिप्रायम् । तेनैव "श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय" इत्युक्तत्वात् । वयोऽत्र दशाव्यवस्था । मनुवसिष्ठयोश्च वयोमात्रम् ।

वसिष्ठः,

स्थविरबालातुरभारिकस्त्रीचक्रवतां पन्थाः समागमे परस्मै परस्मै देयः । राजस्नातकयोः समागमे राज्ञा स्नातकाय देयः । सर्वैरेव वध्वा उह्यमानायाः । भारिको भारवाहः । चक्रवान् शकटादिः । उह्यमानायाः विवाहकाले । पन्था देय इत्यनुवृत्तौ

मार्कण्डेयपुराणे,

मूकान्धबधिराणां च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ।
पुंश्चल्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ॥

मत्तो मद्यादिना। उन्मत्तक उन्मादवान्। पुंश्चली अभिसारिणी। पन्था देय इत्यनुवृत्तौ

शङ्खलिखितौ,

बालवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभारातिक्रान्तेभ्यः स्त्रियै गार्भिण्यै स्नातकप्रव्रजितविद्याशिल्पगुणप्रकृष्टेभ्यः।

उपहतदेहः पापरोगादिना। गुणोऽत्र वित्तादिः।

देवलबौधायनौ,

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञेऽपचक्षुषे।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च॥

अपचक्षुषे अन्धाय।

आपस्तम्बः,

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः यानस्य भाराभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रियाः सर्वैर्दातव्यो वर्णज्यायसे चेतर-वर्णैरशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानात्मनः स्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः।

गौतमः,

चक्रिदशमीस्थानुग्राह्यवधूस्नातकराजभ्यः पथो दानं राज्ञा तु श्रोत्रियाय। अनुग्राह्यो रोगार्त्त इति हरदत्तः। स्नातको विद्याव्रतोभयस्नात इत्यपि स एव।

याज्ञवल्क्यः,

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम्।
पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः॥

वृद्धो दशमीस्थः। वरो विवाहयात्रार्थमुपस्थितः।

मनुः,

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्॥

अथाचार्यादिलक्षणम्।

तत्र मनुः,
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥
एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥
निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥
अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते॥

कल्पः प्रसक्तवेदमूलकोऽनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः। कल्पग्रहणमङ्गान्तरोपलक्षणार्थम्। रहस्यमुपनिषदः। प्रधानत्वात्पृथगभिधानम्। एकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं वा। वृत्त्यर्थमात्मजीवनार्थम्। निषेको गर्भाधानं, तदादीनि वेददानपर्यन्तानि संस्कारकर्माणि। सम्भावयति संवर्धयति। निषेकमात्रकर्तृत्वादेव गुरुत्वम्, अपरलक्षणयोगस्तु आचार्यापेक्षया मान्यत्वद्योतनार्थं इति शूलपाणिः। अग्न्याधेयमग्न्याधानम्। पाकयज्ञा अष्टकादयः।

तथा,
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया॥

याज्ञवल्क्यः,
स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।
उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विक् यज्ञकृदुच्यते ।

एतानि वचनानि मनुसमानार्थतया व्याख्येयानि ।

यमः,

सत्यवाग्धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः ।
आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥
वेदाध्ययनसम्पन्नो वृत्तवान् विजितेन्द्रियः ।
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तो गुरुर्भवति नित्यशः ॥

आचार्यः आचार्यवत्पूज्य इत्यर्थः । गुरुः गुरुवत्पूज्य इत्यर्थः ।

मनुः,

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

कल्पतरौ भविष्यपुराणे,

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥
कृत्वोपाध्यायमादौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।
महागुरुर्महाबाहो सर्वेषामाधिकः स्मृतः ॥
अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्ष्णं च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
एवं विभक्तदम्भस्य वाचकः प्रवरः स्मृतः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां स महागुरुरुच्यते ।
यस्त्वेतानि समस्तानि पुराणानीह जानते ॥
भारतं च महाबाहो सर्वज्ञोऽसौ मतो नृणाम् ।

तस्मात्स पूज्यो राजेन्द्र वर्णैर्विप्रादिभिः सदा ॥
किं त्वया न श्रुतं वाक्यं यथाऽऽह भगवान् विभुः ।
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ॥
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ।

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, पितृसहस्रमपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिच्यते । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिमेतः । उपनयनपूर्वकसमस्तवेदाध्यापकस्य तु उत्पादकेत्यादिवक्ष्यमाणमनुवाक्येन पित्रपेक्षया उत्कर्षाभिधानात् । कृत्स्नेत्यादि । उपाध्यायादयो ये पूज्याः कथिताः तदपेक्षया ऽष्टादशपुराणानीत्यादिना वक्ष्यमाणो यो महागुरुः स पूज्यतम इत्यर्थः । कार्ष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतम् ।

गौतमः, आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके ।

शङ्खलिखितौ, न मातापित्रोरन्तरङ्गच्छेत्पुत्रः, कामं मातुरेवानुब्रूयात्साहि धारिणी पोषणी च, न पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाज्जीवन्नृणान्मातुः । मातापित्रोर्विवादे सति नान्तरं गच्छेदौदासीन्य कुर्यादित्यर्थः । कामं यदीच्छेदित्यर्थः । अनुब्रूयादनुकूलं वदेत् । अत्र हेतुमाह सा हीत्यादि । मातापित्रधिकारे

नारदः,
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥
अत्र पितुः श्रेयस्त्वमभिवादनमात्रे । निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपितृविषयमिति माधवः ।

मनुः,
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥
आचार्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥
अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥

माधवीये पुराणम्,

ज्येष्ठो भ्राता गुरुसमो मृते पितरि भूसुराः ।
कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दोऽनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा । इति ।

मनुः,

पितृवत्पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा ॥
इति अभिवादनम् ।

अथभैक्षचर्याविधिः।

तत्र मनुः,

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमभिवाद्य च भास्करम्।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि॥ इति।

ईप्सितं तत्तद्वर्णविहितम्। भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थाय सम्मुखमवस्थायेति कल्पतरुः। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य। एतन्नियतं भिक्षाचरणाङ्गतया विधीयते। यथाविधि वक्ष्यमाणभवत्पूर्वत्वादिप्रकारेण। भैक्षं भिक्षासमूहः। तत्र वाक्यप्रयोगमाह

याज्ञवल्क्यः,

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम्॥ इति।

गौतमोऽपि,

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्व्येणेति।

मनुरपि,

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ इति।

अत्रैव प्रयोगः। भवति भिक्षां देहीति विप्रः, भिक्षां भवति देहीति राजन्यः, भिक्षां देहि भवतीति वैश्यः। ब्रह्मचारिभिः भैक्ष्यं कुतो ग्राह्यमित्याह

याज्ञवल्क्यः,

ब्राह्मणेषु चरेत् भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये। इति।

तेष्वपि विशेषमाह

मनुः,

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥

ब्राह्मणेष्विति सति सम्भवे नियमार्थम्।

असम्भवे त्वाह व्यासः,

ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव च ॥ इति ।

सर्वशब्दोऽत्र त्रैवर्णिकपरः । सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायात् । तत्रापि पतितादिवर्जं सार्ववर्णिकं भैक्ष्यचरणम् । अभिशस्तपतितवर्जमिति गौतमस्मरणात् । विशेषान्तरमाह

भविष्यपुराणम्,

सर्वं वा विचरेत् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

अन्त्यवर्जं महाबाहुरित्याह भगवान् विभुः ॥

अन्त्यः शूद्रः । यत्तु मनुनोक्तम्,

सर्वं वा विचरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥

इति । तदपि पूर्वोक्तेन समानविषयं, न पुनः शूद्रप्राप्त्यर्थम् । वेदैर्यज्ञैरहीनानामिति तेनैवाभिधानात् ।

यदपि भविष्यपुराणेऽभिहितम्,

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन । इति ।

तदप्यापदि पूर्वपूर्वासंभवे ज्ञेयम् ।

क्षत्रवैश्यगृहेष्वेव क्रियावत्सु साधुषु ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमापत्काल उपस्थिते ॥

इति विष्णुस्मरणात् । यद्यपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमित्युक्तं, तथापि शूद्रस्य आमान्नमेव ग्राह्यं न पक्वम् ।

तथा चाङ्गिराः,

आममेवाददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकम् ।

आमं पूर्यति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्याङ्गिरोऽब्रवीत् । इति ।

अवृत्तौ इत्यन्तराभावे। एकरात्रम् एकाहपर्य्याप्तम् तेभ्यः शूद्रेभ्यः धर्म्यं पूर्वोक्तम् आमं प्रतीच्छतां गृह्णतां संस्कारो ब्रह्मचर्य्यं पूर्यति पूर्णं भवति अन्यथा नश्यतीत्यर्थः। यद्यपि

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ।

इति पराशरेण ब्रह्मचारिणः पक्वान्नग्रहणाधिकार एवोक्तो। न आमान्नग्रहणाधिकारः, तथापि

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्तवः।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्॥

इत्यादिवाक्यप्रतिप्रसूतेष्वन्यतमद् ग्राह्यम्। एषामप्यभावे मुद्गचणकाद्यामेव सद्योभक्षणार्हं ग्राह्यम्। एतेषु क्वचिदपवादमाह

मनुः,

गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।

गुरुकुले गुरुगृहे। कुलं शिष्यसमूह इत्यन्ये। यदपि

मनुभविष्यपुराणयोः,

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत्॥

इति तदपि प्रथमभिक्षाविषयम्।

तथोपादानात्। अन्यत्रालाभे तत्रापि कार्यमित्याह

गौतमः, आचार्यज्ञातिगुरुगृहेषु स्वेष्वलाभेऽन्यत्रेति। स्वेषु बन्धुषु। अत्रापि उत्तरोत्तरलाभे पूर्वपूर्वं त्याज्यम्। तेषां पूर्वं पूर्वं परिहरेदिति तस्यैव स्मरणात्। भिक्षाचरणकालमाह

आपस्तम्बः, सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्य्यं चरेदिति। सायं सूर्यास्तानन्तरं, प्रातः पोढाविभक्तदिवसाद्यभागे। अय च कालोऽष्टवर्षन्यूनब्रह्मचारिविषयः।

अश्नीयादष्टवर्षस्तु ब्रह्मचारी प्रगे सदा।

तदूर्ध्वमाद्वादशाब्दादश्नीयात्संगवे सदा ॥
तदूर्ध्वं गृहिवाद्भिक्षां भोजनं च समाचरेत् ।
इति सुमन्तुस्मरणात् । तदूर्ध्वमित्युपकुर्वाणकविषयम् । नैष्ठिकस्य तु यतिवद्वानेवद्वा भोजनकालः ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,
मध्याह्ने गृहिणां भुक्तिर्वनिनामपराह्णके ।
सायाह्ने यतिनां भोक्ता प्रातस्तु ब्रह्मचारिणाम् ॥
नैष्ठिकानां तु सायाह्नेऽपराह्णे वापि सा सकृत् । इति ।
अनेन स्मृत्यन्तरस्थोऽपि प्रातःशब्दो व्याख्यातः । यत्तु प्रातःशब्दोऽत्र मध्याह्नपर इति कुसंप्रदायिनां व्याख्यानं, तत्प्रधानविपत्तिरूपन्यायाविरोधादुक्तवचनाविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । अमत्रं कांस्यव्यतिरिक्तं ताम्रादिपात्रम् ।
ताम्बूलं व्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥
इति प्रचेतःस्मरणात् । पात्रान्तराणि व्यतिरेकमुखेनाह

अत्रिः,
करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
वटार्काश्वत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥
इति गृहिणो निषेधादन्येषामभ्यनुज्ञायते ।
हारीतोऽपि. लौहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीतेति । तत्प्रक्षालनमाह, आपस्तम्बः, भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेदिति । भिक्षेति नियमान्नैकस्यान्नमश्नीयादित्याह

मनुः,
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्व्रती । इति ।
इदमप्यनापदि ।

ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्।

तत्मत्याख्याने दोषमाह आपस्तम्बः, स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारी इष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशून् ब्रह्मवर्च्चसमन्नाद्यं हन्ति। तस्मादुहवै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतेति। स्त्रीग्रहणं मातुर्याभिप्रायेण न परिसंख्यार्थम्। अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेता-प्रत्याख्यायिनीं चेत्याश्वलायनस्मरणात्। ब्रह्मचारिणां भिक्षाशने फलमाह

मनुः,

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता। इति।

अत्रिरपि,

शाकभक्षाः पयोभक्षाः ये चान्ये यावकाशिनः।

सर्वे ते कृतभैक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥

तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम्।

पिबेद् द्वादशवर्षाणि न तद्भैक्षसमं भवेत्॥

यावकं यवौदनः। नचात्र फलश्रवणादनियतं भिक्षाचरणमिति वाच्यम्। अकरणे मनुना प्रायश्चित्तोक्तेः।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्॥ इति।

प्रत्याख्यानं न कर्त्तव्यमिति यदुक्तं, तद्व्रताध्ययनादिविशिष्टब्रह्मचारिविषयम्।

तथाच मनुः,

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे। इति।

विधिवदित्यनेनाविधिवतो निषेधमाह

वसिष्ठः,

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ इति ।

हस्तदत्ता भिक्षा न भोक्तव्येत्याह

मनुः,

हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
भोक्ता ऽप्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

भैक्षमाहारादधिकं नाहर्त्तव्यमित्याह

मनुः,

आहारादधिकं वर्णी न क्वचिद्भैक्षमाहरेत् ।
युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥
माधुकरीयमानीय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥
तस्मान्नोपहरेद्भैक्ष्यमतिरिक्तं कदाचन । इति ।

कामत इति वदता अकामतोऽधिकाहरणे न दोष इत्युक्तं भवति । अकामतोऽधिकाहरणे प्रतिपत्तिरुक्ता ऽऽपस्तम्बेन । नोच्छिष्टं कुर्यादशक्तौ भूमौ निखनेदप्सु वा क्षिपेदाचार्याय वा दद्यादन्तर्दिने वा शूद्रायेति । अन्तर्दिने आचार्यदासाय । अशक्तौ तावद्भोजनाशक्तौ । उच्छिष्टं न कुर्यात्प्रथममेवोद्धृत्य पृथक् स्थापयेत् । नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यादिति मनुना तस्य दानप्रतिषेधात् । आहृतं भैक्षं गुरवे निवेद्याश्नीयात् ।

तथाच मनुः,

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थं समाप्नुयात् ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ॥
अपूजितं तु यद्भुक्तमुभयं तु हिनस्ति तत् ।

पूजितं संस्कृतम् । अकुत्सयन् अनिन्दन् । विशेषान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।
अपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ इति ।

कृताग्निकार्य इति प्रातः कथंचिदकृतस्याग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयमाप्त्यर्थमिति मिताक्षरा । अन्ये तु अग्निकार्यशब्देन व्याहृतिभिर्भैक्षान्नभागेन होममाहुः ।

तथाच शङ्खः,

याचयेद्याचितं चान्नं त्रिधा कृत्वैकभागकम् ।
अग्नौ व्याहृतिभिः स्थाप्य भागमेकं गुरोरपि ॥
एकं भुञ्जीत मतिमान्स्वाध्यायं च ततः पठेत् । इति ।

हारीतोऽपि, भैक्षमवोक्षितं पर्यग्निकृतम् आदित्यदर्शितमनुज्ञातममृतसंमितं प्रातस्तदश्नन् ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोतीति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् ॥ इति ।

गुर्वसन्निधाने तद्भार्यादिभ्यो निवेदयेत् ।

तथाच गौतमः, असान्निधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिसद्भ्य इति । सन्तः श्रोत्रियाः ।

तथाचापस्तम्बः, विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय तद्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इति । आहृतस्य भैक्षस्य भोजनकालमाह गौतमः, सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति । सायं प्रातरिति वदता मध्ये भोजननिषेधोऽभिहितः ।

अत एव मनुः,

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अग्निहोत्रसमताभिधानात्कालद्वयेऽपि भोजननियमेनाकरणे प्रत्यवाय इति गम्यते ।

तथा च श्रुतिः, तस्मात्सायंप्रातराश्येव स्यादिति । अयं चान्तरा भोजननिषेधस्समर्थस्यैव, न बालस्य । प्रधानविपत्तिप्रसङ्गात् । "यदि तूपदस्येदोदनं धानास्सक्तूनित्यनुव्रतये" दिति दीक्षाप्रकरणीयलिङ्गात् ।

आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥

इति वचनाच्च । तत्र विशेषमाह

मनुः,

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्षं वानप्रस्थस्य षोडश ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

नचात्रामितमित्यनेनात्यशनमाशङ्कनीयम् ।
कालेनाद्यं लघु क्षिप्रमल्पमद्याद् द्रवोत्तरम् ।

इति स्मरणात् ।

मनुरपि ,

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वास्थ्यं चातिभोजनम् ॥
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् । इति ।

भैक्ष्यस्य क्वचिदपवादमाह

याज्ञवल्क्यः,

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ।

व्रतं मधुमांसादिवर्जनं तस्य प्रसिद्धत्वात् ।

अत एव मनुः,

प्रतिषिद्धं न भोक्तव्यं मधुमांसं च नित्यशः । इति ।

अकामतो मधुभक्षणे न दोष इत्याह

वसिष्ठः, अकामापन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति । यत्तु विष्णुनोक्तं,

श्राद्धभुग्लवणशुक्रपर्युषितवर्जमिति, तदनभ्यर्थिताभिप्रायम् ।

अत एव मनुः,

काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते । इति ।

इति भैक्षचर्याविधिः ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकीर्णकधर्माः ।

तत्र मनुः,

अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यमध शय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि,

मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ इति ।

इदं च वेदस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च यमः,

दण्डं कमण्डलुं वेदं मौर्जीं च रशनां तथा ।
धारयेद् ब्रह्मचर्यं च भिक्षाशी गुरौ वसेत् ॥ इति ।

वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुसमीपे इत्यर्थः ।

व्यासः,

जघन्यशायी पूर्वं स उत्थाय गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किंकरः सर्वकाले च सर्वकर्मसु कोविदः ॥

नाभुक्तवति चाश्नीयादपीते चाम्बु नो पिबेत् ।
नच तिष्ठत्युपविशेदासीने प्रस्वपेन्न च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु विशेषमाह,

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥ इति ।

उपासनाप्रकारमाह हारीतः, अथोदकुम्भकुशपुष्पसमिन्मूलफलाहरणसमार्जनोपलेपनाङ्गशुश्रूषाप्रभृतिभिर्गच्छन्तं शयानमासीनं भक्त्याऽनुवर्त्तेत नास्य निर्माल्यशयनासने छायापादुके चाक्रामेदिति ।

आपस्तम्बोऽपि,

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्य इति ।

बौधायनोऽपि,

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकादिति ।

गौतमोऽपि,

अधःशायी पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशीति ।

यमोऽपि,

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रः स्यात्पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ।
सदा जघन्यसंवेशी जितस्वप्नो जितज्वरः ॥
जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् ।
शुश्रूषुरनहंता च गुरुदेवार्चने रतः ॥

अनहंता अनहंकारी ।

गौतमः, सत्यवचनमिति । उपनीतेन सत्यमेव वक्तव्यमित्यर्थः । गुरुपूजायां फलमाह शङ्खः,

न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया ।
ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥

मनुरपि नियमान्तराण्याह,
नीचशय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ।
गुरोश्च चक्षुर्विषये कामचेष्टाऽस्य नो भवेत्॥
एतच्च गोयानादिव्यतिरिक्तविषयम्।
तथाच स एव,
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च॥ इति।
यद्यप्येतथानं निषिद्धं तथाप्यतिक्रान्तनिषेधस्यापद्ग्रस्तस्य वा सहयानाभ्यनुज्ञानार्थं तद्यानाभ्यनुज्ञानम्।
विष्णुरपि, नास्यैकासनो भवेदन्यत्र शिलाफलकनौयानेभ्य इति। गुरोः परिवादाद्याकर्णननिषेधमाह
मनुः,
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥ इति।
सद्दोषख्यापनं परिवादः। असद्दोषख्यापनं निन्दा।
गुरोः परिवादादिकरणे दोषमाह स एव,
परिवादात् खरो भवति श्वा वा भवति निन्दकः।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरः॥
अननुज्ञातगुरुधनोपजीवी परिभोक्ता।
हारीतोऽपि,
अमृतस्य प्रदातारं गुरुं यस्त्ववमन्यते।
नचैनं वहति ब्रह्म तिर्यग्योनौ च जायते॥
ऋचं वा यदि वाऽर्धं वा पादं वा यदि वाऽक्षरम्।
सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम्॥ इति।
गुरुनामोच्चारणे निषेधः

स्मृत्यन्तरे,

आचार्यं चैव तत्पुत्रं दीक्षितं च तथा गुरुम् ।
स्वसारं च पितुश्चैव मातरं मातुलं तथा ॥
हितैषिणं च विद्वांसं श्वशुरं पतिमेवच ।
न ब्रूयान्नामतो विद्वान्मातुश्च भगिनीं तथा ॥

यत्र गुर्वादिनामग्रहणमावश्यकं तत्रोपाध्यायादिशब्देन गृह्णीयादेव ।

तथाच गौतमः, नामगोत्रे गुरोस्समानतो निर्दिशेदिति । समानतो मानेन सहेत्यर्थः । समाननाम्नः पुरुषान्तराद्वा ।

तथाच मनुः,

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
नचैवास्यानुकुर्वीत गतिं भाषितचेष्टितम् ॥

गुरुवद् गुरुपत्न्यादिरपि सेव्य इत्याह

विश्वामित्रः,

तद्भार्यापुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामो भक्तिरेवच ॥ इति ।

नारदोपि,

आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।
तद्भक्ति गुरुदारेषु पुत्रपौत्रे तथैवच ॥ इति ।

गौतमोऽपि, तद्भार्यापुत्रेषु चैवमिति । तस्याचार्यस्य भार्याः पुत्राश्च तेषु च एवम् आचार्यवद्वर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह स एव, नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । गुरुभार्यापुत्रेषु, वर्तयेदिति शेषः ।

मनुरपि,

अभ्यञ्जनं स्नपनं च गात्रोद्वर्त्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥
ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

तपो ब्रह्मचारिनियमः । तथा चापस्तम्बः,

नियमेषु तपः शस्तं तदातिक्रमे विद्याकर्म निस्रवतीति । अतो नियमानुष्ठानमावश्यकमेव ।

तथाच मनुः,

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ इति ।

दृतिश्चर्मकोशः ।

याज्ञवल्क्यः,

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ इति ।

मधु क्षौद्रम् । मांसं छागादेः । इदं चाव्याधौ । तदपनोद्यव्याधौ तु गुरूच्छिष्टं कृत्वा भोक्तव्यमेव ।

तथाच वसिष्ठः, स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति । व्याधीयीत व्याधिमान् भवति ।

तथाच कूर्मपुराणे,

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ॥ इति ।

अञ्जनं तैलादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाक्ष्णोः वर्जयेत् । एतदपि व्याध्यादौ कार्यम् । औषधस्याप्रतिषिद्धत्वात् ।

तदाह स्मृतिः,

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तस्य । तथा च वसिष्ठः । उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं चेति । अगुरोरभोज्यमिति वदन् गुरोर्भोज्यमित्याह ।

तथा चापस्तम्बः,

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुर्भोक्तव्यमिति । क्वचिदस्यापवादमाह स एव, धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यमिति । धर्मविप्रतिपत्तौ गुरोः पापसन्देहे । शुक्तं निष्ठुरवाक्यम् । स्त्री प्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम् । भास्करालोकनमादित्यावेक्षणम् ।

तदाह मनुः,

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

उपरक्तं राहुग्रस्तम् । अश्लीलमसभ्यभाषणम् । परिवादः सदोषख्यापनम् । आदिशब्देनान्येऽपि नियमा लक्ष्यन्ते ।

तथा च गौतमः,

वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यादिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानीति । अत्र गन्धनिषेधो भोगार्थो न देवनिर्माल्यस्य । तथाच स्मृतिः, देवताशिष्टमेव गृह्णीयाद्ब्रह्मचारीति । एवं माल्यादावपि।

मनुरपि

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ इति ।

रसा इक्षुरसादयः । मधुनो रसत्वेऽपि पृथगुपादानमधिकप्रायश्चित्ताभिधानाय ।

गौतमः,

गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसक्थिकाऽपाश्रयपादप्रसारणानिनिष्ठीवितहसितविजृम्भितावस्फोटनानि । कण्ठप्रावृतं दक्षिणबाहुनुद्धरणेन प्रावरणम् । अवसक्थिका ऊरौ पादावरोपणम्, परिकरबन्धो वा । अपाश्रयः पीठाद्यवष्टम्भेनावस्थानम् । निष्ठीवितं थूत्कारः । हसितं हास्यम् । विजृम्भितं जृम्भा । अवस्फोटनं सावष्टम्भेन भुजताडनम् । इदं चाशक्यमपि नयनमुखादि पिधाय कार्यम् ।

तदाहापस्तम्बः,

न स्मयेत यदि स्मयेतापिगृह्य स्मयेतेति ब्राह्मणं नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन न हृदयेन प्रार्थयेत् नाकारणादुपस्पृशेदिति ।

अत्र विशेषमाह स एव,

दत्त्वा च न नाम कथयेत् कृत्वा च नानुस्मयेदात्मप्रशंसां परगर्हां च वर्जयेदिति ।

हारीतः,

हयगजचैत्यवृक्षवृषभारोहणप्रवचनसंधिसंसर्पणमहानद्यवतरणमहासाहसाविरुद्धानि वर्जयेदिति । चैत्यं चिता चयनस्थानं वा । प्रवचनम् अध्यापनम् । संधिसंसर्पणं भित्तिविवरेण गमनम् ।

आपस्तम्बः,

क्रोधिर्विवर्दर्थमानी मृदुः शान्तो दान्तो ह्रीमान् दृढधृतिरिति ।

विष्णुः, कृतलवणं ब्रह्मचारी वर्जयेदिति। कृतलवणं कृत्रिमं लवणम्। ऊषरभूमिजमिति यावत्।

मनुरपि,

नैनं सूर्योऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित्।
सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः॥
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा।
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखान्वितः॥ इति।

मुण्डः शिखाविहीनः। मुण्डः शिखी वेति गौतमस्मरणात्।

कात्यायनोऽपि,

सशिखं वपनं कार्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणः।
आशरीरविमोक्षात्तु ब्रह्मचर्यं चरेद्द्विजः॥ इति।

एतत् छन्दोगाभिप्रायम्।

तथाच विष्णुपुराणम्,

एते लूनशिखास्तत्र दशनैराचरोद्धतैः।
कुशकाशा विराजन्ते वटवः सामगा इव॥ इति।

यमः,

खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम्।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्॥

मनुरपि,

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयेद्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥

व्रतं ब्रह्मचर्यम्। अकामतो रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह

मनुः,

स्वप्नेऽपि विसृजेद्ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् । इति ।
कामतस्त्ववकीर्णिव्रतम् । इत्युपनीतधर्माः ॥

अथोपाकरणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्या श्रावणस्य तु ॥ इति ।

अधीयन्तइति अध्यायाः वेदास्तेषामुपाकर्म आरम्भः, स च श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणे हस्ते वा कार्यः । तत्रेयं व्यवस्था । ऋग्वेदिनां श्रवणे, बह्वृचाः श्रवणे कुर्युरिति परिशिष्टात् । तस्य दिनद्वयव्याप्तौ परदिनएव ग्राह्यम् ।

तपो हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।
धनिष्ठामिश्रिते कार्यमुपाकरणसंज्ञकम् ॥

इति निगमात् । यजुर्वेदिनां तु श्रवणयुक्तायां श्रावणपौर्णमास्याम् । अथातोऽध्यायोपाकर्म श्रवणेन श्रावण्या पौर्णमास्यामिति कात्यायनस्मरणात् । श्रवणेन, युक्तायामिति शेषः । तदभावे केवलपौर्णमास्यामिति ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्या पूर्वाह्णएव तु ।

इति प्रचेतःस्मरणात् । दिनद्वयेऽपि पूर्वाह्णव्यापित्वे अव्यापित्वे वा तैत्तिरीयैः परेद्युः कार्या ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्या तैत्तिरीयकाः ।

इति विशिष्य तैत्तिरीयकोपादानात् । इतरैर्याजुषैः पूर्वेद्युरेव कार्या ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

इति सामान्यवाक्यात् । सामगानां तु हस्ते उपाकर्म ।

'सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः ।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछन्दसाम् ॥
शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्णिकम् ।

इति गर्गस्मरणात् । तस्य दिनद्वयव्याप्तौ परदिनएव ग्राह्यम् ।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् ।
श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

इति परिशिष्टात् । त्वाष्ट्रं चित्रा । पर्वश्रवणहस्तेषु ग्रहण-संक्रमदुष्टेषु उपाकर्म न कार्यम् ।

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति निषेधात् । किं तु तदा श्रावणमासस्यैव हस्तान्विता पञ्चमी केवला वा 'पञ्चमी हस्तान्विताऽन्या वा तिथिर्ग्राह्या ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इति योगियाक्ये सर्वशाखासाधारण्येन हस्तेन युक्तेऽहनि पञ्चम्यां वेति व्याख्यानात् । सोऽयं विकल्पो यजुर्वेदिषु वाजसनेयिनामेव ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति स्मृतिमहार्णवात् । तैत्तिरीयाणां तु न श्रावण-पञ्चम्यनुकल्पः, किं तु भाद्रपदी पौर्णमासी । अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेति विकल्पाभिधायक-वासिष्ठवाक्यात् । तैत्तिरीयपरत्वेऽपि पञ्चम्यां वाजसनेयिग्रहणमनर्थकं स्यात् । बौधायनानां तु आषाढी पौर्णमास्यनु-कल्पः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य छन्दांस्य-

धीयीतेति बौधायनस्मरणात् । सर्वेषामपि स्वगृह्योक्ताः काला अनुकल्पत्वेन व्यवस्थिता ज्ञेयाः । श्रावणे ओषधिप्रादुर्भावाभावे भाद्रपदे श्रुतिपर्वहस्ताः क्रमेण ऋग्यजुःसामशाखिभिर्ग्राह्याः ।

अदृष्टौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

इति बह्वृचपरिशिष्टात् । श्रवणः पर्वादीनामुपलक्षणम् ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

इति मानवात् । अत्रापिशब्देन भाद्रपदीयहस्तपञ्चम्योरुपादानम् । प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति गोभिलीयात् । मलमासे तूपाकर्म न कार्यम् । किं तु शुद्धे ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।
अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । छन्दोगानां तु मलमासएव न शुद्धे ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।
उपाकर्ममहापष्ठ्यौ ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥

इति ऋष्यशृङ्गस्मरणात् । यद्यप्यत्र छन्दोगपदं न श्रूयते तथापि "सिंहे रवौ छन्दोगाः कुर्युरिति" गार्ग्यवाक्ये तेषां सिंहार्कनियमेनानुत्कर्षस्य छन्दोगविषयत्वसंभवात् । उपाकर्मानन्तरं पक्षद्वयेऽपि वेदमभ्यसेत् ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ।
इति मानवात् ।
अथ तत्रच्छात्रीयाविशेषनिरूपणाय तत्रत्सूत्राण्युदाह्रियन्ते॥

तत्राश्वलायनसूत्रम्,

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः । उपाकरणं प्रारम्भः । अत इति । यतो ब्रह्मयज्ञो नित्यः स चोपाकरणं विना नेत्यर्थः । ओषधीनां प्रादुर्भावे । वर्षर्तौ यः श्रवणस्तेन युक्ते काले । न तु ओषधिप्रादुर्भाव एव स्वतन्त्रः कालः । वाशब्दस्याभावेन विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात् । श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति । श्रावणस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युक्तेत्यर्थः ।

अथातः श्रावणे मासे श्रवणर्क्षयुते दिने ।
श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥
दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।
अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति
स्मृत्यन्तरात् ।

अथ सांख्यायनसूत्रम् । अथोपाकरणम् । अथशब्दो मङ्गलार्थः । उपाकरणं वक्ष्यमाणं कर्म,उच्यतइति शेषः । ओषधीनां प्रादुर्भावे । ओषधीनां व्रीह्यादीनां प्रादुर्भावे वर्षासु । हस्तेन श्रवणेन वा । हस्तश्रवणाभ्यामन्यतमेन युक्ते काले कुर्यादुपाकरणम् । तस्मात्षट्कर्मनित्येन ब्राह्मणेनाध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहप्रधानेन दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां सिद्धिमिच्छतोपाकर्म कर्त्तव्यमिति ।

अथापस्तम्बीयं सूत्रम् । श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ।

मेषादिस्थे सवितरि योयो दर्शः प्रवर्त्तते ।
चान्द्रमासास्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु याया पौर्णमासी सासा चैत्र्यादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्त्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा भूत् । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिना उपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावव्युष्टे न दोष इति ।

अथ हिरण्यकेशिसूत्रम् ।अथोपाकरणोत्सर्जनं व्याख्यास्यामः। अथानन्तरम्।अभ्यर्हितत्वादुपाकरणस्य पूर्वनिपातः। किमर्थं युगपत्प्रतिज्ञातं क्रियते श्रावणपक्षे तैषीपक्षस्येति पृथग्वचनादेव सिद्धे। उभयोस्संयुक्तत्वख्यापनार्थम्।तेनासम्भवात् अकृतउपाकरणे उत्सर्गस्याप्यभावः।पारायणे चोत्सर्गस्य भावादुपाकरणमपि स्यात्। केचिदपूर्वाध्ययनार्थे उपाकरणोत्सर्जने मन्यन्ते।तेषां गृहीतस्यापि स्मरणार्थेऽभ्यासे न स्यातामुपाकरणोत्सर्जने । तत्र काण्डं प्रथममुपाकृत्याध्ययनमुपाकुर्यात् । असमाप्ते काण्डे उत्सर्गकाले आगते उत्सृज्याध्यायं विरम्य पुनरुपाकृत्याध्यायं काण्डं वा यथाकालमधीत्योत्सृज्य विरन्तव्यम् । अर्थात् प्रथमउपाकरणे अध्यायमुपाकृत्य काण्डमुपाकर्त्तव्यम्।श्रावणीपक्षओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाऽध्यायोपाकर्म।श्रावण्याः पौर्णमास्याः पक्षः श्रावणपूर्वपक्ष इत्यर्थः । तस्मिन् दृष्टे देवे जातास्वोषधीषु हस्तेन पौर्णमास्यां वा श्रावण्यामध्यायोपाकर्म भवति । यत्राध्यायः क्रियते आरभ्यते तदध्यायोपाकर्म । जातास्वोषधीष्विति मन्दिग्धे

काले लिङ्गेन निर्णयः। अथवा जातास्वेवोत्कृष्यापकृष्य वा प्रौ-
ष्ठपदे वाऽऽपाढे वा मासि क्रियार्थमिति।

अथ पारस्करसूत्रम्। अथातोऽध्यायोपाकर्म। तच्चाग्निम-
तोऽध्यापनप्रवृत्तस्य। उपाकरणस्यावसथ्याग्निसाध्यत्वान्निरग्ने-
र्नाधिकारः।

उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ
शिष्यकर्तृका समिदाहुतिर्यस्मात्।
तेनाध्यापयतोऽपि निरग्नेः
साग्नेरप्यनध्यापयतो नाधिकारः॥

यत्तु लौकिकेऽग्नौ तदनुष्ठानं तत्राचारमात्रमेव मूलम्।
ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां श्रावण-
शुक्लपञ्चदश्याम् ओषधिप्रादुर्भावे। अत्र पौर्णमास्याः प्राधा-
न्याच्छ्रवणाभावेऽपि तस्यां तद्भवति। श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन
वा। श्रावणपञ्चमीं हस्तयुक्तां वा पञ्चमीं, प्राप्येति। तेन का-
लद्वयम्। अन्ये तु कालचतुष्टयमाहुरिति।

अथ मैत्रसूत्रम्। वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकुरुते।
वर्षाग्रहणं भाद्रपदे श्रवणेन यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेन प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रावण्यामेव युक्तम्। यत्र तु प्रथमे श्रवणे
अनध्यायनिमित्तं विद्युदादि भवति तदा भाद्रपदे श्रवणेनैव
कुर्यात्। प्रकरणात्स्नातकोऽध्यापयिष्यन्निति गम्यते। अन्तेवा-
सिभिर्योगमिच्छन्निति लिङ्गाच्च। प्रथमाध्ययने चैतत् अन्वार-
म्भणीयेष्टिवत्। न जपे अभ्यासार्थं वा, अतिप्रसङ्गात्। उपा-
कृतिरपूर्वाध्ययनार्था ब्रह्मयज्ञार्था चेत्यपरे। अन्यस्तु ब्रह्मयज्ञार्थ-
त्वं न युक्तं, विशिष्टनक्षत्रकालश्रवणात्। अत एव प्रत्यध्ययनं
न कार्यं किं तु संवत्सरेसंवत्सरे कर्त्तव्यम्। ज्योतिष्टोमवत्।

शालाग्निकरणात्प्राक् जन्माग्नौ निर्मन्थ्ये वा जन्माग्न्यभावात् । अन्यस्तु जन्माग्नावेव । तस्य नित्यत्वात् । स एव निर्मन्थ्य उच्यते । *अरणिभ्यां मन्थनविधानाज्जातकर्मादौ ।* अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजते । अर्धपञ्चमाः अर्धं पञ्चमस्य येषां मासानां ते अर्धपञ्चमाः । अधीत्य, ब्रह्मचारी । इतरथा अध्याप्येति ब्रूयात् । उत्सृजते कतिचिद्दिवसान्नाधीयीत इत्यर्थः । न पुनः स्वाध्यायमुत्सृजेत् । उत्तरत्राध्ययनविधानात् । अन्यस्तु उत्सर्गसंज्ञं कर्म करोति । तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामि ।

तथा च स्मृत्यन्तरं,

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ इति ।

ततोऽर्वाद् गृहे उपाकर्मेति ।

अथ खादिरसूत्रम् । प्रौष्ठपदीं हस्तेनाध्यायानुपाकुर्युरिति । प्रौष्ठपदे मासे हस्तेन शुक्ले काले अध्यायान्वेदभागान् तदङ्गानि च । आङ् मर्यादार्थे । उपविष्टाः संहता आचार्यः शिष्याश्च नोपनयादिवत्प्रत्येकम् । उपाकुर्युरधीयीरन् । इति वक्ष्यमाणेन मकारेण । प्रौष्ठपदीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । पूर्वस्मिन् हस्तइति । यद्येकस्मिन्मासि हस्तद्वयसंभवस्तदा पूर्वस्मिन्हस्ते कुर्यात्, न तत्र पूर्वाह्णनियम इत्यर्थः । श्रावणीमित्येकइति । श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः ।

गोभिलसूत्रम् । प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् । गोदानव्रतान्ते वेदपर्वणाम् अध्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालान्तरविधानार्थमिदमाह । प्रौष्ठपदो भाद्रपदः तस्य या पौर्णमासी सा प्रौष्ठपदी तां प्रति हस्तेन हस्तनक्षत्रेण उपाकरणम् अधीतस्य ग्रन्थस्योपादानं, कर्त्तव्यमिति शेषः । ननु प्रौष्ठपदे हस्तेनेति सप्तम्यां प्राप्तायां

कस्माद्द्वितीया क्रियते । उच्यते । प्रौष्ठपदीशब्दादनन्तरं प्रतिशब्दाध्याहारार्थं प्रौष्ठपदीं हस्तेनेति । प्रौष्ठपदीं प्रति प्रतिप्रौष्ठपदीमिति । तेन उत्सृष्टस्य छन्दसो भाद्रपदशुक्लपक्षे हस्तेन प्रतिवर्षमनेन वक्ष्यमाणेनोपाकरणं कर्त्तव्यमिति । कथं पुनर्गम्यते यत्प्रतिशब्दमध्याहृत्य प्रतिवर्षमुपाकरणम् । उच्यते । एवं हि श्रूयते आचार्याणामध्यापयतां शिष्याणां चावर्त्तयताम् अज्ञानकृतः प्रामादिको यो दोषस्तेन छन्दसां यातयामत्वं भवति । यातयामैः छन्दोभिः श्रौतस्मार्त्तकर्मकारिणः समग्रफलभाजो न भवन्ति । तत्र यदेतदुपाकर्मोत्सर्जनलक्षणं कर्म तेन पुनः छन्दसामयातयामत्वं जन्यते । तस्मादावृत्त्यर्थं प्रतिशब्दोऽध्याहृत इति ।

उक्तं च,

अस्थानोच्छ्वासविच्छेदात् घोषणाध्यापनादिकम् ।
प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि तत् ॥
प्रखण्डं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

अथ कौशिकाथर्वणसूत्रम् । अथ वेदस्याध्ययनविधिं व्याख्यास्यामः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वोपाकृत्यार्द्धपञ्चमान्मासानधीयीरन्निति ।

अथ वेदाध्ययनम् ।

तत्र श्रुतिः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अस्यार्थः । अधीयतइत्यध्यायो वेदः । स्वस्याध्यायः स्वाध्यायः । स्वपरम्परागता शाखेत्यर्थः । ततश्च न यत्किञ्चिच्छाखाध्ययने विधिचारितार्थ्यं

किं तु स्वशाखाध्ययनमेव ।

उक्तं च भट्टपादैः,

पारम्पर्यागतां मुक्त्वा स्वां समाख्यानिबन्धिनीम् ।
शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे श्रमे ॥

वसिष्ठोऽप्येतमर्थमाह,

परम्परागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ इति ।

परिबृंहणान्यङ्गानि । अत्र येषां यो वेदः पारम्पर्यागत इति यच्छब्दाध्याहारेण व्याख्येयम् । अन्यथा तच्छब्दानुपपत्तेः । वेदोऽत्रैका शाखा न शाखासमूहः । यत्तु

तपोविशेषैर्विविधैः व्रतैश्च विधिनोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इति मनुना कृत्स्न इति वेदविशेषणमुपात्तं तदपि वेदशब्दस्य शाखापरत्वेन तस्या एव कृत्स्नत्वमभिधत्ते, नैकवेदीयानेकशाखासमूहमिति न विरोधः । ततश्च यस्य या पित्रादिक्रमागता शाखा तच्छाखीयेन कर्मणा संस्कृतः प्रथमं तां शाखामधीयीतेत्यर्थः ।

तथाच वसिष्ठ,

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ॥

परेषां स्ववेदातिरिक्तानां वेदानां शाखा परशाखा तां पठेत् । ततश्च स्वशाखाध्ययनानन्तरं वेदत्रयेऽप्येकैकामेव शाखां पठेदित्यर्थः सिध्यति ।

तथाच मनुः,

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । इति ।

अधीताध्ययनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानार्थम् ऋग्यजुःसामवेदा-

न, मात्रमौमिकहविर्यज्ञमात्रानुष्ठानार्थम् ऋग्यजुर्वेदौ, पाकयज्ञमात्रानुष्ठानार्थं स्वशाखामात्रं पठेदित्यर्थः। वेदान्तरीयाऽपि पूर्वपरिगृहीतैव शाखाऽध्येतव्या। पूर्वपरिग्रहसामर्थ्यात्। न या काचिद्।

तथाच भरद्वाजसूत्रं "यजनीयकल्पपरिग्रहे पूर्वपरिग्रहः प्रमाणम्, तत्त्यागे दोषः, तदज्ञाने स्वेच्छया परिग्रह" इति।

कल्पकारिकायामपि,

स्वेन पित्रादिभिर्वापि यः कल्पादिः पुराऽऽहतः।
स तु नैव परित्याज्य इति वेदानुशासनम्॥

स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तराध्ययने दोषमाह वसिष्ठः,

एकवेदेऽपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमां श्रयेत्।
स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते॥
यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः॥
आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्त्तते।
उच्छेत्ता तस्य वंशस्य रौरवं नरकं व्रजेत्॥
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्मतेजोऽर्थिना परम्।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः॥

शाखान्तरीयकर्मकरणे दोषमाह स एव,

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत्।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः॥
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति॥ इति।

कात्यायनोऽपि,

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ इति ।

लौगाक्षिरपि,

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।

स शूद्रवद् बहिष्कार्यो हव्यकव्येषु दातृभिः ॥ इति ।

स्वशाखानुक्तमप्यविरुद्धं परशाखोक्तं ग्राह्यम् ।

तथाच कात्यायनः,

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति ।

वेदश्चात्र साङ्गोऽध्येतव्यो न वेदमात्रं,तैर्विना तदर्थज्ञानानिष्पत्तेः।

तथाच श्रुतिः, ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । ब्राह्मणेनेति त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । निष्कारण इत्यन्यस्यादिना कर्मानधिकारेऽप्यध्ययनावश्यकताबोधनाय । अङ्गानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिश्चेति षट् । ज्ञेय इत्यध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वपरिहारेणार्थज्ञानपर्यवसायित्वावगमाय ।

गौतमोऽपि, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदः षडङ्गमेकइति । येषां मते साङ्गस्य वेदत्वं तेषां वेदाध्ययनविधिनैव तदध्ययनं सिध्यतीति न पृथक् तदध्ययनविध्यपेक्षा । येषां मन्त्रब्राह्मणयोरेव वेदत्वं तेषामङ्गाध्ययनविधिः पृथगपेक्षितः। अध्ययनविधेश्चार्थज्ञानपर्यवसायित्वं नाक्षरग्रहणमात्रफलकत्वमित्याह

पराशरः,

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रमधीते यः पङ्के गौरिव सीदति ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चवाह ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजांश्चार्थविवर्जितान् ।
पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ इति ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ इति ।

व्यासः,
नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्बभौ ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यज्ञार्थे वेदमाश्रयेत् ॥ इति ।

लघुव्यासः,
न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यथा पशुर्भारहारी न तस्य लभते फलम् ।
द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

दक्षः,
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव विप्रेभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
विचारो वेदार्थविचारः ।

लघुव्यासः,
श्रुतहीनमधीतं यन्नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
श्रुतं तु केवलमपि संसारान्ताय कल्पते ॥
किं पुनः समुच्चितमिति भावः ।

यदाह व्यास एव,
ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा ।
अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठतरं भवेत् ॥
समुच्चितं स्तोकमपि श्रुतोपात्तं विशिष्यते ।
चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनादिति ॥

अध्ययनीयानि शास्त्राण्याह

मनुः,

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

पुराणेऽपि,

धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रं तथैवच ।
पुराणानीतिहासांश्च तथाऽऽख्यानानि यानि च ।
महत्मतां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ॥ इति ।

अथ वेदप्रशंसा ।

तत्र मनुः,

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

मनुः,

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तप्यन्द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥
आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

यः धृतमाल्योऽपि सन् निरन्तरं स्वाध्यायमधीते स आनखाग्रमुत्कृष्टं तपः करोतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । स्रग्ग्रहणं नियमातिक्रमप्रदर्शनार्थम् । ततश्च नियमातिक्रमेणापि कृतमध्ययनमुत्कृष्टफलं भवति किं पुनर्नियमवदिति भावः ।

मनुः,

ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनः । इति ।

स्मृतिसारसमुच्चये,

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।
वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किंप्रयोजनम् ॥
वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥

अथ वेदार्थज्ञानफलम् ।

तत्र मनुः,

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रयत्राश्रमे वसेत् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

हारीतोऽपि,

मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वत् तथैवाध्यापयन् द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥

निरुक्तमपि, योऽर्थज्ञ इत्सकलं धर्ममश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति । वेदानध्ययने प्रत्यवायमाह

मनुः,

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

अनेन नित्यकर्मविध्याक्षिप्तेऽप्यध्ययननित्यत्वे शाब्दीयनित्यताऽभिहिता । ततश्चानध्ययने पृथक्प्रत्यवायः सिध्यति । पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

वसिष्ठः,

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

मनुरपि,

यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफलः ।
यथा चाऽज्ञे ऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥
व्यासः,
तथा वेदविहीनस्य क्रियाः सर्वास्तु निष्फलाः । इति ।
वसिष्ठोऽपि,
नानृचो ब्राह्मणो भवति नावणों न कृषीवलः ।
न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥
सारसमुच्चयेऽपि,
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बहून्यपि ।
शृणोति ब्राह्मणो नाशे नरकाणि प्रपद्यते ॥
नाधीतवेदो यो विप्र आचारेभ्यः प्रवर्त्तते ।
नाचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो वाऽध्ययनान्वितः ।
शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥
अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ इति ।
याज्ञवल्क्योऽपि,
वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥
शङ्खः,
न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

तेनोपनयनानन्तरं वेदाध्ययनोपक्रमात्प्राक् स्मृत्यध्ययनमुक्तं भवति।

हारीतः,

वेदो विद्या ब्राह्मणस्य तत्परिज्ञानार्थमङ्गानीति । तत्परिज्ञानं वेदपरिज्ञानम् । वेदज्ञानफलमाह

व्यासः,

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥

मनुः,

तपो विद्याऽपि विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसो कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥
विद्या वित्तं तपश्चेति त्रीणि तेजांसि देहिनः ।
इह चामुत्र च श्रेयस्तदेव प्रतिपादयेत् ॥
विद्यया विमलं ज्योतिर्वित्तत्यागात्सुखोदयम् ।
तपसा विमलां भूतिं प्राप्नुयान्मानवस्त्रिभिः ॥ इति ।

अथाध्यापकनिरूपणम् ।

तत्र मनुः,

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः ॥
स्मृत्यधिकारेऽपि स एव,
निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ इति ।
विद्यास्थानान्यनुक्रम्याह
याज्ञोऽपि, एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च दर्शयतीतरे-

यामिति ।

पालकाप्यसंहितायामपि,

ब्राह्मणस्त्वथ वर्णांस्त्रीनध्यापयितुमर्हति ।
द्वौ क्षत्रियस्तथा वैश्य एकमध्यापयेत्सदा ॥
गुणवत्स्वपि शूद्रेषु मा बुधं कर्तुमर्हसि ।
एषा ह्यनुपमा विद्या वेदवेदाङ्गसंमिता ॥
विद्यां नानुपसन्नाय कथयेन्न ह्यसाधवे ।
अश्रद्दधाना ये च स्युर्नास्तिका येऽभ्यसूयकाः ॥
तेषां विद्यां न कथयेद्ये च विद्याविमानिनः ।
आचार्यस्त्वेव कथयेद्विज्ञानकुशलेष्वपि ॥
नापुत्राय प्रदातव्या नाशिष्यायाहिताय च । इति ।
बुधं व्याख्यातारम् ।
शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

इति पराशरेण शूद्रादध्ययनस्य पर्युदस्तत्वात् । एवं ज्योतिष-वैद्यकादिसंहितास्वप्युदाहार्यम् । एतदनापत्कालविषयम् । आपत्काले तु क्षत्रियादेरप्यध्ययनविधानात् ।

तथाच मनुः,

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या तु शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

गौतमोपि, आपत्काले ऽब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा समाप्ते ब्राह्मणो गुरुरिति । अनुगमनं च यावदध्ययनम् । अनुगमनग्रहणाच्छुश्रूषान्तरनिवृत्तिः । विद्या रत्नादेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच देवलः,

रत्नं नाम स्त्रियो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वशः ॥

मनुरपि,

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ इति ।

अथाध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः,

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
स्नात्वा हुत्वाऽथ शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

आपस्तम्बोऽपि, शयनासनाध्यापनं वर्जयेत् नच तस्यां शय्या-
यामध्यापयेत् यस्यां शयीतेति ।

मनुः,

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यं कालमुपस्थितम् ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥

शिष्यशिक्षाप्रकारमाह गौतमः, शिष्यशिष्टिरवधेन अशक्तौ
रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इति ।

मनुरपि,

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ इति ।

ताडनस्थानमाह मनुः,

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

कूर्मपुराणे,

एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तं सदाऽग्निकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
शुश्रूषोरनध्यापने दोष उक्तस्तत्रैव,
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,
यो विद्यार्थिने न संप्रदद्यात्स कर्महा स्यादिति ।

लघुव्यासः,
वेदविप्लावनात्तेन वरं मौनं समाश्रितम् ।
(वेदविप्लावनाद्विप्रो नरकं यात्यधोमुखम् ॥
वेदविप्लावनलक्षणमाह यमः,
योऽर्थार्थी यो द्विजो दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।
अनध्याये च तस्माहुर्वेदविप्लावनं बुधाः ॥ इति ।

मनुः,
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥

यमोऽपि,
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वा यथागमः ।
विद्यया सह मर्तव्यं न विद्यामूषरे वपेत् ।

श्रुतिरपि,
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवे अयताय
न मां ब्रूयात् अवीर्यवती तथा स्याम् ।
यमेव विद्याशुचिमप्रमत्त
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाहं
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ।
विष्णुः, नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेदिति ।
मनुः,
अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ॥ इति ।
अथ विद्यादानप्रशंसा ।
तत्र यमः,
दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ इति ।
बृहस्पतिरपि,
सहस्रसंमिता धेनुरनड्वान्दश धेनवः ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं तु तत्समम् ।
भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥
मनुरपि,
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
वार्यन्नगोमहीवासास्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥
याज्ञवल्क्योऽपि,
सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥
संवर्तोऽपि,
विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते । इति ।
अथाध्येतृनिरूपणम् ।
तत्र लघुव्यासः,

संस्कारवद्भिः कर्त्तव्यं वेदस्याध्ययनं द्विजैः ।
शुद्धस्य फलवत्तत्स्यादन्यथा निष्फलं स्मृतम् ॥ इति ।
द्विजैस्त्रैवर्णिकैः तदनुलोमजैश्च । तन्नियममाह

स एष,

मेखलाऽजिनदण्डानां धारणं ब्रह्मचारिभिः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सर्वज्ञाने द्विजातिभिः ॥
भिक्षाऽशिभिर्गुरोर्नित्यं शुश्रूषायां रतैः सदा ।
आसमाप्तेर्व्रतं कार्यं वेदस्य विधिवद् द्विजैः ॥ इति ।

धारणं, कृत्वेति शेषः । सर्वज्ञाने इति निमित्तसप्तमी । तत्तश्च सर्वज्ञाननिमित्तमित्यर्थः सिध्यति ।

अथाध्येतृधर्म्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥ इति ।

मनुरपि,

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिक शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

अथ वेदादिविद्यारम्भकालः ।

विद्याश्चाह वसिष्ठः,

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्व एवच ।
अर्थशास्त्रमिति ह्येता उपविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

तत्र सर्वसाधारणमुत्तरायणम् । तथाच

ज्योतिर्निबन्धे,

धर्मार्थस्मरगाः शुभा उपचये पापग्रहाः शोभनाः
लग्नं चास्थिरमुत्तरायणमथो नास्तं गतो बोधनः ॥ इति ।

मासपक्षौ मुहूर्तसङ्कटे,

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ।
पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णेचान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

अथ तिथयः ।

तत्र मार्कण्डेयः,

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ।
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा ॥ इति ।

नृसिंहः,

रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं पर्वाष्टम्यौ च वर्जयेत् ।
अथ वाराः । तत्र वसिष्ठः,
दिवसांशोदया वर्ज्या यत्नेन कुजसौरयोः ।
श्रेष्ठाः सितज्ञजीवानां मध्यमाश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ इति ।
अथ नक्षत्राणि । तत्र महेश्वरः,
हस्तादित्रितये तथा निर्ऋतिभे पूर्वान्त्यभेष्वश्विभे
मित्रर्क्षे च मृगादिपञ्चसु शुभः प्रारम्भ आद्यैः स्मृतः ।
विद्यानां हरिभत्रये च दिवसे सूरेर्भृगोर्वा विदो
ऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौ केन्द्रस्थितैस्सद्ग्रहैः ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

पूर्वात्रये मूलमृगादिपञ्चके
तथाऽश्विनीषु त्रितये च हस्तात् ।
सार्पेष्वपि धिष्ण्येष्वपि सर्वविद्या-
प्रारम्भ इष्टः शुभवासरेषु ॥ इति ।
अथ श्रुतिस्मृत्यारम्भासाधारणनक्षत्राणि । तत्र

वसिष्ठः,

हस्ताश्वयुक्श्रवणतिष्यसमीरमित्र
चित्रादितित्रिपुराजिद्वसुवारुणेषु ।
हस्तोत्तराकमलसम्भवपौष्णभेषु
श्रुत्याः स्मृतेः प्रथममारभणं द्विजानाम् ॥
धर्मशास्त्रेषु विज्ञायं त्रितय पौष्णमेवच ।
अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे सर्वविद्यासु वर्जिताः ॥ इति ।
अथ षडङ्गसाधारणानि नक्षत्राणि ।
ज्योतिषाद्यङ्गशास्त्राणां स्वाती हस्तपुनर्वसू ।
पौष्णं तिष्योऽश्विनीमूलवारुणाः स्युः सुपूजिताः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे,

मूलेज्यवरुणादित्यरेवतीहस्तवासिणी ।
अश्विनी ज्योतिषां शास्त्रे प्रशस्तास्तारका इमाः ॥
अथ गणितविद्यायां राजमार्त्तण्डे,
अधोमुखान्त्यहस्तार्द्राश्रविष्ठामित्रपुष्यभम्,
सौम्येज्यभृगुवर्गाः स्युर्गणितेषु शुभप्रदाः ॥

अथ शब्दशास्त्रे,

अश्विनी रोहिणी सौम्यं पुष्यो हस्तादिपञ्चकम् ।
अदितिर्दश ताराः स्युः शब्दशास्त्रे सुपूजिताः ॥
दीर्घशुद्धिकर पौष्णभाजपात्पोत्तरात्रयम् ।
वर्ज्यं पूर्वात्रयं याम्यमूल द्वयीन्द्रपैतृकाः ॥
रिक्ताऽष्टमी पञ्चदशी निषिद्धास्त्रयोदशी सप्तमिका च मध्या ।
शब्दशास्त्रपरिज्ञाने शस्तां हस्तपुनर्वसू ॥

अथार्थशास्त्रे,

वरुणादित्यहस्तेज्यहरिविष्णुधुवाः शुभाः ।

अर्थशास्त्रेषु सौम्येज्यभृगुवर्गोदयाः शुभाः ॥

अथाभिपक्शास्त्रे,

मार्त्तण्डाश्विसमीरमित्रवरुणादित्योत्तरारेवती-
चित्राविष्णुशशाङ्कपुष्यवसुषु प्राजेशभे भैषजम् ।
कुर्यादर्कबुधार्किशुक्रशशभृद्वारोदयांशे शुभे
रिक्तायां वरभेऽङ्गनासमुदये शुद्धेऽरिदाराष्टके ॥
केन्द्रत्रिकोणगे जीवे नैधने शुभसंयुते ।
भेरीशास्त्रे च नाट्ये च तथा सामुद्रिकेऽपि वा ॥
गान्धर्वे नीतिशास्त्रे च शस्तावहिपुनर्वसू ।
आयुर्वेदे धनुर्वेदे धनिष्ठा पूज्यते सदा ॥
शास्त्रे महानसे शिल्पे सूपशास्त्रे विशेषतः ।
खड्गशस्त्राभियोगे च आर्द्राराशिर्विशिष्यते ॥
कौतुके चानुराधा स्यादश्वविद्यासु चाश्विनी ।
चित्रशास्त्रेषु चित्रा स्याद्धर्मशास्त्रेषु वैष्णवम् ॥
ज्योतिःशास्त्रेषु च स्वाती योगशास्त्रेषु वारुणम् ।
मृगशीर्षं षडङ्गेषु विशेषेण प्रशस्यते ॥

संहितान्तरेऽपि,

शास्त्रं प्रति पृथग्भानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः ।
वाद्यशास्त्रे च नाट्ये च तथा सामुद्रिकेऽपि वा ॥
सर्वशाकुनिकज्ञाने गजशास्त्रे च शान्तिके ।
आयुर्वेदे धनुर्वेदे धनिष्ठा पूज्यते सदा ॥

ज्योतिर्निबन्धे,

मित्रादित्यकराश्विनीस्थिरमरुत्पौष्णं च ताराधनु
र्विद्यायामतिशोभना रविकविक्ष्माजेज्यवारोदयाः ।

दीपिकायामपि,

स्त्रीमृत्युत्रजे शुक्रज्ञौ हीन्दुर्त्रिनिधनोदयौ ॥ इति ।

अथ सारस्वतयोगाः । तत्र स एव,

सावित्रनक्षत्रतृतीयपादे तीक्ष्णांशुशीतांशुशशाङ्कजाश्चेत् ।
तस्योदये शार्कनिशेशवारे सारस्वतं योगमुदाहरन्ति ॥
आदित्यर्क्षे बुधस्यांशे वर्त्तन्ते ज्ञेन्दुभास्कराः ।
बुधवारे च तल्लग्ने योगः सारस्वतो भवेत् ॥
बुधोत्तरे गुरोरंशे केन्द्रगा ज्ञार्कभार्गवाः ।
त्रयोदश्यां यमे लग्ने योगः सारस्वताह्वयः ॥ इति ।

अथाऽध्ययनप्रकारः ।

संग्रहे,

आदौ गणपतिं चेष्ट्वा सम्पूज्य च सरस्वतीम् ।
गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्यास्सर्वास्समारभेत् ॥ इति ।

मनुः,

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽखिलाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

अत्र विशेषमाह गौतमः, ओंपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ता इति । इदं च माध्याह्निकाध्ययने वेदितव्यम् ।

तथा च संवर्तः,

प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
सावित्र्याश्चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ॥ इति ।

वृत्तस्य पूर्वपठितस्य अन्तं समाप्तिस्थलमारभेदित्यर्थः । प्रणवोच्चारणं च प्राणायामत्रयानन्तरं वेदितव्यम् ।

तथाच मनुः,

प्राक्कूलान्पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतं तत ओंकारमर्हति ॥ इति ।

प्राक्कूलान्प्रागग्रान्, दर्भानिति शेषः । पवित्रैः पावनैः ।

गौतमोऽपि,प्राणायामानुपस्पृशन्दर्भैरिति । प्राणानामायामाः स्थानानि शीर्षण्यानि चक्षुरादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते । तानि दर्भैरुपस्पृशेदित्यर्थः । प्राणायामा अपि द्विराचमनानन्तरं वेदितव्याः ।

तथाच मनुः,

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

प्राञ्जलिस्तु कृतापोशा लघुवागिजितेन्द्रियः ॥ इति ।

अत्राचान्तः कृतापोश इत्यनेन द्विराचमनमुच्यते ।

तथाच स एव,

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृत वचः ।

पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ इति ।

प्रयतः आचान्तः । प्राणायामानप्याह

गौतमः,

प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति । प्राणायामः प्राणसंरोधः । पञ्चदशमात्रा इत्यनेन सव्याहृतिकः प्राणायामो व्यावर्त्यते । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च प्रणवोच्चारणम् अध्ययनारम्भसमाप्त्योः कार्यम् ।

तथाच मनुः,

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥

धर्मान्तरमप्याह स एव,

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

सदा नित्यमध्ययने । पादग्रहणमभिवादनम् ।

तथाङ्गिराः,

प्राप्ते वेदानुवचने तद्विसर्गे ऽन्वहं गुरोः ।
उपसंग्रहणं कार्यं विमोच्य त्वागतेन च ॥ इति ।
तच्च प्राञ्जलिना कार्यम् ।
तल्लक्षणमाह मनुः,
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः । इति ।
आश्वलायनस्त्वन्यथाऽऽह ।
उत्तानं वामपाणिं चावाङ्मुखं दक्षिणं तथा ।
पाण्योः पृष्ठं दृढं कुर्यादङ्गुलीभिः परस्परम् ॥
अङ्गुष्ठौ च दृढीकृत्य क्षिपते या तथाऽञ्जलिः ।
सा ब्रह्मणा कृतत्वात्प्राक् ब्रह्माञ्जलिरिति स्मृता ॥
वेदारम्भे विशेषेण समाप्तौ च विशिष्यते ।
ब्रह्मयज्ञे च कार्या स्यात्सावित्रीग्रहणे तथा ॥ इति ।
तत्र विशेषमाह संवर्तः,
ततोऽधीयीत वेदं तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
हस्तौ सुसंयतौ कार्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ ॥
गुरुमुखवीक्षणविधानेन गुरुमुखादेवाध्येतव्यमिति गम्यते ।
गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणस्याध्ययनत्वात् ।
अतएव नारदः,
पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।
न राजते सभामध्ये गूढगर्भ इव स्त्रियाः ॥
अननुज्ञाताध्ययने प्रत्यवायमाह
लघुव्यासः,
ऋचमर्धर्चमथवा पादं वा यदिवाऽक्षरम् ।
गृह्णाति योऽननुज्ञातं पुरस्तात्परतो द्विजः ॥
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।

शूद्रसन्निधावध्ययने प्रत्यवाय उक्तः काशीखण्डे,

श्रावयेद्वैदिकं मन्त्रं न शूद्राय कदाचन ।
ब्राह्मण्याद्धीयते विप्रः शूद्रो धर्माच्च हीयते ॥

लघुव्यासोऽपि,

अनध्यायेष्वधीतं यद्यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते ॥ इति ।

मनुरपि,

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

नापररात्रमधीत्य पुनस्संविशेदिति ।

हारीतोऽपि, ब्राह्मे मुहूर्ते प्रतिबुध्य स्वाध्यायमधीत्य न पुनः संविशेदिति ।

विस्वराद्यध्ययने दोषमाह नारदः,

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥
हस्तेनाधीयमानस्तु स्वरवर्णान्प्रयोजयेत् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥

विद्याधिगमोपायमाह मनुः,

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

नारदोऽपि,

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपपद्यते ॥

यो ऽहरेव नगाध्यीक तौ.हित्याभस्कादिव ।

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥
वल्पदैः पांसुभिः श्लक्ष्णैर्वल्मीकः क्रियते महान् ।
न तत्र बलमावश्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥
शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।
शनैः कन्था शनैः पन्थाः पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥
सौहित्यं तृप्तिः । विद्याविघ्नानप्याह

स एव,

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा वाटिकासक्तिरेव च ।
स्त्रियः प्रीतिश्च तन्द्री च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥

नाटकासक्तिरित्यपि पाठः । द्यूतं प्रसिद्धम् । पुस्तकशुश्रूषा लिखनशोधनादिव्यसनम् । वाटिकासक्तिरारामविहारः । नाटकासक्तिरिति पाठे गीतनृत्याद्यासक्तिः । स्त्रियः स्त्रीव्यसनम् । प्रीतिः स्वक्रन्दनादौ । तन्द्र्यालस्यम् । एतानि व्यस्तानि समस्तानि विद्याविघ्नकराणि भवन्तीत्यर्थः । नियमेन स्वल्पमप्यध्येतव्यं न तदतिक्रमेण बह्वपीत्याह

व्यासः,

ऋक्पादमप्यधीयीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित् ।
न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥ इति ।

अथ सज्योतिरनध्यायः ।

तत्र मनुः,

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु च विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योतिरस्यादनध्यायः शेषं रात्रौ यथा दिवा ॥

इदं च वर्षर्तौ । अन्यर्तौ अहोरात्रम् ।

हारीतोऽपि, सायंसंध्यास्तनिते रात्रौ नाधीयीरन्निति ।

अथाहोरात्रानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्य,

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धकं प्रतिगृह्य च ॥
पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ इति ।

पौर्णमास्यमावास्ये पञ्चदश्यौ । राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे । पञ्चदशीग्रहणेनैव सिद्धौ पुनर्वचनमौत्पातिके पर्वणि ग्रहणेऽनध्यायत्वप्रतिपादनार्थम् । ऋतुसन्धिषु प्रतिपत्स्विति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु चतुर्मासात्मकऋतुत्रयसन्धिगतासु द्वितीयास्विति व्याख्येयम् । आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमनन्तरासु द्वितीयास्विति स्मृत्यन्तराच्च । श्राद्धिकं भुक्त्वा प्रतिगृह्य चेत्यन्वयः । एतच्च पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टे तु त्र्यहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शक्र इन्द्रध्वजः, तत्पातोच्छ्रायपयोः । तत्कालोऽभिहितो

ब्राह्मे,

द्वादश्यां भाद्रशुक्लस्य इन्द्रध्वजसमुच्छ्रयः ।
इषे कृष्णचतुर्थ्यां तु तस्याहात्पात इष्यते ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

श्वमार्जारनकुलमूषकशीघ्रगाणामन्तरा गमने त्वहोरात्रमिति ।
अभोजनमित्यनुवर्तते । एतच्च त्रिरात्रोपवासाशक्तौ ।
तथा चोशना, मार्जारान्तरागमने घृत प्राश्य त्र्यहमुपवसेदिति ।

हारीतोऽपि,

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । इति ।

अनध्यायानुवृत्तौ मनु,

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । इति ।

अष्टकास्वरूपमाह पैठीनसि, प्रौष्ठपदप्रभृतय. कृष्णे भ-

षास्तिस्रोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येके इति ।

शौनकोऽपि, हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-ष्वष्टका इत्याह । अष्टमीनां तत्त्वेनैवानध्यायत्वसिद्धौ अष्टकाग्रहणं सप्तमीनवम्योरनध्यायत्वप्राप्त्यर्थम् ।

अधीयीतेत्यनुवृत्तौ शङ्खः, अष्टम्याः प्रदोषे इति ।

पैठीनसिः, शुक्लचतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्या-योऽष्टकावर्जमिति ।

नृसिंहपुराणे,

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाऽक्षयतृतीयायां शिष्यं नाध्यापयेद्बुधः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायां तु वर्जयेत् । इति ।

महानवमी आश्विनशुक्लनवमी । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लद्वाद-शी । महाभरणी महालयान्तर्गता ।

स्मृत्यन्तरे, भाद्रपदे मघाभरण्योरनध्यायः सश्रवणयोरे-कादशीद्वादश्योश्च आषाढीकार्त्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयासु च अपरपक्षान्ते तथा द्वितीयायां चेति ।

नारदीये,

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥ इति ।

महोत्सवेऽप्यनध्यायमाह मनुः,

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे । इति ।

तथा नारदीये,

सिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥ इति ।

तासामनध्यायत्वं स एवाह, या च सोपपदा तिथिरिति ।

वसिष्ठोऽपि, आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रमृत्विग्यज्ञ-योनिसंबन्धिष्विति।

योनिसंबन्धिनो मातुलादयः। एवं सब्रह्मचारिष्वपि द्रष्टव्य-म्। अत एवाहोरात्रमित्यनुवृत्तौ

गोभिलः,

सब्रह्मचारिणि प्रेते स्वे च भूमिपतौ मृते। इति।

हारीतोऽपि, प्रातःसन्ध्यास्तानेते स्वहोरात्रमिति।

गौतमोऽपि, छर्दितश्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रमिति।

अथवा घृतं प्राश्याधीयीत।

तदाहापस्तम्बः, छर्दित्वा स्वमान्ते सर्पिर्वा प्राश्येति।

अथ पक्षिण्यनध्यायाः।

तत्र मनुः,

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वा प्येकमहर्निशम्॥ इति।

स्मृत्यन्तरेऽपि, वेदसमापने प्रथमसन्ध्यासु तदाऽहोरात्रं प-रेयुरनध्याय इति।

नारदीयेऽपि,

निशाद्वयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयम्।

अनध्यायं प्रकुर्वीत या च सोपपदा तिथिः॥ इति।

दिवा संक्रमे पूर्वोत्तरसंलग्नं निशाद्वयं, रात्रौ संक्रमे पूर्वोत्त-रवर्तिदिवसद्वयमित्यर्थः।

अथाकालिकानध्यायाः।

तत्र मनुः,

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत्॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकालिकं निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स एव कालस्तावदनध्याय इत्यर्थः ।

गौतमोऽपि, आकालिका निर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति ।

एतच्च वर्षर्तुं विना प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पत्तौ द्रष्टव्यम् ।

तथा च मनुः,

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चा ऽभ्रदर्शने ॥ इति ।

अग्निप्रादुष्करणेन प्रातःसंध्या लक्ष्यते । अनध्यायम् आकालिकम् ।

गौतमोऽपि, स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निष्विति । आकालिकमिति शेषः । प्रातःसन्ध्यायामहोरात्रमिति हारीतस्मरणात् ।

मनुः,

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

निर्घात आन्तरिक्षो ध्वनिः । ज्योतिषामुपसर्जनं सूर्याचन्द्रमसोः परिवेषः, उल्कापातो वा ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ इति ।

भरद्वाजोऽपि,

अग्न्युत्पाते पांसुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।

आपस्तम्बोऽपि, उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकः ।

मनुः,

चौरैरुपद्रुते ग्रामे सन्त्रासे वाऽग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ इति ।
अद्भुतेषु रक्तवृष्ट्यादिषु ।

वसिष्ठोऽपि,

दिक्प्रेतानां दाहारस्वेदमङ्गमपातेषूल्काभिः पांसुवर्षेष्वा-
कालिकम् ।

अथ अहोरात्रानध्यायाः ।

तत्र गौतमः, अमावास्यायामहोरात्रं द्व्यहं चेति । यदा द्व्यहं अमावास्या तदा द्व्यहमनध्यायः । अमावास्येत्यन-ध्यायतिथिमात्रोपलक्षणम् । उदयास्तमयान्यतरव्यापिन्योर्द्वयोरपि अध्ययने सम्पूर्णत्वश्रवणात् ।

तथा च स्मर्यते,

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिस्सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ।
एतेनाहुम्यायवच्छेदेनानध्याय इति निरस्तम् ।

अथ त्रिरात्रानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ इति ।
गुरुराचार्यः । राहुदर्शने शक्रध्वजप्रपतने आचार्ये प्रमिते त्रिरात्रमिति शङ्खस्मरणात् ।

मनुरपि,

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । इति ।

भरद्वाजोऽपि,

अभ्युत्पाते पांसुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।
आकालिकं त्रिरात्रं तु सविद्युत्स्तनयित्नुके ॥

मनुः,

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।
अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ इति ।

व्यासः, उल्काविद्युत्समासे त्रिरात्रमिति । समासे यौगपद्ये ।

मनुः,

अतिथ्यत्र द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि, विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चानृतौ यत्र सन्निपातो वा त्र्यहमनध्यायः ।

गौतमोऽपि, कार्त्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमिति ।

उक्तपौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रं, ततस्तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः तास्वपि त्रिरात्रमनध्याय इत्यर्थः ।

पुनर्गौतमः, श्वनकुलमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्चेति ।

उपवासः प्रायश्चित्तार्थं, विप्रवासो गुरुशिष्ययोस्सहावासः । सहानवस्थानमिति यावत् । सोऽपि त्रिरात्रम् । श्वगोमायुमार्जारसर्पमण्डूकनकुलमूषकाणामेतेषामेवाधीयानानामन्तरा गमने त्रिरात्रमुपवासस्त्र्यहं च प्रवसेदिति हारीतस्मरणात् । ततश्च त्र्यहानध्यायोऽर्थ सिद्ध एव ।

अथ मासानध्यायः ।

तत्रापस्तम्बः, श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीतेति ।

अथ षण्मासानध्यायः ।

तत्रापस्तम्बः, चण्डालश्वपाकशशकषण्डव्यवाये षण्मासमनध्ययनमिति । व्यवायेऽन्तरा गमने ।

अथ संवत्सरानध्यायः ।

तत्र स एव, यदि हस्ती संवत्सरं व्याघ्रस्तथैवचेति ।

अथ तात्कालिकानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्त्तनिस्वने ।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसम्प्लवे ।
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरम्भोऽन्तर्धरात्रेऽतिमारुते ॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ इति ।

बाणः शततन्तुर्वीणा । बार इत्यन्ये । आर्त्तो दुःखितः । अन्त्यश्चण्डालः । नीहारो धूमिका । ईरिणम् ऊषरम् । एवं भेर्यादिशब्देऽपि,

तथाच गौतमः । बाणभेरीमृदङ्गगर्दशब्देष्विति । गर्द इत्यपपाठः । सांप्रदायिकस्तु गर्त्त इति पाठः । स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति श्रुतेः । गर्त्तः शकटम् । साम्नि पठ्यगाने ऋग्यजुषोरेवानध्यायः ।

तदाह मनुः,

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । इति ।

यमोऽपि,

सामशब्दे नर्ग्यजुषी मारुते चातित्रायति । इति ।

अत्र हेतुमाह मनुः,

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

एवमृगादिध्वनावपि साम्नामनध्यायः । शाखान्तरे च साम्नामनध्याय इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

विष्णुः, न शूद्रपतितयोः समीपे न देवतायने श्मशानचतुष्पथरथ्यासु नोदकान्ते नापिहितपादो न वान्तो न विरिक्तो नाजीर्ण इति ।

मनुरपि,

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥

येन वाससा मैथुनं कृतं तद्वासः परिधाय नाधीयीतेत्यर्थः । एतदधौतवासोविषयम् ।

तथा च मनुः,

वाससि च अनिर्णिक्ते मैथुनापतिते सति ।

मैथुनापतिते मैथुनसम्बद्धे ।

वसिष्ठोऽपि, मैथुनव्यपेतायां शय्यायां वाससाऽन्यमिथुनव्यपेतेन वा निर्णिक्तेन स्वप्नान्ते छर्दितस्येति ।

मनुः,

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुणकामानां पूतिगन्धे च सर्वशः ॥

धर्मनैपुणकामा अगृहीतवेदाः । गृहीतवेदानां तु ग्रामेऽप्यध्ययनमविरुद्धम् ।

तथा च वसिष्ठः, ग्रामे नगरे तु कामं गोमूत्रपर्युषितपरि·

लिखिते चेति ।

मनुरपि,

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

वसिष्ठोऽपि, सन्ध्यास्वन्तःशवे दिवाकीर्त्यइति । दिवाकीर्त्यश्चण्डालः । अन्तश्चण्डाले ग्रामे नाधीयीतेत्यर्थः । एवं चतुष्पथादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथाच प्रचेताः, चतुष्पथमहापुरुषोद्यानेषु देवसमीपेऽधीयीतेति ।

गौतमोऽपि, श्मशानग्रामान्तमहापुरुषाशौचेष्विति ।

श्मशाने विशेषमाहापस्तम्बः, श्मशाने सर्वतःशम्यामासादाद् श्मशानवत् । शूद्रपतितौ समानगोचर इत्येके । शूद्राणां तु प्रेक्षणप्रतीक्षणयोर्वाऽनध्याय इति । तथाऽश्वाद्यारूढोऽपि नाधीयीत ।

अत एव मनुः,

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यन्नमेव वा ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥ इति ।

प्रौढपादः आसने जान्वां वाऽऽरूढपादः । अवसक्थिका जानुजङ्घादिना वन्धनम् । भोजनाचमनानन्तरं यावदार्द्रपाणित्वमित्यर्थः ।

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्जयन् ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

बौधायनोऽपि, महतोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति।

मनुः,

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा।

श्वखरोष्ट्रे च रुवति त्रिसन्ध्यं न पठेद्द्विजः॥

यमः,

आगतं चातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीत ततः पुमान्।

अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्नध्येतव्यं प्रयत्नतः॥ इति।

मनुरपि,

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वायति।

रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते॥

गौतमः,

अभ्रदर्शने चानृताविति।

यमः,

श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च।

कदाचिदपि नाध्येय कोविदारकपित्थयोः॥ इति।

यत्तु,

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः॥

इति मनुवचनम्, तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयम्।

अत एव श्रुतिः। तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देश इति। एतैश्च वाक्यैर्यत्रैकनिमित्तकेऽनध्याये कालद्वयं कालत्रयं वा विहितं यथोत्सर्जने,

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम्।

इत्यादि, तत्र सर्वत्र प्राज्ञाप्राज्ञाध्येतृविषयत्वेन गुरुलघुकालानां व्यवस्था ज्ञेया।

अथानध्यायाध्ययने दोषः ।

तत्र शङ्खलिखितौ,

छिद्रेष्वेवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषान्तकाः ।
तन्त्रस्था घ्नन्ति तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्याल्पमेधसः ॥
तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशो बलम् ।
सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेष्वधीयते ॥
छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥
तत्फलं तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशो बलम् ।
सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तीप्सितं फलम् ॥

यमोऽपि,

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृताकृतं च यत् ।
अनध्यायेष्वभ्यसतो ब्रह्म व्याहरतस्तथा ॥

इन्द्रनारदसंवादेऽपि,

अनध्यायेष्वधीयानान् किं शक्र न निहंसि तान् ।
असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मघ्ना ब्रह्मदूषकाः ॥
अनध्यायेष्वधीतेन हुतं याति न वैदिकम् ।
मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥ इति ।

अथानध्यायप्रतिप्रसवः ।

तत्र मनुः,

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
न निषेधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

नित्यपाठे च नाङ्गे च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोऽस्ति मन्त्राणां ग्रहणे ब्रह्मणा स्मृतः ॥

देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ।
नानध्याये जपेद्वेदान् गृहीतनियमादृते ॥

कूर्मपुराणे,

नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासनएवच ।
उपाकर्मणि कर्मान्तहोममन्त्रेषु चैवहि ॥
एकामृचमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ॥
नानध्यायोऽस्ति चाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥
एष धर्मस्समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणा विहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥
अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥
अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः । इति ।

अथ प्रदोषाः ।

तत्र पुराणम्,

मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्तयेत् ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह प्रजापतिः,

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥

षष्ठीद्वादश्योरर्द्धरात्रादर्वाक् घटिकैकं सप्तमीत्रयोदशीप्रवेशे प्रदोषः । तृतीयायां सार्धयामादर्वाक् चतुर्थीप्रवेशो प्रदोष इत्यर्थः ।

पद्मान्तरमाहोशना,

चतुर्थी यामयात्रेण पार्द्धयामेन सप्तमी ।

प्रपोदशी चार्द्रा(?)त्मदोषं जनयत्यलम् ॥ इति ।

प्रपोदश्या विशेषमाह स एव,

प्रपोदश्यामन्त्यमाश्चतुरो मुहूर्तान्वर्जयेदिति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र श्रावण्यामुपाकरणपक्षे पौषशुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे कार्यम् । प्रौष्ठपद्यामुपाकर्मपक्षे माघशुक्लप्रतिपदि कार्यम् ।

तथाच मनुः,

पौषे तु छन्दसां कुर्याद् बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ इति ।

शुक्लस्य पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति पौषेऽपि सम्बध्यते । साकाङ्क्षत्वात् । मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमानिति लिङ्गाच्च । कालान्तरमप्याह याज्ञवल्क्यः,

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद् बहिः ॥ इति ।

अष्टका कृष्णाष्टमी । रोहिण्यपि कृष्णपक्षगतैव । अष्टकासाहचर्यात् । तत्रोभयत्रापि पूर्वाह्ण एव । पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति स्मरणात् ।

बौधायनोऽपि, श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति ।

कात्यायनोऽपि,

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्च तथा तिष्यतिष्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ॥ इति ।

उपाकरणानन्तरम् उदगयनेऽध्ययनारम्भं कृत्वा पौषे भाद्रपदे वा पुष्ययुक्तायां तिथौ उत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

गर्गोऽपि,

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे निर्गमेद् बहिः ।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछन्दसाम् ॥ इति ।
अत्रैव विशेषः परिशिष्टे,
मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।
तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥ इति ।
उक्तकालासम्भवे तूपाकर्मदिनएवोत्सर्जनं कार्यम् ।
तथाच खादिरगृह्ये,
पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा । इति ।
स्मृतिसमुच्चयेऽपि,
उत्सर्जनं पौषमासे उपाकर्मदिनेऽथवा । इति ।
तदेतदुभयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं क्रियते द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ इति ।
अत्रोक्तयोस्तिथ्यक्षयोर्दिनद्वयव्यापित्वे परेद्युरौदयिकं ग्राह्यम् ।
तथाच निगमः,
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्षण्मुहूर्त्तकैः ।
विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥ इति ।
श्रावणीप्रौष्ठपदीग्रहणं पौषीमाघ्योरप्युपलक्षणम् । उत्सर्जनो-
पादानात् ।
अत एव कालादर्शः,
उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।
षण्मुहूर्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः ॥
इति पौर्णमासीमात्रमेवोपाददौ ।
छन्दोगानां विशेषमाह गोभिलः,
छन्दोगा मिलिताः कुर्युः मासरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ।

अपराह्णेऽप्युपाकर्म हस्तपुष्यर्क्षयोर्द्विजाः ॥

हस्ते उपाकर्म पुष्ये उत्सर्जनमित्यर्थः ।

कार्ष्णाजिनिः,

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान्सप्त कृत्वा तान्पूजयेत्ततः ॥ इति ।

ग्रहसंक्रान्त्याद्यत्रापि चिन्तनीयम् ।

अनुप्तबीजे नृपतौ विनष्टे सूते मृते राष्ट्रमथाकुले च ।

उत्सर्जनोपाकरणे न कार्ये ग्रस्तेन्दुसूर्ये च गुरोस्तथाऽस्ते ॥

इति वसिष्ठस्मरणात् ।

स्मृत्यन्तरं,

नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न दोषकृत् ॥

पराशरः,

उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥ इति ।

अथ शाखाविशेषेण तत्तत्सूत्राण्युदाह्रियन्ते ।

तत्राश्वलायनगृह्यम्,

मध्यमाष्टकायामेवमुत्सर्जनमिति । मध्यमाष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । शाखान्तरे चैवं दृश्यते ।

पौर्णमासी तु या माघी तस्यामुत्सर्जनं भवेत् । इति ।

आचार्योऽपि,

समाप्यपौर्णमास्यां तु छन्दांस्युत्सृज्य शास्त्रवत् । इति ।

एतदुत्सर्जनमित्यस्यैव संज्ञा । ततः षण्मासान्षडङ्गान्यधीयीत । षण्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययनपरे से-

के। अन्ये त्वविशेषेणाहुरिति।

अथ शाङ्खायनसूत्रं,

माघशुक्लप्रतिपदीति। अस्यार्थः। छन्दसामुत्सर्गकर्म भवतीति वाक्यशेषः। अर्द्धपञ्चमान्मासानर्द्धषष्ठान्वाऽधीयीरन्निति। कृत्वोत्सर्गकर्मेति शेषः।

अथापस्तम्बसूत्रं, तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति। तिष्येण पुष्येण युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेत्। उत्सर्जनं कुर्यात्। रोहिण्यां वा। अत्र रोहिणी याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य ग्राह्या। तैषे मासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत्।

अथ हिरण्यकेशिसूत्रं, तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः। तैषीपक्षस्य तैषमासपूर्वपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वा समाप्य त्र्यहमेकाहं क्षम्य अध्ययनाद्विरम्य यथाध्यायं यथाऽधीत्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वाऽध्ययनस्योत्सर्गो भवति। माघ्यामपि पौर्णमास्यामेके विदधिरे। तदप्येतेन विकल्प्यते।

अथ बौधायनसूत्रं, पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति। श्रावण्यामुपाकर्मणि माघ्यामुत्सर्जनम् आषाढ्यामुपाकर्मणि पौष्यामिति व्यवस्था।

अथ पारस्करसूत्रं, अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्तमान्वाऽप्येतामृचं जपति। पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायामष्टकायां वाऽध्यायानुत्सृजेयुरिति।

अथ मैत्रसूत्रम्, अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजते। अर्धं पञ्चमस्य येषां मासानां तेऽर्धपञ्चमाः। अधीत्य ब्रह्मचारी। इतरथा अधेति ब्रूयात्। उत्सृजति कतिचिद्दिवसान्नाधीयीतेत्यर्थः, न पुनः स्वाध्यायमुत्सृजेत्। उत्तरत्रानध्ययनविधानात्। अन्य-

ति वर्त्तते। परिदानमानिरुक्तमिति, न भवतीत्यर्थः। कालश्च उद-गयनादिर्न निरुक्तः। पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तौ एवं कुर्यादिति। अ-थोपेतपूर्वस्येत्यत्र हरदत्तस्तु अथानन्तरं वेदान्तरोपेतपूर्वो यः इमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यते। एवं ब्रुवन् एतद् ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति। अन्ये तु सकृत्कृतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते।

यथाहापस्तम्बः, सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यतइति हि ब्राह्मणमिति।

स्मृतिरूपेणाप्याहाश्वलायनाचार्यः,

अध्वर्यूणां सामगानाम् ऋचमध्येतुमिच्छताम्।
क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादिर्न विधीयते॥
ब्रह्मौदनं च मेधा च दीक्षा च न विधीयते।
ऋचमध्येतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन॥
कृत्वा क्रियास्तु दानान्ता द्विजानामन्यवेदिनाम्।
ब्रह्मौदने व्रतानां तु सावित्र्याः स्थानइष्यते॥
हुते मार्जनसावित्री ऋषिस्थाने व्रताभिधा।
उत्तरायणकालादिनियतिर्न विधीयते॥
निष्कृत्यर्थोपनयने चालङ्काराश्च सुव्रताः। इति।

शौनकोऽपि,

यो वेदान्तरमध्येतुं तत्सूक्तविधिना ततः।
कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः॥
द्वितीयमिव ऋग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया।
एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते॥
केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा।

मेधाजननकर्मापि त्रिक्षेपं च कृताकृतम् ॥
कर्त्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्मणः ।
ब्रह्मौदनस्य होमस्य त्रिरात्रादिव्रते तथा ॥
क्रमस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण परिदानं च नेष्यते ।
तन्त्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
तत्सवितुर्वृणीमहे वयमित्येवमादिका ।
ऋक् सावित्री परिग्राह्या यद्यदन्यत्समीरितम् ॥
अथोपनयने तत्तदलंकारविवर्जितम् ।
इहापि सर्वं कुर्वन्त्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।
अथ पुनरुपनयने निमित्तानि ।

तत्र मनुपराशरौ,

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि,विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादिति ।

शातातपस्तु,

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनम् ।
उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभक्षीरभोजने ॥
उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः । इति ।

पैठीनसिरपि, अप्युष्ट्रीमानुषीक्षीरपाने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनमिति ।

यमोऽपि,

भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

गौतमोऽपि, अमत्या मद्यपाने तप्तकृच्छ्रान्तेऽस्य संस्कारो

मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति ।

बौधायनोऽपि, अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमर्हति ॥

वसिष्ठोऽपि, एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयनमिति ।

बौधायनस्तु,

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥
हिमवत्कौशिकीं विन्ध्या पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।
तीर्थयात्रां विना गच्छेत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणेऽपि,

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् ।
एतान् देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने द्रष्टव्यम् ।

तथाच तत्रैव,

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
विना यात्रां तु यो गच्छेत्पुनः संस्कारमर्हति ॥
कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

हारीतः,

रासभं माहिषं मेषं बलीवर्दं क्रमेलकम् ।
आरुह्य ब्राह्मणो मोहात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

दैवज्ञवल्लभः,

प्रदोषे निश्यनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे ।
अर्धं विना चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

पुनः संस्कारोऽत्र पुनरुपनयनम् अजिनादिपर्युदासस्यान्यथाऽसंभवात् । स च समाख्याबलेनैव कर्मविशेषेण पूर्वसंस्कारनाशे पुनः संस्काराधायको न तु शोधकः । शुद्धेः प्रायश्चित्तसाध्यत्वात् । अत एव प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादित्यादिविष्ण्वादिवाक्येषु द्वयोरपि स्वस्वकार्यप्रतिपादनमुखेनैव समाख्याभ्यां क्रमेणानुष्ठानप्रतिपादनं युक्तम् ।

यत्तु यमेन,

अज्ञुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

इति मौञ्जीहोमस्य शोधकत्वमुक्तं तद् उत्तरकालानुष्ठेयकर्माधिकाराभिप्रायेण, न तु दोषनिवृत्त्यभिप्रायेण । तस्मात्पुनरुपनयनं पुनः संस्काराधायकं न तु प्रकृतदोषनिवर्त्तकमिति स्थितम् । यत्र तु जातकर्मादीत्यादिविशेषः स्मर्यते तत्र तदादीनां सर्वेषामेवानुष्ठानम् । यथा,

जीवन् यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे निमज्ज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

चिरप्रोषितस्य जीवद्वार्ताऽनाकर्णने कृतप्रेतक्रियस्य पुनरागमनेऽयं विधिः । तथा प्रव्रज्यादिप्रत्यावृत्तस्यापि प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं जातकर्मादिभिः संस्कारमाह

वृद्धपराशरः,

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् । इति ।
यद्यपि सर्वैरित्यविशेषेणोक्तं तथाप्युपनयनान्तानामेवानुष्ठानं ते

पामेव निपतत्वात्, अन्यथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विरुध्येत। किंच सर्वैरित्यविशेषोपादाने संन्यासिनोऽपि विवाहादिः प्रसज्येतेत्यनर्थान्तरापातः। तथाच जातकर्मादीत्यादिशब्देनापि तत्पर्यन्तानामेवोपसंग्रहः।

हारीतोऽपि,

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद्वैवादज्ञानतोऽपिवा।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ इति।

तत्र विशेषमाह कश्यपः; चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हन्ति।

पराशरोऽपि विशेषमाह,

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणः॥ इति।

अजिनादि वपनस्याप्युपलक्षणम्।

तदाह विष्णुः, सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्याद्वपनमेखलादण्डभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानीति।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्न्यादीनि वा। इति पुनरुपनयनविधिः।

अथ नैष्ठिकधर्माः।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपिवा॥ इति।

उक्तविधिना निष्ठामुत्क्रान्तिकाले नयतीति नैष्ठिकः, स आ-

चार्यसन्निधौ वसेत् । न समावर्त्तेतेत्यर्थः । तदभावे आचार्यपुत्रे वसेत् । तस्याप्यभावे आचार्यपत्न्यां वसेत् । तस्या अप्यभावे वैश्वानरे वसेत् । वैश्वानरे वासस्तु आचार्यसपिण्डाभावे वेदितव्यः ।

तदाह मनुः,

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् व्रतमाचरेत् ॥
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ इति ।

स्थानासनविहारवानित्यत्र कालविशेषाश्रवणादुक्तकर्मकालातिरिक्तकाले उत्थानोपवेशनगमनवानित्यर्थः । एतदप्यनूचानब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तदाह मनुरेव,

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षन्तु गतिमुत्तमाम् ॥ इति ।

अत्र वसतो धर्मानाह बृहस्पतिः,

उपकुर्वाणस्य तत्सर्वं समादिष्टं मया व्रतम् ।
अधुना सम्प्रवक्ष्यामि नैष्ठिकस्य समासतः ॥
सन्ध्याऽग्निकार्यं स्वाध्यायं भैक्षाधःशयनं दमः ।
आमृत्योर्नैष्ठिकः कुर्वन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि, संयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्ष्यस्य गुर्वधीनो जटिलः शिखाजटो वा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चेत्तिष्ठेत् शयानं चेदासीन उपासीताहूताध्यायी सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया भुञ्जीत खट्वाशयनदन्तप्रक्षालनाभ्यञ्जनवर्जं स्थानासनशीलस्त्रिरपोऽभ्युपेयादहनीति ।

अहनि त्रिरपोऽभ्युपेयात्त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः ।

देवलोऽपि, ब्रह्मसूत्राक्षमालादण्डकौपीनकुण्डिकामौञ्जीमेखलाधारणं सकृद्भोजनमसकृदवगाहनमुभयकालमग्निहोत्रं सन्ध्योपासनमलुप्तलोमकेशनखः स्रग्गन्धमाल्याभ्यञ्जनवेषालङ्कारवस्त्रोपानद्वाहनलङ्घनप्लवनधावनाध्यापनचिकित्साज्योतिषलक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिककर्मगान्धर्वसङ्गसमयबन्धलिपिलेखनकारुकर्मवेश्मनेत्रद्रव्यधान्यधनपरिच्छेदशस्त्रद्यूतव्यवहारज्ञानविलोपेतिहासप्रणयकुहकविडम्बनविग्रोरतवपरिदेवनरोदनपादोद्वर्त्तनवर्जनमिति ।

हारीतस्त्वग्निपरिचर्यामाह, यज्ञीयाः समिध आहृत्य संमार्जनोपलेखनोद्बोधनसमूहनमिन्धनपर्यग्निकरणपर्युपस्थानहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न मुखेनोपधमेन्नापश्चाग्निं च युगपद्धारयेन्नाजीर्णे भुञ्जे नातिथिभ्यो दद्यान्न धानाभ्यो दद्यान्नाक्रामेन्न तिष्ठेदहरहर्हविर्द्धानविशेषैराग्नेयैरहरहरग्निमिन्धेदामन्त्र्य गच्छेदाहृत्य निवेदयेदिति ।

एवंविधाचरणे फलमाह मनुः,

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषयेद्गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः शाश्वतं पदम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,

अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुनः ॥ इति ।

यमोऽपि,

आनिपाताच्छरीरस्य ये चरन्त्यूर्ध्वरेतसः ।
ते यान्ति ब्रह्मणः स्थानं जायन्ते न पुनर्भवे ॥

हारीतोऽपि, मृत्योः परस्तादमृता भवन्ति ये ब्राह्मणा ब्र-

ब्रह्मचर्यं चरन्तीति ।

श्रुतिरपि, तद्ब्रह्म नैकविषयं सर्वएते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ।

सर्वएते चत्वारोऽप्याश्रमिणः कर्म कुर्वाणाः पुण्यलोका भवन्ति यः पुनरेषां मध्ये ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वं पुनरनावृत्तिलक्षणमेतीति । इदं च नैष्ठिकत्वं पङ्ग्वादीना नियतमित्याह संग्रहकारः,

पङ्ग्वादीनामनंशत्वादसामर्थ्याच्च शास्त्रतः ।
नियतं नैष्ठिकत्वं स्यात्कर्मस्वनधिकारतः ॥ इति ।

कर्मसु विवाहादिषु ।

विष्णुरपि,

कुब्जवामनजात्यन्धक्लीबपङ्ग्वार्त्तरोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ इति ।

अनंशतोंऽशाभावादित्यर्थः । नचैवं पङ्ग्वाद्यतिरिक्तानां नैष्ठिकत्वं न स्यादिति शङ्कनीयम् । इतरेषामपि पाक्षिकत्वेन तद्विधानात् ।

तथाच मनुः,

यदित्वाऽत्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ इति ।

अस्मै अपङ्ग्वादिकाय । नचैवं यावज्जीवाग्निहोत्रादिविरोधः । द्विविधो ब्रह्मचार्युपकुर्वाणो नैष्ठिकश्चेति हारीतप्रतिपादितोपकुर्वाणविषयत्वेन तत्सम्भवात् । उपकुर्वाणो गार्हस्थ्याभिकामः ।

तथाच जाबालश्रुतिः, गृही वनं प्रविशेद्यदि गृहमेव कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा " यमिच्छेत्तमावसेद्यदि वेतरथा तदा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् "

इत्यादयोऽपि श्रुतयो बाध्येरन् । नच श्रौतेन यावज्जीवाग्निहोत्रेण स्मार्त्तस्य नैष्ठिकत्वस्य बाधः । तस्यापि ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयेदित्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन तु- ल्यबलत्वात् । नच ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्त- म्बवचनविरोधः । नित्याग्निहोत्रे इन्द्रियफलकस्य दध्न इव ब्रह्म- लोकफलकस्य सङ्कल्परूपगुणस्याश्रमभेदकत्वाभावात् । यद्वाऽवा- न्तरभेदस्य न प्रधानभेदकत्वम् । यथा गार्हस्थ्यस्य शालीनया- यावरादिभेदस्य ।

अत एव दक्षः,

द्विनीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

इति तच्छब्दपरामर्शेनाश्रमाभेदं गमयति । तथाचोपकुर्वाण- कनैष्ठिकयोर्धर्माणां समानविधिविधेयतां दर्शयति

गौतमः, तत्रोक्तं ब्रह्मचारिण इति ।

तत्रोपकुर्वाणकधर्मविधिभिरेव ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्यापि क- र्त्तव्यमुक्तमित्यर्थः ।

अथ ब्रह्मचारिणो व्रतलोपे विशेषप्रायश्चित्तानि ।

तत्र शातातपः,

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं तथैवच ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥
भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वस्थो ह्येकान्नमश्नुते ।
अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैवच ।
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी भजेद् शुभिरक्तुभिः ।

पादं भुङ्क्ते लक्षसंख्या मुच्यते किल्बिषात्ततः॥

लक्षसंख्यया इत्यस्मिन्नर्थे लक्षसंख्या इत्युक्तं छान्दसो विभक्तिलोपः। पादम् ऋचश्चतुर्थांशम्।

आरिष्टेभिर्जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि।

षोडशे षोडशश्राद्धे।

पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्मषं हरिः।

तस्रोमित्रो जपेत्पादं वृषोत्सर्गे च भोजयन्॥

शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं चेन्न दुष्कृतम्।

अन्नभोजिपादं च न्यूने भुङ्क्ते जले तदा॥

अयुतं चेद्ब्रह्मचारी तदा पापात्प्रमुच्यते।

अदितिं प्रजपेत्पादं सापिण्ड्ये भोजयेद्यदा॥

अयुतं चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा।

षण्मासमन्तान्मन्त्रं च शतवारं यदा तदा॥

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किल्बिषम्। इति।

बृहद्यमोपि,

मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः।

त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते॥

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति। इति।

इदं चाकामतो भोजने द्रष्टव्यम्।

कामतस्तु स एवाह,

मधु मांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धे सूतकमेव वा।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्॥ इति।

ब्रह्मचारिणोऽनृतभाषणे प्रायश्चित्तमाह

गार्ग्यः,

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत्। इति।

अनृते अनृतभाषणे । उपवासं चरेदिति । त्रिरात्रैकरात्रयो-स्तु कामाकामाभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे अवकीर्णित्वमाह

याज्ञवल्क्यः,

अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । इति ।

अवकीर्णी भवेत् क्षतव्रतो भवेत् । अवकीर्णी क्षतव्रत इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्प्रायश्चित्तमाह

मनुः,

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
स्थालीपाकविधानेन यजेत्तं निर्ऋतिं निशि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति । इति ।

शातातपोऽपि,

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकमतन्द्रितः ॥
निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरग्नावाज्यं च हावयेत् ॥ इति ।

मैथुनस्याष्टविधत्वात्तद्वर्जनरूपस्य ब्रह्मचर्यस्याष्टविधत्वमाह

दक्षः,

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
विपरीतं ब्रह्मचर्यं मत्वा प्राह प्रजापतिः । इति ।
न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥

एतैः सर्वैः सुनिष्पत्तौ यतिर्भवति नान्यथा । इति ।

शुना दष्टस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तमाह

पराशरः,

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रं चाप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

बौधायनः, अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्यागदिवास्वापच्छत्रधारणपादुकाऽध्यारोहणवनमालाधारणोद्वर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाद्यूतनृत्तगीतवाद्याद्यभिरतिपाषण्डादिसम्भाषणब्रह्मचारिव्रतलोपादिसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत् । महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात् । प्रथमं व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा ॐभूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ॐभुवो वायवे चान्तरिक्षाय महते च स्वाहा ॐसुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा ॐभूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा ॐपाहि नो अग्न एनसे स्वाहा ॐपाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा ॐयज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ॐसर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॐपुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा सहरय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्निया विश्वतस्परि स्वाहा ॥ पुनर्व्याहृतिभिर्जुहुयादिति ।

एतदाल्पे निमित्ते । निमित्तबाहुल्ये प्रायश्चित्तान्तरमाह

शौनकः,

तत्रोधिपा जपेन्मन्त्रं लक्षं चैत्रे शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मं च शून्यं चेत्पूर्णमेवहि ॥ इति ।

एतत्प्रायश्चित्तजातं नैष्ठिकस्य द्विगुणमित्याह

हारीतः,

उपकुर्वंस्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपिवा ।

तदेतद्द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

यत्तु,

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति येन शुद्धो भवेत्तु सः ॥

इति शातातपीयं वचनं तदेकगुणप्रायश्चित्तानिन्दया द्विगुणप्रायश्चित्तस्यार्थवादपरं, न सर्वात्मना प्रायश्चित्तनिषेधकम् । द्विगुणप्रायश्चित्तविधिविरोधादित्यलं बहुना ।

इति ब्रह्मचारिणो विशेषप्रायश्चित्तानि । साधारणानि तु प्रायश्चित्तप्रकाशे वक्ष्यन्ते ।

अथ ब्रह्मचर्यकालावधिः ।

तत्र बौधायनः, अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । षट्त्रिंशत् चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रतिवेदमिति ।

अस्यार्थः । वेदान्वेदौ वेदं वा प्रतीति प्रतिवेदम् । तथाच

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

इत्येतद्वैकल्पिकपक्षाश्रयणेन यदा चतुरो वेदानधीते तदा प्रतिवेदं द्वादशाब्दानीति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं भवेत । यदा त्रीन् तदा षट्त्रिंशत् । यदा द्वौ तदा चतुर्विंशतिः । यदा त्वेकं तदा द्वादशेति व्याख्येयं, न तु वेदं वेदं प्रतीति शङ्कनीयम् । तथा सत्येकस्मिन् वेदेऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीत्येवं न्यायेन चतुर्षु वेदेषु द्विनवत्युत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमापद्येत । तचासम्भवि । शतायुष्ट्वविरोधात् ।

अत एव देवलः, अतः परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदचर्यामधितिष्ठेदशक्तश्चेत्षट्त्रिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशतिवार्षिकीं द्वादशवार्षिकीं वेति।

अशक्तश्चतुर्वेदाध्ययनाशक्तः। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। एतच्चाचार्यकुले सता कार्यम्।

तथाचापस्तम्बः, एतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिणोऽष्टाचत्वारिंशत्पादोनमर्द्धोनं त्रिभिर्वेति।

पादोनं षट्त्रिंशद्वर्षाणि। अर्द्धोनं चतुर्विंशतिवर्षाणि। त्रिपादोनं द्वादशवर्षाणीत्यर्थः।

यमोऽपि,

वसेद् द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा।
षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्॥ इति।

अत्र प्रतिवेदशब्दः पूर्ववद्व्याख्येयः। अत्राप्यशक्तस्य पक्षान्तरमाह

मनुः,

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा॥

अस्यार्थः। वेदत्रयाध्ययनपक्षे षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यं कार्यम्। वेदद्वयाध्ययनपक्षे आर्द्धिकम्। अष्टाचत्वारिंशदाब्दिकस्यार्द्धं, चतुर्विंशतिवार्षिकमिति यावत्। पूर्वोक्तानेकवाक्यैकवाक्यत्वात्। एवं पादिकमपि व्याख्येयम्। षट्त्रिंशदाब्दिकस्यार्द्धपादविवक्षायां अष्टादशाब्दं नवाब्दं च ब्रह्मचर्यमापद्येत। नच तस्यापि स्मृत्या संवदति। एतेनाधिकपदे प्रतिवेदं षट्षट् वर्षाणि पादिकपदे प्रतिवेदं त्रीणित्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेदिति चन्द्रिकाचमत्कृतमपि परास्तम्।

याज्ञवल्क्योऽपि,

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ इति ।

अथाश्वलायनानां महानाम्न्यादिव्रतानि ।

तत्राश्वलायनः, एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातमिति ।

अस्यार्थः । व्रतादेशनं यस्मादेभिर्व्याख्यातं संवत्सरावमं चारयित्वा व्रतमनुयुञ्ज्यादिति संवत्सरमादिशेदिति च तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादिपरिदानान्तं कर्म कार्यम् । वापनादिग्रहणमलङ्कारनिवृत्त्यर्थम् । काय त्वा परिददामीत्येतत्परिदानान्तम् । परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । एषां नामानि क्रमं चाह स्मृतिरूपेण स एव,

प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयं स्यान्महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानाख्यं ततः परम् ॥
क्रिया व्रतानां कार्याः स्युर्यथाप्रोक्तं मया द्विजैः । इति ।

तत्र तावत्तिथ्यादिनिर्णयमाह नृसिंहः,

तिथिनक्षत्रवाराशवर्गोदयनिरीक्षणम् ।
चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥
व्रतानां चरणं स्वेत्रं कृत्वा स्नानं समाचरेत् ।
द्विजानां व्रतबन्धस्तु स्वाध्यायेषु प्रशस्यते ॥
रिक्ताविष्टिविवर्ज्येषु महानाम्न्यः क्रमेण च ।
चूडाकर्मवदेतत्स्याद् व्रतबन्धस्य कालकम् ॥ इति ।

महानाम्निकमित्यनेन महाव्रतोपनिषद्गोदानव्रतानि गृह्यन्त इति ।

आश्वलायनीयं श्रौतसूत्रमपि, एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरावमं चारयित्वा व्रतमनुयुञ्ज्यानुक्रोधिते प्रभू-

पादुत्तरमदर्महानाम्नीरथ्र उदगयने पूर्वपक्षे ओष्यन्वाहिर्ग्रामात्स्थाली-
पाकं तिलमिश्रं श्रपयित्वेति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

सर्वत्र वपनं शस्तं तद्व्रतेषूपनीतिवत् ।
वापनादि महानान्तं कृत्वा कुर्य व्रतेषु तु ॥
तद्व्रतं वर्षमात्रं च चरस्वेति विनिर्दिशेत् ।
चरिष्यामीति शिष्यस्तु व्रतनाम्ना वदेद्गुरुम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

अथोदगयने शुक्लपक्षे शोभनतारके ।
वेदव्रतानि चत्वारि विदधीत यथाविधि ॥
तेषामाद्यं महानाम्नीव्रतं तदनन्तरम् ।
महाव्रतं ततः पश्चाद्भवेदुपनिषद्व्रतम् ॥
ततो गोदानमित्येवं कार्याण्येतान्यनुक्रमात् ।
तत्रादितो महानाम्नीव्रते विधिरुच्यते ॥
तत्र प्रथममाचार्यः शिष्याय व्रतमादिशेत् ।
कर्मोपनयने प्रोक्तं यत्पूर्वं वापनादिकम् ॥
परिदानान्तमेतत्तु व्रतादेशनमीरितम् ।
तस्य व्रतस्यानुष्ठानं पूर्णं वत्सरमादिशेत् ॥
ततः संवत्सरे पूर्णे सम्प्राप्ते चोत्तरायणे ।
पूर्वपक्षे प्रशस्ते च नक्षत्रेऽस्मै गुरोर्मुखात् ।
ऋचः ओष्यन्महानाम्नीर्ग्रामान्निष्क्रम्य शोभने ।
इत्यादि विशदं प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ गोदानव्रतम् ।

तत्राश्वलायनः, एतेन गोदानं षोडशे वर्षे केशशब्दे तु
श्मश्रुशब्दान्कारयेत् श्मश्रूणि इहोन्दति शुन्धि शिरोमुख मा प

आयुः प्रमोषीरिति केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीति संप्रेष्यपत्याप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत वरं ददामीति गोमिथुनं दक्षिणा संवत्सरमादिशेदिति ।

अस्यार्थः । एतेन गोदानं, व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेशः । तत्र विशेषमाह, षोडशे वर्षइति । तृतीयस्यापवादः । अत्र मातुरुपस्थउपवेशनं न भवेत् । अबालत्वात् । केशशब्द इति जातावेकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः । ते त्रयः श्मश्रुशब्दाः "तत्र अदितिः केशान्वपतु" "वप्ता वपसि केशादीन्" "दक्षिणे केशपक्षा" इति त्रिषु ते कार्याः । मन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्षे इति साधितं भवति । श्मश्रूणीति शिरोमुण्डनस्यापवादः । उन्दन्ति क्लेदयन्ति । शुन्धीति । क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः । केशेति शीतोष्णाभिरद्भिरवधं कुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशलीकुरु केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीति नापितशासनम् । आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयन् । स्थित्वेति उपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वा अस्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् । वरद्रव्यमाह, गोमिथुनं दक्षिणा । ननु भिक्षुरयं कथं गोमिथुनसंभवः । उच्यते । यथाऽस्य प्रावरणादिसंभवस्तथैतस्यापि । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशति वक्ष्यमाणेन विधिना । रात्रौ व्रतातिदेशनानुपपत्तेरपरेद्युः कार्यमिति ।

शौनकोऽपि,

गोदानं नाम यत्प्रोक्तं चतुर्थं व्रतमस्य तु ।
महानाम्न्यादिभिः सार्धं पौर्वापर्यं तु विद्यते ॥
अबालत्वाज्जनन्यङ्के निवेशोऽप्यस्य नेष्यते ।
केशशब्दोक्तिदेशेषु श्मश्रुशब्दमुदीरयेत् ॥

श्मश्रूणामेव सेकोऽत्र न केशानामितीरितम् ।
केशान्वपत्वित्यत्रापि श्मश्रूणीति समीरयेत् ॥
केशपक्षे तु कर्त्तव्ये श्मश्रुपक्षे तदा चरेत् ।
क्षुराभिमर्शने मन्त्रे परक्षुरेणादिकेष्वपि ॥
श्मश्रूणि शुन्धीत्युक्त्वाऽथ शिरोमुखमुदीरयेत् ।
यः शीतोष्णाभिरित्यादिमन्त्रो नापितशासनः ॥
तत्र केशश्मश्रुलोमनखानीति पदात्परम् ।
उदक्संस्थानि कुशलीकुर्वित्येवमुदीरयेत् ॥
ततः स्नाते समीपस्थे तस्मिन्स्विष्टकृदादिकम् ।
उपरिष्टाच्चनं तन्त्रमाचार्यस्तु समापयेत् ॥
शिष्यः स्नात्वा ततो वाचं नियम्यादिवसक्षयात् ।
तिष्ठेदस्तमिते सूर्ये गुरोरन्तिकमागतः ॥
वरं ददामीत्युक्त्वाऽथ गोद्वयौ गुरवे दिशेत् ।
असंभवे गोद्वययोर्भिक्षित्वा या गुरोर्दिशेत् ॥
उत्तरेद्युर्गुरुस्तस्य वत्सरं व्रतमादिशेत् ।
सर्वासु व्रतचर्यासु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।
एषां चाकरणे प्रायश्चित्तमाह शौनकः,
व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाऽध्ययनं चरेत् ।
अकृत्वाऽध्ययते येन स पापी विधिघातकः ॥
प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाऽऽज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ॥
व्यासोऽपि,
वेदव्रतानि कृत्वैवं तथैवारण्यकव्रतम् ।
स्वशाखाविहितं सर्वं कृत्वा वेदमुपक्रमेत् ॥
अकृत्वेमानि सर्वाणि वेदो ह्यध्ययनो यदि ।

प्रायश्चित्तानि कृत्वैव व्रतान्यपि तथा क्रमात् ॥
गोदानिकं ततः कृत्वा समावर्तनमाचरेत् । इति ।
तत्प्रायश्चित्तस्वरूपमाह देवलः,
कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः ।
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु हुत्वा चाज्याहुतीः शतम् ॥
अष्टाविंशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्धुतानि हि ।
व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेत् ॥ इति ।

अथाश्रमसमुच्चयविकल्पौ ।

तत्र मनुः,
चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गं परिव्रजेत् ॥ इति * ।
हारीतोऽपि,
अनेन विधिना यो हि आश्रमानुपसेवते ।
स सर्वकामाञ्जित्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
आपस्तम्बोऽपि,
चत्वार आश्रमाः गृहस्थस्याचार्यकुले मौनं वानप्रस्थमिति तेषु यथोपदेशं सम्यग्वर्तमानः क्षेमं गच्छतीति ।
जाबालिरपि, ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति ।
वसिष्ठः,चत्वार आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राज

---

* एतदनन्तरम् "शतायुष्पुरुषाभिप्रायमेतत् । अन्यत्र यथासम्भवं द्रष्टव्यम् आश्रमसमुच्चयस्यावश्यक एव इत्याधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

कारतेषां वेदमधीत्य वेदान्वा अविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमाव-सेदिति।

जाबालिरपि, अथवा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वेति।

भविष्यपुराणेऽपि,

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम्।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकम्॥

वैखानसो वापि भवेत्परिव्राडथवा भवेत्।

गौतमोऽपि, तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इति।

उशनाऽपि,

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम्।

आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि॥

एतच्च नैष्ठिकाभिप्रायम्। केचित्तु गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यमाहुः।

तथाच गौतमः, ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गा-र्हस्थ्यस्येति।

तुशब्दो विशेषवाची। सर्वेषु वेदशास्त्रेतिहासपुराणेषु गृह-स्थधर्मा एवाग्निहोत्रादयः प्राचुर्येण विधीयन्ते। ततस्सर्वएवाचा-र्या गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यं प्राधान्यं मन्यन्ते। तत्राशक्तानामितराश्र-मधर्मा विधीयन्ते। प्रत्यक्षविधानादितराश्रमाणां प्रत्यक्षेणोपजी-व्यत्वादिति।

तथाच मनुः,

चतुर्णामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम्।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम्॥ इति।

वसिष्ठोऽपि,

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तपते तपः ।
चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ इति ।

अनाश्रमित्वनिषेधमाह दक्षः,

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा ततः सदा ।
नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः ॥
त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥
यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।
न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥ इति ।

हारीतोऽपि,

अनाश्रमी व्यपेतश्च आश्रमी च निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च सर्वे वै निरयं यान्ति मानवाः ॥ इति ।

अयं चाश्रमसमुच्चयो ब्राह्मणस्यैव ।

तथाच मनुः,

एष वो विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः । इति ।

अन्ये तु त्रयाणमपि वर्णानामाहुः । अत एव काठकगृह्यम्,

त्रयाणां वर्णानां चत्वार आश्रमा इति ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र समावर्त्तनं नाम वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलात्स्वगृहागमनम् । तथाच

कूर्मपुराणं,

वेदं वेदौ तथा वेदान्वेदान्वा चतुरो द्विजः ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

अर्थम् अधीतानां वेदानाम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरं, वेदमधीत्य छन्दोविषयार्थान्बुध्वा स्नायादिति ।

लघुव्यासोऽपि,

ऋचं पादमधीत्यातो न्यायतस्तु तदर्थवित् ।
सम्यग् व्रतानि संसेव्य समावर्तनमर्हति ॥ इति ।

न्यायतो गुरुमुखापेक्षाद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । इदं च समावर्त्तनं गुरोर्दक्षिणादानपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

तथाचाश्वलायनः,

चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन्द्वौ चैकमथापिवा ।
तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥
धनं पित्रादिबन्धुभ्यस्समाहृत्याथवा परात् ।
राजन्यो वा गुरुं सम्यक्तोषयेत्स्नातको व्रती ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

अधीत्य वेदशास्त्राणि कृत्वा वेदव्रतानि च ।
चत्वारि गुरवे दत्वा यथाशक्ति च दक्षिणाम् ॥
ततस्तेनाभ्यनुज्ञातः समावर्त्तनमाचरेत् । इति ।

तत्र च वेदव्रतयोस्समाप्तिरुत्तमः पक्षः । अन्यतरसमाप्तिर्मध्यमः ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,

गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ इति ।

तदेतत्स्पष्टमाह हारीतः, त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ।

दक्षिणास्वरूपमाह मनुः,

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ।
धान्यवासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत् ॥ इति ।

अनेन सत्यां शक्तौ गुर्वभिलषितमेव देयमित्युक्तं भवति । गुरवे तु वरं दत्त्वेति योगिस्मरणात् । वरमभिलषितम् । तदसम्भवे गौर्वा । गौर्वा वर इति श्रुतेः ।

व्यासस्मृतिरपि,

गुरुशुश्रूषया विद्यां समाप्य विधिवद्द्विजः ।
स्नायीत गुर्वनुज्ञातो दत्त्वाऽस्मै दक्षिणां हि गाम् ॥ इति ।

गोर्वरत्व मात्राहीनत्वात् । गोस्तु मात्रा न विद्यतइति श्रुतेः । अत एव

लघुहारीतः,

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा त्वनृणी भवेत् ॥ इति ।

छन्दोगश्रुतिरपि, यद्यप्यस्माइलामद्भिः परिगृहीतां धनेन पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि,

सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते । इति ।

एतच्च दक्षिणादानं न केवलं स्नानार्थमेवापित्वाश्रमान्तरपरिग्रहार्थमपीति द्रष्टव्यम् ।

तथाच नरसिंहपुराणं,

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स यथेच्छेत्समावसेत् ।
विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान्सरागस्तु गृहे वसेत् ॥ इति । दक्षिणादानासमर्थस्तु तदनुज्ञामात्रेणैव स्नायात् ।

तथाच गौतमः, विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञानस्य वा स्नानमिति ।

आश्वलायनोऽपि,

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञानस्य वा स्नानमिति।

विद्यान्ते इत्यनेन पूर्वं दक्षिणादाननिषेधं गमयति।

तथाच मनुः,

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित्।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्॥ इति।

इदं च समावर्त्तनं विवाहार्थमेव, नाश्रमान्तरपरिग्रहार्थमपि।

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाक्रमम्।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥

इति मनुना समावर्त्तनस्य विवाहकर्तृद्विजविशेषणत्वेनाभिधानात्। नच तदाश्रमान्तरकर्तृविशेषणत्वेन श्रूयते, समावृत्तो वनं प्रविशेत् समावृत्तः संन्यसेदिति वा। प्रत्युत ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यत्र ब्रह्मचर्यस्यैवापादानत्वं श्रूयते। नच तत्समावर्त्तने सति घटते। तस्मिन्सति तस्यैवाभावात्। अत एव ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेदिति समावर्त्तनरूपब्रह्मचर्यपरिसमापनं गृहाश्रमार्थत्व श्रूयते नान्यत्र। यदपि

गुरवे दक्षिणां दत्वा स यमिच्छेत्तमाश्रमेत्।

इति नरसिंहपुराणे संन्यासार्थमपि ब्रह्मचारिणो गुरवे दक्षिणादानं विहितं,तन्न विरुद्धम्।दक्षिणादानस्य समावर्त्तनाङ्गत्वेन समावर्त्तनरूपत्वाभावात्। एकस्योभयाङ्गत्वे बाधकाभावादित्यलं विस्तरेण।

अथ समावर्त्तनसम्भाराः।

तत्राश्वलायनः, अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्स्यमानो मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रगुन्मर्दनमनुलेपनमञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्याय च। यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव-

ति। उपकल्पयीतेति शब्दोऽयं छान्दसः। समावर्त्यमानः समावर्त्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः। अहते वाससी आच्छाद्येत्याद्युत्तरत्र विनियोगादेवोपकल्पने सिद्धे उपकल्पनवचनमात्मने चाचार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम्। यद्युभयोर्न लभेत्तदाऽऽचार्यायैव केवलायोपकल्पयेदिति।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

आत्मने गुरवे च स्यादलाभे गुरवेऽपि वा।
मण्याद्युष्णीषपर्यन्तद्रव्याणामुपकल्पनम्॥ इति।

शौनकोऽपि,

स समावर्त्तमानस्तु पूर्वमेवोपकल्पयेत्।
मण्याद्युष्णीषपर्यन्तान्सम्भारान्सकलानपि॥
गोदानेनातिदिष्टत्वात्कर्मणोऽस्योत्तरायणम्।
पूर्वपक्षादियोगं च प्रतीक्ष्य ह्येतदाचरेत्॥ इति।

अथात्र कालनिर्णयः।

तत्र नारदः,

अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः।
द्विजातीनां गुरोर्गेहान्निवृत्तानां यतात्मनाम्॥ इति।

वसिष्ठोऽपि,

सौम्यायने निर्मलयोस्सुरेज्यदैत्येज्ययोर्व्योम्नि वलक्षपक्षे।
संत्यज्य रिक्तामवमाष्टमीं च वैनाशिकाद्याखिलऋक्षवृन्दम्॥

इति।

अत्रोभयोर्वाक्ययोः समावर्त्तनमण्डनं समावर्त्तनमिष्टमुक्तमित्येताभ्यां वाक्यशेषाभ्यामन्वयो बोद्धव्यः।

अथ तिथयः।

तत्र देवरातः,

पिच्छिद्रासु विरिक्तासु तिथिषु स्नानमाचरेत् । इति ।

नारदोऽपि,

प्रतिपत्पर्वरिक्तामामष्टमीं च दिनक्षयम् ।

हित्वाऽन्यदिवसे कार्यं समावर्त्तनमण्डनम् ॥ इति ।

अथ वाराः ।

तत्र देवरातः,

सौम्यानामंशवारेषु-शुभाः शेषेषु वर्जिताः । इति । क्रिया इति शेषः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र नृसिंहः,

त्रीण्युत्तराणि मैत्रेन्दुरोहिण्यादित्यपुष्यभाः ।

हस्तश्रवणपौष्णाश्च स्नानकर्मणि पूजिताः ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

आदित्यसौम्यसावित्रं मैत्रतिष्योत्तरात्रयम् ।

पौष्णश्रवणरोहिण्यः श्रेष्ठाः स्युः स्नानकर्मणि ॥ इति ।

आदित्यं पुनर्वसुः । सौम्यं मृगशिरः । सावित्रं हस्तः । मैत्रम् अनुराधा ।

नारदोऽपि,

मित्रोत्तरादितीज्यान्त्यहरीन्दुरविधातृषु ।

मेषवर्जेन्दुशार्यशुक्रवारलग्नांशकेषु च ॥

अथवा श्रीजनसम्बारलग्नांशकेष्वपि । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

करादिपञ्चस्वादितिद्वयाश्विविष्णुत्रयस्युत्तरपाद्भेषु ।

सपौष्णचान्द्रेषु शुभग्रहस्य वारे समावर्त्तनमिष्टमुक्तम् ॥

योगाश्च निषिद्धेतराः ग्राह्याः ।

अथ राशयः।

तत्र दैवरातः,

नक्रगोपमकन्याश्च तौलिमीनौ सुपूजिताः।
शुभयुक्तं यदि स्यात्तु शेषेषु स्नानमाचरेत्॥ इति।

अथ ग्रहसंस्थानम्।

तत्र स एव,

आयारिभ्रातृगाः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
अशुभाश्च शुभाश्चैव अष्टमे वर्जिताः सदा॥ इति।

राजमार्त्तण्डस्तु चौलोक्तमेवास्यापि कालमाह,

क्षुरकर्मणि यदिष्टं यदिष्टफलदायकं दिनाद्यं तु।
तन्मेखलाविमोक्षे भवति हिताय द्विजातीनाम्॥ इति।

दुर्गादित्यः,

दिनकरविप्लुतमूर्त्तिषु सुरगुरुदितिपुत्रमन्त्रिचन्द्रेषु।
कुर्यान्न व्रतबन्धं तथैव गोदानमपि न कार्यम्॥ इति।

सुरेश्वरः,

भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च यथोदिते।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्त्तनक्रिया॥

अत्र भौमभानुजयोर्ग्रहणं विवाहोपस्थित्यादिना वारान्तरासंभवे द्रष्टव्यम्।

दीपिकायामपि,

तृतीयलाभारिगतैरसौम्यैः केन्द्रत्रिकोणोपगतैश्च सौम्यैः।
क्षौरोदितर्क्षादिविलग्नयोगे मौञ्जीविमोक्षः शुभदो द्विजानाम्॥ इति।

अथ स्नातकधर्माः।

तत्राश्वलायनः, तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति न नक्तं स्नायान्न नग्नः स्नायान्न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनाद्वर्षति न धा-

येम वृक्षमारोहेम कूपमवरोहेम बाहुभ्यां नदीं तरेम संशयमभ्यापद्येतेति ।

शौनकोऽपि,

न स्नानमात्रमित्यर्थं विहितं स्नातकव्रतम् ।
तत्तत्सङ्कल्पपूर्वं तु विधिना स समाचरेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । इति ।

पारस्करः, स्नातकस्य यमान्वक्ष्यामः । कामादितरो नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेत् । कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा रमत इत्यपरे । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेदिति ।

स्नातकस्य ब्रह्मचर्यात्समाप्तस्य यमान् व्रतानि वक्ष्यामः । कामत इच्छया नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेत्, द्रष्टुमिति शेषः । इतरो ब्रह्मचारी । सोऽपि न कुर्यात् न गच्छेदित्येव । इच्छया गायेत शृणुयात् । यथाऽश्वमेधे दिवा ब्राह्मणो गायतीति यजमानं श्रावयति चेति गाने श्रवणे चाधिकारः, एवमन्यत्रापि यत्र विशेषविधिरस्ति तत्रैवाधिकारो नान्यत्रेत्यर्थः । क्षेमे सति नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । क्षेमे आपदभावे सति । न च धावेत् । क्षेमे सतीत्यनुषज्यते । तथा उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रचयनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमाभीक्ष्ण्येन न कुर्यात् । उदपानं कूपादि । वृक्षाग्रोपरिगमनेन फलप्रचयनं फलग्रहणम् । सन्धिसर्पणं सन्धिभूमिगमनम् । अथवा सन्ध्यायामपमार्गेण गमनम् । विवृते वर्त्मादौ स्नानम् । विषमं गर्तादि । शुक्तमश्लीलम् । वाचिकं लज्जाकरं दुःखकरम् अमङ्गलसूचकं च । अभीक्ष्णं वारंवारम् आदित्यमण्डलं न पश्येदित्यर्थः । तथा न हृदे स्नातवा मिशेन अपि

वै स्नात्वा भिक्षां जपतीतिश्रुतेः । वेर्पस्यमानो ब्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनत्विति । अप्स्वात्मानं नावेक्षेत । अजातलोम्नीं विपुंसीं षण्डं च नोपहसेन्न च गच्छेद् गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीतोर्वरायामनन्तर्हितायां च भूमावुत्सर्पस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्स्वयं शीर्णेन काष्ठेन लोष्ठेन प्रमृजीत गुदं विकृतं वासो नाच्छादयीत दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वत आत्मानं गोपायेत्सर्वेषां मित्रमिव वधात्पापात्त्रायत इति वधत्रः । इत्यादिव्रतलोपे एकरात्रं निस्रो रात्रीर्वा प्रतं चरेत् ।

बृहस्पतिः,

सख्यं समेधकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनचित्सह ॥

वसिष्ठः,

आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धि कार्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥ इति ।

आहारो भोजनम् । निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसङ्गः । योगः समाधिः । सुसंवृताः गुप्ताः । वाग्गुप्तिः आलापादिपरिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिः अशुभसंकल्पादिपरिवर्जनेन ।

विष्णुपुराणे,

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।
विवादश्च विवाहश्च तुल्यरूपैर्नृपेष्यते ॥
नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरं च वर्जयेत् ।
अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥
जीवेति क्षुवतो ब्रूयाज्जीवेत्युक्तः महोतिच ।

मनुः,

एतैस्सह विवादवर्जने कारणमाह स एव,

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणः परः ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तस्सहेतासंज्वरस्सदा ॥ इति ।

पैठीनसिः,

मत्तप्रमत्तोन्मत्तैस्सह सम्भाषं न कुर्वीत न परस्त्रियं रहसि सम्भाषेत ।

मत्तो मदनीयद्रव्येण, प्रमत्तो ग्रहावेशादिना, उन्मत्तो वातादिना ।

सांख्यायनगृह्ये, सूतिकोदक्याभ्यां न संवदेत् ।

गौतमः, न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैस्सह सम्भाषेत, सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत ।

यमः,

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् । इति ।

महाभारते,

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा ।
सुश्रुतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वङ्कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ।

नारदोऽपि,

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वाऽऽत्मनः।
आयुष्कामो न गृह्णीयान्नामातिकृपणस्य च ॥ इति।

कूर्मपुराणं त्वन्यानपि स्नातकधर्मानाह,

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्।
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥
रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेशनखः शुचिः।
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद् बहिर्माल्यं न धारयेत् ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः।
न जीर्णमलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥
न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम्। इति।

कुण्डिका कटिसूत्रम्।

धर्माप्यनोऽपि, स्नातकोऽन्तर्वासा उत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनोत्तरीयोपानहौ छत्रं चेति।

वासिष्ठः, नान्तरो यज्ञं गच्छेद्यदि गच्छेत्प्रदक्षिणं पुनरावर्जेदिति।

नाहूतोऽनिमन्त्रितः।

द्वौ विप्रौ विप्रवह्नी च दम्पत्योः स्वामिनोस्तथा।
अन्तरेण न गन्तव्यं हरस्य वृषभस्य च ॥ इति।

पैठीनसिरपि, न गोब्राह्मणाग्न्यन्तरे व्यवधेयादनुज्ञाप्य वा व्रजेदिति।

अथानाक्रमणीयानि।

तत्र मनुः,

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा।

एभिस्सह विवादवर्जने कारणमाह स एव,

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्विका तनुः ॥
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणः परः ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तस्सहेतासंज्वरस्सदा ॥ इति ।

पैठीनसिः,

मत्तप्रमत्तोन्मत्तैस्सह सम्भाषं न कुर्वीत न परस्त्रियं रहसि सम्भाषेत ।

मत्तो मदनीयद्रव्येण, प्रमत्तो ग्रहावेशादिना, उन्मत्तो वातादिना ।

सांख्यायनगृह्ये, सूतिकोदक्याभ्यां न संवदेत् ।

गौतमः, न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैस्सह सम्भाषेत, सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत ।

यमः,

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् । इति ।

महाभारते,

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा ।
सुश्रुतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वङ्कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत ॥
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ।

नारदोऽपि,

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वाऽऽत्मनः ।
आयुष्कामो न गृह्णीयान्नामातिकृपणस्य च ॥ इति ।
कूर्मपुराणं त्वन्यानपि स्नातकधर्मानाह,
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ।
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥
रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेशनखः शुचिः ।
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद् बहिर्माल्यं न धारयेत् ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥
न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न काञ्चिकाम् । इति ।
काञ्चिका कटिसूत्रम् ।

बौधायनोऽपि, स्नातकोऽन्तर्वासा उत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनोत्तरीयोपानहौ छत्रं चेति ।

वसिष्ठः, नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि गच्छेत्प्रदक्षिणं पुनरावर्त्तेदिति ।

नावृतोऽनिमन्त्रितः ।
द्वौ विप्रौ विप्रमग्निं च दम्पत्योः स्वामिनोस्तथा ।
अन्तरेण न गन्तव्यं हरस्य वृषभस्य च ॥ इति ।

पैठीनसिरपि, न गोब्राह्मणाग्न्यन्तरे व्यवेयादनुज्ञाप्य वा व्रजेदिति ।

अथानाक्रमणीयानि ।

तत्र मनुः,

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः।

याज्ञवल्क्योऽपि,

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः।

नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनानि च ॥ इति।

विष्णुपुराणे,

पूज्यदेवध्वजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः।

देवीपुराणे,

न चैव गोः प्रसूताया विशन्मेत्स्त्रीजनस्य च।

न मुखेन धमेदग्निं न खट्वां लङ्घयेत्तथा ॥ इति।

याज्ञवल्क्यः,

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्। इति।

यमः,

स्वां तु नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन वा।

चण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च ॥ इति।

अथानधिष्ठेयानि।

तत्र मनुः,

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च।

श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं नैव वैरिणः।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥

उद्वर्त्तनं विलेपनम्।

अपस्नानं स्नानादधः पतितं जलम्। निष्ठ्यूतम् उद्गीर्ण

थूत्कारादि ।

विष्णुः; न चतुष्पथमधितिष्ठेत् न रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न तृणं न बन्धनागारम् ।

तृणं तृणकूटः । आसनार्थे तु न निषेधः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

इति मनुना आसनत्वेन तस्य विधानात् ।

गाङ्कुलिखितौ, नोद्धतकुहकैः सहैकत्र तिष्ठेत् ।

उद्धतोऽविनीतः । कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः, आतपनापमार्जनापस्नानतुषभस्मास्थिकपालमंचयं नाधितिष्ठेदिति ।

आतपनं गोपादिभाण्डम् । अपमार्जनं संमार्जनी । कपालसंचयः खर्परसमूहः ।

याज्ञवल्क्यः,

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।
केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ इति ।

विरुद्धम् आर्याचारविरुद्धम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,

म्लेच्छभाषा न शक्तव्या म्लेच्छोक्तं न कारयेत् ।
नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यं जृम्भां तथैवच ॥
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ।
शूर्पवातं नखाग्राम्बुस्नानवस्त्रघटोदकम् ।
मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

क्रिया स्नानाहरणादिः । घटोदकं स्नानघटावशिष्टम् ।

शातातपोऽपि,

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ।
श्वकाकोष्ट्रखरोलूकशूकरग्राम्यपक्षिणाम् ॥ इति ।
वसिष्ठः, नेष्टकाभिः फलानि शातयेदिति ।
विष्णुः,
न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेदिति ।

अथानीक्षणीयानि ।

तत्र मनुः,
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ।
विष्णुरपि, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न वाससा तिरोहितं नचादर्शजलाद्युपगतं न मध्येऽह्नः ।
याज्ञवल्क्यः,
नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं नच संसृष्टमैथुनाम् ।
नच मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ इति ।
विष्णुः, न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्वां छायां मलवत्यादर्शे, न पत्नीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां, न किंचन गूहमाना, न बालां, न भ्रष्टं कुञ्जरं, न वा विषमस्थो वृषादियुद्धं, नोन्मत्तं न मत्तमिति ।
मनुः,
न श्नीयाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ इति ।
मार्कण्डेयपुराणे,
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्ध्येतार्कावलोकनात् ॥
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवम् ।
विधर्मसूतिकापण्डविवस्त्रान्त्यावसायिनः ॥
मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांस्तथा ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कान्दे,

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।
शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥ इति ।

सोमादीनां यथासंभवो विकल्पः । अत्र चार्काद्यवलोकनरूपप्रायश्चित्तविधानादेतेषामप्यनवलोकनीयत्वं सिद्ध्यति । एवमन्येऽपि स्नातकधर्माः स्मृत्यन्तरेषु द्रष्टव्याः, विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते । एषां च स्नातकधर्माणां गृहस्थादिसाधारण्यमवगन्तव्यम् । स्नानादारभ्य प्रवृत्तत्वात् ।

अथैषां लोपे प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

एतच्च स्नातकव्रतानुष्ठानं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । गौतमेन पूर्वाध्याये प्रक्रान्तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ उत्तराध्याये तच्छब्देन परामृश्य स्नातकव्रताभिधानात् ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथञ्चन ॥
इति स्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

अन्ये तु मन्वादिस्मृतिषु त्रैवर्णिकोपक्रमात्त्रिवर्णानामित्याहुः ।

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ।
श्वकाकोष्ट्रखरोलूकशूकरग्राम्यपक्षिणाम् ॥ इति ।
वसिष्ठः, नेष्टकाभिः फलानि शातयेदिति ।
विष्णुः,
न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेदिति ।

अथानीक्षणीयानि ।

तत्र मनुः,
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ।
विष्णुरपि, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न वाससा तिरोहितं नचादर्शजलाद्युपगतं न मध्येऽह्नि ।
याज्ञवल्क्यः,
नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं नच संसृष्टमैथुनाम् ।
नच मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ इति ।
विष्णुः, न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्वां छायां मलवत्यादर्शे, न पत्नीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां, न किंचन गूहमानां, न बालां, न भ्रष्टं कुञ्जरं, न वा विषमस्थो वृषादियुद्धं, नोन्मत्तं न मत्तमिति ।
मनुः,
नाश्नीयाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ इति ।
मार्कण्डेयपुराणे,
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्ध्येतार्कावलोकनात् ॥
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवम् ।
विधर्मसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः ॥
मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांस्तथा ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कान्दे,

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।
शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥ इति ।

सोमादीनां यथासंभवो विकल्पः । अत्र चार्काद्यवलोकनरूपप्रायश्चित्तविधानादेतेषामप्यनवलोकनीयत्वं सिद्ध्यति । एवमन्येऽपि स्नातकधर्माः स्मृत्यन्तरेषु द्रष्टव्याः, विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते । एषां च स्नातकधर्माणां गृहस्थादिसाधारण्यमवगन्तव्यम् । स्नानादारभ्य प्रवृत्तत्वात् ।

अथैषां लोपे प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

एतच्च स्नातकव्रतानुष्ठानं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । गौतमेन पूर्वाध्याये प्रक्रान्तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ उत्तराध्याये तच्छब्देन परामृश्य स्नातकव्रताभिधानात् ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथञ्चन ॥

इति स्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

अन्ये तु मन्वादिस्मृतिषु त्रैवर्णिकोपक्रमात्त्रिवर्णविषयाणीत्याहुः ।

अथ क्षत्रियस्य कच्छबन्धः।

तत्र दीपिका,

त्रीण्युत्तराण्यदितिपौष्णमघाधनिष्ठा
पुष्याश्विनी हिमकरादपि पञ्च भानि।
एतानि कच्छविधिबन्धनसंमतानि
सौम्यग्रहस्य दिवसे च सिते च पक्षे॥

अथ छुरिकाबन्धनम्।

तत्र नारदः,

छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात्।
विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे॥
जीवे शुक्रे च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते।
मौञ्जीबन्धनऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे॥
व्रतलग्नोदये कर्तुरष्टमोदयवर्जिते।
धनत्रिकोणगैः सौम्यैः पापैर्भवरिपुत्रिगैः॥
छुरिकाबन्धनं कार्यमर्चयित्वाऽमरान्पितॄन्।
अर्चयेच्छुरिकां सम्यक् देवतानां च सन्निधौ॥
व्रतलग्ने च बध्नीयात्कट्यां लक्षणसंयुताम्। इति।

इति छुरिकाबन्धः॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमल
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज
श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु
श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीक-
विकासदिनकर
श्रीवीरसिंहोद्योजित

श्रीहंसपण्डितात्मज

श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणजगद्दारिद्र्यम-

हागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे संस्कारप्रकाशे वपनपनप्रकरणं समाप्तम् ।